

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. XIII (2015), No. 3-4

POLITIKA SPORAZUMA MIHAILA KONSTANTINOVIĆA

*Jovica Trkulja • Venceslav Glišić • Radomir Konstantinović
Andrej Mitrović • Latinka Perović • Dragoljub Popović
Vojin Dimitrijević*

Istraživanja

Kosta Čavoški • Svetislav Marković • Lela Pavlović

Ogledi

*Žika Bujuklić • Slobodan Damnjanović • Vanja Stepanović
Željko Stepanović • Aleksandar Nikolić • Svetislav Marković*

Tokovi

Milan Grol

Pogledi

Dimitrije Boarov • Gojko Malović

Osvrti, prikazi, recenzije

Bio-bibliografije

Bibliografija radova prof. dr Mihaila Konstantinovića

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti
Vol. XIII (2015), No. 3-4

Glavni i odgovorni urednik

Prof. dr Jovica Trkulja

Članovi uredništva

Dr Srđan Cvetković

Marinko Arsić Ivkov

Dejan A. Milić

Prof. dr Slobodan G. Marković, zamenik glavnog urednika

Prof. dr Aleksandar Pavković

Mr Miodrag Radojević (sekretar)

Dr Damjan Tatić

Prof. dr Vladimir V. Vodinelić

Izdavač

Centar za unapređivanje pravnih studija

E-mail: cups@cups.rs • www.cups.rs

Adresa uredništva

Novi Beograd, Goce Delčeva 36, tel/fax: 011/2095-512

www.hereticus.org

Za izdavača

Prof. dr Vladimir V. Vodinelić, direktor

Lektura i korektura

Vesna Smiljanić

Izvršni izdavač

Dosije studio, Braće Nedića 29, Beograd,

tel: 011/2422-298, www.dosije.rs

Tiraž

300 primeraka

Ilustracije u ovom broju: radovi slikara Božidara Prodanovića

Na korici: Božidar Prodanović, Terazije

ulje na kartonu, 90×60 cm, 2000.

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. XII (2015), No. 3-4

SADRŽAJ

Uvodnik 5

TEMA BROJA:

POLITIKA SPORAZUMA MIHAILA KONSTANTINOVIĆA

Jovica Trkulja
Politika sporazuma Mihaila Konstantinovića 11

Venceslav Glišić
Uloga Mihaila Konstantinovića u sklapanju
i realizaciji Sporazuma Cvetković–Maček 38

Prilozi: *Politika sporazuma – nenamerno svedočenje*
Mihaila Konstantinovića

Jovica Trkulja
Čemu rasprava o nenamernom svedočenju
Mihaila Konstantinovića? 46

Radomir Konstantinović
Politika sporazuma – Napomena priređivača 48

Andrej Mitrović
Konstantinovićevo svedočenje o svom vremenu 50

Latinka Perović
Konstantinovićeve *Beleške* bacaju novo svetlo
na Sporazum Cvetković–Maček 57

Dragoljub Popović
Uporišne tačke Konstantinovićeve politike 60

Vojin Dimitrijević
Dnevnik kao svedočanstvo o čoveku 66

Istraživanja

Kosta Čavoški
Ocena rada Komisije za izradu Nacrta
ustava FNRJ i uloge pojedinih članova 69

Svetislav Lj. Marković / Lela Pavlović
Čačanske godine Mihaila Konstantinovića 76

Svetislav Lj. Marković
Mihailo Konstantinović u Ivanjici 98

Ogledi

<i>Žika Bujuklić</i> Bogišićev uticaj na pravnu leksiku Laze Kostića tokom prevođenja Dernburgovih „Pandekta“	111
<i>Slobodan Damnjanović</i> Jugoslovenski mislioci i lutanja srpske misli	130
<i>Vanja Stepanović / Željko Stepanović</i> Prigovor savesti – slučaj Dezdemond Dos	145
<i>Svetislav Lj. Marković / Aleksandar Nikolić</i> Prepiska Bože i Drage Spasović sa Mihailom Konstantinovićem	161

Tokovi

<i>Milan Grol</i> Prevlast Srba ili režima	177
---	-----

Pogledi

<i>Dimitrije Boarov</i> Usamljeni ministar legalnosti	181
<i>Gojko Malović</i> Ni za ponos, ni za ugled	186

Intervju

<i>Ranko Končar</i> Okasnelo spašavanje Jugoslavije	189
<i>Dorđe Sibinović</i> Uvođenje javnog beležništva je čin emancipacije srpskog društva	192

Besede

<i>Mihailo Konstantinović</i> Govor besednicima na Pravnom fakultetu u Beogradu 1957.	205
Prigodni govori pri odlikovanju profesora Pravnog fakulteta u Beogradu 14. decembra 1978. (Dušan Čkrebić i Mihailo Konstantinović)	207

Sećanja

<i>Dragoljub Jovanović</i> Prof. Mihailo Konstantinović	211
<i>Radomir Lukić</i> In memoriam dr Mihailu Konstantinoviću	215
<i>Radomir Đurović</i> Dva značajna doprinosa profesora Mihaila Konstantinovića	217
<i>Jakov Radišić</i> Profesor Mihailo Konstantinović	222

Dosije

Rehabilitacija političkih osuđenika u Srbiji	229
<i>Stefan Samardžić</i>	
Rehabilitacija Jovana i Ljubice Jovanović	231

Osvrti, prikazi, recenzije

<i>Jovica Trkulja</i>	
Titova politička biografija (Pero Šimić, <i>Tito – fenomen 20. veka</i>)	257
<i>Jovica Trkulja</i>	
Sociološko istraživanje savremenog srpskog društva (Slobodan Antić, <i>Loša beskonačnost</i>)	264
<i>Miroslav Milošević</i>	
Pravna analiza suđenja Isusu (Željko Stepanović, <i>Suđenje Isusu – pravni aspekti</i>)	269

Bio-bibliografije

<i>Ivana Pajić</i>	
Bibliografija radova prof. dr Mihaila Konstantinovića	271
<i>Jovica Trkulja</i>	
Foto-dokumentacija o prof. dr Mihailu Konstantinoviću	321

U V O D N I K

Mihailo Konstantinović je rođen 1897. godine u Čačku. Gimnaziju je učio u rodnom gradu, a završio je kasnije, posle povlačenja srpske vojske preko Albanije, u Francuskoj, gde je i maturirao 1916. godine. Studirao je na Pravnom fakultetu u Lionu i doktorirao 1923. sa tezom iz oblasti rimskog prava. U Prvom svetskom ratu je učestvovao kao dobrovoljac u francuskoj vojsci na Zapadnom frontu.

Za docenta Pravnog fakulteta u Subotici izabran je 1923, a za redovnog profesora na Pravnom fakultetu u Beogradu 1936. godine. Od 1939. do marta 1941. bio je ministar bez portfelja i ministar pravde u vladi Cvetković–Maček. Jedan je od idejnih tvoraca srpsko-hrvatskog sporazuma koji je imao za cilj da preuredi Kraljevinu Jugoslaviju po federalističkom državnom modelu. Podneo je ostavku u znak protesta zbog pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. Posle aprilskog sloma 1941. emigrirao je u inostranstvo, a po oslobođenju zemlje vraća se na Pravni fakultet u Beogradu. Bio je više puta dekan fakulteta, šef Katedre za građansko pravo i upravnik Opšteg seminara. Jedan je od osnivača časopisa Anali Pravnog fakulteta u Beogradu.

Bio je predsednik Komisije za izradu Nacrta ustava FNRJ i rukovodio radom mnogih komisija za izradu zakonskih tekstova, i sastavio nacрте za više zakona iz oblasti građanskog i porodičnog prava. Objavio je knjigu Obligacije i ugovori, skica za zakonik o obligacijama i ugovorima (1969) i veći broj članaka iz oblasti građanskog prava. Osnovao je Spoljnotrgovinsku arbitražu pri Privrednoj komori Jugoslavije i bio njen dugogodišnji predsednik. Bio je dopisni član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.

Premiuo je 30. januara 1982. godine u Beogradu. Posle njegove smrti časopis Anali Pravnog fakulteta u Beogradu u dvobroju 3–4, za 1982. objavio je izbor njegovih članka štampanih između 1924. i 1976. godine. Njegov sin, Radomir Konstantinović, pripremio je za štampu očeve dnevničke beleške koje je vodio u periodu od 1939. do 1945. godine. Objavio ih je 1999. pod naslovom Politika sporazuma, Dnevničke beleške 1939–41, Londonske beleške 1944–45. (1999).

O Mihailu Konstantinoviću se, nažalost, malo zna. O njegovom životu, univerzitetskoj karijeri i javnim delatnostima ne postoje monografski radovi i studije. Postoje malobrojni članci i kraći, mahom prigodni tekstovi u kojima se prof. Konstantinović ili nekritički uzdiže i neodmereno veliča kao najveći i najznačajniji srpski pravnik i nastavnik Pravnog fakulteta u Beogradu, ili se neutemeljeno i zlonamerno omalovažava kao profesor koji je nedopustivo malo pisao, nije ostavio nikakav trag u pravnoj nauci, i koji je kao političar uspeo

da bude „miljenik prvo dvora a potom Tita“, ali nije uspeo da se uzdigne do političara državnika sa vizijom. Za jedan broj njegovih savremenika i današnjih političara i istoričara on je „izdao interes srpskog naroda“ i faktički radio u interesu njegovih neprijatelja. Pod takvim okolnostima ličnost i delo Mihaila Konstantinovića su ostali prekriveni velom zaborava i olakih diskvalifikacija.

Imajući to u vidu, inicirali smo organizovanje naučnog skupa pod nazivom „Mihailo Konstantinović – ličnost i delo“. Skup je trebalo da se održi 18–19. oktobra 2014. godine u Ivanjici, s ciljem da se osvetli, razmotri i oceni doprinos Mihaila Konstantinovića naučnim i pravnim disciplinama kojima se bavio, kao i njegov društveno-politički angažman. Na skup je pozvano tridesetoro učesnika koje su za to preporučili njihovi radovi o Mihailu Konstantinoviću u oblastima kojima se on bavio.

Nažalost, ovaj skup nije održan, jer je samo petoro autora pripremila i dostavilo svoje referate o Mihailu Konstantinoviću. Imajući to u vidu, Redakcija časopisa *Hereticus* je odlučila da ovaj dvobroj posveti ličnosti i delu Mihaila Konstantinovića, koristeći pomenute referate i neke ranije objavljene tekstove o njemu. U okviru temata „Politika sporazuma Mihaila Konstantinovića“ objavljujemo tekstove Jovice Trkulje i Venceslava Glišića, koji nastoje da osvetle ulogu Mihaila Konstantinovića u sklapanju i realizaciji Sporazuma Cvetković–Maček. U prilogima uz temu broja objavljujemo magnetofonske beleške razgovora o knjizi Mihaila Konstantinovića *Politika sporazuma*, koja je održana u Centru za unapređivanje pravnih studija u Beogradu 25. aprila 2000. (Andrej Mitrović, Latinka Perović, Vojin Dimitrijević i Dragoljub Popović).

Nakon temata slede uobičajene rubrike *Hereticusa* u kojima smo nastojali da objavimo između ostalih, relevantne tekstove o Mihailu Konstantinoviću. U rubrici „Istraživanja“ je prvo tekst Koste Čavoškog o ulozi Konstantinovića i drugih članova Komisije za izradu nacрта Ustava FNRJ 1946. Zatim slede prilozi Svetislava Markovića i Lele Pavlović o godinama koje je Konstantinović proveo u Čačku i Ivanjici.

Rubrika „Ogledi“ započinje tekstem Žike Bujuklića o doprinosu Laze Kostića na polju prava, odnosno o njegovom prevođenju jednog od najznačajnijih udžbenika rimskog prava nemačkog romaniste Hajnriha Dernburga (*Pandekten*, 1884–87). Potom slede prilozi Slobodana Damnjanovića o „jugoslovenskoj ideji kao vidu samoporicanja srpskog naroda“, Vanje Stepanović i Željka Stepanovića o prigovoru savesti, Svetislava Markovića i Aleksandra Nikolića o prepisci Bože i Drage Spasović sa Mihailom Konstantinovićem. „Tokovi“ sadrže tekst Milana Grola u kojem on problematizuje tezu o „hegemoniji Srba“ u Kraljevini SHS i Jugoslaviji.

U rubrici „Pogledi“ objavljujemo prvo prilog Dimitrija Boarova o aktuelnosti Konstantinovićeavih stavova u njegovim dnevničkim beleškama u knjizi *Politika sporazuma* i tekst Gojka Malovića o spornim pitanjima iz biografije Mihaila Konstantinovića.

U rubrici „Intervju“ istoričar Ranko Končar odgovara na pitanja o značaju knjige Mihaila Konstantinovića Politika sporazuma, a Đorđe Sibinović o problemima u radu javnih beležnika u Srbiji.

Budući da je Mihailo Konstantinović bio vrhunski besednik i jedan od najboljih predavača beogradskog Pravnog fakulteta, u rubrici „Besede“ objavljujemo nekoliko njegovih prigodnih govora. Rubrika „Sećanja“ sadrži dva teksta o Mihailu Konstantinoviću iz pera njegovih kolega i saradnika Dragoljuba Jovanovića i Radomira Lukića.

Rubrika „Dosije“ donosi prilog Stefana Samardžića o rehabilitaciji Jovana i Ljubice Jovanović. U „Osvrtima, prikazima, recenzijama“ su prikazi knjiga Pere Simića (Tito fenomen 20. veka) i Slobodana Antonića (Loša beskonačnost) koje je napisao Jovica Trkulja i recenzija knjige Željka Stepanovića (Suđenje Isusu, pravni aspekti) Miroslava Miloševića. Najzad, u rubrici „Bio-bibliografije“ objavljujemo „Bibliografiju radova prof. dr Mihaila Konstantinovića“, koju je za ovu priliku sačinila Ivana Pajić. Na kraju je foto-dokumentacija o Mihailu Konstantinoviću koju je pripremio Jovica Trkulja.

Većinu priloga redakcija je dobila u decembru 2015. godine. Nažalost, objavljivanje ovoga broja je odloženo zbog nedostatka finansijskih sredstava za štampu, tako da se broj pojavljuje sa zakašnjenjem od dve godine. Zbog toga se izvinjavamo autorima i čitaocima.

Beograd, decembra 2017.

Urednik

.....
TEMA BROJA
.....

Politika sporazuma Mihaila Konstantinovića

MIHAILO KONSTANTINOVIĆ
(Čačak, 1897 – Beograd, 1982)

**ILUSTRACIJE U OVOM BROJU:
Fotografije i dokumenti iz lične arhive
Mihaila Konstantinovića**

Za ilustraciju ovog broja *Hereticusa* izabrali smo fotografije i dokumente o prof. dr Mihailu Konstantinoviću. Izvori koje smo koristili obuhvataju arhivsku građu, literaturu, novinske vesti i kazivanja onih koji su poznavali Mihaila Konstantinovića. Deo arhivske građe o Konstantinoviću nalazi se u Arhivu Srbije, u arhivi Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Istorijskom arhivu Čačka i Istorijskom arhivu Subotice. Najveći deo građe je u posedu porodice Mihaila Konstantinovića. Literatura o Konstantinoviću i njegovi radovi se nalaze u Biblioteci Pravnog fakulteta u Beogradu, Univerzitetskoj biblioteci i Narodnoj biblioteci.

Sve što je ostalo posle smrti Mihaila Konstantinovića sačuvalo je njegov sin Radomir u svom stanu u Beogradu, u ulici Sime Miloševića (danas Novopazarska). Reč je o dokumentima, fotografijama, prepisci, rukopisima, knjigama, ličnim stvarima. Posle smrti Radomira Konstantinovića, zahvaljujući njegovoj supruzi Milici ova zaostavština je sačuvana i nalazi se većim delom u stanu u ulici Sime Miloševića, a manjim delom u porodičnoj kući u Ivanjici.

Zahvaljujemo se dr Milici Konstantinović na ustupljenim dokumentima iz lične arhive Mihaila Konstantinovića, kao i Arhivu Čačka na dokumentima o porodici Konstantinović.

J. T.

Jovica Trkulja

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

POLITIKA SPORAZUMA MIHAILA KONSTANTINOVIĆA*

Rezime: Mihailo Konstantinović je u Srbiji danas, posebno u usmenoj tradiciji, poznat kao jedan od najvećih profesora Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, kodifikator našeg prava i naučnik svetskog glasa. U novije vreme pojavila su se mišljenja da u Konstantinovićevo delu i javnom delovanju postoje sporni momenti koji dovode u pitanje uvreženo mišljenje o njemu. Autor istražuje te sporne momente u Konstantinovićevoj karijeri i nastoji da odgovori na pitanje ima li istine u optužbama da je on, radeći na Sporazumu Cvetković–Maček, izdao interes srpskog naroda, da je njegova delatnost za vreme Drugog svetskog rata objektivno štetila interesu Srbije, da je doprinosa legitimizaciji revolucionarnog prava u komunističkoj Jugoslaviji. Autor ispituje ove kritičke stavove o Konstantinoviću i delimično ih potvrđuje a delimično ih opovrgava. Njegov zaključak je da još nije moguće izreći konačnu ocenu o ulozu i značaju Mihaila Konstantinovića. Potrebna su nova istraživanja njegovog dela i javnih aktivnosti kojima bi se prevladale oprečne ocene i krajnosti. Pri tome, ne treba zatvarati oči pred spornim momentima u Konstantinovićevoj karijeri. Međutim, to nas ne sprečava da ukažemo na pozitivne strane i značajne domete njegovog dela i javnog delanja, posebno njegov dragoceni uticaj na formiranje brojnih generacija pravnika u Srbiji i kodifikatorski rad.

Ključne reči: Mihailo Konstantinović, građansko pravo, obligaciono pravo, Sporazum Cvetković–Maček, Uredba o Banovini Hrvatskoj, Trojni pakt, kodifikacije

O Mihailu Konstantinoviću postoji nepodeljeno mišljenje među pravnici teoretičarima i praktičarima da je on bio jedan od najvećih profesora Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu i kodifikatora našeg prava, da je uživao ugled vrhunskog naučnika u svetu. Uz to, u usmenoj tradiciji pozitivno se vrednuje i njegova javna delatnost i ističe da je „on

* Referat za naučni skup „Mihailo Konstantinović – ličnost i delo“ koji je trebalo da se održi 18–19. oktobra 2014. godine u Ivanjici. Skup nije održan zbog malog broja prijavljenih učesnika.

pripadao onoj grupi profesora Pravnog fakulteta u Beogradu koji su visoko podigli ugled pravnoj i nauci uopšte u Srbiji, i uticali na javni život srpskog i jugoslovenskog društva između dva svetska rata. Ali, za njega je, i u promenljivoj istoriji Pravnog fakulteta, ostao vezan pojam *Profesora*; to jest: ličnost nedeljivog naučnog i moralnog integriteta“.¹ Većina njegovih saradnika i studenata se slažu da je „Konstantinović bio značajan naučnik, nesravnjiv profesor, veliki kodifikator, plemenit čovek širokog duha, svestranog znanja, duboke humanosti“.²

Međutim, u novije vreme pojavila su se mišljenja da u Konstantinovićevom delu, akademskoj karijeri i javnom angažmanu postoje sporni momenti koji dovode u pitanje uvreženo mišljenje o njemu. U tom smislu pojedini autori ističu da je on, radeći na Sporazumu Cvetković–Maček, izdao interes srpskog naroda, da su njegova delatnost za vreme Drugog svetskog rata i rad u Komisiji za izradu Nacrta ustava FNRJ objektivno štetili interesu Srbije, da je doprinosa legitimizaciji revolucionarnog prava u komunističkoj Jugoslaviji, da je napisao nedopustivo malo radova i sl. Svrha ovoga rada je da osvetli ulogu Mihaila Konstantinovića u sklapanju i realizaciji Sporazuma Cvetković–Maček. Od čega je polazio i šta je on hteo svojom politikom sporazuma? Ima li istine u optužbama da je svojom pravnom operacionalizacijom Banovine Hrvatske, stvorene Sporazumom Cvetković–Maček 1939, više štitio interes Hrvata nego Srba? Da li je učestvovao u izdaji srpskih nacionalnih interesa krajem 1930-ih godina i da li je to nasatavio da čini i u komunističkoj Jugoslaviji?

1. Sastavljanje i sprovođenje Sporazuma Cvetković–Maček

1. – Mihailo Konstantinović je ušao u politiku zahvaljujući premijeru Dragiši Cvetkoviću, koji ga je imenovao prvo za savetnika a potom za ministra bez portfelja u njegovoj vladi avgusta 1939. zadužen za realizaciju sporazuma sa Hrvatskom seljačkom strankom. Poznato je da je Kraljevinu Jugoslaviju od osnivanja 1918. opterećivalo nerešeno srpsko-hrvatsko pitanje, odnosno status Hrvatske u zajedničkoj državi. Knez Pavle Karađorđević je odlučio da konačno reši to pitanje putem pregovora sa legitimnim hrvatskim političarima. Početkom 1939. godine on je doveo Dragišu Cvetkovića za predsednika vlade sa zadatkom da pregovorima sa predsednikom HSS Vlatkom Mačekom reši hrvatsko pitanje.

1 Latinka Perović, Reč na tribini o knjizi Mihaila Konstantinovića *Politika sporazuma* koja je održana u Centru za unapređivanje pravnih studija u Beogradu 25. aprila 2000. godine, *Hereticus*, br. 3–4/2015, str. 55.

2 Radomir Lukić, „In memoriam prof. dr Mihailu Konstantinoviću“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd, broj 1–2/1982, str. 5–7.

U tom cilju Cvetković je, u dogovoru sa knezom Pavlom, odlučio da taj težak i složen posao pripreme i sačinjavanja sporazuma sa Hrvatima poveri prof. Mihailu Konstantinoviću i njegovim kolegama – ekspertima sa Pravnog fakulteta u Beogradu. Pri tome, Cvetković je imao u vidu stručnost i ugled koji je Konstantinović uživao, ali i činjenicu da su njih dvojica bili u bliskim prijateljskim odnosima. Oni su se zblížili u toku Cvetkovićevih studija na Pravnom fakultetu u Subotici.³

Konstantinović je nerado prihvatio ovu ponudu, jer je znao koje sve prepreke i problemi stoje na putu sporazumevanja sa Hrvatskom seljačkom strankom. Na kraju je pristao iz osećanja dužnosti prema svojoj državi i uvažavanja inicijative kneza Pavla i Cvetkovića da se konačno reši srpsko-hrvatsko pitanje u Kraljevini Jugoslaviji. Cvetković je doneo odluku 26. marta 1939. godine da savetnici-eksperti vlade na tom poslu budu: prof. dr Mihailo Konstantinović, prof. dr Mihailo Ilić, profesor administrativnog prava, i prof. dr Đorđe Tasić, profesor teorije prava. Na hrvatskoj strani Vlatko Maček je za svoje savetnike odredio prof. dr Ivu Krbeka, profesora upravnog prava na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, dr Juraja Šuteja, advokata i narodnog poslanika i dr Ljudevita Filipančića, finansijskog stručnjaka.

Na osnovu arhivske građe u Arhivu Srbije,⁴ istraživanja pojedinih istoričara, pravnika i *Dnevničkih beleški* Mihaila Konstantinovića moguće je rekonstruisati kako su tekli pregovori i kako se došlo do sporazuma Cvetković–Maček.⁵

Razlikuju se dve faze pregovaranja. U prvoj fazi mart–maj 1939. postavljani su osnovni principi od kojih će se polaziti i ključna pitanja koja će biti predmet sporazuma. U početku, tokom aprila razgovarali su Cvetković i Maček na osnovu predloga koje su oni pripremali sa svojim

3 O tome Dragoljub Jovanović piše: „Ne znam šta je bilo između njega i Dragiše Cvetkovića u doba kad je bivši ministar vera polagao ispite u Subotici. Kad je valjalo praviti sporazum s Mačekom, Dragiša se setio svoga profesora građanskog prava i uzeo ga, upravo predložio knezu Pavlu za jednog od stručnjaka sa srpske strane, pored Mihaila Ilića i Đorđa Tasića“ (Dragoljub Jovanović, *Sabrana dela, Medaljoni II*, knjiga 14, Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 19).

4 Zaostavština ministra bez portfelja Mihaila Konstantinovića 1939–1941, Arhiv Srbije, kutija broj 8, fascikle 1–10.

5 Vidi, Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1965, 438. str. Mirjana Stefanovski „Pitanje pravne valjanosti Uredbe o Bannovini Hrvatskoj“, u: *Pravna i politička misao Mihaila Ilića*, ur. Dragaš Denković i Jovica Trkulja, Pravni fakultet u Beogradu, Beograd, 1995, str. 308, Dragoljub Popović, *Skice pravničkih portreta*, Biblioteka „Politika i društvo“, Pravni fakultet u Beogradu i Službeni glasnik, Beograd, 2008, 166 str. *Naučno nasleđe Pravnog fakulteta u Beogradu 1841–1941*, ur. Stevan Vračar i Jovica Trkulja, Pravni fakultet u Beogradu, Beograd, 1995, 508 str.

savetnicima. Prvo je išao Prvi predlog Cvetkovića na koji su hrvatski predstavnici odgovorili Prvim protivpredlogom Mačeka. Potom je išao Drugi predlog Cvetkoviće i kao odgovor Drugi protivpredlog Mačeka. Dva predloga Cvetkovića i dva protivpredloga Mačeka.

Prilikom formulisanja svojih predloga, Cvetković je polazio od stavova svojih savetnika. Sam tekst je, po pravilu, pripremao Konstantinović, na koga je pao glavni teret pripreme i vođenja pregovora. U prvim razgovorima o strategiji i metodima pregovora Konstantinović i njegove kolege su predložili Cvetkoviću da se ne vrši revizija Ustava iz 1931. nego da se pozove na član 116. Ustava koji je pružao mogućnosti kralju da izvrši preuređenje države u izvanrednim okolnostima s tim da to potvrdi Narodna skupština.⁶

Kao vrhunski pravници Konstantinović, Ilić i Tasić su nastojali da se ceo projekat legalizuje na terenu prava, *lege artis*. Oni su primenu čl. 116. Ustava i ukaz donesen na osnovu tog ustavnog člana smatrali jednom privremenom merom, koja po kraljevom punoletstvu mora biti podneta narodnom predstavništvu na konačnu odluku. Stoga ta revizija ne sme preći izvesne granice povučene razumom i pravom.⁷ Ovo insistiranje na legitimnosti će biti ideja vodilja i osnov postupanja Mihaila Konstantinovića od početka do kraja rada na sporazumu.

Pored insistiranja na legitimnosti Konstantinović je smatrao da se na početku pregovora treba jasno odrediti spram tada dominantnih ideologija: fašizma, nacionalsocijalizma, komunizma i liberalizma. On ni u jednoj od totalitarnih ideologija nije video rešenje srpsko-hrvatskih odnosa, odnosno nije video mogućnost prosperiteta jugoslovenske države. Jer, pisao je: „fašizam, komunizam, nacionalsocijalizam, mislim da imaju zajedničku osnovu, reakciju protiv individualizma“. Njemu je bila bliža ideja jugoslovenske države kao liberalno-demokratske koja bi baštinila tekovine modernih država tipa francuske i britanske.

Konstantinović je izneo stav da preuređenje države treba izvršiti celovito u federaciju sa tri jedinice. Njemu se činilo da je federalizam ona formula koja može dati slobodu svakom od jugoslovenskih naroda, a u isto vreme sačuvati celinu jugoslovenske državnosti. Jedinstvo, a ne

6 Član 116 Ustava iz 1931. je predvideo mogućnost da „u slučaju rata, mobilizacije, nereda i pobune, koji bi doveli u pitanje javni poredak i sigurnost države ili kad su do te mere uopšte ugroženi javni interesi, Kralj može, u tom izuzetnom slučaju, ukazom narediti da se privremeno preduzmu sve izvanredne, neophodno potrebne mere u celoj Kraljevini ili u jednom njenom delu nezavisno od ustavnih i zakonskih propisa. Sve izuzetno preduzete mere pođneće se naknadno narodnom predstavništvu na saglasnost.“

7 Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma: dnevničke beleške 1939–41, Londonske beleške 1944–45*, Agencija „Mir“, Novi Sad, 1998. str. 13–15.

jednoobraznost, pisao je u svojim *Beleškama*. On je bio pristalica trijaliističkog uređenja u kojem bi svaka od tri jedinice imala autonomije. Reč je o tri federalne jedinice: slovenačkoj, hrvatskoj i srpskoj. Hrvatska i srpska jedinica bi nastale spajanjem postojećih banovina na osnovu čl. 116. Otuda je u prvim razgovorima sa Cvetkovićem napomenuo da „ne treba cepidlačiti na nadležnostima oblasti“, a za svojevrsnu federalizaciju Jugoslavije predložio je generalno načelo „opšte nadležnosti države“, jer je smatrao da samo ono predstavlja čvrstu branu konfederalizaciji zemlje. Taj njegov stav o opštoj nadležnosti centralne vlasti (dakle nadležnosti oblasti se konkretno izdvajaju, a ne da se za centralnu vlast nabrajaju „preostala“ konkretna prava i domeni), hrvatska strana je od početka osporavala i činila je sve da on ne bude dosledno sproveden.

Na taj način, od samog početka pregovora Konstantinoviću je postavljen pretežak zadatak: da sačini sporazum sa hrvatskim predstavnicima i makar privremeno preurediti Kraljevinu Jugoslaviju po delimično federalističkom državnom modelu, ali da se ipak sačuva jedinstvo države.

2. – Prvi predlog Sporazuma je došao i sa hrvatske strane. Zagrebački pravni stručnjaci prof. dr Ivo Krbek i prof. dr Juraj Andrašić izradili su memorandum koji je Maček uputio knezu Pavlu, o mogućnosti postizanja sporazuma u pregovorima o rešenju hrvatskog pitanja na osnovu čl. 116. Oni su predložili da se član 116. Ustava od 1931. upotrebi kao pravni osnov za izvođenje ustavne reforme, uz zaobilazanje normalne procedure, izmene i održavanje fikcije ustavnopravnog kontinuiteta. Umesto načela „opšte nadležnosti države“, oni su predložili nadležnosti federalne jedinice (Banovine Hrvatske), koja bi ugovorom precizirala svoj odnos sa saveznom državom.

Knez Pavle nije prihvatio ovaj hrvatski predlog već ga je dostavio Cvetkoviću i njegovim ekspertima da izvrše njegovu analizu i stave primedbe. Oni nisu mogli menjati tekst, ali su mogli da pojašne neke formulacije. Konstantinović je došao do zaključka da ceo tekst Sporazuma „odiše konfederalnim težnjama“ i da mnogo više prinadležnosti treba da ostane državi nego što se predlaže. Ukazao je na opasnost plebiscita u BiH i Sremu i da u tekstu treba izbeći reč „ugovor“, koja asocira na dve nezavisne države kao i da se izbace reči „za sada“ koje Sporazumu daju provizoran značaj.⁸

Na zahtev Cvetkovića Konstantinović je krajem maja predložio kompletno preuređenje države u federaciju sa četiri pokrajine i to prikazao na karti Jugoslavije. Četvrtu pokrajinu činila bi Bosna i deo Hercegovine koji nije pripao Banovini Hrvatskoj sa dubrovačkim srezom, što je pravdao

8 Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma*, str. 20–21.

nemogućnošću razgraničenja između Srba i Hrvata i zbog postojanja Muslimana pomešanih sa Srbima i Hrvatima.⁹

U drugoj fazi pregovora između Cvetkovića i Mačeka od juna do avgusta 1939. finalizovan je Sporazum. U ovoj fazi pregovora izmenila se uloga pravnih stručnjaka, umesto savetnika postali su aktivni učesnici u pregovorima. Hrvatski pregovarači su pružali otpor da Konstantinović i pravni stručnjaci učestvuju u pregovorima. Međutim, knez Pavle je zahtevao ne samo da učestvuju nego i da formulišu sve kompetencije koje se sa države prenose na Banovinu Hrvatsku, dok će se o teritorijalnom razgraničenju dogovarati Cvetković i Maček. Tada su, odlukom vlade Konstantinović, Ilić i Tasić preimenovani u pregovarače.¹⁰ Nakon toga, pregovori su se pomerili sa „mrtve tačke“ i otvorene su mogućnosti da se i po pitanju najspornijih pitanja dođe do kompromisnih predloga. Hrvatski pregovarači su ponovo tražili da se samo navode kompetencije države a sve ostalo da pripadne banovini, dok su se vladini savetnici/eksperti zalagali da se nabroje kompetencije koje će se sa države preneti na Banovinu Hrvatsku, a sve ostalo da ostane u domenu države što je na kraju prihvaćeno i tako ušlo u Sporazum. Veliki sporovi su vođeni oko državljanstva, zakonodavstva a posebno je mnogo diskusije bilo oko unutrašnje uprave uključujući žandarmeriju.

Konstantinović je vodio borbu oko toga da li su nadležnosti banovine ili države „isključive“ i stalno je zagovarao ona pravna rešenja koja vlast, građanska prava i ekonomiju unutar zemlje ipak drže na okupu, makar pod simboličkim znakom jedne kraljevske krune.¹¹ Osim toga, on se zalagao da se postignuta Uredba o Banovini Hrvatskoj primeni i na ostale dve jedinice koje će se formirati. Mada je usaglašavanje stavova oko podela nadležnosti išlo teško, Konstantinoviću je bilo jasno da će glavni problem u izradi Sporazuma biti određivanje teritorije Banovine Hrvatske. Oko tog teritorijalnog razgraničenja jedva je postignuta saglasnost – i to samo kao deo „privremenog sporazuma“, koji će postati definitivan tek sa legalnom revizijom Ustava iz 1931. Razgraničenje sa Banovinom Hrvatskom bilo je tim više otežano pošto Cvetković i knez Pavle nisu žurili i sa stvaranjem drugih federalnih jedinica, što je Konstantinović stalno tražio,

9 Isto, str. 22 i 516–517. Kasnije krajem 1939. kada je Konstantinović izradio projekat Banovine srpskih zemalja, koji je predao knezu Pavlu insistirajući da se što pre oformi ova jedinica, nije više pominjao četvrtu pokrajinu Bosnu. Jedino nije bila sporna banovina Slovenija koja se poklapala sa Dravskom banovinom.

10 Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma*, str. 24.

11 Videli smo da predmet pregovora nije bilo teritorijalno razgraničenje sa Banovinom Hrvatskom. Znajući da će to biti sledeći korak, Konstantinović se stalno zalagao da razgraničenja pored etničkih i verskih moraju uzeti u obzir i ekonomske i socijalne prilike, i da to bude opšti princip a ne da se primenjuju neujednačeni kriterijumi za različita mesta.

i kao pravni ekspert i kao potonji glavni ministar za sprovođenje Sporazuma. Razume se, njega je brinulo to što nije definisana „srpska jedinica“. Poseban problem u pregovorima bila je „tiha opstrukcija“ hrvatske komisije na čelu sa prof. Ivom Krbekom, a koja je često vraćala na dnevni red pitanja o kojima je prethodno postignut sporazum i tako je ostalo do završnog teksta Sporazuma.¹² Iz ovih problema koji su pretili da blokiraju sporazum, izlazilo se zahvaljujući činjenici da je Konstantinović redovno podnosio izveštaje Cvetkoviću, obaveštavao ga o spornim pitanjima. Nakon toga, na intervenciju vlade pregovori su nastavljeni.

3. – Po svedočenju Konstantinovića, na kraju, posle mukotrpnih pregovora, dve komisije u prisustvu Cvetkovića i Mačeka sastale su se 16. avgusta u Božjakovini, banovinskom dobru, na 20 km od Zagreba. Cilj je bio da se razreše preostala sporna pitanja i finalizuje tekst Sporazuma. Međutim, stvari su ponovo počele da se komplikuju, jer je Krbek dostavio tekst „ukaza“ – stvarno uredbe – koji „propisuju namesnici“ i koji je po njegovim rečima trebalo da ih „ugodno iznenadi“. Međutim, taj „'ukaz' je ponovo postavljao pitanja koja su bila rešena. Njime je pokušano da se povrati ono što je bilo napušteno.“¹³ Stoga je Konstantinović reagovao veoma oštro, rizikujući da se pregovori okončaju bez rezultata. Povukao je jasno liniju ispod koje srpska komisija ne može ići, niti ima mandat za to. Svoje dugo izlaganje zasnovano na tekstovima, završio je sledećim rečima: „Ovaj projekt ide konfederaciji. Mi nismo ovlašćeni da o tome govorimo. Mogu reći u svoje ime da ni od toga ne bih bežao. Ali, ako se hoće to, onda će se o tome imati da govori sa drugima, sa Generalštabom, a ne sa mnom.“¹⁴

Posle ovog istupa Konstantinovića, Maček i hrvatska komisija su bili prinuđeni da usvoje većinu primedbi koje je on izneo. Uz posredovanje Cvetkovića i Mačeka pregovarači su pristupili finalizaciji teksta, tako da je 20. avgusta Sporazum dobio konačnu formu. Knez Pavle je 22. avgusta

12 Više puta će Konstantinović, tokom pregovora o tekstu Sporazuma zapisati da Hrvati „zamišljaju odnos banovine Hrvatske i države kao odnos dve jednake vlasti koje se stalno sporazumevaju“. U nekoliko navrata činilo se da su stavovi pregovarača toliko isključivi da je sporazum nemoguć. O tome Konstantinović piše na nizu mesta u svojim *Beleškama*. Kao ilustraciju pomenimo zapis od 5. avgusta: „Ručak u Banskim dvorima i odmor tu. Sastanak u 17 časova. Opšta diskusija. Šutej traži da se zaključi sporazum u formi i da se donesu ukazi o Senatu i Skupštini. Ja se nerviram i izjavljujem da ćemo se rastati, pa ma šta bilo. 'Srbi će braniti sve granice ove zemlje kao pašćad. Mi nismo Česi.' – Krbek cedi kroz zube: 'Ako se ništa ne postigne nije trebalo ginuti.' – Pošto se razmimoilazimo rešili smo da se rastanemo i da tražimo ograničenije mandata na isti način. Ja imam utisak da Šutej uvek popravlja Mačeka“ (str. 35).

13 Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma: dnevničke beleške 1939–41, Londonske beleške 1944–45*, str. 41.

14 Isto, str. 42.

prihvatio Sporazum, a 24. avgusta Cvetković i Maček primljeni su od kneza na Brdu kod Kranja. Iste večeri je izdato saopštenje da je prihvaćen Sporazum. Tako je nastala Banovina Hrvatska, administrativno-teritorijalna jedinica u sastavu Kraljevine Jugoslavije. Uglavnom je obuhvatala područja s većinskim hrvatskim stanovništvom, činile su je dotadašnje banovine Savska i Primorska, kao i kotari Dubrovnik, Ilok, Šid, Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik, Fojnica. Imala je široka samoupravna ovlašćenja, bliska statusu federalne jedinice. Za prvog bana imenovan je Ivan Šubašić.

Sledećeg dana Cvetković je podneo ostavku vlade, a 26. avgusta obrazovana je nova vlada i objavljen Sporazum.¹⁵ Nova vlada je bila sastavljena od šest ministara iz Banovine Hrvatske, iz opozicije Branko Čubrilović iz Zemljoradničke stranke, Lazar Marković i Božidar Maksimović radikali, ostali iz Jereze i vanstranačke ličnosti. U tu vladu ušao je Mihailo Konstantinović kao ministar bez portfelja zadužen da radi na realizaciji Sporazuma Cvetković–Maček. Zanimljivo je da su, iako se Konstantinović pokazao kao „tvrd pregovarač“ sa Hrvatima, Maček i većina hrvatskih političara podržali predlog da Konstantinović uđe u vladu.

Od trenutka postizanja Sporazuma, počeo je da ga prima knez Pavle naglašavajući njegovu ulogu u postizanju Sporazuma i da treba da bude ponosan što je obavio taj posao. Pored kneza, Slobodan Jovanović i vodeći profesori Pravnog fakulteta su Konstantinoviću odali priznanje što onda kada je trebalo spasavati Jugoslaviju politikom sporazuma između Srba i Hrvata, on je svoje znanje uspešno stavio na raspolaganje politici.

U ovoj „Vladi sporazuma“ radio je nepune dve godine. Iz nje je istupio nakon pristupanja Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu uoči 27. marta i poznatog puča. No, kada su na red došli „sporazumi“ sa nacističkom (Trojni pakt) i komunističkom ideologijom (Tito–Šubašić), Mihailo Konstantinović je odbio takvo sporazumevanje i ostao na belegu svojih građanskih, liberalno-demokratskih uverenja. I to bez mnogo uvijanja.

Pri svemu ovome treba naglasiti da je veoma brzo, uprkos doslednom otporu nizu njihovih ideja, predloga, pa čak i pokušaja podmetanja pojedinih uredbi i propisa, Konstantinović stekao veliki ugled kod vodećih Hrvata onoga doba.

2. Kontroverze oko Sporazuma i Uredbe o Banovini Hrvatskoj

1. – Iz Konstantinovićevih *Dnevničkih beleški* jasno se vidi da je on bio za „politiku sporazumevanja“ sa Hrvatima, ali samo do granica jedne državne ideje, samo do nivoa celovite pravne koncepcije naglašeno

15 Sporazum Cvetković–Maček objavljen je u listu *Politika*, 27. avgusta 1939, a Uredbu o Banovini Hrvatskoj objavile su *Službene novine*, br. 194, 26. avgust 1939.

centralno atributivnog federalizma i samo do onih sporazuma koji se kreću u horizontu pravnog kontinuiteta i legaliteta. U tom smislu prof. Dragoljub Popović je tačno uočio „tri uporišne tačke delovanja Mihaila Konstantinovića“. ¹⁶ „Prva tačka je njegova odanost Sporazumu (Sporazumu Cvetković–Maček, ili srpsko-hrvatskom sporazumu ili narodnom sporazumu kako se onda govorilo). Druga uporišna tačka Konstantinovićeve politike je legitimnost – pitanje pravnog puta za reviziju Ustava. Smatrao je legitimnim da se na osnovu člana 116 Ustav revidira uredbom, jednim aktom iza koga nije stajalo narodno predstavništvo, a kojem je autoritet u suštini dala kruna. Na taj način Ustav bi se iskoristio kao pravni osnov za izvođenje ustavne reforme uz zaobilaženje normalne procedure i održavanje fikcije ustavnog kontinuiteta. I treća uporišna tačka Konstantinovićeve politike je njegovo opredeljenje za federalizam, pri čemu je on bio pristalica trijalističkog uređenja u kojem bi svaka od tri jedinice imala autonomije. Tri državotvorne jedinice: slovenačka, hrvatska i srpska pokrajina, poslednje dve spajanjem postojećih banovina na osnovu čl. 116.“ ¹⁷

U realizaciji ovih stavova Konstantinović je nailazio na nerazumevanje, otpore, kritiku i omalovažavanje od hrvatske strane, ali i od uticajnih političkih i intelektualnih krugova u Srbiji. Prvi su nalazili da je on najozbiljniji protivnik njihovim legitimnim seperatističnim težnjama i u osnovi konfederativnom preuređenju Kraljevina Jugoslavije. Drugi su smatrali da je olako pravio ustupke Hrvatima i izneverio interese Srba i Srbije.

Postoji saglasnost da je Mihailo Konstantinović u Sporazum Cvetković–Maček uneo mnogo truda, stručnosti, pregovaračkog umeća, da se zahvaljujući njemu i njegovom ugledu došlo do kompromisa i teksta Sporazuma. Sporazum je počeo da se ostvaruje, ali nije mogao da pokaže pun obim postignuća. On je važio samo godinu i po dana, tako da nije urodio plodom. Ta činjenica, početak rata i stravični sukobi između Srba i Hrvata navukli su odijum na Sporazum i njegove tvorce. Na taj način, Sporazum je, umesto da doprinese popuštanju zategnutosti u srpsko-hrvatskim odnosima, izazvao nezadovoljstvo kod brojnih političkih stranaka i institucija u Srbiji i Hrvatskoj. Tada je u stručnim i političkim krugovima otvorena kontroverza o karakteru i domašaju Sporazuma, o pravnoj prirodi Uredbe o Banovini Hrvatskoj i sl. Ta kontroverza traje do naših dana.

2. – Na jednom polu su oni koji imaju u osnovi pozitivan stav prema Sporazumu. Među Hrvatima to su, pre svega, oni koji su posredno ili neposredno učestvovali u pregovorima sa srpskom stranom i radili na

16 Dragoljub Popović, Reč na tribini o knjizi Mihaila Konstantinovića *Politika sporazuma* koja je održana u Centru za unapređivanje pravnih studija u Beogradu 25. aprila 2000. godine, *Hereticus*, br. 3–4, 2015, str. 57.

17 Isto, str. 58.

tekstu Uredbe: Ivo Krbek, Jurij Andrašić. Oni su u svojim javnim nastupima i tekstovima u stručnim časopisima iznosili stavove u prilog Sporazuma, kao optimalnog rešenja za Hrvatsku u toj situaciji.¹⁸

Pri tome, Ivi Krbeku nije nimalo smetalo da potpuno preinači svoje ranije stanovište o tumačenju uredbi od nužde i vanrednog stanja iz čl. 116 Ustava. Naime, on je u svom tekstu u *Arhivu*, kritikujući poistovećevanje ova dva pojma – podsetio na loše iskustvo ustavne prakse Vajmarskog ustava, gde je institut vanrednog stanja prvo postao neka vrsta surogata za uredbu od nužde, i potom *zloupotrebljen za provizorno menjanje pojedinih ustavnih propisa*.¹⁹ Par godina kasnije to isto je primenio u Urebi o Banovini Hrvatskoj.

Juraj Andrašić je svoju argumentaciju vezao za vanrednu proceduru koju predviđa čl. 116, po kojoj je „moguće u najkraćem roku provesti ustavnu reformu, uz zahtev tek naknadne saglasnosti parlamenta i sa odlukom samo proste većine.“²⁰ Sličan stav su kasnije zauzeli i vodeći hrvatski istoričari i pravници.²¹

Njima se pridružio svojim stavovima i Gorazd Kušej, profesor Pravnog fakulteta u Ljubljani.²² Slično Krbeku i on je preinačio svoj stav iz 1935. kada je prvobitno „kraljevsku vlast po čl. 116. shvatao sasvim u duhu komisarne diktature Karla Šmita.“ Međutim, šest godina kasnije „Kušej je bitno preinačio svoje ranije stanovište. Prihvatio je ideju uredbu od nužde, sad je razlagao da se zakonski propisi mogu u vanrednom stanju i formalno ukinuti i iznova normirati zakonska materija na osnovu ovlašćenja krune iz čl. 116, pri čemu saglasnost parlamenta tu ima značenje ratihavicije drugog zakonodavanog činioca. Kao formalni zakoni ti normativni akti mogu ostati na snazi i po prestanku vanrednog stanja.“²³

U Srbiji su u osnovi pozitivan stav o Sporazumu i Urebi o Banovini Hrvatskoj imali Slobodan Jovanović, Jovan Đorđević, Radomir Lukić, kao i ugledni istoričari i pravници koji su decenijama posle Drugog svetuskog rata pisali o Sporazumu Cvetković–Maček.

18 Ivo Krbek, „Organizacija Banovine Hrvatske“, *Hrvatski dnevnik*, Zagreb, 28.3.1940., „Stvaranje novog ustavnog prava“, *Savremeni*, br. 1, 1940, str. 5–7. Jurij Andrašić, „Novo ustavno uređenje Hrvatske“, *Mjesečnik*, 5–6, 1940, str. 226.

19 Ivo Krbek, Uredba od nužde, iznimno stanje i problem ratifikacije uredbu, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, Beograd, 3, 1938, str. 388–392. Vidi Mirjana Stefanovski, str. 313.

20 Juraj Andrašić, „Novo ustavno uređenje Hrvatske“, str. 226–228.

21 Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1965. 238 str.

22 Gorazd Kušej, „Pravni osnov i značaj kao i glavna načela Uredbe o izborima narodnih poslanika za Narodnu skupštinu, Beograd, 1940, str. 3–24.

23 Mirjana Stefanovski, str. 313.

Slobodan Jovanović je savetovao Mihaila Konstantinovića da prihvati ponudu Cvetkovića da se angažuje u radu na sporazumu sa Hrvatima. O toku pregovora i spornim pitanjima koja su se javljala u komisijama, Konstantinović je obavestavao svog uglednog kolegu i veoma je uvažavao njegove stavove i sugestije. Zanimljivo je da je Jovanović još 1934. godine pisao o domaćaju čl. 116 Ustava od 1931. i isticao da se pod široka ovlašćenja ovog člana mogu podvesti i uredbe iz nužde.²⁴ O tom pitanju pisao je i u svom osvrtu u *Arhivu* na knjigu Ive Krbeka, *Sudska kontrola naredbe*. U tom tekstu on je pisao da su uredbe od nužde neka vrsta nepotpunih zakona, kojima samo nedostaje naknadni pristanak parlamenta da bi bili pretvoreni u prave zakone.²⁵ U celini, na status Banovine Hrvatske gledao je kao na jednu izdvojenu oblast s naročitim pravima (*corpus separatum*). Ipak, iskusni Jovanović je bio skeptik u pogledu primene Sporazuma i u tom smislu je Konstantinoviću prigovorio: „Bilo je bolje da ste postigli sporazum sa Nemcima a ne sa Hrvatima.“

Jovan Đorđević je prihvatio stanovište Slobodana Jovanovića i kao većina pravnih stručnjaka u Srbiji, sledio njegovu argumentaciju. Stoga je u svojim tekstovima zagovarao valjanost uređaba putem kojih bi, s pozivom na čl. 116 bila raspuštena skupština, ukinut izborni zakon i propisan novi izborni red. Dakle, on se više bavio pitanjem interpretacije i primene teksta Uredbe.

U ovu raspravu se uključio i Radomir Lukić koji je izneo stav da je pomenutom odredbom u čl. 116 „kralj hteo da za sebe zadrži mogućnost neposredne promene ustava po kratkom postupku, te da u tom smislu trebaju biti tumačena ovlašćenja krune“.²⁶ Štaviše, on ide u krajnost i „ne nalazeći ništa zazorno“ i zaključuje da se ‘u svetlosti modernih ideja o tumačenju član 116 prikazuje kao jedan vanredno dobar instrument’, koji kruni kao najvišem ustavnom činiocu omogućuje da u kakvom izuzetnom periodu čuva najbitnije državne interese“.²⁷

Zanimljivo je da je Lazar Marković zauzeo pozitivan stav o Sporazumu. Poznato je da je pitanje uređenja Kraljevine Jugoslavije, tj. odnos Srba i Hrvata, bilo osnovna preokupacija Lazara Markovića i njegove Radikalne stranke. On je o tom pitanju u dužem periodu od ujedinjenja 1918.

24 Slobodan Jovanović, „Član 116 Ustava“, *Spomenica Mauroviću, I*, Beograd, 1934. Str. 101–102.

25 Slobodan Jovanović, „Sudska kontrola naredbe. Napisao dr Ivo Krbek“, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, Beograd, 1939. str. 154–155.

26 Radomir Lukić, „Član 116 Ustava i Uredba o Banovini Hrvatskoj u svetlosti teorije o tumačenju“, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, Beograd, 2, 1940. str. 124–123.

27 Mirjana Stefanovski, „Pitanje pravne valjanosti Uredbe o Banovini Hrvatskoj“, *Pravna i politička misao Mihaila Ilića*, pr. Dragaš Denković i Jovica Trkulja, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1995, str. 315.

do sredine tridestih godina imao negativan stav, jer je smatrao da ne postoji mogućnost dogovora između Srba i Hrvata. O tome je pisao u svojim knjigama: *Politika*,²⁸ i *Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje 1914–1929*.²⁹ Ovaj svoj stav on je kasnije nazvao „zabludom“ u pogledu mogućnost dogovora Srba i Hrvata. Međutim, Marković nije bio dosledan u ovom svom stavu, što se posebno može videti u njegovim političkim delima. To će se upravo desiti nakon potpisivanja Sporazuma Cvetković–Maček u avgustu 1939. Naime, kada je Cvetković obrazovao novu vladu u koju su ušli Maček i hrvatske ličnosti, Lazar Marković se pohvalno izjasnio o Sporazumu i prihvatio da uđe u vladu, kao predstavnik radikalne grupe i postane ministar pravde.

Pozitivan stav o ulozi Mihaila Konstantinovića u donošenju Sporazuma Cvetković–Maček su kasnije imali i vodeći srpski istoričari i pravnici: Andrej Mitrović, Latinka Perović, Venceslav Glišić, Ranko Končar, Vojin Dimitrijević, Dragoljub Popović i dr.³⁰

3. – Međutim, na drugom polu grupisali su se brojni srpski političari, istoričari i pravnici koji su imali kritički stav prema Sporazumu i Uredbi o Banovini Hrvatskoj. Najoštrij je bio Jovan Dučić koji je razočaran rezultatima pregovora sa Hrvatima zaključio da su „tri cincara prodali Srbe Hrvatima“, tj. da su olako prihvatili zahteve Hrvata i potpuno izneverili i izdali interese srpskog naroda i države.³¹ Stoga je on o Konstantinoviću, Iliću i Tasiću govorio sa omalovažavanjem, na potcenjivački način. Ovaj Dučićev stav je u početku shvatan kao subjektivno mišljenje i neodmerna izjava jednog pesnika. On je godinama pominjan tek na nivou zanimljivosti. Međutim, kasnije, naročito u vreme raspada druge Jugoslavije, Dučićeve reči su postale lozinka brojnih nacionalistički orijentisanih političara i istoričara u Srbiji.

28 Lazar Marković, *Politika, Od vlade federalističkog bloka i Vlada G. Ljube Davidovića* Izdavačka knjižnica Geca Kon, Beograd, 1925, 271 str.

29 Lazar Marković, *Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje 1914–1929*, S. Kugli, Zagreb, 1935, 372 str.

30 O stavovima ovih autora videti njihove priloge u časopisu *Hereticus*, Beograd, br. 3–4, 2015.

31 Ove stavove Dučić je izneo u listu *Srbobran* 1942, gde je tumačio rad Mihaila Konstantinovića na srpsko-hrvatskom sporazumu njegovim cincarskim poreklom. *Politika* je, preštapavajući Dučićeve članke iz *Srbobrana*, objavila u broju od 23. decembra 1990, pod naslovom „Sporazum bez dostojanstva“, da je Hrvatsku, kao „državu u državi“, „napravio Maček sa dva Cincara beogradska, Cvetkovićem i Cincar-Markovićem (kao što je s njima zajedno postpisao i svoj ugovor Hitler u Beču 25. marta 1941). Teoretičari ove državne zajednice (za koju su i sami rekli da sličan model ne postoji u međunarodnom pravu) bili su opet Cincari: profesor i ministar Konstantinović, a ovaj sporazum je zatim pravno objasnio i opravdao u poluzvaničnom listu drugi Cincar, dr Đ. Tasić (Videti, Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma*, str. 648–649).

Sličan stav su imali i vodeći srpski političari, naročito iz redova radikalne stranke i nacionalističke desnice. Oni su kritikovali Konstantinovića da je suviše popuštao Hrvatima i da nije vodio računa o interesima Srba u jugoslovenskoj kraljevini. Išli su kasnije čak dotle da su ga bez ikakvog osnova proglasili Cincarom koji trguje tuđim nacionalnim bićem, a optuživali su ga i kao masona, jer je i sama Jugoslavija smatrana „masonskom tvorevinom“.

Zapravo, ovi stavovi su izraz jedne političke orijentacije u srpskoj političkoj i naučnoj eliti. Ta orijentacija je bila prisutna od stvaranja zajedničke države 1918. a osnažena je krajem tridesetih godina u uticajnim krugovima Srpske pravoslavne crkve, Univerziteta u Beogradu, Srpske kraljevske akademije, Srpskog kulturnog kluba i sl. U njima je bila prisutna tendencija da Srbi treba da imaju svoju državu i da se ne mešaju sa drugima. Jer, oni su potčinjeni u Kraljevini Jugoslaviji koja i nije njihova država. Stoga Srbi moraju svim sredstvima da se izbore za svoju samostalnu državu.

Nasuprot njima, Konstantinović je u ovoj kritici Sporazuma video lažno srpstvo koje ne uviđa da se u tadašnjoj konkretno istorijskoj situaciji pomoću čuvanja Jugoslavije mogu najbolje ostvariti interesi srpskog naroda. U tom smislu je tada govorio i pisao: „Ja sam sto posto Srbin i sto posto Jugosloven, ili obrnuto.“ Uz to, imao je rezerve prema „svim sredstvima“ koja su predlagali ovi političari i intelektualci.³²

Pomenimo da su Sporazum kritikovali, pored brojnih opozicionih političara, predstavnika SPC i ugledni istoričari i pravnici. Profesor administrativnog prava Lazo Kostić je uglavnom sledio argumentaciju Slobodana Jovanovića. On je to prvo činio još 1934. u svom *Komentar Ustava Kraljevine Jugoslavije* u kojem je tvrdio da se pod široka ovlašćenja čl. 116 mogu podvesti i uredbe od nužde.³³ Međutim, u kritici Uredbe o Banovini Hrvatskoj, posebno domašaj člana 116. i široku diskrecionu vlast krunne, on je otišao dalje od Jovanovića i smatrao je da je sa ovom Uredbom izvršen državni udar.³⁴ Među kritičarima Sporazuma bilo je i onih koji su smatrali da ova Uredba ima karakter novog oktroisanog Ustava.³⁵

32 Konstantinović je zastupao drugačiji stav posebno u pogledu načina i sredstava ostvarivanja interesa srpskog naroda. Za njega u politici način je veoma bitan, jer sredstva umnogome određuju cilj i obrnuto. Po njemu, ciljevi nisu deljivi od sredstava koja se upotrebljavaju da se do cilja dođe. Tako na opasku Milana Nedića: „More neka način strada, samo da se postigne cilj“, Konstantinović dodaje: „Ne slažem se sa tim shvatanjem. Moraju se dati garantije novinama koje se uvođe Sporazumom.“

33 Lazo Kostić, *Komentar Ustava Kraljevine Jugoslavije od 3. septembra 1931*, Geca Kon, Beograd, 1934, str. 291.

34 Lazo Kostić, „Proishodne norme“, *Pravna misao*, Beograd, 1939, str. 454.

35 Vidi, Petar Digović, „Novo ustavno stanje“, *Mjesečnik*, 3–4/1940, str. 7.

Od savremenih srpskih teoretičara kritički stav prema Sporazumu i Uredbi o Banovini Hrvatskoj ima prof. Mirjana Stefanovski. Taj stav ona je iznela u svojoj knjizi *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije (1941–1943)*³⁶ i, naročito, u članku „Pitanje pravne valjanosti Uredbe o Banovini Hrvatskoj“³⁷, gde je pod kritičku lupu stavila tekst Uredbe i brojne interpretacije koje su se javile u stručnoj javnosti.

Osnovna teza koju u ovom članku izlaže autorka jeste kritika i dovođenje u pitanje pravne valjanosti Uredbe o Banovini Hrvatskoj. „Donesena s pozivom na ustavnu normu o vanrednom stanju, da bi se njome bitno izmenilo državno ustrojstvo radikalno u protivnosti sa osnovnom idejom ustava i njenim glavnim načelima, predstavljala je ne samo jedan protivpravni akt, već akt kojim je izveden državni udar i ukinut ustav.“³⁸

U obrazloženju ove teze autorka je korektno prikazala i kritički analizirala stavove većine pravnih stručnjaka koji su pisali o Uredbi. Nakon toga, ona je formulisala svoj kritički stav o pravnoj (ne)valjanosti Uredbe o Banovini Hrvatskoj.

Njene primedbe se svode *prvo* na tezu da se nadležnost Banovine Hrvatske približava konfederalnom rešenju: „Opređeljen kao privremeno rešenje hrvatskog pitanja do celovitog državnog preustrojstva, državno-pravni položaj Hrvatske po Uredbi o Banovini Hrvatskoj od 26. avgusta izmiče preciznom pravnom određenju. Delokrug njene samostalne zakonodavne vlasti, obuhvatajući i materiju građanskog i krivičnog zakonodavstva, organizacije pravosuđa i sudskog postupka, ne zaostaje ni za vrlo široko omeđenom sferom kompetencija jedne federalne jedinice.

Znatno pak prostranijim opsegom samostalne izvršne vlasti, sa izvršenjem državnih zakona na području Hrvatske koje je, po pravilu, povereno banovinskim organima i uz poslove prenesenog delokruga, za koje niti je pravno organizovan upravni nadzor, niti je jasno razgraničena nadležnost upravno-sudske kontrole, da je na teritoriji Hrvatske gotovo odstranjeno

36 Mirjana Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije (1941–1943)*, Narodna knjiga, Beograd, 1988, 337 str.

37 Mirjana Stefanovski, „Pitanje pravne valjanosti Uredbe o Banovini Hrvatskoj“, str. 306–318.

38 Isto, str. 310–311. Stefanovska, kao i njeni prethodnici Lazo Kostić, Petar Đigović i dr. previđaju da je sam Ustav iz 1931. bio oktroisan, da ga nije donela skupština nego vladar. Karakteru donošenja tog Ustava odgovara i član 116; kao što ga je doneo, vladar može da sruši ceo Ustav kada god poželi, a još lakše pojedini deo Ustava. Razume se, da on može i da protumači član 116; upravo onako kako ga je protumačio. Može čak i da ukine ceo Ustav kao što je uradio njegov rođak. Prema tome, protivustavni čin doneo je kralj Aleksandar i to dva puta 1929. i 1931. Da je to neko rekao 1939–1940. bio bi optužen da vređa kralja koji je ubijen i zato su izbegavali tada da o tome pišu.

postojanje i delovanje državnih organa, nadležnost Banovine Hrvatske približava se konfederalnom rešenju.³⁹

Drugo, uz punu finansijsku samostalnost i institut zavičajnosti koji nadomešta posebno hrvatsko državljanstvo, Hrvatska po ovoj Uredbi „predstavlja izgrađenu i zaokruženu državnopravnu celinu čija je posebnost naspram državne organizacije ostvarena najmanje na nivou samostalne članice federacije.“⁴⁰

Treće, „potpuno izgrađena, zaokružena i utvrđena samostalnost Hrvatske na nivou Banovine s jedne, a odsustvo izražaja njene egzistencije kao takve na nivou državne celine s druge strane, čini da se državnopravni status Banovine Hrvatske po Uredbi od 26. avgusta teško da pravno drugačije odrediti, do kao 'položaj jedne izdvojene oblasti s naročitim pravima (*corpus separatum*)', kako ga je definisao Slobodan Jovanović.“⁴¹

I *četvrto*, „državnopravna posebnost Banovine Hrvatske ostaje otuđa unutar jugoslovenskog državnog okvira, ali je zato državno ustrojstvo Jugoslavije njenim stvaranjem prestalo biti unitarno; celina državne teritorije nije više bila organizovana na unitarnoj osnovi, ali takođe nije bila ostvarena ni federalna struktura, te se pravno stanje ne da bez nedoumica podvesti pod klasične pravne formule.“⁴²

Dakle, za Mirjanu Stefanovski nema dileme: sa Uredbom je došlo do bitne promene ustavnog uređenja Kraljevine Jugoslavije, protivno osnovnoj ideji i temeljnim ustavnim načelima. Ona nema dilemu da su eksperti na čelu sa Konstantinovićem imali jasnu svest o tome. „U zabeleškama koje je vodio tokom rada na formulisanju teksta Sporazuma i njegovom pravnom uobličanju u Uredbi o Banovini Hrvatskoj, Mihailo Konstantinović, koji je sa svojim kolegama sa beogradskog Pravnog fakulteta Mihailom Iličem i Đorđem Tasićem sačinjavu vladinu ekspertsku grupu, kazuje da je pravnim stručnjacima koji su na tome radili, *bilo jasno da je u pitanju bitna izmena ustava* (podvukao – J.T.).“⁴³

Akademik Miodrag Jovičić je u svom tekstu „Mihailo Ilić o teritorijalnoj organizaciji vlasti u međuratnoj Jugoslaviji“, takođe kritički pisao o Sporazumu Cvetković–Maček.⁴⁴ Povod su bili tekstovi Mihaila Ilića u listu *Napred* pisani 1940–1941. u kojima je on iznosio stavove u prilog uvođenju federalizma u Kraljevinu Jugoslaviju, odnosno Banovine Hrvatske.

39 Isto, str. 306.

40 Isto, str. 307.

41 Isto, str. 307–308.

42 Isto, str. 308.

43 Isto, str. 308.

44 Miodrag Jovičić, „Mihailo Ilić o teritorijalnoj organizaciji vlasti u međuratnoj Jugoslaviji“, *Pravna i politička misao Mihaila Ilića*, priredili Dragaš Denković i Jovica Trkulja, Pravni fakultet u Beogradu, Beograd, 1995. str. 268.

Ovaj pokušaj rekonstrukcije državnog uređenja koji su sa srpske strane pravno uobličili profesori Konstantinović, Ilić i Tasić, Jovičić smatra *politički naivnim i pogrešnim*. U obrazloženju tog stava on prvo podseća da je „u stvari 1918. učinjena jedna mnogo veći istorijska greška koja je prethodila ovoj... Ta veća istorijska greška sastoji se u obrazovanju zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca... Srbi su u nju uneli cele sebe, dok su Hrvati i Slovenci samo iskoristili priliku da nekažnjeni, iz tabora poraženih pređu u pobednički tabor i tako, bez prave ljubavi za novu, zajedničku otadžbinu, ostvare svoje uske egoistične interese. Sve što se kasnije dešavao bilo je logična posledica ove osnovne imanentne slabosti nastanka Jugoslavije.“⁴⁵ Druga greška je učinjena kada je kralj Aleksadar doneo pogrešnu odluku krajem 1928. nakon „kolebanja da li da izvrši 'amputaciju' Hrvatske ili da učini još jedan napor da spase zajedničku državu. Slušajući loše savete, opredelio se za drugu opciju i to gurajući stvari u pogrešnom pravcu – stvaranju integralnog jugoslovenstva. Ono je zaista... bilo bez stvarne idejne sadržine, suvo i prazno.“⁴⁶

Jovičić primećuje da su ideju o federalizaciji Jugoslavije krajem 1930-ih godina prihvatili i oni koji su „u to vreme bili predstavnici autentičnog srpskog nacionalnog interesa“ na čelu sa Srpskim kulturnim klubom i Slobodanom Jovanovićem. Međutim, po njegovom mišljenju „za ostvarenje te ideje bilo je kasno. Veliko je pitanje da li bi Hrvati, koji su obrazovanjem Banovine Hrvatske, u vidu *corpus separatum*, dobili povlašćen, izuzetno samostalan položaj u državi, bili spremni da se upuste u avanturu federalizacije zemlje, sa neizvesnošću kako će ta federacija biti uređena, gde bi bile konačno povučene granice federalnih jedinica, kakav status bi te jedinice imale. Oni su tada već sanjali o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i nikakva Jugoslavija, pa i federativno uređena, nije im više odgovarala.“⁴⁷

Zato je Jovičić smatrao da pokušaj temeljne rekonstrukcije državnog uređenja Kraljevine Jugoslavije uvođenjem federacije i projekat Sporazuma nije bio realan, te da su „mnogi srpski intelektualci, pa i neki među političarima, bili u suštini politički naivni kada su zamišljali da je moguć normalan zajednički život s onima koji takav život neće. Prilika za uvođenje federacije bila je propuštena 1918. godine, a 1939–1940. prave prilike više nije ni bilo.“⁴⁸

45 Isto.

46 Isto.

47 Isto, str. 268–269. Po mom mišljenju u ovom Jovičićevom stavu ima preterivanja i učitavanja naknadne pameti. Tvorci Sporazuma nisu imali iskustvo Nezavisne Države Hrvatske, ali su sluteći sukobe Srba i Hrvata, bratoubilački rat i zlo, pokušali da ih spreče istorijskim kompromisom. Ovako, po Jovičiću ispada da hrvatski predstavnici traže autonomiju, a on ih optužuje da žele Nezavisnu Državu Hrvatsku.

48 Isto, str. 269.

Za razliku od profesorke Stefanovske koja je svoj stav zasnovala na stručnoj analizi teksta i konteksta Uredbe i ozbiljnih argumnata akademika Jovičića danas se često izriču kritički sudovi o Sporazumu i Konstantinoviću, bez ozbiljnih stručnih uvida i analiza. Takav pristup i stav brojnih savremenih srpskih političara i teoretičara najlapidarnije je izrazio istoričar Gojko Malović. Po njemu „Mihailo Konstantinović je prihvatio da učestvuje u izdaji srpskih nacionalnih interesa, svojom nesebičnom operacionalizacijom Banovine Hrvatske, stvorene po sporazumu Cvetković–Maček 1939“.⁴⁹

3. Stav prema Trojnom paktu, delatnost za vreme rata i u Komisiji za Ustav

1. – Drugi sporan momenat u delovanju Mihaila Konstantinovića vezuje se za njegov stav prema Trojnom paktu i za njegovo delovanje za vreme rata.

Konstantinovićeви politički mentori Cvetković i knez Pavle su smatrali da pristupanjem Trojnom paktu Srbija i Kraljevina Jugoslavija mogu izbeći ratne sukobe i ostati po strani ratnih stradanja. Nasuprot njima, Konstantinović je bio izričito protiv saveza sa Trećim rajhom i Adolfom Hitlerom i dosledno se zalagao za odbranu zemlje. U tom smislu je javno delovao i savetovao premijera Cvetkovića. Štaviše, on mu je izradio Memorandum pred Cvetkovićev odlazak na razgovore sa Hitlerom 14. februara 1940. u kome je zahtevao da Jugoslavija ni po koju cenu ne pristupi Trojnom paktu.⁵⁰ Kada je u četvrtak 20. marta 1941. na sednici vlade donošena odluka o pristupanju Trojnom paktu, Konstantinović je bio odlučno protiv toga. Njemu su se pridružili Srđan Budisavljević, Branko Čubrilović i „ne sasvim Protić i Kulenović“.⁵¹ Sutradan 21. marta Konstantinović je u svom kabinetu „sastavio ostavku“ i dao je Vučkoviću da je otkuca. Narednih dana na Konstantinovića je vršen uticaj da ne daje ostavku i da ostane u vladi. Pored kneza Pavla, Cvetkovića i Mačeka, Konstantinoviću su savetovali da ostane u vladi i njegove kolege na fakultetu: Slobodan Jovanović, Jovan Đorđević i nešto kasnije Živojin Perić. Na drugoj strani, kada su Budisavljević i Čubrilović podneli ostavke, bilo je i onih koji su vršili pritisak na Konstantinovića da i on to učini (Milan Tupanjanin, potpredsednik Zemljoradničke stranke, prof. Mihailo Ilić).⁵²

49 Gojko Malović, „Ni za ponos, ni za ugled“, *Politika*, Beograd, br. 36541, 04.08.2015.

50 Ovaj memorandum iskorišćen je u jesen 1941. od jugoslovenske i britanske vlade. Naime, na naslovnoj strani *Tajmsa*, radi raskrinkavanja kneza Pavla kao izdajnika i kvislinga, sa tvrdnjom da je Cvetković bio protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu, ali da ga je princ Pavle na to prinudio.

51 Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma*, str. 329.

52 Vidi, Slobodan Nešović, „dve ili tri ministarske ostavke“, *Politika*, Beograd, 28.9.1970.

U Konstantinovićevim *Beleškama* najdramatičnije i najpotresnije stranice ispisane su tih martovskih dana 1941. Posebno su potresni opisi i dileme kneza Pavla oko pristupanja Trojnom paktu. Jer, knezu Pavlu i ostalim političkim akterima nije bilo lako da prelome i donesu odluku.⁵³

Napomenimo da Srbija ni do danas nije sasvim razrešila dilemu oko pristupanja Trojnom paktu: za jedne je to „ugovor sa đavolom“; za druge je to propuštena šansa da Srbi izbegnu milionske žrtve i razaranje zemlje, da danas budu stub EU i da žive u uređenoj zemlji.

U tim dramatičnim zbivanjima, Konstantinović je, po svemu sudeći, povukao ostavku 22. marta. Kao što je poznato, Kraljevina Jugoslavija je pristupila Trojnom paktu 25. marta 1941. godine. Toga dana Konstantinović je konačno podneo ostavku. Ta ostavka nije nigde zvanično objavljena, ali je pronađena u Cvetkovićevom stolu.

Sutradan 25. marta u 15 sati je preko radija iz Beča prenošena ceremonija pristupanja Trojnom paktu.⁵⁴ Čim je ova vest objavljena, Konstantinović je napisao pismo Cvetkoviću i „stavio mu na raspolaganje svoj položaj“. Ovaj sporazum je zbačen vojnim udarom 27. marta 1941. Puč je izvela grupa jugoslovenskih oficira, uz britansku podršku, i tom prilikom dovela na vlast maloletnog kralja Petra II Karađorđevića.

Treba napomenuti da je Konstantinović i po pitanju odbrane zemlje bio legitimist. On nije imao veze sa udarom od 27. marta i bio je za to da zemlju brani jedna legitimna vlada a ne jedna vlada državnog udara i oružane revolucije.

Pučistička vlada generala Simovića čiji su mnogi ministri bili protiv Sporazuma Cvetković–Maček da bi pridobila Mačeka da uđe u vladu bila je daleko popustljivija prema Hrvatima od Konstantinovića u pogledu unutrašnjih poslova, bezbednosti i žandarmerije koja je ušla u nadležnost Banovine. Simovićeva vlada cenila je Konstantinovićeve zasluge u vladi i ostavku koju je podneo. Povala ga je sa sobom u emigraciju u aprilu 1941. godine. Uprkos negativnom stavu koji su pučisti i Simovićeva vlada imali prema svim ministrima u vladi Cvetković–Maček, oni nisu mogli da

53 U svojim *Beleškama* Konstantinović je opisao susret sa knezom Pavlom uveče 14. marta 1941: „Knez mu je rekao da bi voleo kad uveče legne da se ujutru ne probudi... Počeo je sa teškom međunarodnom situacijom... A sigurno je ako pođemo u rat da će za nekoliko dana Nemci uzeti veliki deo zemlje i uništiti mnoge živote, možda dva miliona ljudi, žena i dece. Ostaje nam da se uzdržimo od napada. Šta onda? Jedna od dve stvari: da uredimo svoje odnose sa Nemačkom ili ostavimo sve kao do sada. Ako ih ne udesimo onda će biti ono što je Hitler rekao: on (Hitler) nas neće moći braniti od Italije, koja će tražiti da se raskomadamo.“ Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma*, str. 323.

54 Protokol su potpisali pred. vlade Cvetković, min. inostranih poslova A. Cincar-Marković, min. spoljnih poslova Rajha Fon Ribentrop, min. inostranih poslova Italije grof Čano i japanski ambasador general Ošima.

poreknu činjenicu da je Konstantinović bio jedan od najdoslednijih političara i primer ispravnosti. On je dosledno bio protiv pakta s Hilterovom Nemačkom. Ali, budući da je znao da je HSS za taj pakt, on je napravio Sporazum da sačuva jedinstvo zemlje i izbegne bratoubilački rat. Zato njegova ostavka 25. marta nije bila samo udarac spoljnoj politici već i unutrašnjoj. Kao odgovoran čovek i ministar on se usteže da je dâ. Sama emigrantska vlada koja je bila više nego osvetoljubiva nije mogla da previdi ove nesporne činjenice, doslednost i ispravnost Mihaila Konstantinovića. Zato ga je smatrala i prihvatila za svog.

2. – Konstantinovićevo delatnost za vreme Drugog svetskog rata je, takođe za neke sporna. Za jedne, on je primer velikog patriote, doslednog borca protiv fašizma, za svoja humanistička, liberalno-demokratska uverenja. Poslovi koje je radio za vreme rata, principijelno i dostojanstveno držanje u Londonu to potvrđuju. Međutim, u Londonu je zatekao ružnu atmosferu i loše odnose koji su vladali u našoj emigraciji i izbegličkoj vladi. U početku, on je bio spreman da se približi izbegličkoj vladi i ljudima okupljenim oko Slobodana Jovanovića. Ubrzo, umoran od tih sujetnih ljudi, njihovih jalovih naklapanja, ogovaranja, cinkarenja i špijuniranja – počeo je da se distancira. Verovatno je to razlog što je malo svedočenja o njegovim aktivnostima za vreme rata i u Londonu. Slobodan Jovanović ga u svojim zapisima pominje tek uzgred. Milan Grol i Milan Gavrilović u svojim dnevničkim beleškama u Londonu Konstantinovića uglavnom ignorišu, kao da je nebitan.

Posmatrajući rigidnost i neprincipijelnost obeju strana u pregovorima, Konstantinović je formirao kritički stav prema konceptu nove vlade kava je trebalo da bude Šubašićeva. On je smatrao da je ta vlada rezultat neprincipijelnog, trulog kompromisa, da je slaba i heterogena, te da u tu vladu ne treba ulaziti. Štaviše, potrebno je posve drugačije (iskrenije i sa punim uvažavanjem) postaviti se u odnosu na Titovu partizansku stranu. Međutim, niko ga nije slušao niti uvažavao njegove argumente.⁵⁵ Neki političari u Londonu su mu pribacivali da nastavlja svoju „sporazumevašku“ i „kompromisersku“ politiku prema Hrvatima, da je ponovo spreman da izda interes srpskog naroda i sl.

55 Ovakav utisak se stiče kada se čitaju dokumenti i memoarski zapisi iz ovog perioda. Konstantinović se u njima pominje uzgred ili se potpuno ignoriše. Tako na primer, Milan Gavrilović u svom *Londonskom dnevniku* pominje Mihaila Konstantinovića u dve rečenice drugih koje citira (12. i 17. aprila 1944) (Milan Gavrilović, *Londonski dnevnik*, Žagor, Beograd, 2013, 369 str.). Milan Grol u svom *Londonskom dnevniku* pominje Konstantinovića na 14 mesta, ali uglavnom usput i više u rečenicama drugih koje citira. (Milan Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, Filip Višnjić, Beograd, 1990, 610 str.). Sličan odnos prema Konstantinoviću zastupljen je i u knjizi Koste St. Pavlovića, *Slobodan Jovanović u emigraciji. Razgovori i zapisi* (Službeni list SRJ i Dosije, Beograd 1993, 231 str.).

U tim komplikovanim i teškim situacijama, on se dosledno držao, između ostalog svog principa: „Nalazim da ima sukoba u kojima mi je ispod časti da učestvujem. Ja ne smem ako neću da se ponizim primati svakog za protivnika.“ Ovakav njegov stav često ga je vodio u samoizolaciju. Na kraju, Konstantinović je, odolevši raznim iskušenjima i pritiscima, odbio da učestvuje u Šubašičevoj vladi i početkom 1945. doneo odluku da se vrati u Beograd i posveti svom pozivu – radu na Fakultetu. Vladimir Velebit predstavnik NOP-a u Londonu je imao razumevanje za ovakav stav Mihaila Konstantinovića, i on mu je pripremio i organizovao povratak u zemlju.

3. – Na drugoj strani, postoje i oni koji posve drugačije vide i tumače njegov angažman u toku rata. Doduše, o tome nema izričitih stavova, još manje gledišta zasnovanih na dokumentima i činjenicama. Manje-više su to uzgredna zapažanja, memoarski zapisi, novinske beleške i sl. U njima se pominju sledeće tri (hipo)teze o delovanju Mihaila Konstantinovića u periodu 1941–1945.

Prva teza je da je on kao francuski student i doktor prava, kao veliki prijatelj i poštovalac Francuske – radio za interese francuske, a potom i britanske obaveštajne službe. Njegovi stavovi i javni angažman odvijali su se pod njihovim uticajem. U tom smislu za sve vreme rata fašistička štampa, kako u Italiji tako i u Nemačkoj, stalno je pisala o Konstantinoviću kao protivniku centralnih sila, anglofilu, tajnom simpatizeru Staljinovog Sovjetskog Saveza, itd. Ovu tezu su u okupiranoj Srbiji plasirali Gestapo i Specijalna policija koji su tako tretirali i Konstantinovićeve najbliže saradnike i prijatelje: Mihaila Ilića i Đorđa Tasića. To je razlog što su ih na početku okupacije uhapsili i likvidirali na Banjici, Tasića 1943. i Ilića 1944. godine. Nema sumnje da bi tu sudbinu doživeo i Konstantinović da nije emigrirao.

Jedan broj kritičara Mihaila Konstantinovića smatra da je on pored interesa svojih zapadnoevropskih mentora / nalogodavaca više vodio računa o „interesu masonske lože kojoj je pripadao“, nego o interesu srpkog naroda i države. Po njima sama Jugoslavija je bila „masonska tvorevina“. Zato je obaveza srpskih masona bila da vode računa o toj veštačkoj tvorevini a ne o interesu vlastitog naroda i države. Konstantinović je to, navodno, činio pre rata radeći na sporazumu sa Hrvatima, a za vreme rata u emigraciji. Uz to, oni iz činjenice da je bio visoko pozicioniran mason, izvode zaključak da je uspeo da sačuva porodicu, da se vrati iz izbeglištva u Jugoslaviju pod komunistričkom upravom, da odmah dobije mesto profesora na Pravnom fakultetu, da bude dekan i da uživa najviše počasti do penzije 1969. godine. Zagovornici ove teze kao ključni dokaz navode, takođe, stav Gestapoa i Specijalne policije, kao i izložbu Neprijatelji Trećeg rajha u Beogradu na kojoj je Konstantinović prikazan u masonske uniformi.

Ove teze su poslednjih decenija toliko ponavljane da su postale „samorazumljive“ i opšteprihvaćene, bez obzira što počivaju na neproverenim, nedovoljno istraženim i problematičnim premisama. Novija istraživanja ukazuju na to da Konstantinović uopšte nije bio mason.⁵⁶

Neki kritičari ističu da je Mihailo Konstantinović koji je, inače bio „uzdržan i delikatan“ za vreme rata delovao kao „ucenjen čovek“. Budući da je njegova porodica za vreme okupacije bila u Beogradu – on se maksimalno trudio da svojim ponašanjem ne oteža njihovu tešku situaciju. Otuda njegova uzdržanost, distanciranje od zakrvljenih emigrantskih i komunističkih krugova, te odbijanje da se više eksponira i angažuje u politici i javnom životu. Taj stav on je zadržao i u godinama posle rata.

4. – Po mišljenju kritičara, Konstantinovićevo ponašanje za vreme rata i odbijanje da uđe u Šubašićevu vladu – objektivno su išli u korist komunistima. Pogotovu kada se vratio u zemlju i prihvatio da saraduje na donošenju njihovih ustava i zakona. Konstantinoviću se posebno zamera njegovo učešće u radu Komisija za izradu Nacrta ustava FNRJ.

U tom smislu Kosta Čavoški je na osnovu analize stenografskih beleški i drugih dokumenata o radu ove Komisije zaključio da „način na koji je Mihailo Konstantinović učestvovao u radu kao predsednik Komisije, baca senku na predstavu o njemu koja je posle rata stvorena na Pravnom fakultetu u Beogradu, i ozbiljno dovodi u pitanje njegov moralni i stručni integritet. Doduše, sa hipotekom kraljevog ministra i člana Jugoslovenske vlade u izbeglištvu, on nije mogao da otvoreno osporava novu komunističku vlast a da za to ne bude grdno kažnjen. Međutim, baš nije morao da toj vlasti služi.“⁵⁷ Nažalost, nije samo rad u Komisiji za Ustav bacio senku na moralni i stručni lik Mihaila Konstantinovića. Čavoški navodi i podatak koji dovodi u pitanje uvreženo mišljenje da je Konstantinović tvorac saveznog Zakona o braku iz 1946. godine.⁵⁸ Najzad, pominje se još jedna

56 To je u pismenoj izjavi kvislinškim vlastima 1942. potvrdio i prof. Viktor Novak, bivši veliki tajnik Velike lože Jugoslavija (V. Slobodan G. Markovich, „Overview of the History of Freemasonry in Yugoslavia (1919–2000)“, u: *The secret of the lodge International Symposium Freemasonry in Central Europe*, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 2018).

57 Kosta Čavoški, *Ustav kao sredstvo agitacije i propagande*, Institut za savremenu istoriju i Službeni glasnik, Beograd, 2011. str. 47–48.

58 Čavoški je na osnovu uvida u arhivu Ministarstva za konstituantu utvrdio „da nije tačno uverenje da je Mihailo Konstantinović tvorac saveznog Zakona o braku iz 1946. godine. Aktom br. 536 od 12. maja 1945. godine v. d. dekana Pravnog fakulteta u Beogradu dr Jovan Đorđević obaveštava Ministarstvo za konstituantu da su za članove Komisije za izradu Projekta zakona o bračnom pravu određeni dr Mehmed Begović, vanredni profesor i dr Branislav Nedeljković, docent“. Na drugoj strani, Slobodan Perović, Miodrag Orlić i dr. tvrde da su na osnovu Konstantinovićeve nacrtu doneti Osnovni zakon o braku i drugi porodični zakoni kao i zakon o nasleđivanju. (Slobodan Perović, „Skica za jedan portret“, predgovor

činjenica koja govori o spremnosti Konstantinovića da saraduje sa novom vlašću, da joj kad god ustreba bude na usluzi. Reč je o odstranjivanju Dragoljuba Jovanovića sa Pravnog fakulteta.

Konstantinović i Jovanović su bili u korektnim kolegijalnim, moglo bi se reći i prijateljskim odnosima. Po povratku u Beograd, Konstantinović je prvo otišao kod Dragoljuba Jovanovića da se informiše o stanju u zemlji i na univerzitetu. Njih dvojica su zajedno preuzeti na Pravni fakultet u Beogradu ukazom od 11. juna 1945. godine. Međutim, kada je na Savetu Pravnog fakulteta u Beogradu 31. jula 1946. odlučivano o statusu Dragoljuba Jovanovića, Konstantinović je „glasao nogama“, odnosno nije došao na tu sednicu.⁵⁹ Na toj sednici Saveta, kojom je predsedavao prodekan Jovan Đorđević, doneta je odluka da se Dragoljub Jovanović izbaci sa fakulteta zbog svog političkog delovanja.⁶⁰

Najzad, postoji mišljenje da je Konstantinović po povratku u zemlju doprineo izgradnji komunističkog revolucionarnog prava i legitimizaciji Brozovog zakonodavstva u socijalističkoj Jugoslaviji. Ovakav sud o njemu izneo je poslednjih decenija jedan broj srpskih istoričara i pravnika. Tako je, na primer, istoričar Gojko Malović objavio kritički tekst u listu *Politika* u znak protesta protiv predloga da se u tašmajdanskom parku kod zgrade Pravnog fakulteta postavi spomen-bista Mihaila Konstantinovića (zajedno sa bistama Radomira Lukića i Mihaila Đurića).

U tom ideološki obojenom tekstu, između ostalog piše: „Profesor Konstantinović je u FNRJ (SFRJ) agilno učestvovao u izgradnji komunističkog revolucionarnog prava, oličenog u pravnim rešenjima: ustavima, ustavnim zakonima, ustavnim amandmanima, zakonima i dr., pomažući i doprinoseći ukidanju više grana građanskog prava i zakona (a kojima se bavio u vreme Kraljevine Jugoslavije): Građanskog zakona, beležništva i dr.“⁶¹

knjizi Mihaila Konstantinovića, *Obligacije i ugovor, Skica za Zakonik o obligacijama i ugovorima*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996, str. 10; Miodrag Orlić, „Skica za portrete trojice profesora Građanskog prava“, *Sto šezdeset pet godina Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2006, str. 519.)

59 „Ne zaboravljajući naše drugarstvo, bio je u teškom položaju kad se na fakultetu odlučivalo, po zahtevu Partije, da budem uklonjen. Nije se borio za mene, kao Milivoje Marković, čak ni kao Bora Blagojević, ali nije došao na sednicu koja je prelomila štap preko mene. Verujem da je bio sa onima koji su zahtevali da ja budem saslušan pre no što me osude, ali nije imao hrabrosti da sedi među sudijama.“ (Dragoljub Jovanović, „Prof. Mihailo Konstantinović“, str. 21.)

60 Dve godine kasnije, 8. oktobra 1947. u montiranom političkom procesu, Dragoljub Jovanović je osuđen zbog veleizdaje na devet godina robije sa prinudnim radom i na gubitak političkih i građanskih prava. Robijao je u Sremskoj Mitrovici 1947–1956. godine, bez dana pomilovanja. Sudski je rehabilitovan 11. juna 2009. godine.

61 Gojko Malović, „Ni za ponos, ni za ugled“, *Politika*, Beograd, 4. avgust 2015.

Tek predstoji napor da se ove teze kritički preispitaju i istraže, na osnovu relevantnih dokumenata. Naučni skup „Mihailo Konstantinović – ličnost i delo“ koji je trebalo da se održi oktobra 2015. godine imao je za cilj da otvori stručnu raspravu o ovim pitanjima i spornim momentima, te da se na taj način osvetli i oceni doprinos Mihaila Konstantinovića naučnim i pravnim disciplinama kojima se bavio, kao i njegov društveno-politički angažman. Nažalost, taj skup nije održan, tako da je ovo kritičko preispitivanje Konstantinovićevo delo i delanja odloženo za budućnost.

4. Pledoaje za dijalog o delu i javnom delovanju Mihaila Konstantinovića

Iako je Mihailo Konstantinović poznat u Srbiji kao naučnik svetskog glasa i jedan iz panteona beogradskog Pravnog fakulteta, ima mišljenja da u njegovoj akademskoj karijeri i javnom delovanju postoje sporna mesta koja bacaju senku na njegovo delo i ličnost. Ocena Konstantinovićevo doprinosa pravnoj nauci koja je prevladavala u domaćoj literaturi, poslednjih godina je predmet preispitivanja i kritike. Naša analiza je pokazala da su mišljenja danas o tom pitanju izrazito polarizovana.

1. – Većina naših autora koji su pisali o Mihailu Konstantinoviću izriču pozitivnu ocenu njegovog dela i delovanja. Pomenimo stavove Slobodana Jovanovića, Božidara S. Markovića, Dragaša Denkovića, Radomira Lukića, Borislava Blagojevića, Andreja Mitrovića, Latinke Perović, Radomira Đurovića, Ljubice Kandić, Vojina Dimitrijevića, Slobodana Perovića, Momira Milojevića, Miodraga Orlića, Obrada Stanojevića, Jakova Radišića, Dragoljuba Popovića. Tu ocenu oni zasnivaju na sledećim činjenicama/tezama:

- Mihailo Konstantinović je bio od onih profesora Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, koji su tom fakultetu dali visoko mesto u pravnoj nauci i nauci uopšte u Srbiji i Jugoslaviji.
- Baveći se politikom, ispoljio je kvalitete državnika sa vizijom, koji gleda dalje i dublje i deluje u skladu sa dugoročnim interesom svog naroda i države.
- Generacija kojoj je pripadao Mihailo Konstantinović – uspela je da dođe do sporazuma između Srba i Hrvata i, da nije bilo Drugog svet-skog rata, ona se nalazila na pragu da u Jugoslaviji ukoreni liberalnu demokratiju čiji je pristalica bio Konstantinović.
- Radeći na donošenju i primeni Sporazuma Cvetković–Maček, Konstantinović se nije identifikovao sa političkim režimom u Srbiji i Jugoslaviji. On je kao naučnik i profesionalac nastojao da se uzdigne iznad trenutnih i parcijalnih interesa, da u jednom dramatičnom periodu jugoslovenske države pronađe način za njen opstanak.

- Njegov rad na sporazumu sa Hrvatima značio je ogroman napor da izdrži, da ide uz struju imajući u vidu dugoročan interes srpskog naroda da se jugoslovenska država sačuva.
- Konstantinović je imao svest o tome da su Srbi mali narod i da moraju biti veoma oprezni, da moraju ekonomisati svojim snagama, provlačeći se a ne sukobljavati između velikih sila.
- Konstantinović je vršio svojevrstu pedagoško-prosvetiteljsku misiju na pravnim fakultetima i u sredinama u kojima je živeo i javno delao: u Subotici, Beogradu, Ivanjici. Kao vrhunski pedagog i humanista značajno je uticao na formiranje brojnih generacija pravnik a u Srbiji.
- Takozvana „škola Mihaila Konstantinovića“ izvršila je trajan pedagoški i naučni uticaj na profesore građanskog prava u Srbiji, ali i na sudije, i doprinela je da se brojni instituti građanskog prava sačuva ju i u uslovima komunističkog režima.
- Konstantinović kao kodifikator jugoslovenskog prava zaslužuje najvišu ocenu. Njegov zakonodavni rad jedan je od najuspešnijih u našoj novijoj pravnoj tradiciji.
- Konstantinović je koncipirao, utemeljio i bio glavni i odgovorni urednik časopisa *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*. Na taj način on je ostavio trajni beleg u srpskoj periodici.
- Konstantinović će ostati zapamćen i kao osnivač niza važnih institucija Opšteg seminara za građansko pravo Pravnog fakulteta u Beogradu, Spoljnopolitičke arbitraže i dr.
- Konstantinovićeva akademska i javna delatnost pokazuje da je Srbija imala svoju liberalnu tradiciju, da je imala elitu koja je poznavala sporazumevanje i kompromise.

Polazeći od navedenih doprinosa Mihaila Konstantinovića, ovi autori zaključuju da njegovo delo i javno delovanje služe za ponos srpskoj pravnoj nauci i struci, te da on zato zauzima mesto u panteonu beogradskog Pravnog fakulteta (zajedno sa Slobodanom Jovanovićem, Živojinom Perićem, Tomom Živanovićem, Đorđem Tasićem i Radomirom Lukićem). Svojom moralnom doslednošću i javnim delovanjem služi za ugled srpskoj eliti, posebno pravničkoj.

2. – Na drugoj strani, postoje autori koji negativno ocenjuju delo i delovanje Mihaila Konstantinovića. Pomenuli smo stavove Jovana Dučića, Laze Kostića, Koste Čavoškog, Mirjane Stefanovski, Miodraga Jovičića, Gojka Malovića. Oni Konstantinoviću upućuju sledeće primedbe i kritiku:

- Svojom pravnom operacionalizacijom Banovine Hrvatske, stvorene Sporazumom Cvetković–Maček 1939, više je štitio interes Hrvata nego Srba.

- Bio je politički naivan kada je mislio da je u Kraljevini Jugoslaviji moguć normalan zajednički život s onima koji takav život neće. Prilika za uvođenje federacije nije bila realna 1939–1940.
- Učestvovao je u izdaji srpskih nacionalnih interesa krajem 1930-ih godina, a to je nastavio da čini i u komunističkoj Jugoslaviji.
- Neodlučan i nedosledan stav Konstantinovića oko njegove ostavke na mesto ministra marta 1941. i tokom rata, objektivno su bili štetni za srpsku državu.
- Njegovo ponašanje za vreme rata i odbijanje da uđe u Šubašićevu vladu – objektivno su išli u korist komunistima.
- Više je vodio računa o interesu francuskih i britanskih tajnih službi i masona, nego o interesu srpskog naroda i države.
- Dajući legalitet i legitimitet komunističkoj vlasti, učestvovao je u izgradnji komunističkog revolucionarnog prava.
- Nije se protivio pravnim rešenjima u FNRJ i SFRJ, u kojima je slabljena pozicija Srbije.
- Doprineo je ukidanju više grana građanskih prava i zakona kojima se bavio u vreme Kraljevine Jugoslavije (Građanskog zakona, javnog beležništva i dr.).
- Konstantinović je pisao nedopustivo malo za univerzitetskog profesora. Uz to, nije pisao udžbenike za predmete koje je predavao, već je za studente sastavljao nesistematične skripte.
- Uloga i uticaj Mihaila Konstantinovića na Pravni fakultet u Beogradu i na pravnu struku u Srbiji su neosnovano precenjeni.

Zahvaljujući ovoj argumentaciji stvoren je narativ protiv Mihaila Konstantinovića kojim se osporavaju njegova ličnost i delo. Zaključak ovih autora je da delo i delovanje Mihaila Konstantinovića ne mogu služiti za ponos srpskoj pravnoj nauci i struci, niti za ugled srpskim pravniciima i široj javnosti. Njemu zato nije mesto u panteonu beogradskog Pravnog fakulteta.

3. – Po mom sudu još uvek nije moguće izreći konačnu ocenu o ulozi i značaju Mihaila Konstantinovića. Potrebna su nova temeljna istraživanja njegovog dela i javnih aktivnosti kojima bi se prevladale ove krajnosti. Pri tome, ne treba zatvarati oči pred senkama i spornim momentima u karijeri Mihaila Konstantinovića. Međutim, to nas ne sprečava da ukažemo na pozitivne strane i značajne domete Konstantinovićevo delo i javnog delanja, posebno njegov dragoceni uticaj na formiranje brojnih generacija pravnika u Srbiji. Dakle, Konstantinovićevo delo i javna delatnost imaju nesumnjiv značaj za srpsku istoriju i pravnu nauku. Ali, oni nisu jednostavni i jednoznačni.

Ovaj rad je pledoaje za dijalog o delu i delanju Mihaila Konstantinovića. Moj zaključak je da je on samosvojna pojava na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu i na javnoj političkoj sceni Srbije. Slažem se sa tezom da je on bitno uticao svojim visokim naučnim i moralnim kriterijumima na javni život u Beogradu i Srbiji, na javni život kako u Kraljevini Jugoslaviji, tako i u socijalističkoj Jugoslaviji. Taj uticaj Konstantinovića je u periodu 1923–1941. neposredan, 1945–1982. posredan (kao profesora univerziteta i pisca zakonskih tekstova).

Konstantinovićeve pedagoški rad na pravnim fakultetima u Subotici i Beogradu, kao i prosvetiteljska misija koju je vršio među pravnicima u Srbiji i Jugoslaviji, dokazani su i nesumnjivi. On je bio i ostao veliki uzor studentima i nastavnicima pravnih fakulteta i dragocen putokaz pravnicima praktičarima.

Njegov duh je i dalje prisutan na beogradskom Pravnom fakultetu i u brojnim zakonskim normama građanskog prava koje je on formulisao i koje se primenjuju u svim postjugoslovenskim državama. U tom smislu o naučnoj vrednosti Zakonika o obligacionim odnosima možda najbolje govori činjenica da je, posle secesije, osnovni tekst ostao u važnosti (uz nebitne izmene) u svim bivšim jugoslovenskim republikama.⁶²

4. – Konstantinović je u naponu svoje intelektualne snage ušao u politiku, kao što su to od početka XIX veka do Drugog svetskog rata učinili mnogi vrhunski intelektualci u Srbiji. Većina njih je to činila nerado, ali sa svešću da u nerazvijenim zemljama intelektualac mora da preuzima obaveze i dužnosti koje intelektualac u razvijenom i uređenom društvu ne mora da preuzima. On mora da se stavi u javnu službu, jer ne može da gleda kako stvari idu pogrešnim tokom, ili propadaju. Stoga on ne može da se kloni politike, da pobege od javnih funkcija i angažmana.

Videli smo da se Konstantinović decenijama klonio politike. Nije pripadao nijednoj stranci i izbegavao je da se pojavljuje na javnoj sceni. Uprkos tome, on je u četrdesetoj godini života ušao u politiku iz osećanja odgovornosti i dužnosti prema narodu i državi kojima je pripadao. Njegov ulazak u vladu Cvetković–Maček nije bio motivisan političkim razlozima, već željom da pomogne svom narodu. Patriotizam je pokazao i svojim učesćem u Prvom svetskom ratu kao dobrovoljac u francuskoj vojsci, i napuštanjem vlade zbog potpisivanja Trojnog pakta. Svoje demokratsko ubeđenje ispoljio je u burnim događajima na univerzitetu u vreme njegovog dolaska na Pravni fakultet. Zalagao se za autonomiju univerziteta sa istom onom upornošću kao što je obavljao sve poslove na Univerzitetu. Cenu njegovog bavljenja politikom i javnim poslovima, platili su njegovi stručni radovi i naučnička karijera.

62 Miodrag Orlić, str. 52.

Na taj način Konstantinović je podelio sudbinu brojnih srpskih intelektualaca i profesora univerziteta koji su u najboljim stvaralačkim godinama ušli u politiku. Nažalost, većina njih su tada, kao leptiri na plamenu sveće, sagoreli pre svog intelektualnog zenita i ozbiljnog stvaralačkog opusa. Ostavili su skromno ili nedovršeno delo, koje je više nagoveštaj raskošnog talenta i velikih potencijala. Lista tih prerano zgaslih talenata na beogradskom Pravnom fakultetu je duga: Vladimir Jovanović, Milovan Milovanović, Mihailo Ilić, Đorđe Tasić, Ilija Pržić, Dragoljub Jovanović, Mihailo Konstantinović, Jovan Đorđević, Miroslav Pečujlić i dr.

Kada se iz ovog ugla posmatraju akademska karijera i javno delovanje Mihaila Konstantinovića, nameću se teška pitanja, dileme i nedoumice o svrsi ili uzaludnosti političkog angažmana intelektualca na ovim prostorima.

Jovica Trkulja

POLICY OF AGREEMENTS
OF MIHAILO KONSTANTINOVIĆ

Summary

Mihailo Konstantinović is in Serbia, especially in oral tradition, known as one of the most important professors of the Faculty of Law, University of Belgrade, as codifier of our law and a scientist of world renown. Recently appeared opinions, according to which in the works of Konstantinović there are controversial aspects. These aspects of his work question the widespread opinion about him. The author examines these controversial aspects in Konstantinović career and seeks to ascertain, whether he was, taking part in the conclusion of the agreement Cvretković–Maček, betraying the interests of serbian people, whether he, during the Second World war, further jeopardise these interests. Author also raises the question of his contribution to the legalisation of the revolutionary law in communist Yugoslavia. According to the author, some criticism addressed to Konstantinović are justified, and some are not justified. Because of that, now is not possible pronounce a final judgment on Konstantinović and his work. Confirmation and denial of existing judgments about personality and work of Mihailo Konstantinović require new and additional research. It should't be ignored these controversial aspects in his career, but we should not neglect the positive aspect of his work, above all his influence on the formation of many generations of lawyers in Serbia, and his work on codification.

Key words: Mihailo Konstantinović, civil law, law of contracts and torts, Agreement Cvretković–Maček, ordinance of Banovina of Croatia, Troini pact, codification

Venceslav Glišić
istoričar i publicista, Beograd

ULOGA MIHAILA KONSTANTINOVIĆA U SKLAPANJU I REALIZACIJI SPORAZUMA CVETKOVIĆ–MAČEK*

Rezime: U ovom radu se istražuje uloga Mihaila Konstantinovića u sklapanju i realizaciji Sporazuma Cvetković–Maček. Autor pokazuje da se veoma teško došlo do Sporazuma, a još teže ga je bilo ostvariti. U istoriografskim radovima o Sporazumu Cvetković–Maček Konstantinović se uzgred spominje kao član komisije Cvetkovićeve vlade, najpre kao savetnik a potom pregovarač sa odgovarajućom Mačekovom komisijom prilikom formulisanja sporazuma. Nasuprot tome, autor smatra da je Konstantinović imao ključnu ulogu u pronalaženju kompromisnih rešenja, donošenju Sporazuma i njegovoj realizaciji. Učestvovao je u donošenju zakonskih uredbi o prenošenju nadležnosti sa države na Banovinu. Za svoj rad na Sporazumu Konstantinović je bio posebno uvažavan od premijera Cvetkovića i kneza Pavla. Umesto da Sporazum doprinese popuštanju zategnutosti u srpsko-hrvatskim odnosima, izazvao je nezadovoljstvo kod srpskog naroda posebno kod opozicije koja se izjašnjavala protiv Sporazuma. Pučistička vlada Simovića, da bi pridobila Mačeka da uđe u vladu, bila je daleko popustljivija prema Hrvatima od Konstantinovića.

Ključne reči: Mihailo Konstantinović, Sporazum Cvetković–Maček, knez Pavle, Uredba o Banovini Hrvatskoj, projekat Banovine srpskih zemalja, Trojni pakt, pučistička vlada

Od osnivanja 1918. Kraljevinu Jugoslaviju je potresalo nerešeno srpsko-hrvatsko pitanje, koje kralj Aleksandar nije mogao da reši ni za vođenjem diktature 1929. godine. Kad je došao za prvog namesnika 1934. posle ubistva Aleksandra, princ Pavle Karađorđević je odlučio da konačno reši to pitanje putem pregovora sa predsednikom HSS Vlatkom Mačekom, koga je najpre pustio iz zatvora a zatim započeo sa njim pregovore od 1936. preko posrednika Ivana Šubašića, a potom Dragiše Cvetkovića.

* Referat za naučni skup „Mihailo Konstantinović – ličnost i delo“ koji je trebalo da se održi 18–19. oktobra 2014. godine u Ivanjici. Skup nije održan zbog malog broja prijavljenih učesnika.

Pošto Milan Stojadinović, dok je bio predsednik vlade, nije bio spreman da pregovara sa Hrvatima nego da ih i dalje izlaže pritisku, knez Pavle je doveo Cvetkovića za predsednika vlade početkom februara 1939. sa zahtovom da pregovorima sa Mačekom reši hrvatsko pitanje.

Nas u ovom radu ne interesuje da detaljno izložimo kako su tekli razgovori i postignut sporazum sa Hrvatima i na koji se način prišlo njegovoj realizaciji, nego da vidimo kakva je bila uloga tokom tog celog procesa Mihaila Konstantinovića, profesora Pravnog fakulteta u Beogradu. U historiografskim radovima o Sporazumu Cvetković–Maček Konstantinović se uzgred spominje kao član komisije Cvetkovićeve vlade, najpre kao savetnik a potom pregovarač sa odgovarajućom Mačekomom komisijom prilikom formulisanja sporazuma, i na kraju kao ministar bez portfelja koji je bio zadužen u vladi da sprovede Sporazum. Tek sa objavljivanjem njegovih beleški 1999. koje obuhvataju period od kraja marta 1939, kad mu je Cvetković saopštio da će zajedno sa Mihailom Ilićem i Đorđem Tasićem, profesorima Pravnog fakulteta u Beogradu, učestvovati u pregovorima sa Hrvatima, pa do 24. marta 1941. kada je podneo ostavku zbog odluke da Jugoslavija pristupi Trojnom paktu – potpuni se sagledava njegova uloga u postizanju i sprovođenju Sporazuma Cvetković–Maček.

Kad je Cvetković obavestio trojicu profesora 26. marta 1939. godine da je odlučio da reši pitanje odnosa između Srba i Hrvata, oni su mu predložili da se ne vrši revizija Ustava iz 1931. nego da se pozove na član 116 Ustava¹, koji je pružao mogućnosti kralju da izvrši preuređenje države u izvanrednim okolnostima, s tim da to potvrdi Narodna skupština.² To preuređenje države treba izvršiti celovito u federaciju sa tri jedinice, koje je Konstantinović u početku nazivao pokrajinama, a da bi Banovina Hrvatska trebalo da obuhvati Savsku i Primorsku banovinu i srez Dubrovnik. Za početak pregovora Cvetkovićevi savetnici su pretresli sva pitanja u vezi sa nameranim sporazumom i predložili koje se kompetencije sa države mogu preneti na Banovinu Hrvatsku. Celokupan materijal objedinio je Konstantinović i od početka je održavao neprekidnu komunikaciju sa Cvetkovićem.

Pregovori su se vodili u dva kruga. Prvi krug pregovora odigrao se u aprilu 1939. kada su se iskristalisala dva predloga Cvetkovića i dva

1 Član 116 Ustava iz 1931. sadrži mogućnost da „u slučaju rata, mobilizacije, nereda i pobune, koji bi doveli u pitanje javni poredak i sigurnost države ili kad su do te mere uopšte ugroženi javni interesi, Kralj može, u tom izuzetnom slučaju, ukazom narediti da se privremeno preduzmu sve izvanredne, neophodno potrebne mere u celoj Kraljevini ili u jednom njenom delu nezavisno od ustavnih i zakonskih propisa. Sve izuzetno preduzete mere podneće se naknadno narodnom predstavništvu na saglasnost.“

2 Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma: dnevničke beleške 1939–41, Londonske beleške 1944–45*, Agencija „Mir“, Novi Sad, 1998. str. 13–15.

protivpredloga Mačeka, koje je knez Pavle odbio 27. aprila pod izgovorom da je to zbog predviđenog plebiscita u delovima Bosne i Hercegovine i Srema, koji bi mogao da izazove nezadovoljstvo srpskog naroda. U stvari, radilo se o daleko dubljim razlozima.

Iako nije prihvaćen ovaj prvi nacrt Sporazuma, Cvetković ga je dao svojim savetnicima da izvrše njegovu analizu i stave primedbe. Oni nisu mogli menjati tekst ali su mogli da pojašne neke formulacije. Konstantinović je došao do zaključka da ceo tekst sporazuma „odiše konfederalnim težnjama“ i da mnogo više prinadležnosti treba da ostane državi nego što se predlaže. Ukazao je na opasnost plebiscita u BiH i Sremu i da u tekstu treba izbeći reč „ugovor“, koja asocira na dve nezavisne države, kao i da se izbace reči „za sada“ koje Sporazumu daju provizoran značaj.

Na zahtev Cvetkovića krajem maja predložio je kompletno preuređenje države u federaciju sa četiri pokrajine i to prikazao na karti Jugoslavije. Četvrtu pokrajinu činila bi Bosna i deo Hercegovine koji nije pripao Banovini Hrvatskoj sa dubrovačkim srezom, što je pravdao nemogućnošću razgraničenja između Srba i Hrvata i postojanjem Muslimana pomešanih sa Srbima i Hrvatima. Kasnije, krajem 1939. kad je izradio projekat Banovine srpskih zemalja, koji je predao knezu Pavlu insistirajući da se što pre oformi ova jedinica, nije više pominjao četvrtu pokrajinu Bosnu. Jedino nije bila sporna Banovina Slovenija koja se poklapala sa Dravskom banovinom, a u komisijama za sve tri jedinice bio je Konstantinović.³

Drugi krug pregovora između Cvetkovića i Mačeka započeo je krajem juna 1939. i trajao oko dva meseca. U ovom krugu pregovora izmenila se uloga pravnih stručnjaka, umesto savetnika postali su aktivni učesnici u pregovorima. Iako je Maček pružao otpor da pravni stručnjaci učestvuju u pregovorima, knez Pavle je zahtevao ne samo da učestvuju nego i da formišu sve kompetencije koje se sa države prenose na Banovinu Hrvatsku, dok će se o teritorijalnom razgraničenju dogovarati Cvetković i Maček.⁴

Nasuprot državnoj komisiji: Konstantinović, Ilić i Tasić, nalazila se Mačekova komisija: Šutej, Krbek, Filipančić. Pregovori između dve komisije započeli su početkom jula 1939. i trajali do druge polovine avgusta. Razlog što su dugo trajali ti pregovori bio je to što su se Mačekovi pregovarači slagali da samo spoljni poslovi i vojska ostanu u nadležnosti države, a sve ostalo su osporavali. Već na početku pregovora, Konstantinović je primetio da nije bio dobar metod rada u prvom krugu kada je vršena razmena različitih nacrtu Sporazuma između Cvetkovića i Mačeka, već da treba da egzistira jedan predlog o prenosu kompetencija sa države na Banovinu Hrvatsku koji bi se uz primedbe sa obe strane doterivao da se

3 Isto, str. 22 i 516–517.

4 Isto, str. 24.

postigne kompromis. Hrvatski pregovarači su tražili da se samo navode kompetencije države, a sve ostalo da pripadne banovini, dok se državna komisija zalagala da se nabroje kompetencije koje će se sa države preneti na Banovinu Hrvatsku, a sve ostalo da ostane u domenu države što je na kraju prihvaćeno i tako ušlo u Sporazum. Osim toga Konstantinović se zalagao da se postignuta Uredba o Banovini Hrvatskoj primeni i na ostale dve jedinice koje će se formirati.

Iako nije bila obaveza njegovog tima da raspravlja oko teritorijalnog razgraničenja sa Banovinom Hrvatskom, Konstantinović je smatrao da je dobro što su prilikom razgraničenja, pored etničkih i verskih, uzete u obzir i ekonomske i socijalne prilike i da to bude opšti princip, a ne da se primenjuju neujednačeni kriterijumi za različita mesta. Ono što je posebno iritiralo Konstantinovića jeste to što je hrvatska komisija, u kojoj se isticao profesor Ivo Krbek, znala da vraća na dnevni red pitanja o kojima je prethodno postignut sporazum, i tako je ostalo do završnog teksta Sporazuma.⁵

O toku pregovora redovno je podnosio izveštaje Cvetkoviću, sa kojim se neprekidno konsultovao. Dugo su se sporili oko državljanstva, zakonodavstva, a posebno je mnogo diskusije bilo oko unutrašnje uprave uključujući žandarmeriju.

Na kraju, posle napornih pregovora sastale su se dve komisije u prisustvu Cvetkovića i Mačeka 16. avgusta u Božjakovini kod Zagreba, gde su došli do zajedničke formulacije Sporazuma. Međutim, kad su se vratili u Zagreb i dobili konačan tekst Ukaza koji je stilizovao Krbek, čekalo ih je neprijatno iznenađenje, jer su mnoga pitanja koja su bila rešena vraćena u Ukaz. Kako svedoči Konstantinović, svoje izlaganje o tom Ukazu završio je rečima: „Ovaj projekat ide ka konfederaciji. Mi nismo ovlašćeni da o tome govorimo. 1) Što o položaju bana odlučuje Sabor. 2) Što izborni red ustrojstvo i poslovnik propisuje Sabor a saziv prvog sabora propisuje samo kralj uz premapotpis Bana. Najzad organizaciju vlasti propisuje Ban a konačno Sabor. Gde je tu kralj? Šta je sa državom? Oni zamišljaju odnos banovine Hrvatske kao odnos dve jednake vlasti, koje se stalno sporazumevaju.“

Mačekova komisija je bila prinuđena da usvoji sve primedbe državne komisije i 20. avgusta Sporazum je dobio konačnu formu. Knez Pavle je 22. avgusta prihvatio Sporazum, a 24. avgusta Cvetković i Maček primljeni su od strane kneza na Brdu kod Kranja i isto veče je izdato saopštenje da je prihvaćen Sporazum. Sutradan je Cvetković podneo ostavku vlade, a 26. avgusta obrazovana je nova vlada i objavljen Sporazum. Nova vlada je bila sastavljena od šest ministara iz Banovine Hrvatske, iz opozicije

5 Isto, str. 35.

Branko Čubrilović iz Zemljoradničke stranke, Lazar Marković i Božidar Maksimović radikali, ostali iz Jereze i vanstranačke ličnosti.

U tu vladu ušao je Konstantinović kao ministar bez portfelja zadužen da radi na realizaciji Sporazuma Cvetković–Maček. Od trenutka postizanja Sporazuma počeo je da ga prima knez Pavle naglašavajući njegovu ulogu u postizanju Sporazuma i da treba da bude ponosan što je obavio taj posao.

Zajedno sa novom vladom objavljena je Uredba o Banovini Hrvatskoj.⁶ Prema Uredbi Banovina je obuhvatala Savsku i Primorsku banovinu i srezove: Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko, Gradačac, Derventu, Travnik i Fojnicu. U nadležnost Banovine Hrvatske prenosi se sa države jedanaest resora: poljoprivrede, trgovine, industrije, šuma, rudnika, građevine, socijalne politike i narodnog zdravlja, fizičkog vaspitanja, pravde, prosvete i unutrašnje uprave. Svi ostali poslovi ostali su u nadležnosti države.

Teško se došlo do Sporazuma Cvetković–Maček, a još teže ga je bilo ostvariti. Konstantinović je uneo celog sebe da se realizuje Sporazum, jer je učestvovao u donošenju svih zakonskih uredbi o prenošenju nadležnosti sa države na Banovinu. Među prvima doneta je Uredba o raspuštanju Skupštine i senata. Potom je zajedno sa Šubašićem i Krbekom izradio Uredbu o ustrojstvu banske vlasti, koja je objavljena 9. septembra. U toku oktobra i novembra 1939. donete su uredbe o prenošenju nadležnosti sa države svih jedanaest resora Banovini Hrvatskoj. Krajem novembra 1939. počeo je da insistira kod kneza da se što pre formiraju srpska i slovenačka jedinica i zaokruži federacija pre izbora za Skupštinu. Tome se protivio Maček koji se zalagao da u formiranju tih jedinica odlučuje Skupština posle izbora.

Uskoro je Konstantinović izradio projekat Banovine srpskih zemalja i predao ga knezu Pavlu 16. decembra 1939. godine. U tom predlogu egzistiraju dva projekta Banovine srpskih zemalja. Jedan je sa sedištem u Skoplju, njega je Cvetković predao Vasi Čubriloviću dok su bili zajedno u logoru na Banjici, a objavio ga je hrvatski istoričar Boban. Drugi je sa sedištem u Beogradu, njega navodi Konstantinović, bitno se ne razlikuju. U osnovi se navodi tekst Uredbe o Banovini Hrvatskoj, s tim što je umesto Sabora naveden Zemaljski sabor a umesto Bana Predsednik zemaljskog saveta koji radi sa zemaljskim podsekretarima.

Dugo je rađen izborni zakon, koji je bio gotov početkom februara 1940. godine Tek 30. marta doneta je Uredba o finansiranju Banovine Hrvatske i ceo mesec april 1940. protekao je u raspravi sa Mačekom i Šutejom o finansiranju Banovine i oko Narodne banke. Usledile su uredbe o pomoćnoj vojsci, muzičkim akademijama, Univerzitetu i Ekonomskoj visokoj školi u Zagrebu i druge. Svakodnevni pregovori i preganjanja

6 Uredbu o Banovini Hrvatskoj objavile su *Službene novine*, br. 194, 26. avgust 1939.

sa hrvatskim fiškalima i nagodbašima su zamarali Konstantinovića pa je u beleškama pisao: „Sve je na mojim leđima... Za sve stvari Šutej dovede Mačeka pa se uzajamno podržavaju onda je meni teže.“⁷

Za svoj rad u vladi Konstantinović je bio posebno uvažavan od Cvetkovića na koga je dosta uticao, tako da je nemački poslanik fon Heren govorio da Cvetković ne misli svojom glavom. On radi što mu kaže Konstantinović. Posebno ga je uvažavao knez Pavle koji je čestitao Cvetkoviću što je pronašao Konstantinovića, ali da je pogrešio što ga nije približio nemačkim predstavnicima nego ruskom poslaniku Plotnjikovu. Cvetković je pokušao da ga odbrani pred Nemicima tvrdeći da on ne vodi politiku već da je stručnjak, koji se naročito bavi pitanjem izvođenja Sporazuma zakonodavstvom.

Konstantinović je imao uticaj i na mladog kralja kome je bio profesor. S druge strane, njegovi protivnici u pregovorima takođe su ga uvažavali i dva puta su ga u drugoj polovini 1940. predlagali za ministra unutrašnjih poslova, ali knez to nije mogao da prihvati pre svega zbog protesta fon Herena koji je tražio da se Konstantinović udalji iz vlade kao proengleski čovek i mason, iako on u beleškama konstatuje da nije bio mason.

U svojim memoarima Maček je pisao koliko su naporno zajedno radili na raznim uredbama o Banovini Hrvatskoj. „Tada tri ili četiri dana nedeljno radio sam sa Konstantinovićem na nacrtima raznih odredbi i propisa za prenošenje vlasti sa centralne vlade. Za vreme tog perioda koncentrisanog rada ispraznili smo mnoge šoljice kafe i pušili lančano naše cigare. Konstantinović je nastojao da zadrži sve što je mogao u kompetenciji centralne vlade, ja sam svoje napore usmerio suprotnom cilju. Pokazao se kao žilav ali fer protivnik, kad god bi se sporazumeli oko pojedine odredbe mogao sam se pouzdati u Konstantinovića da će nacrt biti sačinjen korektno, bez ikakvih lukavih interpretacija, koje su neki političari pokušali da prošvercuju.“

Zbog zapostavljanja Srba i ćirilice u Banovini Hrvatskoj, bio je prinuđen da vodi pregovore pola godine da bi Srbin došao za podbana početkom 1941. godine. Tokom 1940. godine dugo se raspravljalo da se obrazuje koncentraciona vlada pošto se postojeća smatrala slabom za ratne uslove i tek početkom 1941. izvršena je njena rekonstrukcija, kada je Konstantinović 4. februara postao ministar pravde uprkos nemačkom protivljenju.

Iako je finansiranje Banovine Hrvatske bilo rešeno Uredbom, stalno se tražilo dodatno finansiranje od centralne vlade. Tako je krajem 1940. zahtevano dodatnih 200.000.000 dinara. Konstantinović je odbio taj zahtev dok se u Banovini ne izvrši analiza prihoda i rashoda, pa ako se utvrdi da ne može podmiriti potrebe postojećim приходima, dodeliće joj se novi

7 Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma*, str. 110

prihodi, pod uslovom da ne budu rashodi veći nego na ostalom području Jugoslavije. Pomalo ogorčen na te preterane zahteve pisao je: „Sve me to revoltira i dolazi da tresnem ostavku i to baš po ovom pitanju“, da bi krajem 1940. konstatovao: „da je još dosta nesporazuma sa Hrvatima i treba vreme da se stvari dovedu u red“. Ostavku je davao 23. oktobra 1940. ne zbog Sporazuma, nego zbog Korošca koji je ometao sporazum i tražio formiranje pronemačke vlade.⁸

Zbog izbijanja Drugog svetskog rata i zbog stavova hrvatskih predstavnika u vladi da se najpre izvrše izbori pa tek onda da Narodna skupština rešava formiranje dveju preostalih jedinica, nije došlo do celovitog preuređenja Jugoslavije u federaciju do Aprilskog rata sa nacističkom Nemačkom 1941. godine. Nije stabilizovana ni realizacija Sporazuma jer je hrvatska strana stalno isporučivala nove zahteve i Sporazum je smatrala prvom etapom u pretvaranju Banovine u državu. To je nedvosmisleno tražio sekretar HSS Krnjević u svom govoru u Varaždinu 19. novembra 1940. kada je rekao: „Svako to mora razumeti da hoćemo svoju državu sa svim obeležjima jedne države.“⁹ Umesto da Sporazum doprinese popuštanju zategnutosti u srpsko-hrvatskim odnosima, izazvao je nezadovoljstvo kod srpskog naroda, posebno kod opozicije koja se izjašnjavala protiv Sporazuma. Tome je doprinio i sam Maček koji 1. decembar 1918. nije smatrao državnim praznikom nego da je to „više odiozan datum“, već da je državni praznik za Hrvate 29. oktobar 1918. kada je Hrvatski sabor proglasio otcpljenje od Austrougarske.

Pučistička vlada Simovića, čiji su mnogi ministri bili protiv Sporazuma Cvetković–Maček, da bi pridobila Mačeka da uđe u vladu bila je daleko popustljivija prema Hrvatima od Konstantinovića u pogledu unutrašnjih poslova, bezbednosti i žandarmerije koja je ušla u nadležnost Banovine. Pored stalne brige i rada da što povoljnije po državu realizuje Sporazum, Konstantinović je izradio Memorandum za Cvetkovića pred njegov odlazak na razgovore sa Hitlerom 14. februara 1940. u kome je zahtevao da Jugoslavija ni po koju cenu ne pristupi Trojnom paktu. Ovaj Memorandum iskorišćen je u jesen 1941. od jugoslovenske i britanske vlade. Naime, na naslovnoj strani *Tajmsa*, radi raskrinkavanja kneza Pavla kao izdajnika i kvislinga, sa tvrdnjom da je Cvetković bio protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu, ali da ga je princ Pavle na to prinudio.

Kao što je poznato, posle odluke Krunskog saveta da Jugoslavija pristupi Trojnom paktu, Konstantinović je dao ostavku 21. marta, ali je na ubeđivanje kneza, Cvetkovića i Mačeka povukao ostavku 22. marta, da bi je konačno podneo 24. marta 1941. godine; ona nije objavljena ali

8 Isto, str. 210.

9 Isto, str. 232–233.

je pronađena u Cvetkovićevom stolu.¹⁰ Prema podacima britanske obavještajne službe, toga dana posetio ga je Miloš Tupanjanin, potpredsednik Zemljoradničke stranke, i izvršio na njega pritisak da podnese konačnu ostavku, ali Konstantinović to nije zabeležio. Tri ostavke u Cvetkovićevoj vladi: Branka Čubrilovića, Srđana Budisavljevića i Konstantinovića ubrzale su vojni puč 27. marta.

Pučistička vlada Simovića cenila je Konstantinovićeve zasluge u vladi i ostavku koju je podneo. Povala ga je sa sobom u emigraciju u aprilu 1941. godine. Odbio je da učestvuje u Šubašićevoj vladi 1944. i pod uticajem Vladimira Velebita, predstavnika NOP-a u Londonu, vratio se u zemlju 18. februara 1945. i produžio rad na Pravnom fakultetu u Beogradu, kao šef Katedre za građansko pravo.

Venceslav Glišić

ROLE OF MIHAILO KONSTANTINOVIĆ IN THE CONCLUSION AND IMPLEMENTATION OF CVETKOVIĆ-MAČEK AGREEMENT

Summary

The theme of this paper is a role of Mihailo Konstantinović in the conclusion and implementation of Cvetković–Maček agreement. The author shows, that in the formulation and implementation of this agreement great efforts were made. According to historical papers concerning his agreement, Mihailo Konstantinović was member of Cvetković government's commission. He was responsible for negotiation with members of Maček's commission, and for conclusion of agreement. Author believes that Konstantinović played a key role in finding a compromise solution and in the formulation and implementation of this agreement. He took a part in the adoption of legislative decrees and transferring the jurisdiction of Yugoslav state to Croatian Banovina. Prime minister Cvetković and prince Pavle respected his contribution. Agreement Cvetković–Maček had not improved relations between Serbs and Croats; on the contrary, it caused great dissatisfaction on the part of Serbian population and opposition parties. However, government of general Simović towards Croats was much more lenient than Mihailo Konstantinović.

Key words: Mihailo Konstantinović, Cvetković–Maček agreement, prince Pavle, ordinance Banovina of Croatia, project of Banovina Serbian countries, Trojini pact

10 Isto, str. 235–236.

PRILOZI

RAZGOVOR O „POLITICI SPORAZUMA“ MIHAILA KONSTANTINOVIĆA

U okviru Foruma Centra za unapređivanje pravnih studija u Beogradu organizovan je 25. aprila 2000. godine razgovor o knjizi Mihaila Konstantinovića Politika sporazuma, Mir, Novi Sad, 1998. godine. O knjizi su govorili akademik Andrej Mitrović, dr Latinka Perović, prof. dr Vojin Dimitrijević i prof. dr Dragoljub Popović. Razgovor je vodio prof. dr Jovica Trkulja. Ceo razgovor je snimljen i emitovan na Trećem programu Radio Beograda. Ovde objavljujemo autorizovana izlaganja učesnika.

Jovica Trkulja

ČEMU RAZGOVOR O NENAMERNOM SVEDOČENJU MIHAILA KONSTANTINOVIĆA

Pripala mi je velika čast da u okviru Foruma CUPS-a organizujem i vodim raspravu o knjizi Mihaila Konstantinovića, *Politika sporazuma*. Sticajem okolnosti, priređivač knjige, Radomir Konstantinović i izdavač Agencija „Mir“ su odlučili da se prva promocija ove knjige održi na ovom mestu.

Moj zadatak je da dam nekoliko osnovnih podataka o prof. Mihailu Konstantinoviću i o knjizi koja je predmet naše rasprave.

Konstantinović je rođen 1897. godine u Čačku. U Prvom svetskom ratu, od avgusta 1914. do oktobra 1915. kao gimnazijalac služio je dobrovoljno kao bolničar i pisar u Drugoj vojnoj bolnici u Čačku. U jesen i zimu 1915. povukao se sa srpskom vojskom preko Albanije u Grčku. Januara 1916. prešao je u Francusku gde je dovršio školovanje i maturirao krajem 1916. godine. Juna 1917. otpočeo je studije prava na Univerzitetu u Lionu. Bio je dobrovoljac u Francuskoj vojsci i učestvovao u borbama na Zapadnom frontu. Diplomirao je na Pravnom fakultetu u Lionu 1920. i tri godine kasnije, 7. jula 1923. odbranio je doktorsku tezu „Le periculum vei renditae en droit romain classique“ (Prilog teoriji rizika u rimskom klasičnom pravu).

Po povratku u Srbiju predavao je Obligaciono pravo i Porodično pravo na pravnim fakultetima u Subotici i Beogradu. Od avgusta 1939. do marta 1941. godine bio je ministar bez portfelja i ministar pravde u vladi

Dragiše Cvetkovića i jedan je od idejnih tvoraca srpsko-hrvatskog sporazuma. Iz vlade je istupio 25. marta 1941. godine u znak protesta zbog pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. Nakon sloma Kraljevine Jugoslavije aprila 1941, izbegao je u Egipat, odakle je prešao u Palestinu i potom u Tursku. Od 1944. je u Londonu gde je učestvovao u pregovorima sa Nacionalnim komitetom oslobođenja Jugoslavije.

Posle oslobođenja, februara 1945. godine vratio se u zemlju i nastavio je da obavlja dužnost redovnog profesora na beogradskom Pravnom fakultetu sve do penzionisanja. Bio je više puta dekan fakulteta 1947, 1948, 1951–53, 1959–60, šef Katedre za građansko pravo i upravnik Opšteg seminarara za građansko pravo. Jedan je od osnivača i prvi glavni i odgovorni urednik časopisa *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*. Osnovao je Spoljnotrgovinsku arbitražu pri Privrednoj komori Jugoslavije i bio njen dugogodišnji predsednik. Bio je dopisni član Jugoslavenske akademije znanosti i umetnosti.

Izradio je nacрте većeg broja zakonskih tekstova, među kojima su: Osnovni zakon o braku (1946), Osnovni zakon o odnosima roditelja i dece (1947), Osnovni zakon o starateljstvu (1947), Zakon o usvojenju (1947), Zakon o zastarelosti potraživanja (1953) i Zakon o nasleđivanju (1953). Njegovi najznačajniji radovi su: *Bračno pravo* (1938), *Obligaciono pravo, skica za zakonik o obligacijama i ugovorima* (1969).

Premинуo je 30. januara 1982. godine u Beogradu.

Manje je poznato da je Konstantinović pisao dnevničke beleške u Beogradu 1939–1941. i u Londonu 1944–1945. godine. Njegova želja je bila da se te beleške ne objavljuju. Međutim, njegov sin Radomir Konstantinović je ove beleške priredio i objavio 1998. pod naslovom *Politika sporazuma*. Reč je o dragocenom svedočanstvu o tom dramatičnom i prelomnom vremenu. Knjiga sažima jedno veliko istorijsko iskustvo i njen čitalac se na kraju mora zapitati da li bismo bili pametniji da smo to iskustvo poznavali pre 25–30 godina. Ovaj tekst pisan veoma iskreno i po formi i stilu je savremen. Generacija kojoj je pripadao Konstantinović uspela je da dođe do sporazuma i da nije bilo Drugog svetskog rata, ona se nalazila na pragu da u Jugoslaviji ukoreni liberalnu demokratiju čiji je pristalica bio Konstantinović. Zato Mihaila Konstantinovića treba pažljivo čitati i njegove *Dnevničke beleške* treba uzeti kao podsticaj da dopunjuju naša znanja o dramatičnim događajima i zbivanjima u periodu 1939–1945. i o toj danas potisnutoj liberalno-demokratskoj tradiciji u srpskoj političkoj misli.

O knjizi će govoriti naši večerašnji gosti: akademik Andrej Mitrović, dr Latinka Perović, prof. dr Vojin Dimitrijević i prof. dr Dragoljub Popović.

Radomir Konstantinović

POLITIKA SPORAZUMA – NAPOMENA PRIREĐIVAČA*

I

Ovo su dnevničke beleške koje je profesor Mihailo Konstantinović vodio u dva maha: 1939–1941, kada je radio na srpsko-hrvatskom sporazumu, najpre kao pravni stručnjak a zatim kao ministar bez portfelja i ministar pravde, i 1944–1945, u Londonu, u epohi Sporazuma Tito–Šušašić.

Taj *lični dnevnički podsetnik* nameravao je da koristi pri pisanju o događajima u kojima je imao udela, ali do ozbiljenja te namere nije došlo. Ne znam, nego samo mogu da pretpostavljam izvesne razloge tome. Ali znam, pouzdano, da ove beleške on nikada ne bi objavio.

Uz *Londonske beleške* čak je priložio napomenu: „Ove stvari nisu spremne za objavljivanje, te molim da se ne objavljuju u slučaju moje smrti, već da se predadu mome sinu ili mojoj ćerci i ženi. M. Konstantinović“. (Ovu napomenu napisao je pre 1954: početkom te godine preminula je njegova ćerka Pava.)

Ne mogu da udovoljim zahtevu Mihaila Konstantinovića, zato što ne mogu ove beleške da osudim, „u slučaju moje smrti“, na moguće zlopotrebe ili, čak, uništenje.

Izuzetan je i višestruk značaj ovog *nenamernog svedočenja* Mihaila Konstantinovića o epohi koja, uprkos tome što je *njegova* Jugoslavija u krvi razorena, još nije stigla svome kraju. Svest o tome značaju nije mi dozvolila da sledim njegovu volju. Ostajem u nadi da će to razumeti svako ko bude pročitao *Politiku sporazuma*.

II

Suvišno je i reći: dokumentarni karakter teksta isključivao je svaku *ozbiljniju* redaktorsku intervenciju, pa čak i onu pravopisnu, u smislu prilagođavanja novim jezičkim pravilima, osim u slučajevima kada je to nalagala potreba za tačnijim razumevanjem.

* Radomir Konstantinović je početkom 1997. godine doneo odluku da objavi dnevničke beleške koje je njegov otac prof. dr Mihailo Konstantinović vodio u dramatičnim događajima 1939–1941. i 1944–1945. godine. Pripremajući za štampu te beleške, on je napisao ovu Napomenu priređivača da bi budućem čitaocu omogućio bolje razumevanje i lakše snalaženje u tekstu beleški. Knjigu Mihaila Konstantinovića, *Politika sporazuma, Dnevničke beleške 1939–1944. Londonske beleške 1944–1945*, objavila je Agencija „Mir“, Novi Sad, 1998, 664 str. (Napomena Redakcije).

Evo mojih intervencija:

1) Skraćenice, za imena i nazive instituta i institucija, kojima se Mihailo Konstantinović gotovo stalno služio, primoran na to vremenskom oskudicom, notirajući stvari na brzinu, između dva posla, ovde su zame njene punim imenima i nazivima.

2) Izostavljanje izvesnih delova teksta (malobrojnih i kratkih) koji su isključivo ličnog karaktera a ne doprinose boljem razumevanju stvari od opšteg interesa, što je označeno srednjom zagradom sa trotačkom.

3) Unošenje prevoda, u srednjim zagradama, reči i rečenica sa drugih jezika.

4) U *Prilozima i napomenama* najveća je moja intervencija. To su zapisnici sa sednica vlade koje je, za sopstvene potrebe, povremeno vodio Konstantinović, i na koje u beleškama ukazuje. Ali to su i zapisnici sa sednica vlade, ili različitih njenih komiteta, koje je takođe sâm Konstantinović vodio a na koje u beleškama ne ukazuje, ali čiji značaj zahteva njihovo objavljivanje (ovde samo u izvodu). Tu se nalaze: nacrti, varijante, za razna rešenja Sporazuma, koje je Mihailo Konstantinović radio sâm ili u zajednici sa profesorima Pravnog fakulteta, svojim prijateljima dr Mihailom Ilićem (Gestapo ga streljao 20. marta 1944) i dr Đorđem Tasićem (Gestapo ga streljao 23. avgusta 1943). Najzad, to su i neki fragmenti iz prepiske, izvodi iz štampe, domaće i strane, izveštaji Centralnog presbira, izveštaji Uprave grada Beograda, leci, brošure, sve u izboru *priređivača*. Po pravilu, to je iz lične arhive Mihaila Konstantinovića. Ali od toga je u nekoliko momenata odstupljeno, u svrhu potpunijeg osvetljavanja pojedinih događaja i ličnosti, kao i samog Mihaila Konstantinovića. U knjizi prvoj, to su prilozima i napomene 69, 73, 74, 75, 76; u knjizi drugoj 12. i 15.

5) U knjigu prvu, *Dnevničke beleške 1939–1941*, na odgovarajućem mestu interpoliran je *Memorandum* M. Konstantinovića od 13. II 1941, zbog njegovoga posebnog značaja.

6) *Dnevničkim beleškama 1939–1941*. priključen je i tekst *Događaji pred 27. mart*, koji je napisan 1945, ali očitno na osnovu ovih beležaka.

7) Naslov *Londonske beleške* je Mihaila Konstantinovića. *Dnevničke beleške 1939–1941*. nose u rukopisu naslov *Beleške*.

Jedinstveni naslov za obe knjige *Politika sporazuma* dat je naknadno, ali ne samo zato što knjigama tematski odgovara nego i zato što u potpunosti odgovara osnovnom intelektualnom i moralnom opredeljenju Mihaila Konstantinovića.

U Beogradu, 23. mart 1997.

Andrej Mitrović

KONSTANTINOVIĆEVO SVEDOČENJE O SVOM VREMENU

Knjiga Mihaila Konstantinovića pod naslovom *Politika sporazuma* sadrži njegove dnevničke beleške pisane 1939–1941. i Londonske beleške iz 1944–1945. godine. Reč je o njegovim uspomenama koje se vezuju za dva velika kruga zbivanja. Oba pripadaju Drugom svetskom ratu, jedan početku a drugi kraju. Kao da su u nekom dramskom postupku napravljena dva čina tragedije koja je sa velikim hijatusom između ta dva dela, spojena jednim realnim nizom događaja. Naša historiografija dobro zna i odavno zna za događaje o kojima piše sam Mihailo Konstantinović. Ona je pri tome i rano otkrila, došlo je u javnost i ono što se smatralo tajnom, na primer, šta sadrži ugovor od 25. marta. Ovo treba reći zato što postoji tendencija da se sad to ponovo otkriva i da se traže nekakvi razlozi zbog čega to nije bilo poznato, iako jeste. Problem koji se oseća naročito iz ugla ove knjige jeste što su uprkos mnogim činjenicama koje su vrlo rano došle u javnost, na primer neke o kojima ćemo mi razmišljati povodom Konstantinovićevih dnevnika, meni bile poznate na studijama (a ja sam studirao između 1956. i 1960. godine), s tim da su se one pojavljivale ne samo na našim časovima, na našem odeljenju. Na primer, Slobodan Jovanović je uvek čitan i niko nam to nije branio, a danas mi se čudimo, na primer, kada čujemo da na Pravnom fakultetu tako nije bilo. Ali sve to ne znači da su opšte slike toga doba čak i u stručnim krugovima a kamoli u javnosti bile dovoljno poznate.

Sada imamo jedan dnevnik koji tu opštu sliku povodom davno poznatih osnovnih činjenica bitno izaziva i bitno je nadograđuje, odnosno masom podataka čini da se pokaže da je kolektivna svest daleko kasnila čak i u historiografiji iza onoga što je mogao da zapamti savremenik i štaviše da ponudi kao svoje sećanje i da ono potraje.

Pred nama su odštampane stranice dnevnika Mihaila Konstantinovića, profesora prava na Beogradskom univerzitetu, koji je to bio pre i posle Drugog svetskog rata. Čini se da je reč o dva obimna odlomka dnevničkih zapisa, svaki posvećen prekretnicama ujedno opšte i nacionalne istorije tj. svetskog rata, koji prati propadanja prve, građanske, odnosno izrastanja druge socijalističke Jugoslavije, dakle godinama 1939, 1941. i 1944. i 1945. Možda je sadržaj svodljiv na zabeleške jednog istinski samo profesora univerziteta, dakle onog pravog, odanog struci ali svesnog da ima dužnosti prema zemlji čiji je žitelj. Ovo drugo ga je odvelo politici i svakojakim iskušenjima uključiv i ona sa pokušajima da ga okaljaju, i ona

u mučnim godinama skoro petogodišnje emigracije. Međutim, važnost, intenzivnost, ne manje dramatičnost preživljenog u politici podstakli su Konstantinovića da zapisuje sadržaje dana koje je u politici provodio, i ti zapisi pretvoreni u pismenu reč upravo pokazuju da se on prosto borio – možemo samo zamisliti koliko mnogo – da pored svih tih poslova koje je vršio, preživljeno iz dana u dan stavlja na hartiju. I tako u celini se okuplja svakodnevicu jednog ministra. U drugom dnevniku, smeo bih reći, izazivajući sudbinu da grešim, to je svedočenje pre eksperta nego političara, i istorija njegove zemlje na taj način dobija jedno specifično svedočanstvo istovremeno i masu podataka za kojom bismo uzaludno tragali da ih ne nalazimo u ovoj knjizi. Pri tome u istoriji njegove zemlje, a to je i naša zemlja, jeste spleteno ono svetsko i evropsko koje se zove Drugi svetski rat.

Ove dnevničke beleške svedoče da zapisivača krasi razumnost i oštroumnost mada on prirodno ne može pobeći od briga o ljudima iz političke okoline. To je izuzetan realizam slike, a konkretnost sadržaja u značajnoj meri pokazuje krizu kada je reč o pomenutim ljudima, pa i o njemu samom. U ovom pogledu dnevničke beleške Mihaila Konstantinovića veoma podsećaju na inače odlične beleške Jozefa Redliha (Joseph Redlich), takođe vrsnog profesora prava, koje su posthumno objavljene pod naslovom „Sudbonosne godine Austro-Ugarske“ (*Shicksalsjahre Österreichs*, 1908–1919). Međutim, Redlihova socijalna slika je i te kako šira nego Konstantinovićeva, ali je Konstantinovićevo posebno zanimljiva jer je u osnovi kabinetska i iz kabineta se otvaraju prostori i prema jugoslovenskoj stvarnosti kao svetskoj i evropskoj. Osnovni zadatak ovog ministra bio je očevidno u dograđivanju nasleđenih pravnih osnova, i u tom trenutku ponovo građenih radi preuređenja države.

Beleške njegovog dnevnika otkrivaju svakodnevnicu ispunjenu stvarnim, čini se bezbrojnim zakonskim projektima, predlozima sporazuma, uredbi i drugih pravnih propisa. Sve ovo se neprestano ponavlja u njegovom kabinetu uz bezbrojne razgovore, istovremeno i neprestano razmišljanje o mnogo krupnijim pitanjima. Ova činjenica da kroz ovo delo prolaze mnogobrojni zakonski projekti, čini da me ohrabruje da ovde nekako zamolim izdavača ukoliko dođe do doštampavanja knjige ili do novog izdanja, da uz registar ličnih imena koji je sigurno neophodan, takođe bude i registar pominjanih pravnih spisa čime bi savladljivost ovih bogatih stranica bila olakšana istoričarima i pravnicima. Dakle, uz imena, imamo čitav niz vrlo važnih poruka koje sadrže taj ropski rad na propisima i propisima i propisima. Zanimljivo je uočiti da je proces rada, biće i količina pomenutog stručnog posla, obeležio svakodnevnicu, da se Konstantinovićevo život izdvojio i tekao u užem krugu kolega, među onima koji imaju svoje posebno mesto.

Kao ministar bez portfelja, kasnije i ministar pravde u vladi Cvetkovića i Mačeka, on je najviše sarađivao sa predsednikom vlade, čija je desna ruka bio u bitnijim pitanjima izgradnje sistema unutrašnjeg uređenja zemlje. Ali je izuzetno važno mesto prirodno njemu pripalo i zato što je uz pomoć svojih kolega Mihaila Ilića i Đorđa Tasića bio glavni tvorac dokumenta koji se zove Srpsko-hrvatski sporazum i stvaranje hrvatske banovine. Time se ovaj kabinetski čovek opterećen radom na propisima, sreće sa jednom najdalekosežnijom problematikom istorije svoga naroda i svoje zemlje i naroda zemlje u kojoj postoji njegov narod, problemom koji je istorijski prosečnog ali ipak dugog trajanja. Jer to što je započelo negde 1914. godine, pa trajalo kroz vreme i kada je počinjala kriza Jugoslavije u Drugom svetskom ratu, bavio se Mihailo Konstantinović kao jednim od kardinalnih pitanja srpske i jugoslovenske istorije. Sve ovo ga je u stvari stavilo u blizinu predsednika vlade i učinilo da on u datim okolnostima češće bude sa njim, time i posredstvom njega upravo i sa drugim nekim važnim ličnostima, u prvom redu sa prvim političkim čovekom Hrvata a zatim i sa nekim drugim. Ipak on se najčešće, ako prebrojimo susrete, sreće sa ministrom finansija Šutejem s kojim se vremenom očividno i veoma zbližio. Interesantno je stvaranje ove jedne grupacije unutar vlade s tim što sa ovom dvojicom Konstantinović je činio jedan poseban krug i istovremeno sa njima često raspravljao a ponekad se i približavao odlukama o čitavom nizu ključnih pitanja koja opet prevazilaze tematiku rada na propisima.

Njihov nastup, koliko znamo na osnovu onoga što je Konstantinović beležio, bio je prilikom audijencije kod kneza Pavla veoma sličan, možda sa izvesnim izuzetkom Mačeka, ali se pokazuje da bar na osnovu ovog jednog izvora, knez posebno lako komunicira sa ovom grupom mada je jasno da on drži mnoge konce u rukama, ima kontakte sa mnogim drugim faktorima u zemlji. Izvan ovog serkla je Anton Korošec, koji ubrzo po ulasku u vladu svojim antisemitskim istupima i kontaktima, čak saradnjom kako sa krajnjom hrvatskom, tako sa krajnjom srpskom desnicom – ljo-tićevcima, čini da vlada mora da se bavi delikatnošću njegovih namera i čini se da je upravo Korošecljeva antisemitska inicijativa primorala ovu vladu da donese ograničene antisemitske akte. Oseća se i pritisak katoličkog sveštenstva.

Zanimljivo je da se istovremeno odvija jedna zakulisna borba koja se u suštini završava smrću Korošeca. Konstantinović pritom ima vrlo malo kontakata sa tako važnim ministrima, pa i resorima, dakle nisam rekao da nema, nego da ima upadljivo malo, sa ministrom spoljnih poslova, ministrom vojske i ministrom unutrašnjih poslova, mada mu je upravo taj resor dugo bio u izgledu.

Oba najkrupnija pitanja jugoslovenske države toga perioda spajaju se nekako u jedan problem – pitanje pristupanja Trojnom paktu. U Evropi teče jedan proces koji Nemačku stavlja u izuzetan položaj (kao što se može osetiti iz nekih Andrićevih ondašnjih telegrama) i Mihailo Konstantinović jasnije nego drugi vidi da su Nemci u vrlo teškoj poziciji u trenutku kada odnose velike pobeđe. Ali istovremeno ta činjenica više pretil Jugoslaviji nego što joj olakšava situaciju. Pomenuću da je 27. septembra 1940. stvoren Trojni pakt Nemačke, Italije i Japana, pakt koji je insistirao na nekim ideološkim vrednostima u svojoj preambuli i istovremeno otvarao pitanje budućnosti sveta, zastupao jednu ekonomističku teoriju velikog privrednog prostora, ali onog koji pripada samo velikim državama koje imaju prava na njega. Pri tome 20. novembra 1940. uvlače Mađarsku u taj pakt, 23. novembra Rumuniju, 24. novembra Slovačku, 1. marta 1941. Bugarsku i konačno Jugoslaviju 25. marta. Konstantinović ima aktivan odnos prema ovome Paktu i to je nešto što zaslužuje posebnu pažnju. To ceo problem srpsko-hrvatskih odnosa ponovo stavlja na probu i ono što menja našu sliku o tim danima jeste to što je grupa onih hrvatskih političara koji su potpisali Sporazum odlučno stajala na principu odbrane zemlje. Svedočanstvo koje pruža Konstantinović, naravno, mora se proveravati, ali prema dosadašnjim znanjima i prema analizi njegovih iskaza, sigurno vodi autentičan dnevnik njegovog vremena, iako je očividno kasnije nešto popravljao, uostalom, kako sam navodi, sa nekoliko dana zakašnjenja nešto je dopisivao i dopunjavao. Time se ta naša opšta slika i naše opšte razumevanje čitavog vremena bitno menjaju i pokazuju da između Srba i Hrvata postoji grupacija koja je vrlo jedinstvena u osnovnim pitanjima spoljne politike, kao što je apsolutno jasno da i kod jednih i kod drugih postoje grupacije, dakle u množini, koje su za neku drugu moguću spoljnu politiku.

Pojavljuje se čitav niz pitanja složenih i protivrečnih, dolazi do razmišljanja i razgovora, ali ono što je za samoga našeg pisca najvažnije – on iz učenosti i političkog osećanja, odbacuje Trojni pakt. Nekako je to najcelovitije i najzasnovanije odbacivanje. On vidi da taj pakt insistira na privredi velikog prostora kao vlastitog prostora pojedinih država, iz toga jasnije izlazi da se svako ko pristupi tom prostoru a nije velika država lišava svoga suvereniteta. Sa druge strane on, ali i svi njegovi sagovornici, ne gube iz sećanja ono što se desilo nedavno, šta se dogodilo na primer sa Poljskom, sa kojom je Nemačka imala ugovor na deset godina, potpisan 1934. godine, a napala ju je posle pet godina, šta se dogodilo sa Čehoslovačkom šest meseci pošto su joj garantovane nove granice, a istovremeno su i sa Velikom Britanijom i Francuskom potpisane posebne deklaracije koje su sprečavale ono što se može dogoditi. Posle toga i posle jugoslovenske

avanture, jugoslovenskog debakla, došao je Sovjetski Savez na dnevni red koji je, takođe, imao potpisan ugovor sa Nemačkom na deset godina.

To naravno otvara problem razumevanja jugoslovenskog eventualnog popuštanja u trenutku kada je sticaj okolnosti postao veoma dramatičan. Međutim, tu negde otvara se jedno drugo pitanje jugoslovenske istorije, koje Mihailo Konstantinović jasno vidi a to je, pored makedonskog pitanja, slovenačko, postavljeno još 1914. godine. Dakle, postoji dominacija srpsko-hrvatskog problema, dok slovenački problem nije u centru pažnje iako se uočava istovremeno izvestan razvitak u tretmanu toga pitanja. No najpre je srpska strana odlučno zastupala da se Dravska banovina tokom pregovora o stvaranju nove Hrvatske banovine ne preobrazi u slovenačku jedinicu uz isticanje da Slovenci moraju dobiti sve isto kao Hrvati. Ovo je staro stanovište, nalazimo ga još u prvom poznatom projektu jugoslovenske države kao alternativni predlog koji se svodi na to da Slovenci moraju da dobiju sve što dobijaju Hrvati, ali i da moraju dobiti i garanciju upotrebe svoga jezika. Ovu tezu neprestano nalazimo na dnevnom redu, kao što sa hrvatske strane je sasvim jasno, na osnovu svedočenja Konstantinovića, ali i na osnovu drugih podataka, da se izbegava ovo pitanje i da se eliminiše slovenačko pitanje jednostavnom tezom da će oni biti sa nama pod bilo kojim uslovima. Iz analiza, a i iz jedne Mačekove izjave da se u Hrvatskoj misli da je poželjan cilj dualizam, može se pretpostaviti da bi to mogao biti taktičan cilj da bi se u međuvremenu moglo nešto postići i eventualno sa personalnom unijom gde se zajedništvo svodi na zajedničku vojsku, spoljne poslove i finansije, iako se pojavljuju elementi sasvim jasni da se isključuje zajednička vojska i da se isključuju zajedničke finansije.

Međutim, u kasnijoj fazi izvesno je da i jedna i druga strana koje su potpisale Sporazum, izbegavaju slovenačko pitanje. Srbi odustaju da insistiraju, dakle pokazuje se da je moguće da je to njihov dalekosežni cilj. Autor beleži anegdotu kad gospođa slovenačkog bana pita svoga gosta Konstantinovića, i čini mi se da je Šutej bio tu i još neko, kada će Slovenija postati banovina, a ban slovenački odgovara, kad nam je pokloni gospodin Konstantinović. Zanimljivo je da je pitanje Slovenaca ostalo neaktivno u trenutku kada je došlo do srpsko-hrvatskog sporazuma. Sigurno da ovo pitanje nije smetalo odličnoj srpsko-hrvatskoj saradnji, ali će joj zasmetati problem sa nemačkim Rajhom, koji je zbog nedovoljno uračunljivog vođstva, jednostavno išao u nove projekte koji su tražili da se pomoću međunarodnih ugovora osigura zaleđina za buduće akcije koje su se očekivale na istoku Evrope.

Na osnovu ovih zapisa vidi se vrlo jasno da ta kombinacija srpsko-hrvatska smatra da je moguće izbeći potpis ugovora sa Nemačkom, da samo treba istrajati, da to istrajavanje podrazumeva čekanje neke druge mogućnosti, ali i da je potpisivanje ugovora ono što je vrlo riskantno.

U biti ovog stava nije teorijsko mišljenje i naučno mišljenje Konstantinovićevo nego procena da se Nemcima ne može verovati. Zanimljiv je i autorov zapis, sjajan, skoro književni, dramski opis, da kad god je razgovarao sa Cvetkovićem, on se brijao. Autor opisuje da ga je tokom jednog brijanja Cvetković pitao kako je ono bilo sa Čehoslovačkom, a upravo je polazio na put da se sretne sa Hitlerom i Ribentropom, a onda mu Konstantinović nabraja šta je bilo sa Čehoslovačkom. Ovaj zapis podseća da se pokušalo sa politikom neutralnosti, koja je u stvari bila politika popustiti što se najviše može. To je poznato u međunarodnoj historiografiji i o tome je sjajna studija Alfreda Breče „Jugoslavija 1939–1941: Diplomacija neutralnosti“ (A. Breccia, *Jugoslavia 1939–1941. Diplomazia Della Neutralita*). Ta knjiga je potvrdila pokušaj Jugoslavije da se izbegne ulazak u rat pod uslovom koji je jasan i ljudima koji pripadaju privredi jer oni znaju da su već u savezu sa Nemačkom upravo preko privredne linije. Tu opet vidimo jednu dugu istorijsku sastavnicu: činjenica da sa Nemcima treba politički na odstojanju, a da privredno treba najuže saradivati. To je politika koja je zasnovana 1920. i 1921. godine i bez obzira na epizodu koju predstavlja, istorijsku pojavu Stojadinovića i sa druge strane činjenicu da kralj Aleksandar pokušava s uvlačenjem Nemačke da bi sprečio italijanski prodor prema Balkanu, to je stvarna linija koju je trebalo sprovesti u tom trenutku.

Dnevničke beleške ukazuju na još jedan razlog izbegavanja ugovora a to je odbojnost prema nemačkoj tadašnjoj politici. Interesantno je da reč nacizam nije nijedanput upotrebljena za tu silu, govori se o Nemačkoj neprestano i o Nemcima, nacional-socijalizam je upotrebljeno jednom, što je zanimljivo za studiranje. Treće, uočava se da se razmišlja i dalekosežnije, smatra se da ako se pristupi Nemačkoj dolazi vreme u budućnosti da se Jugoslavija može susresti sa takvom koalicijom koju čine Velika Britanija, Sjedinjene Američke Države i Rusija, i čak za neke Kina. Sam Konstantinović sve ovo prevodi na nivo o životnom prostoru koji implicira opasnosti po male države. Svedočenje o pojavi pitanja Soluna takođe je veoma važno i ono se i ovoga puta pojavljuje na sličan način kao i ranije, ali je interesantno da o tome ja nisam našao traga u jugoslovenskim dokumentima a da kao plan jesam u nemačkim i austrijskim analizama, a zatim i u javnosti u tekstovima koji su objavljeni. Reč je o geopolitičkim procenama da treba uzeti Solun. Autor navodi primere ljudi iz nemačkih uticajnih krugova koji pominju da se Jugoslaviji može dati Solun, a neposredno pred potpis ugovora sa Nemcima predlog da se uzme Solun inače će ga uzeti drugi.

I čitav niz drugih otvorenih pitanja nameće čitanje ovog dnevnika. To ukazuje na važnost ovakvog jednog dokumenta koji prevazilazi prosečne i uobičajene dnevnike, naročito kod nas. Jedan je od onih dnevnika koji

ima izuzetnu snagu svedočenja. Pritom realizam svedoka, njegova izuzetna kultura i naučna sprema, njegova odgovornost kao čoveka ga teraju da jednostavno registruje stvarnost onakvu kakva je bila. I eto viđenja velikih i ključnih problema i stvarnosti činjenica, koje ruše naše opšte predstave i teraju nas na nova razmišljanja, a poklapaju se i sa drugim izvorima koje istoričari nazivaju primarnim.

Dnevnici omogućavaju da se prošlost interpretira ali istovremeno dopuni znanjima. To nije preispitivanje istorije jer nauka to ne radi, već dopunjuje znanja. Bez takvog konkretnog postupka mi našu istoriju nećemo znati. A ovaj autor je sve beležio verovatno ne zbog istoričara, nego sasvim sigurno iz svoje unutrašnje potrebe, i da bi, kao što je priređivač naveo, napisao i jedan svoj tekst o tom vremenu.

Redigovala Ljubinka Trgovčević

U kabinetu Dragiša Cvetkovića: Mihailo Konstantinović, Dragiša Cvetković, Vlatko Maček, Predrag Milojević (šef Centralnog presbiroa) i Jurij Šutej, novembar 1939.

Latinka Perović

KONSTANTINOVIĆEVE BELEŠKE BACAJU NOVO SVETLO NA SPORAZUM CVETKOVIĆ–MAČEK

Knjiga profesora Mihaila Konstantinovića koja nas je večeras okupila objavljena je 1998. godine u Novom Sadu. Ona sažima jedno veliko istorijsko iskustvo i njen čitalac se na kraju mora zapitati da li bismo bili pametniji da smo to iskustvo poznavali pre deset godina. Međutim, ne mislim da je večerašnji razgovor o ovoj knjizi, koja je važan istorijski izvor, zakasneo.

Trenutak u kome se ova knjiga pojavila veoma je značajan, i dopuštam sebi pretpostavku da su i Radomir Konstantinović, kome dugujemo njeno objavljivanje, i izdavač – novosadska Agencija „Mir“ imali u vidu baš taj trenutak. *Dnevničke beleške Mihaila Konstantinovića* o radu na Sporazumu Cvetković–Maček 1939. godine bacaju svetlo ne samo na našu ne tako davnu prošlost već i na našu sadašnjost, na neke konstante političke misli i politike kao prakse u Srbiji.

U provali uproščavanja svega što je objektivno složeno, netolerancije i nasilja, što je sve srpsko pitanje učinilo nerešivim, pojavljuje se jedan istorijski izvor koji svedoči o nekim metodima i sadržajima u srpskoj politici koji su bili potisnuti. Dnevničke beleške Mihaila Konstantinovića govore o političkoj i intelektualnoj eliti u Srbiji koja je aroganciji i nasilju pretpostavljala sporazumevanje i kompromis. Moram reći da je mene knjiga sa tog stanovišta najviše i zanimala.

Mihailo Konstantinović pripadao je onoj grupi profesora Pravnog fakulteta u Beogradu koji su visoko podigli ugled pravnoj i nauci uopšte u Srbiji, i uticali na javni život srpskog i jugoslovenskog društva između dva svetska rata. Ali, za njega je, i u promenljivoj istoriji Pravnog fakulteta, ostao vezan pojam *Profesora*; to jest: ličnost nedeljivog naučnog i moralnog integriteta. Nije pripadao nijednoj političkoj partiji. Kada se, za vreme vlade Dragiše Cvetkovića, kao ugledni naučnik, našao u situaciji da rešava ključno pitanje jugoslovenske države – odnos Srba i Hrvata, bio je bez iluzija: znao je gde se nalazi, šta i sa kim treba rešavati.

Pisao je: „Jedna mi je stvar jasna: političari gledaju svoje račune, državnu brigu brinu ako je istovremeno i njina. Kako ću ja izdržati sa njima?“ Izabrao je, jer se nije identifikovao ni sa političarima, ali ni sa većinom intelektualaca u Srbiji: u jednom dramatičnom periodu države i naroda, bio je svoj. Njegov rad na Sporazumu Cvetković–Maček (1939)

i jeste napor da izdrži, a to je značilo da ide uz struju, imajući u vidu dugoročni interes srpskog naroda da se jugoslovenska država očuva, ali i da interesi Hrvata budu zadovoljeni: „Hrvati žele slobodu. Koje su pravne mogućnosti da se oni zadovolje a da državna celina ne bude dirnuta.“

Zadovoljiti one koji smatraju da nemaju slobodu i očuvati celinu koja je u interesu svih, to – po mišljenju Mihaila Konstantinovića, nije isto što i rešenje kvadrature kruga. Federalizam, to jest složena država, ona je formula koja rešava dati problem. Jedinstvo a ne jednakost, decentralizacija a ne centralizam daje snagu državi. U stvari, kroz ono što on smatra da je rešenje i kroz ono što mu drugi sugeriraju kao rešenje, Mihailo Konstantinović u dnevničkim beleškama otkriva dve orijentacije u političkoj i intelektualnoj eliti Srbije. Tako Nikolaj Velimirović smatra da Srbi treba da imaju svoju državu i da se ne mešaju drugi: Slobodan Jovanović (bolje „da smo se mogli sporazumeti sa Nemcima, a ne sa Hrvatima), Milan Nedić („More neka strada način, samo da se postigne cilj“). Mihailo Konstantinović citira zaključke Arhijerejskog sabora po kojima su Srbi u Kraljevini – potčinjeni. Potrebno je, dakle, ispravljanje te nepravde a ne sporazum.

Za razliku od knjiga istoričara, dnevničke beleške Mihaila Konstantinovića pokazuju da politika sporazuma, iako državna potreba, nije bila popularna kod Srba.

Konstantinović je ukazivao na razloge otpora sporazumevanju i kompromisu. Na mentalitet kao jedan od njih („Naši ljudi sami se proglasili autoritetima“; „Naši ljudi zadocnjavaju u shvatanjima“; „Naši su ljudi pretenciozni. I lenji“). Zatim, na odsustvo državnštva: „Državnik ne sme da se povodi po javnom mišljenju. On vodi računa o njemu, i njegovim pokretačima, osećanjima koja ga nose, ali mora gledati dalje nego što ono vidi. On mora odlučivati drugojače, a ne samo po spontanim i neposrednim reakcijama“. Izdvajao je kneza Pavla koji je to razumevao. „Veliki narodi – govorio je on – imaju svoje linije. Mi imamo da pazimo na sebe da ne nastradamo u toj njihovoj težnji za sebičnim ciljevima. Rusija nije nikad bila na našoj strani. Nikola II, Bog da ga prosti, nije nas voleo, niti bio na našoj strani. MI smo 1914. bili u liniji ruske politike, to je sve.“ A o glavnom protagonisti ruske politike u Srbiji, Nikoli Pašiću: „Svi koji su bili oko Pašića su pokvareni i korumpirani ljudi.“

Najzad, otpor sporazumevanju i kompromisu u politici leži u kolektivističkim ideologijama: „Fašizam, komunizam i nacionalsocijalizam... imaju zajedničku osnovu: reakciju protiv individualizma, ali ako su te reakcije razumljive, pitanje je može li se izmeniti osnovno načelo moderne civilizacije. Hoće li primarnost kolektiva biti moguće svuda provesti.“ Drugim rečima, da li će bez individualističkog načela, biti moguće razumevanje Drugog, a pogotovo život sa Drugim u istoj državi?

Da zaključim. Uprkos očevoj želji, koji je dnevničke beleške vodio da bi izgradio sopstveno stanovište, Radomir Konstantinović je, u toku rata devedesetih godina, odlučio da ih objavi. Za razliku od profesora Andreja Mitrovića, smatram da one bacaju novo svetlo na Sporazum Cvetković–Maček. Otpor je kod Srba bio veliki; i stanovište nekih istoričara da je ideja federalizma bila sazrela, nemaju istorijsko utemeljenje. Ali, kao što sam rekla, ja sam dnevničke beleške čitala i kao uvek aktuelnu knjigu. One ukazuju da u društvu sa dominacijom kolektivističke ideologije nije mogao biti rešen i međuetnički spor između Srba i Hrvata. Federalizacija i konfederalizacija i prve i druge Jugoslavije bila je moguća na liberalnom načelu koje je sistematski odbacivano. „Zabluda svih jugoslovenskih režima je da su kako kaže Mihailo Konstantinović – mislili da se vlašću može sve.“ Drugim rečima, bez slobodnog pojedinca i pluralnog društva. Odnosno, bez načela individualizma kao temelja moderne civilizacije.

Danas, dvadeset godina posle objavljivanja dnevničkih beležaka Mihaila Konstantinovića, i skoro isto toliko posle njihovog predstavljanja, ostala su otvorena pitanja da li će se na ovom načelu kristalisati alternativa za sve jugoslovenske narode koji su stvorili svoje nezavisne države; ili će se, budući da je svaka od njih multietnička, održati problem koji su imale i prva i druga Jugoslavija?

Dragiša Cvetković i Mihailo Konstantinović, 1939.

Dragoljub Popović

UPORIŠNE TAČKE KONSTANTINOVIĆEVE POLITIKE

Kako smo već čuli, profesor Mihailo Konstantinović nije bio političar, bio je profesor prava i naučnik. Međutim, ipak se u prelomnom vremenu za našu povescnicu bavio politikom. Zbog toga sam, pročitavši s velikim zadovoljstvom ovu knjigu i razmišljajući naknadno o njoj, postavio dva veoma jednostavna pitanja. *Prvo* od čega je polazio u svojoj politici ili političkom delovanju Mihailo Konstantinović i *drugo* šta je hteo.

Prvo pitanje nas dovodi do uporišnih tačaka Konstantinovićeve politike, među kojima se, meni se čini, mogu uočiti tri.

Prva tačka je njegova odanost Sporazumu Cvetković–Maček, ili srpskohrvatskom sporazumu ili narodnom sporazumu kako se onda govorilo. To provejava kroz ceo tekst; to je nesporno i opšte je poznato.

Druga uporišna tačka Konstantinovićeve politike je legitimnost. To se vidi na više mesta, recimo na samom početku ovih *Beležaka*, kad se na večeri kod Dragiše Cvetkovića 26. marta 1939. nađu sva trojica njegovih savetnika – profesori Pravnog fakulteta Tasić, Ilić i Konstantinović, i diskutuju pravne puteve za reviziju Ustava. Kao što je poznato revizija Ustava od 1931. dogodila se na neobičan način. Ustav je revidiran uredbom, jednim aktom iza koga nije stajalo narodno predstavništvo, i kojem je u stvari autoritet u suštini dala Kruna. To je bila Uredba o Banovini Hrvatskoj doneta na osnovu 116. člana Ustava. Mnogo je mastila potrošeno da se diskutuje takvo pravničko rešenje i ono je zaista problematično, a to je bilo jasno i samim savetnicima. Ipak, iza ovakvog rešenja stala su tri takva autoriteta kao što su bili profesor teorije prava Tasić, profesor javnog prava Ilić i profesor privatnog prava Konstantinović. I upravo u tom razgovoru se vidi njihova odanost legitimizmu jer oni kažu na toj večeri, a toga se dosledno drže i docnije, da će revizija Ustava biti privremena i da će naknadno narodno predstavništvo, kad se bude sastalo, o tome konačno odlučiti.

Ovo nije jedino mesto koje svedoči o Konstantinovićevom legitimizmu. Postoje i druga, kao na primer njegov razgovor sa Šutejem od 24. septembra u vreme pregovora o Sporazumu. U jednom trenutku Šutej mu saopšti predlog hrvatske strane da se ukine dvodomnost u jugoslovenskoj državi, odnosno da se ukine Senat i da ostane samo Narodna skupština. Konstantinović takav predlog odmah odbije jer je stajao na gledištu da ustavna revizija ma kako se izvodila ne može imati tako veliki obim,

odnosno da ne može prekoračiti izvesne granice. Docije se hrvatska strana na ovaj predlog više nije pozivala.

Najzad, pored odanosti Sporazumu i privrženosti legitimnosti vladavine, treća uporišna tačka Konstantinovićeve politike je nešto o čemu smo ovde već čuli. To je njegovo opredeljenje za federalizam. Federalizam je bio reč koja je polako tek ulazila u naš politički rečnik, pa je profesor Konstantinović bio pristalica onoga što se onda zvalo trijalističkim uređenjem. O tome najpre svedoči njegov razgovor sa Slobodanom Jovanovićem koji vodi 1. januara 1940. godine, u kojem se Slobodan Jovanović zalaže kod Konstantinovića koji je u to vreme ministar, da se što pre stvori srpska jedinica kad je već stvorena hrvatska. Doduše, tu saglasnost s Jovanovićem nije dovoljno izričita i mogli bismo biti u nedoumici o Konstantinovićevo mišljenju da nije jednog naknadnog, docijeg razgovora, koji u Londonu vodi sa Šubašićem 11. oktobra 1944. Konstantinović tad jasno saopštava svoje poglede na državno uređenje i kaže da je pristalica trijalizma i to takvog trijalizma u kojem bi svaka od tri jedinice uključivala autonomije. Ne znam da li se to odnosilo i na Sloveniju, to nije jasno s ovog mesta, ali se svakako odnosilo na srpsku i hrvatsku jedinicu u zajedničkoj državi.

To su dakle uporišne tačke Konstantinovićeve politike. On je bio odan Sporazumu, bio je legitimist i pristalica trijalizma. Šta je hteo, kako je sprovodio svoju politiku, o tome se može mnogo opsežnije razgovarati jer je radio na ogromnom broju pravnih akata i ti delovi knjige su takvi da se iz njih vidi da je živeo strahovitim tempom, koji je teško izdržljiv. Čini mi se da postoje dve linije u Konstantinovićevoj politici koje bi se možda mogle nazvati osnovnim ili ubrojati među takve. Prva je ideja da se proširi osnova vlade Narodnog sporazuma a druga ideja je da se brani zemlja. Dakle, proširenje vlade i odbrana zemlje su bila dva pravca Konstantinovićeve politike.

U pogledu proširenja osnove vlade Narodnog sporazuma, smatrao je da je srpska strana u pregovorima u stvari krnja, jer su joj nedostajale neke stranke koje su imale za sobom značajan deo srpskog biračkog tela. Te stranke nisu učestvovala u pregovorima tako da su nasuprot Hrvatima, koji su reprezentativniji, u pregovorima stajali Srbi s jednom krnjom delegacijom. To je bilo istina i Konstantinović je pokušavao koliko se moglo, koliko su mu to prilike dozvoljavale, da to ispravi. Prva njegova ideja je bila da privuče demokrate u vladu. O tome je razmenio misli sa Slobodanom Jovanovićem u već pomenutom razgovoru 1. januara 1940. ali je o tome razgovarao krajem te godine, 11. decembra i s jednim od prvaka Demokratske stranke, svojim kolegom s fakulteta Božidarom V. Markovićem, profesorom krivičnog postupka. Razgovor s Markovićem je zanimljiv. Konstantinović je pokušavao da ga ubedi da demokrate uđu u vladu. Marković se međutim, usteže i nudi Konstantinoviću drugu kombinaciju: Pošto je

Konstantinović upravo ministar s kojim Hrvati najbolje sarađuju, da Konstantinović, a ne Cvetković, vodi vladu u koju bi navodno ušle demokrate. Međutim, Konstantinović je bio potpuno lojalan Dragiši Cvetkoviću, pa je takav Markovićev predlog odbio i to zabeležio u svom dnevniku. No, ideja s demokratama u vladi je živela, a to se vidi i docnije u ovim beleškama. U jednom trenutku hrvatski ministri Maček i Šutej posle Grolove audijencije na početku februara 1941. kod kneza, kojom knez-namesnik inače nije bio mnogo zadovoljan, predlože Konstantinoviću da njihovi stari saveznici, demokrate, koji su bili u opoziciji, uđu u vladu. Nažalost, od toga nije bilo ništa kao što je opšte poznato.

Druga ideja o proširenju vlade čini mi se još zanimljivijom. Konstantinović je pokušavao da vladu proširi anglofilnim elementom, konkretno svojim kolegom i savetnikom Dragiše Cvetkovića i kneza Pavla, profesorom Mihaiom Ilićem, koji je nesrećno stradao kao žrtva okupatora za vreme rata. Profesor Ilić je bio levičar, republikanac čak, pripadnik nekomunističke, predratne jugoslovenske levice. U jednom trenutku Konstantinović razgovara početkom marta 1941. s Ilićem i kaže da je situacija kritična, te mu predlaže da uđe u vladu. Docnije međutim, opet ovaj predlog dolazi s hrvatske strane i to je već u teškim prilikama 23. marta 1941. Maček predlaže da Mihaio Ilić uđe u vladu, što je vrlo zanimljivo kao ideja. U trenutku kad se stupa u pakt vlada bi trebalo da se proširi anglofilnim elementom, što svedoči o tome da su ljudi koji su onda vodili zemlju imali istančana osećanja za politička zbivanja i da politiku nisu vodili napamet. Na kraju postoji jedno mesto koje mi se čini najzanimljivijim u ovome kontekstu. To je opet zapis od 23. marta 1941. U jednom trenutku je Konstantinović izvestio Dragišu Cvetkovića, predsednika vlade, da je Mihailo Ilić preko posrednika pristao da uđe u vladu i to posle potpisivanja pakta. Do čitanja ove knjige to mi nije bilo poznato, što naravno ne mora mnogo da znači, ali trebalo bi svakako proveriti ovakav navod u drugim izvorima.

Kao i kod pitanja o proširenju vlade, glavna linija Konstantinovićeve politike bila je u stvari odbrana zemlje. O tome smo već dosta čuli. Zemlja se pokušavala braniti diplomatijom. Jugoslavija je bila mala zemlja, sa slabom vojskom ma koliko se mi hvalili kako nam je vojska bila velika i ja sam u tom pogledu zabeležio isto ono što je već pomenuo profesor Mitrović. Konstantinović je smatrao gubitak Soluna krajem Jugoslavije. Ako Solun bude kontrolisao neko ko nije prijateljski naklonjen Jugoslaviji, onda Jugoslavija neće moći da preživi. To je bilo mišljenje koje je on i saopštio u jednom memorandumu, podnetom Cvetkoviću 13. februara, a koji je ovde u knjizi zabeležen. Konstantinović je predložio da se politika vodi tako da se Englezi drže podalje od Soluna i Grčke, ali da se to Englezima ne kaže, jer će inače Englezi ući u rat. Ovo je svakako vrlo zanimljivo mesto i čini mi se da svedoči o motivima Konstantinovićeve politike.

No pritisak je bivao sve veći i postalo je jasno da se potpisivanje pakta ne može izbeći. Sve što je jugoslovenska diplomatija u liku prvo Cvetkovića i Cincar-Markovića, a posle i kneza Pavla koji je posetio Hitlera, uspela da izdejstvuje bilo je to da se pakt potpiše s izvesnim garantijama koje će Jugoslaviji jemčiti njen položaj. Te garantije na papiru nisu izgledale loše. Nemačka je pristala da jemči državnu celinu Jugoslaviji, što je za nas veoma važno, bilo i ostalo, zatim predviđalo se da neće biti zahteva za transportom trupa i vojnog materijala preko jugoslovenske teritorije i najzad da neće biti obaveza za Jugoslaviju da pruža vojnu pomoć silama Osovine dok su ove u ratu.

Konstantinović se izjasnio protiv ovoga s obrazloženjem koje je ovde već pomenuto, da se takvim garantijama ne može mnogo verovati. Međunarodne garantije su vazda problematično pitanje. I docnije, u audijenciji kod kneza 14. marta 1941. Konstantinović je i dalje stajao na istom gledištu. Bio je protiv garantija i tad beleži reči koje svedoče o osećanjima kneza Pavla. U knjizi čitamo ovo: „Gledao sam ga kako zaista pati. Imao je najtežu sudbinu; knez namesnik se nije lako odlučio“. Najzad, posle svega ovoga, kao što je opšte poznato, došao je kovitlac. U tom burnom vremenu kad su događaji jurili neverovatnom brzinom, Konstantinović je dva puta podneo ostavku.

Prvu ostavku je podneo 21. marta 1941. posle sednice vlade pret hodnog dana kada je vlada formalno prihvatila pakt. Ostao je veran svoje mišljenju da zemlju treba braniti. U početku su to podržavali i hrvatski ministri. Maček u jednom trenutku kaže: „Ako budemo napadnuti, pa ništa, branićemo se“. Međutim, docnije su hrvatski ministri promenili mišljenje kao i većina u vladi. Odmah posle toga, sledećeg dana, 22. marta, Konstantinovića je u audijenciju pozvao knez. Zanimljivo je da u tom razgovoru knez nije pravio pritisak da Konstantinović povuče ostavku. On beleži da je knez uvažio njegove razloge, rekao mu da ga razume i ostao rezervisan, izrazivši žaljenje što više neće saradivati s odličnim ministrom kakav je bio Konstantinović, pogotovo s ministrom koga je hrvatska strana najviše uvažavala. Međutim, knez je upravo ovakvim svojim stavom ipak uspeo da ga pokoleba, pa je Konstantinović u stvari povukao svoju prvu ostavku, posle audijencije kod kneza i pošto mu je Cvetković obrazložio kako postoje samo dve mogućnosti, ili da se pakt potpiše ili da se odmah uđe u rat. O povlačenju ostavke obavestio je 23. marta 1941. u jednom razgovoru Mačeka i ovaj je odmah požurio da to javi Cvetkoviću. Cvetković je sa zadovoljstvom primio tu vest. Međutim, događaji su se odvijali užasnom brzinom. To je bilo 23. marta negde u rano popodne, a 23. marta uveče su i Cvetković i Maček, kao i još izvestan broj ličnosti, o kojima će naknadno biti reči, bili u audijenciji kod kneza.

Knez je sazvaio jednu vrstu konferencije, neku vrstu neformalnog savetovanja najviših ličnosti zemlje. Ta audijencija kod kneza je međutim navela Konstantinovića da ponovo podnese ostavku. Kod kneza se iznenađeno pojavio general Simović, koji se neobično poneo, izjavivši kako se vazduhoplovstvu ne može verovati i da vazduhoplovci prete da će u slučaju potpisivanja pakta bombardovati dvor. U toku te večeri Konstantinovića su napala dvojica prisutnih, ministar dvora Antić i ministar vojni Pešić, koji je inače bio ljut na to što je Simović bio pozvan. S pozivanjem generala Simovića Konstantinović inače nije imao veze. Dvojica kritičara su Konstantinoviću kazala da je defetista i napali su ga upravo zbog podnete ostavke. Zbog toga je 24. marta Konstantinović, (treba biti pažljiv u formulaciji, jer sam tako beleži) stavio svoj položaj na raspolaganje Dragiši Cvetkoviću. Dakle, bio je na neki način ponovo u ostavci. Ta ostavka je imala odjeka, iako nije bila objavljena u štampi. Konstantinoviću su vrlo brzo stigle vesti da ga dvojica njegovih najstarijih kolega, obojica su već bila u penziji, doajeni Pravnog fakulteta u Beogradu, Živojin Perić, profesor privatnog prava i Slobodan Jovanović, koga ne treba predstavljati, profesor javnog prava, pozivaju da ostane u vladi. To mu izričito savetuje i Sreten Vukosavljević. Zbog toga u belešci od 25. marta, a to je jedna od poslednjih u ovome nizu, gde se završavaju beleške 1941. ostaje nejasan Konstantinovićev položaj u vladi. 25. marta Konstantinović beleži: „Moje jučerašnje pismo pomoći će Dragiši da pokaže šta misli.“ Ostalo je dakle, da o ostavci odluči predsednik vlade.

Najzad, zanimljiva su i ona mesta koja naknadno svedoče o katastrofi, na kojima autoru beležaka pojedine ličnosti pričaju o događajima od 1941. To je u drugom delu beležaka, onom od 1944. Prvo zanimljivo mesto je ono na kojem mu Sreten Vukosavljević, već pominjan ali sad, 25. jula 1944. u Londonu kao partizanski predstavnik u Šubašićevoj vladi, kaže da je on bio za potpisivanje pakta. Još upečatljivije zvuči mesto na kojem, mu Čubrilović 6. novembra 1944. doslovno kaže ovo: „Nas, koji smo bili protiv pakta trebalo bi streljati.“

Ipak, po mom sudu najzanimljivije je pripovedanje Slobodana Jovanovića koji autoru 4. decembra 1944. priča o radu Simovićeve vlade i ličnosti samog generala Simovića. Slobodan Jovanović kaže da smatra kako Simović nikad nije verovao u mogućnost otpora i kako se nije zanimao ratnim operacijama za vreme Aprilskog rata, štaviše da je mnogo spavao. Slobodan Jovanović doslovno kaže: „Stalno je spavao.“ To ipak ne može biti tačno, ali je general Simović znao da oko sebe ima defetistički štab. Kad ga Jovanović upozori na to, Simović mu kaže da to već zna. Iznad svega je zanimljiv Konstantinovićev komentar ovog navoda, koji ovako glasi: „Ako je ovo sve tačno onda Simović dobija još gori izgled nego što sam ja mogao zamisliti.“

Šta reći posle svega ovoga, kako bi mogao da izgleda nekakav zaključak? Rekao bih da je profesor Konstantinović u politici bio, upotrebiću reč koja je postala pogrdna ali bez namere da je na taj način koristim, iskreni sporazumaš. Bio je dosledni legitimist i trijalistički federalist. Njegov legitimizam je ipak u kritičnim trenucima došao u sukob sa sporazumašima jer je druga strana Sporazuma bila za to da se pakt potpiše i da se odustane od odbrane zemlje. Zato je zanimljivo pitanje čemu je Konstantinović dao prednost? Sporazumu ili odbrani zemlje? To je vrlo teško reći. Meni se čini da je ipak Sporazumu pretpostavio odbranu zemlje, ali je pri tome, kod pitanja o odbrani zemlje Konstantinović ostao legitimist. On nije imao veze s državnim udarom od 27. marta i zalagao se za to da zemlju brani legitimna vlada, a ne jedna vlada državnog udara i oružane revolucije.

Poseta ministra Mihaila Konstantinovića Mađarskoj, 3–6. april 1940.

DNEVNIK KAO SVEDOČANSTVO O ČOVEKU

Sada, sasvim na kraju, dozvolite mi jednu ličnu notu koja nije samo osećaj potrebe da se nešto kaže o Konstantinoviću kao čoveku, nego je i objašnjenje na koji sam ja način čitao ovaj Dnevnik.

Ja sam u svom školovanju imao dva velika profesora, jedan je bio u gimnaziji, dr Ilija ..., drugi je bio na fakultetu profesor Mihailo Konstantinović. Samo dva, reći ćete, neki nisu imali nijednog. Mi tada nismo znali sve o Mihailu Konstantinoviću. On je bio veliki profesor na jedan način kako je Raša Plaović bio veliki glumac. To se nije moglo imitirati. Jedna od nepravdi koje su učinjene Mihailu Konstantinoviću, a i ova knjiga i ono što znamo svedoče mnogima, jeste što je on posle imao brojne imitatore od kojih su neki na neki način njegovi praunuci da tako kažem, imitatori imitatora, sad ih ima na fakultetu, čudna potreba primitivaca da imitiraju gospodina koga su gonili. Kao što je rekao Kokto – čini mi se da prvo, prvi čovek koji je napisao: „Njene su oči kao cvetovi različka“ bio je pesnik, drugi koji je to rekao bio je budala. Tako da je na neki način Konstantinović neponovljiv i uzor za ono moje shvatanje profesora zato što nije kao drugi, ima drugih velikih profesora, nije kao drugi samo umeo da govori lepo nego je vrlo ozbiljno shvatao te svoje dužnosti.

Ja to zato čitam zato što, tako, u ovom trenutku svi dnevници koji se čitaju jelda, ako niste istoričar u pravom smislu reči koji u tome traži svedočenja, jesu i svedočanstvo o čoveku. Ja sam čitao mnogo tih spisa te vrste i moram reći da me isto, i pored toga što je Konstantinović kao profesor bio klasičar, imao ne nekakav nastup teatralan, zapanjila me je modernost ovog teksta. Ovaj tekst kao da je napisan danas, tu nema ornamenta, nema fraza, nema foliranja i što je važno napisan je vrlo iskreno. On nije hteo da se to objavi i nije čak ni krajičkom pameti mislio da će to biti objavljeno. Nemate utisak da je to pisao da nekoga impresionira. Da je to potreba za čoveka da raščisti sam sa sobom, da zna da li je na pravom putu ili da nije na pravom putu.

Naravno, pošto je ova prva faza Sporazuma rasvetljena dosta u sadašnjem izlaganju, ja ću svoje primere da crpem iz ovog drugog dela 1944. godine u Londonu, gde mene naravno zbog struke, najviše interesuje ovaj motiv Sporazuma Tito–Subašić.

U tim razgovorima, u tom svedočanstvu o ljudima, vidite tu neke vrlo ružne osobine naših nazoviintelektualaca i naših političara koje gledamo sad i danas-dan kao da su ukorenjeni, kao da se ne mogu promeniti.

Nekoliko puta je ovde rečeno da Konstantinović nije bio političar. On je bio ekspert koji je morao da se stavi u službu svom narodu i državi. Raume se, tu i ima nekih neprijatnosti na koje je spreman jedan tako eminentni gospodin kao što je Mihailo Konstantinović, ali ima nekih na koje nije spreman. I zato se slažem sa Latinkom Perović da je ovu knjigu trebalo čitati i objaviti pre petnaestak godina, možda bi neko iz nje nešto naučio. Naučio bi prvo da naši, ako hoćemo da kažemo naši neprijatelji, naši protivnici umeju bolje da prepoznaju ko je kod nas elita nego mi sami. Konstantinović doživljava da se o njemu govori kao jednom od tri Cincara koji su potpisali Sporazum, da se o njemu jelda Mihailu Iliću u Đorđu Tasiću govori na razne potcenjivačke načine, da o tome govori jedna vrsta ljudi koja je česta kod nas i koje još uvek ima, pompeznih glupaka nešto boljeg porekla. Od toga vrve svedočanstva u tim razgovorima i ne treba daleko tražiti, takvi vrlo često kod nas dominiraju kao kulminacija političko-intelektualne elite ili intelektualno-političke elite. Naravno, Nemci su bolje znali ko je elita i ti Cincari, izdajnici, prijatelji Zapada i tako dalje, dvojica su streljana na Banjici, a da je Konstantinović ostao, sigurno bi bio streljan, jer cilj okupatora je bio da obezglavi, da ovaj narod liši intelektualne elite. On je bolje prepoznavao ko je ta elita.

Drugi motiv koji se stalno ponavlja do, kako bih rekao, dodijalosti u ovom delu – nema, ne čita čovek dve stranice a da ne čuje kvalifikaciju čoveka nekog drugog da je nečiji agent, da je nečiji špijun, agent, plaćenik i tako dalje. Na jednom mestu Konstantinović saopštava da je neko pitao Čehe da li se oni tako ogovaraju pred strancima, oni kažu: „Mi naše ogovaranje zadržimo za sebe...“ I to je nešto što se stalno ponavlja.

Sada da se vratim na Sporazum Tito–Šušašić. Jedan od čestih motiva te londonske grupe koja pati od poznatih pojava degeneracije koju nosi svaka generacija, jeste da partizanska strana ima neku moć, neku vojsku a nema jake ljude i da su im ti ljudi jako potrebni. I sad, iz cele te operacije koja je sad za mene posebno zanimljiva, vidi se koliko je partizanska strana umešnija i sa više poznavanja sveta iako je rob ideologije, sprove-la tu akciju očuvanja kontinuiteta Kraljevine Jugoslavije i prelaženja te Kraljevine Jugoslavije postepeno u Demokratsku Federativnu Republiku i Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju, a da taj jedan režim koji se drastično razlikuje od ranijeg, ne dođe ni u kakve teškoće sa svojim saveznicima. Uporedite napore sadašnjeg režima da sačuva kontinuitet u mnogo jednostavnijim okolnostima uz mnogo manje žrtava. Mislim da je tadašnja partizanska elita, bila daleko sposobnija i umešnija od aktuelne političke elite.

Ima onda bezbroj zanimljivih momenata kroz celu knjigu. Čovek ne može da ne primeti da neke stvari koje su kasnije, kako bih rekao, kao metastazirale u bolest, bile i sada su problem našeg političkog mislioca

i njegovog intelektualnog delovanja. Te probleme Konstantinović prepoznaje još u to vreme. Sećate se koga stalno opominju da ne sme da se kaže Makedonija, može da se kaže samo južna Srbija, to je ta naša čuvena toponomanija, borba rečima, ako ne možemo stvarno da se promenimo, mi menjamo naziv.

Isto to lažno srpstvo koje ne uviđa ono što je Konstantinović tada uviđao – da se pomoću čuvanja Jugoslavije može najbolje da ostvari i interes srpskog naroda... On na jednom mestu kaže: „Ja sam sto posto Srbin i sto posto Jugosloven, ili obrnuto.“ To onda izgleda kao paradoks u tom vremenu, u kasnijem vremenu je bilo sasvim razumljivo.

Još jedna tema koju mislim da mogu da pomenem – asocira me ovde mnogo štošta rečeno, jeste nešto što je već Ištvan Bibo primetio u svom čuvenom eseju 1947. godine o bedi malih naroda istočne Evrope, da i u ovom primeru se vidi da u nezrelim društvima intelektualci igraju suflere velikih vođa i političara. Oni, po pravilu, ne umeju da razlikuju kulturnu sferu od političke sfere. Tako da vidite kroz celu ovu knjigu, kao i dan-danas, ljudi koji neosporno imaju neke umetničke talente i onda smatraju da svojim zabludama i iluzijama, zbog svog tobože velikog nacionalnog značaja, mogu da utiču na politiku a da pri tome ne snose onu odgovornost koja je potrebna, kao što, na kraju krajeva, ne može se reći da se nešto moglo sprečiti, pogotovo nadiranje Hitlera... čovek nema utisak da su akteri baš mogli da urade nešto bolje.

Andrej Mitrović je rekao da na nemačkoj strani postoji jedna jaka iracionalna komponenta s kojom se nije moglo računati. Bolno je videti kako se u uslovima koji su bili nešto bolji, gde se razgovaralo sa silama koje su mogle da budu privedene nekakvom dogovoru i kompromisu, kako se imalo mnogo više nepoverenja u obe zemlje koje su i tad počivale na nekoj tradiciji demokratije. To su bile velike sile tako da su imale neko naivno poverenje da će, recimo sa Sovjetskim Savezom, da se nađu rešenja, da će on odnekud više ceniti ljude koji su spremni na kompromise.

Poslednja tema počinje i tu ću da završim, opomenom Mihaila Konstantinovića koja nije samo pravnička, da on čuva legitimitet, da on ne može da učini nešto kao kraljev ministar a možda je, umoran od tih jalovih ljudi na Zapadu, bio spreman da se približi Titu, kao Sreten Vukosavljević... ali ima sve vreme opomena da stvaranje jedne fiktivne vlade, kakva je Šubašićeva vlada... da je ta vlada slaba, da u tu vladu ne treba ulaziti i da se treba drukčije postaviti u odnosu na tu nazovimo je partizansku stranu. Niko ga tu nije slušao, on je odoleo raznim iskušenjima i ja moram opet da zaključim time, vratio se u Beograd i nije izigravao bar ga tako mi pamtim, nije izigravao veličinu koja kao od bede radi svoj osnovni posao, a to je bio posao profesora univerziteta.

ISTRAŽIVANJA

UDK 34:929 Константиновић М.(093.2)
342.4(497.1)"1945"
94(497.1)"1945"

Kosta Čavoški

Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd

OCENA RADA KOMISIJE ZA IZRADU NACRTA USTAVA I ULOGE POJEDINIH ČLANOVA*

Rezime: U ovom radu autor istražuje rad Komisije za izradu Nacrta ustava FNRJ. On je pokazao da su o ključnim pitanjima novog ustavnog uređenja odluke donosili politički činioци na vrhu KPJ, a Komisija je služila da te odluke formuliše i da im da stručni legitimitet. Na osnovu kritičke analize rada Komisije, autor je ocenio ulogu pojedinih njenih članova koji su imali aktivnu ulogu u njenom radu: Lea Gerškovića, prof. dr Jovana Đorđevića, prof. dr Mihaila Konstantinovića, prof. dr Ive Krbeka, prof. dr Nikole Stjepanovića. Preostali članovi Komisije uglavnom su bili nema publika, pa zbog toga ne zaslužuju ni da budu pomenuti. Kada je reč Mihailu Konstantinoviću, autor zaključuje da način na koji je on učestvovao u radu kao predsednik Komisije za Ustav baca senku na predstavu o njemu koja je posle rata stvorena na Pravnom fakultetu u Beogradu i ozbiljno dovodi u pitanje njegov moralni i stručni integritet.

Ključne reči: Komisija za izradu Nacrta Ustava FNRJ, ustavna pitanja, sporna pitanja organizacije države, Mihailo Konstantinović, Leo Geršković, Jovan Đorđević, Ivo Krbek, Nikola Stjepanović

* Komisija za izradu Nacrta ustava FNRJ je formirana 8. septembra 1945. sa zadatkom da „proučava ustavna i druga pitanja u vezi s osnovnom organizacijom države i da izradi nacrt Ustava, koji će služiti kao podloga za predlog Ministarstva za Konstituantu saveznoj Vladi“. (Pravilnik o ustanovljenju i radu Komisije za Ustav pri Ministarstvu za konstituantu). Za predsednika je postavljen prof. Mihailo Konstantinović, a za sekretara dr Leo Geršković, načelnik odeljenja za ustavna pitanja. Članovi komisije su bili: dr Jovan Đorđević, profesor Univerziteta u Beogradu, dr Ivo Krbek, profesor Sveučilišta u Zagrebu, dr Stanko Frank, profesor Sveučilišta u Zagrebu, dr Aleš Bebler, narodni poslanik Privremene narodne skupštine iz Ljubljane, Dušan Kermauner, publicista iz Ljubljane, Blagoje Hadžipanzov, stariji pomoćnik javnog tužioca Jugoslavije i prof. dr Nikola Stjepanović, profesor Univerziteta u Beogradu. Komisija je radila od 15. do 27. septembra 1945. godine. Ovde objavljujemo tekst akademika Koste Čavoškog iz njegove knjige *Ustav kao sredstvo agitacije i propagande: Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije od 31. januara 1946*, Institut za savremenu istoriju i Službeni glasnik, Beograd, 2011, str. 41–49. (Naslov, rezime i napomena redakcije.)

Za visoke komunističke zvaničnike članovi Komisije za Ustav bili su puki saputnici, koji u jednom trenutku mogu dobro poslužiti, a koje ne treba previše uvažavati i kojih se ubrzo potom treba otarasiti. Kada je na prvoj sednici drugi čelnik Komunističke partije Jugoslavije Edvard Kardelj davao smernice za rad Komisije, sa sastanka su izostali Mihailo Konstantinović, zbog navodne bolesti i Nikola Stjepanović, bez ikakvog objašnjenja. Po svoj prilici drugu Kardelju je bilo neugodno da se rukuje sa gospodom profesorima, pa je bar jedan od njih, a možda su i obojica bili zamojjeni da pod ovim ili onim izgovorom izostanu sa sastanka.

Kada je Kardelj završio uvodno izlaganje u kojem je dao političke smernice za rad Komisije, nije našao za potrebno da odgovara na eventualna pitanja njenih članova ili da sa njima vodi dijalog, nego je, pod izgovorom da mu neposredno predstoji putovanje, odmah napustio sastanak. Još je bilo neprijatnije na poslednjem sastanku Komisije na kojem se očekivalo da se Kardelj ponovo pojavi i lično zahvali članovima Komisije na uloženom trudu. Nije mu palo na pamet da to učini. Umesto toga, Jovan Đorđević je u Kardeljevo ime, pod izgovorom da je ovaj sprečen bolešću, zahvalio članovima Komisije na saradnji „ističući značaj i naučnu vrednost izrađenog projekta Ustava“.¹ Potom je Mihailo Konstantinović, kao da u svom kolegi Jovanu Đorđeviću vidi Kardeljevu sliku i priliku, zahvalio na ukazanom poverenju i „podvukao visoki akademski nivo vođene diskusije i kolegijalno držanje svih članova Komisije u toku rada“.² Nažalost, nije bilo ni visokog akademskog nivoa rasprave niti prave kolegijalnosti. Članovi Komisije su dobro znali u kakvom vremenu žive, zbog čega su za taj posao odabrani i šta se od njih očekuje. I što je još važnije, trudili su se da ta iščekivanja ne iznevere. To je bilo vreme progona, utamničenja pa i ubijanja političkih protivnika zarad uspostavljanja totalitarne komunističke vlasti. To je takođe bilo vreme potpuno razobručenog državnog terorizma koji je sprovodila OZNA bez ikakve sudske zaštite progonjenih, uz dirigovane javne manifestacije „širokih narodnih masa“ u kojima je nestajao svaki osoben a kamoli disonantan glas.

Članovi Komisije su odabrani za izradu nacрта Ustava po smernicama iz komunističkog vrha zato što se znalo da su za to sposobni i, što je još važnije, spremni da učine ono što se od njih očekivalo. Pri tom se najpre očekivalo da kao uzor isključivo slede takozvani Staljinov Ustav iz 1936. godine, a da ga prilagode domaćoj stvarnosti samo u meri u kojoj su to nalagali osobeni nacionalni sastav jugoslovenskog stanovništva i još neučvršćena i do kraja neizvedena komunistička revolucija. Konačno,

1 Isto.

2 Isto.

očekivalo se da novi jugoslovenski Ustav bude svojevrstan ukrasni izlog za inostranstvo i uverljiva obmana za lakovernu unutrašnju javnost.

To nekritičko i slepo prihvatanje sovjetskih ustavnih rešenja naročito je vidljivo u preuzimanju ustanove Prezidijuma, iako za to nije bilo nijednog ozbiljnog razloga. Ne samo da Marks i Engels nikada nisu isticali da je kolegijalni šef države bitna odrednica budućeg komunističkog režima, nego ni Lenjin nije nedvosmisleno tvrdio da se jedinstvo vlasti nikako ne može ostvariti bez kolegijalnog šefa države. Utoliko se može reći da je opredeljenje ruskih boljševika za Prezidijum pre bilo samo jedna od više mogućnosti izbora u datim istorijskim okolnostima, nego što je neizbežno proizilazilo iz samih pretpostavki Lenjinove komunističke ideologije. Zato su ne samo jugoslovenski komunisti nego i njihov saputnik Jovan Đorđević, mogli da se tako lako odreknu Prezidijuma i 1953. godine uvedu individualnog Predsednika, kada se Josipu Brozu Titu prohtelo da sam bude na vrhu vlasti. I da potom 1974. godine – ovoga puta sa Jovanom Đorđevićem kao svojim članom – iznova uvedu kolegijalno Predsedništvo sa odložnim uslovom da ono preuzme sve svoje ustavne nadležnosti tek posle smrti doživotnog predsednika Republike, pošto Tito nije mogao da u miru počiva u grobu ukoliko bi neko drugi posle njega bio individualni šef države.

Osim ugledanja na sovjetski Ustav drugo prećutno pravilo na kojem je počivao rad ove Komisije bilo je prepuštanje moćnim političkim činionicima da rešavaju sva ozbiljnija sporna pitanja, što je u nekoliko navrata i izričito zaključeno. Tako je na 19. sednici Komisije za Ustav bilo sporno da li Predsedništvo Savezne narodne skupštine uopšte treba da daje obavezna tumačenja saveznih zakona. Tim povodom formulisane su tri alternative. Po prvoj alternativi Predsedništvo bi trebalo to da čini; po drugoj, takvo obavezno tumačenje saveznih zakona davalo bi se samo za savezne organe; dok po trećoj Predsedništvo to uopšte ne bi trebalo to da čini. Naposletku je prepušteno političkim činionicima da izvrše izbor, što su oni i učinili, pa je članom 74, tačkom 5 bilo utvrđeno da Prezidijum Narodne skupštine FNRJ „daje obavezna tumačenja saveznih zakona“.

Odgovarajuću pažnju zaslužuje i ocena rada i uloge pojedinih članova Komisije. Ključna ličnost koja je unapred procenjivala šta komunističkom vrhu odgovara, a šta treba osujetiti ili sprečiti, bio je Leo Geršković. Kao učesnik oslobodilačkog rata i već proveren član Partije mogao je da nastupa i sa autoritetom onih koji su i naručili izradu nacrta Ustava. Stoga se dešavalo da su ostali članovi Komisije, koji su se češće javljali za reč i pri tom ponešto predlagali što se verovatno ne bi dopalo komunističkom vrhu, lako odustajali od svojih predloga ako je Leo Geršković bio protiv njih.

Uverljiv primer koji to potvrđuje bila je rasprava o opsadnom stanju vođena na 13. sednici Komisije za Ustav od 1. oktobra 1945. godine. Kako je u prvoj redakciji projekta Ustava bilo utvrđeno da Predsedništvo Saveznog veća „objavljuje u pojedinim krajevima ili na celom području Saveza vanredno ili opsadno stanje u slučaju da su ugroženi interesi državne odbrane i bezbednosti ili sigurnosti ustavnog poretka“, Ivo Krbek je s pravom predlagao da se u Ustavu predvide i propisi koji se donose u opsadnom stanju, kojima se privremeno suspenduju pojedine slobode i prava. Leo Geršković se odmah žestoko suprotstavio budući da, po njegovom mišljenju, u Ustavu uopšte ne treba predvideti opsadno stanje, pošto ne postoji potreba za takvom merom. „U našoj konkretnoj i državnoj situaciji neće uopšte biti potrebno pribegavati ovoj meri. Odredbe koje su o tome postojale u Vidovdanskom i drugim građanskim ustavima imale su za cilj da spreče socijalnu revoluciju, a naša država nema razloga da se toga boji. Kod nas bi do poremećaja javnog reda i nereda moglo doći samo pod uticajem i uz aktivnu vojnu podršku inostranstva, a u tom slučaju bilo bi proglašeno ratno stanje.“³ Sve su to bili razlozi zbog kojih je Leo Geršković zahtevao da se u Ustavu uopšte ne pominje opsadno stanje.

Jedva treba reći da su ovi Gerškovićeви razlozi bili i neuverljivi i neopravdani. Svi moderni ustavi uređuju ne samo ratno stanje (ponekad i stanje neposredne ratne opasnosti), nego i vanredno, odnosno opsadno stanje u kojem se, u slučaju oružane pobune, primenjuje unutrašnje ratno pravo (*martial law*). Geršković to ili nije znao ili je možda poverovao da će sâm o pominjanje oružane pobune u Ustavu nekome dati ideju da je stvarno izvede. Nije naravno čudno što je Geršković zahtevao da se u Ustavu uopšte ne pominje opsadno stanje nego je neobično da su svi ostali bez pogovora na to pristali, pa je zaključeno da se u Ustav ne unose propisi o opsadnom stanju koji se tiču građanskih prava, a da se u odeljku o nadležnosti Predsedništva Saveznog veća briše opsadno stanje.

Osim velikih prednosti koje je imao kao čovek od poverenja visokih komunističkih zvaničnika, Leo Geršković je imao i neotklonjivu manu. Njegova znanja o ustavnom pravu bila su tako skromna da su se graničila s neznanjem, pa nije čudno da je prvih godina posle rata na Pravnom fakultetu u Beogradu jedino bio u stanju da predaje Istoriju narodne (komunističke) vlasti. Stoga je prilikom rasprava u Komisiji za Ustav veoma različite predloge odbacivao istovetnim obrazloženjem: to nije u skladu sa novim jugoslovenskim sistemom. Srećom po njega, odmah mu je priskakao u pomoć Jovan Đorđević koji doduše zbog onoga što mu se događalo pri kraju rata i neposredno po oslobođenju Beograda nije uživao nikakvo

3 Isto.

poverenje komunističkih čelnika, ali je svojim znanjem i još više svojim spornim karakterom i te kako mogao da posluži.

Kao ilustracija Đorđevićevih sposobnosti da služi svakom režimu može se navesti rasprava o imunitetu poslanika koja se vodila na 8. sednici Komisije od 26. septembra 1945. godine. Predmet rasprave bila je odredba po kojoj poslanici „ne mogu biti uhapšeni, niti se protivu njih može pokrenuti sudski postupak bez odobrenja doma kome pripadaju“. Ivo Krbek je smatrao da je ovaj imunitet manjkav, pa je predložio sledeću dopunu: „Ni jedan poslanik Saveznog veća ne može se, bilo u koje vreme, zbog glasanja i izjave koje je učinio u vršenju svoje poslaničke funkcije, pozvati na odgovornost.“

Ova dopuna je bila izuzetno važna jer nije dopuštala da se poslanik uopšte pozove na odgovornost za datu izjavu ili glas u vršenju poslaničke dužnosti, čak i ukoliko bi dom kome pripada dao odobrenje da se protiv njega vodi krivični ili neki drugi postupak. To je bio apsolutni imunitet koji se nije mogao ukinuti, za razliku od procesnog imuniteta koji se mogao ukinuti odlukom odgovarajućeg doma. Jovan Đorđević se odmah javio za reč i izjavio da je ovakva dopuna ne samo nepotrebna nego bi „pretstavljala nepoverenje prema organima vlasti“.⁴

Drugi primer Đorđevićeve sklonosti da preteruje u pohvali režima bila je rasprava o socijalnim pravima na 13. sednici Komisije od 1. oktobra 1945. godine. Tom prilikom on se založio da se u ovom odeljku, pored već utvrđenih, predvide i ostala socijalna prava, „kako bi u Ustavu bila izražena naša socijalna demokratija“.⁵ Nikola Stjepanović je s pravom primetio da Ustavom ne treba jemčiti prava koja se zaista ne mogu obezbediti građanima, a da niko od ostalih nije u ovoj stvari podržao Jovana Đorđevića.

Uloga Ive Krbeka u radu Komisije izaziva ozbiljne nedoumice. Iako je bio vrhunski stručnjak ne samo za upravno pravo, koje je blisko ustavnopravnom pravu, nego i za teoriju države i prava, njegovo učešće u raspravama bilo je relativno retko i neuverljivo. Čak je kao negdašnji podban Banovine Hrvatske na 3. sednici Komisije od 20. septembra 1945. dozvolio sebi da zameri Nikoli Stjepanoviću što je propustio da navede „vezu nove države sa narodnooslobodilačkim pokretom“, da bi potom zahtevao da se posebno naglasi kako sva vlast „izvire iz naroda i pripada narodu“.⁶ No, ako je u stručnim raspravama ostavio bled i neuverljiv utisak, u raspravama o bitnim političkim pitanjima on je uvek najpre bio Hrvat pa tek potom pravni stručnjak. Stoga se uvek nepogrešivo opredeljivao za ono što potvrđuje i ojačava hrvatsku državnost i suverenost. Tako je podržao

4 Isto.

5 Isto.

6 Isto.

sve predloge da države članice imaju pravo na otopljenje i predstavljanje u inostranstvu, a da se zajednička država nazove Savezom, što upućuje konfederalnu prirodu.

Način na koji je Mihailo Konstantinović učestvovao u radu Komisije za Ustav baca senku na predstavu o njemu koja je posle rata stvorena na Pravnom fakultetu u Beogradu⁷ i ozbiljno dovodi u pitanje njegov moralni i stručni integritet. Doduše, sa hipotekom kraljevog ministra i člana Jugoslovenske vlade u izbeglištvu, on nije mogao da otvoreno osporava novu komunističku vlast a da za to ne bude grdno kažnjen. Međutim, baš nije morao da toj vlasti služi. Nisu nam poznati razlozi koji su ga naveli da pristane da bude čak predsednik Komisije za Ustav i time svojim ugledom i imenom da kakvu-takvu legitimnost nacrtu Ustava. Sudeći po njegovim istupanjima, izgleda da mu to nije smetalo. Čak se na 6. sednici Komisije od 24. septembra 1945. založio za „ideju pomaganja države od strane organizacija radnog naroda“,⁸ pri čemu je mogao imati na umu Narodni front.

Najpovoljniji utisak ostavio je Nikola Stjepanović. On nije pominjao široke narodne mase, jedinstvo vlasti, narodnu demokratiju, radni narod i slične krilatice, nego je iznosio ono što su mu struka i profesionalna savest nalagale. Nije, naravno, bio uporan i umeo je da se povuče ako njegovi predlozi nisu imali većeg odjeka. U tako teškom vremenu to, međutim, nije bila slabost nego po sebi razumljiva opreznost.

Preostali članovi Komisije uglavnom su bili nema publika, pa zbog toga ne zaslužuju ni da budu pomenuti. To pored ostalog potvrđuje i činjenica da su na 22. sednici od 10. oktobra 1945. za članove redakcionog odbora određeni samo Mihailo Konstantinović, Jovan Đorđević, Ivo Krbek i Nikola Stjepanović, sa zadatkom da pregledaju celokupnu redakciju projekta, stilski je doteraju i ujednače terminologiju.

Ostaje još da se navede kakav su sud o pojedinim članovima ove Komisije i njihovoj političkoj pouzdanosti i praktičkoj upotrebljivosti stekli Edvard Kardelj i drugi visoki komunistički zvaničnici. Kako se posle izbora i konstituisanja Ustavotvorne skupštine očekivalo da će prilikom razmatranja predloženog nacrtu Ustava biti predloga za njegovu izmenu i dopunu, bilo je logično da tvorci ovog nacrtu prisustvuju sednicama ustavotvornih odbora, a možda i plenarnim sednicama Skupštine, da bi na licu mesta pomogli poslanicima da svoje predloge bolje formulišu ili im

7 Uvidom u arhivu Ministarstva za konstituantu utvrdili smo da nije tačno uverenje da je Mihailo Konstantinović tvorac saveznog Zakona o braku iz 1946. godine. Aktom br. 536 od 12. maja 1945. godine v.d. dekana Pravnog fakulteta u Beogradu dr Jovan Đorđević obaveštava Ministarstvo za konstituantu da su za članove Komisije za izradu Projekta zakona o bračnom pravu određeni dr Mehmed Begović, vanredni profesor i dr Branislav Nedeljković, docent.

8 AJ, Fond Ministarstva za konstituantu DFJ 1945–1946, br. 3, fasc. 5.

objasne šta spada u ustavnu materiju i da li su neki od predloga u skladu ili u sukobu sa idejnim pretpostavkama na kojima je ovaj nacrt počivao. To se, međutim, nije dogodilo. Dopisom bez datuma⁹ pomoćnik ministra za konstituantu tražio je od Predsedništva Ustavotvorne skupštine stalne karte za sednice Ustavotvorne skupštine samo za Jovana Đorđevića i Lea Gerškovića, a od činovnika, pored ostalih, i za Borivoja Poznića, poptonjeg profesora Pravnog fakulteta u Beogradu. Mihailo Konstantinović, Ivo Krbeć i Nikola Stjepanović nisu ni pomenuti. Oni su radili ono što se od njih i očekivalo, zato su bili bogato nagrađeni i posle toga komunističkom vođstvu nisu više bili potrebni. A bilo bi nezgodno da se bivši kraljev ministar, bivši podban Hrvatske i profesor koji se nije dovoljno ukorenio u širokim narodnim masama pojave u Ustavotvornoj skupštini.

Kosta Čavoški

ASSESSMENT OF THE COMMISSION
FOR DRAFTING OF A CONSTITUTION AND THE ROLE
OF INDIVIDUAL MEMBERS

Summary

In this paper author explores the work of the Commission for drafting the Constitution of FNRJ. He shows that the main decisions were brought by the chief representatives of KPJ. Commission had to give legitimacy to those decisions. Starting from a critical analysis of the Commission's work, author assesses the work of some of its members, notably: Leo Geršković, prof. dr Jovan Đorđević, prof. dr Mihailo Konstantinović, prof. dr Ivo Krbeć, prof. dr Nikola Stjepanović. Other members of Commission were only silent witnesses and their names are not important. As for Mihailo Konstantinović, his role in this commission – he was its president – calls into question his moral and professional integrity.

Key words: commission for drafting of Constitution of FNRJ, constitutional issues, issues of state's organisation, Leo Geršković, prof. dr Jovan Đorđević, prof. dr Mihailo Konstantinović, prof. dr Ivo Krbeć, prof. dr Nikola Stjepanović

9 AJ, Fond Ministarstva za konstituantu DFJ 1945–1946, br. 3, fasc. 7.

Svetislav Lj. Marković

Visoka škola tehničkih strukovnih studija, Čačak

Lela Pavlović

Međuopštinski istorijski arhiv, Čačak

ČAČANSKE GODINE MIHAILA KONSTANTINOVIĆA

Rezime: Mihailo Konstantinović, istaknuti profesor Pravnog fakulteta u Beogradu, naučnik i ministar, rođeni je Čačanin. U rodnom gradu proveo je prvih 18 godina svoga života, sve do Velikog rata. Tu je završio četvororazrednu osnovnu školu i šestorazrednu nepotpunu gimnaziju, kao đak odlikaš. Rat ga je preko albanskih gudura odveo u Francusku, gde je dovršio gimnazijsko školovanje, diplomirao i doktorirao prava. Kasnije je živio u Ohridu, Subotici i Beogradu. Ali, roditelji i najbliža rodbina su ostali u Čačku, gde su i pokopani njihovi zemni ostaci. Brojna su svedočanstva o njegovom boravku u gradu na Moravi i kontaktima sa rodnim krajem. Autori rada pokušali su da na bazi raspoložive arhivske građe rasvetle čačanske godine profesora Mihaila Konstantinovića.

Ključne reči: Mihailo Konstantinović, Čačak, porodica, školovanje

Uvod

Kraj 19. veka Čačanima je ostao u sećanju zbog dva važna, delimično povezana događaja: velike poplave i najvećeg sudskog procesa hajducima. Oktobra 1896. moravska voda nanela je ne samo veliku štetu varoškom stanovništvu, već je prodrila i u okružno zatvorsko zdanje, te su uhapšene hajduke, okovane i vezane, prebacili u Okružno načelstvo. Prvi problem rešili su gradnjom bedema pored Zapadne Morave, a radovi su započeli naredne, 1897. godine.¹ Uspešnim privođenjem kraju jednog od najvećih sudskih procesa hajducima, koji su zbog zlodela, ubistava i pljački izvedeni 1897. pred preki sud, rešen je drugi problem. Najozloglašeniji su streljani u oktobru 1897. godine nekoliko kilometara daleko od centra

1 Čačani su počeli da sprovode projekat zaštite od poplava Ministarstva građevine Kraljevine Srbije, koji je završen 1900. godine. Obezbeđenje varoši od izlivanja Zapadne Morave, pripisuje se predsedniku opštine čačanske Nikoli Radovanoviću, koji je šest puta obavljao ovu dužnost, a osam puta bio narodni poslanik. (Radoš Ž. Madžarević, *Prvi građani Čačak 1839–1914*, MIAČ, Čačak, 2012, 65–70.)

Čačka, na Alvađžinici.² Istovremeno su u varoši, iz koje je prvi moderni novinar Pera Todorović svakodnevno izveštavao o odmetnicima i jaticama koji su godinama izbegavali zakon, knjižar Isailo Petrović i njegova supruga Persida vozili velosipede, kojima su stizali čak do prestonice. U večernjim satima, dok su Čačani prepričavali događaje iz sudnice u kafanama: *Car Lazar, Lazović, Proleće...*, navedeni bračni par Petrović slušao je muziku na svom gramofonu.

Bez obzira na stalnu političku nestabilnost i sukobe političkih stranaka (liberala, naprednjaka i radikala), u Kraljevini Srbiju su prelazili Srbi iz neoslobođenih srpskih zemalja, kada su bili u sukobu sa vlašću ili pojedinim moćnicima. Jedna od takvih bila je porodica Konstantinović, koja je izbegla iz Čelica, sela na tromeđi opština Nova Varoš, Priboj i Prijepolje.

Poreklo i rođenje

Mihailo Konstantinović je rođen 10. (22) marta 1897. godine u Čačku kao sedmo dete svojih roditelja (u Matičnoj knjizi rođenih uveden kao Mijailo). Kršten je 16. (28) marta 1897. u Drugoj parohiji Crkve Svetog Vaznesenja u Čačku. Sveštenik je bio Velimir J. Belopavlović, a kuma Borika, udovica pokojnog Vukosava Mirkovića iz Čačka.³ Odrastao je u prilično siromašnoj porodici: otac Ilija je bio nadničar, a majka Pava (devojačko Ratković) domaćica. Njegova porodica je pre Mihailovog rođenja izbegla iz Čelica, sela na tromeđi opština Nova Varoš, Priboj i Prijepolje. Smatra se da je Ilija došao u sukob sa turskim vlastima odbijajući da kuću (besplatno zida kuću) nekom lokalnom moćniku (Turci su tim krajevima vladali sve do 1912).⁴ Kao izbeglice, nisu imali ni posed ni kuću.⁵

Podaci o Mihailovom ocu Iliji Konstantinoviću mogu se naći u Matičnoj knjizi umrlih čačanske Crkve. Piše da je preminuo 6. (19) maja 1928. godine, a sahranjen 7. (20) maja na Čačanskom groblju. Naglašeno je da je bio nadničar i poživio 72 godine. Na osnovu toga, može se zaključiti

-
- 2 Milan Brkić, Vojko Timotijević i Ilija Pavlović ovekovečeni su na fotografiji koja je nastala za vreme poslednjeg velikog suđenja hajducima u Srbiji. U političkim sukobima, stranke su koristile hajduke kao produženu ruku u rešavanju nesuglasica, tako je 1894. liberala Živana Radojčića, predsednika miokovačkog, ubio Milan Brkić, koji se izjašnjavao kao radikal. (Olivera Milosavljević, *Gorski carevi. Hajdučija u čačanskom i rudničkom kraju u drugoj polovini 19. veka*, MIAČ, Čačak, 2016, 56.)
 - 3 Matična knjiga rođenih Čačak 1894–1895(8), Crkva Svetog Vaznesenja, Druga parohija, redni broj 27, predata na čuvanje Međuopštinskom istorijskom arhivu Čačak; Zapisnik *Spisak crkvenih matičnih knjiga starijih od 100 godina*, 26. 6. 2017.
 - 4 Svetislav LJ. Marković: *Mihailo Konstantinović, siromah koji je postao ministar i znameniti pravnik*, „Glas zapadne Srbije“, Čačak, 12. april 2014.
 - 5 MIAČ, *M. Konstantinović, K-1, Biografija* rađena 1. marta 1952. u kome Mihailo navodi da mu je otac Ilija bio građevinski radnik.

da je rođen 1856. godine, mada neki istraživači tvrde da je to bilo 1864.⁶ (otac mu se zvao Mijajlo, što znači da je profesor nosio dedino ime). Dalje se navodi da je rođen u Čelicama Pribojskim i da je umro od izliva krvi u mozak u pet sati po podne. Opelo je izvršio prota Milan Gavrilović. Mihailova majka Pava je zavedena u Matičnoj knjizi umrlih čačanske crkve pod brojem 24. Preminula je 20. aprila (3. maja) 1923. godine, pre podne, u Čačku. Piše da je Pava, žena Ilije Konstantinovića iz Čačka, stara 66 godina, u braku 42 godine, srpske vere. Umrula je od zapaljenja pluća, a obred je izvršio prota Milan Gavrilović. Sahranjena je 21. aprila (4. maja) na Čačanskom groblju. Rođena je u Kučinu, okružje Prijepoljsko (otac joj se zvao Đorđo, a majka Sara). Prema ovim podacima, rođena je 1857. godine (mada, prema nekim izvorima tumači se da je 1865. godište),⁷ a udala se 1881. Najverovatnije je da su imali osmoro dece.

Najstarije dete u porodici Konstantinović bila je Draga, koja je rođena 1882. godine.⁸ Ona se udala početkom 20. veka za Nauna Jovanovića, a njihovo prvo dete, Darinka, rođeno je 1903. godine. Draga je živela u Čačku sa svojom porodicom, tako da je ona sahranila majku Pavu, jer se tada Mihailo nalazio na doktorskim studijama u Lionu.⁹ U Matičnoj knjizi rođenih u Čačku mogu se naći podaci i o Mihailovoj mlađoj sestri Desanki, kojoj je verovatno greškom upisano prezime Kostadinović. Rođena je 30. aprila 1900. godine u Čačku, po podne, u kući, kao osmo dete Ilije i Pave Kostadinović. Krštena je 7. maja 1900. godine, sveštenik je bio Milan Gavrilović,¹⁰ a kuma Borika Mirković, udova iz Čačka. Zna se da je bila veoma lepa i da je kraće vreme boravila u Francuskoj. Bila je Mihailova ljubimica.

Kada je Mihailo nameravao da se vrati u francuski grad Lion, radi nastavka doktorskih studija, zatražio je od Suda opštine čačanske (28. januara 1921) uverenje da su on i njegova sestra Desanka žitelji varoši, zbog odlaska u inostranstvo. U molbi navodi da mu je potrebno za nastavak studija, a za sestru nije naveo šta će da radi u Lionu.¹¹ Veoma brzo po

6 Ljubomir Matović: *Naučnik sa dva zavičaja*, u: *Zlatarske novosti*, 21. maj 1998, 5.

7 Isto.

8 Godina rođenja Drage, udato Jovanović, zabeležena je na spomeniku porodice Jovanović, koji se nalazi pored spomenika porodice Konstantinović, na zajedničkoj grobnici. Podaci o rođenju sestre Drage nisu nađeni u matičnim knjigama vaznesenjskim, što znači da najverovatnije nije rođena u Čačku.

9 Među majčnim stvarima nalazio se i pleteni kofer u kome je Pava čuvala Milove (Mihailove) knjige.

10 Kao primedba, zabeleženo je da je otac imao 42, a majka 39 godina kada je dete rođeno, što daje nove podatke rođenja roditelja. To navodi na zaključak da je sveštenik beležio onako kako su mu roditelji naveli, bez ikakvog dokumenta koji bi potkrepio tvrdnje. (Matična knjiga rođenih Čačak 1898–1902, redni broj 45, strana 178, čuva se u Međuopštinskom istorijskom arhivu Čačak.)

11 MIAČ, Opština čačanska, K-5, br. 178, L-2.

odlasku Desanka je osetila slabost. Brat se brinuo o njoj, šalje je u banju, uz opasku da će njegova stipendija biti dovoljna za oboje. Pošto je bila bolešljiva, umrla je veoma mlada, 3. jula 1922. godine u Lionu. Sahranjena je, zajedno sa roditeljima, na Čačanskom groblju. Sačuvana je njena smrtovnica (slika 1). U decembru 1922. godine majka Pava u pismu svome sinu kaže da je dala podušje, prošlo je šest meseci od smrti Desine. Nekoliko meseci kasnije umire i majka Pava, maja 1923. Otac Ilija je takođe živeo u Čačku, a preminuo je pet godina posle supruge Pave.

Na Čačanskom groblju nalazi se spomenik Mihailovim roditeljima i dvema sestrama. Na njemu je nekoliko grešaka, ali piše da se Ilija rodio 1864, a Pava 1865. godine. Međutim, godina Ilijine smrti (na spomeniku piše 1927) ne podudara se sa Matičnom knjigom. Prva na tom spomeniku je Mihailova starija sestra Angelina, koja je živela samo 22 godine i preminula za vreme rata (1893–1915). O njoj nema podataka u matičnim knjigama vaznesenjskim, što posredno govori da nije rođena u Čačku, ali se ne zna ni gde je umrla. Pored nje je i mlađa profesorova sestra Desanka – Desa, koja je takođe poživela 22 godine (1900–1922). Najveća greška na spomeniku, koji je, gotovo sigurno, podigao profesor svojim roditeljima i sestrama i čije održavanje je finansirao sve do svoje smrti, a nastavio njegov sin Radomir, jeste u prezimenu. Na spomeniku stoji prezime Kostadinović, što su neki lokalni kritičari iskoristili kako bi ga optužili da je menjao prezime. Istina je da na svim dokumentima koji se nalaze u čačanskim arhivama (Matična knjiga rođenih u Čačku 1894–1898, Svedočanstvo o završenom prvom razredu čačanske Gimnazije školske 1908/09. godine, *Izveštaj o radu i učeničkom napretku u školskoj 1909/10. godini* Gimnazije u Čačku, *Izveštaj za školsku 1913/14. godinu* čačanske Gimnazije, Dragomir S. Popović: *Spomenica Čačanske realne gimnazije 1837–1937*) stoji da se prezivao Konstantinović (slika 2).

Drugo spomen-obeležje, koje se nalazi u zajedničkoj porodičnoj grobnici, podignuto je za članove porodice Jovanović, najstarije Mihailove sestre Drage. Naun i Draga Jovanović izgubili su kćerku Darinku u 20. (1903–1923) i sina Pavla u 18. godini života (1919–1937). Naun nije sahranjen u ovoj grobnici, ili je nadživeo Dragu, koja 1940. piše bratu o svojoj nesrećnoj porodici. Po ugledu na stariji, podigla je Draga spomenik za svoju porodicu, verovatno uz finansijsku pomoć brata Mihaila. Na spomeniku nema godina njene smrti.

Školovanje

Mihailo je osnovnu školu učio u rodnom Čačku i bio odličan đak. U prvi razred je pošao školske 1904/05. godine (slika 3). Išao je u prvu i tada jedinu osnovnu školu u Čačku. Školska zgrada je završena godinu

dana pre njegovog polaska u školu (1903)¹² i nalazi se dijagonalno od Crkve, zadužbine Nemanjinog brata Stracimira. Zabeleženo je da je to bila najlepša školska zgrada u Srbiji. U toj zgradi se danas nalazi srednja Ekonomska škola¹³ (slika 4).

Četvrti razred osnovne škole Mihailo je završio 1908. godine, posle čega je upisao Gimnaziju (slika 5).

Mihailo je Gimnaziju pohađao u zgradi koje više nema, a nalazila se na mestu današnje Skupštine grada. U toj zgradi Gimnazija je radila u periodu od 1875. do 1927. godine, kada je preseljena u sadašnji objekat. I u najstarijoj čačanskoj srednjoj školi bio je odlikaš, uprkos siromaštvu. O uspehu u školi i imovnom stanju najbolje govori svedočanstvo iz prvog razreda Gimnazije (izdato 15. (28) juna 1909), u kome piše da je odličan, ali na mestu predviđenom za taksu piše „siromah“ (slika 6).

Te godine učenici prvog razreda nepotpune čačanske Gimnazije imali su devet predmeta: veronauku, srpski jezik, matematiku, nemački jezik, zemljopis, jestastvenicu, crtanje, krasnopis i pevanje. Mihailo je iz svih predmeta (osim srpskog jezika) imao petice. Razrednog starešinu je zastupao profesor Kosta Jovanović, a za sve vreme njegovog školovanja direktor Gimnazije bio je Svetozar Mojković (slika 7). U drugom razredu Gimnazije školske 1909/10. godine bilo je 65 učenika, od kojih je 38 uspešno završilo razred (21 je polagalo razredni ispit, a šest ponavljalo). Među njima, bilo je devet odličnih đaka, a jedan od njih bio je Mihailo Konstantinović.¹⁴ Predavali su mu: Borivoje Milojević, suplent (srpski jezik), Dušan Marjanović, suplent (matematiku i geografiju), Vitor Jelisijević, suplent (nemački jezik), Vladimir Vojinović, profesor (jestastvenicu), Karlo Maćejko, viši učitelj druge klase (crtanje, pevanje i krasnopis) i sveštenik Milan Gavrilović (veronauku). Razredni starešina je bio Vitor Jelisijević.¹⁵

Mihailovo školovanje prekidali su ratovi u kojima se Srbija nalazila. Tako je Prvi balkanski rat isterao Mihaila, učenika petog razreda, i drugove

12 Zgrada je namenski građena za potrebe osnovne škole. Radovi su otpočeli u proleće 1902. i trajali do jeseni 1903. godine. Radovima je rukovodio preduzimač Mihailo Nikić, a prvi đaci u nju su se uselili 1904. godine. Osnovci su se iz nje iselili 1963. godine, kada je otvorena Osnovna škola „Vuk Karadžić“, i od tada je u toj zgradi smeštena samo Ekonomska škola. Zgrada je zaštićena kao spomenik kulture od strane Zavoda za zaštitu spomenika u Kraljevu. (Milovan Urošević, Milutin Todorović, *Ekonomska škola u Čačku 1948–1998*, Čačak, 1998, 16.)

13 Svetislav LJ. Marković, Ilija V. Popović: *Leksikon čačanskog obrazovanja*, Viša tehnička škola, Čačak, 2007.

14 MIAČ, Lični fond Mihailo Konstantinović 1897–1982, K1, Lična dokumenta – *Svedočanstvo za II, III razred i uverenje na formularu za svedočanstvo*, izdato 1915. za VI razred Gimnazije.

15 *Izveštaj o radu i učeničkom napretku u školskoj 1909/10. godini*, Gimnazija u Čačku, Čačak, 1910.

iz školskih klupa. Škola nije radila od 20. septembra (3. oktobra) 1912. do 4. (17) februara 1913. godine. Učenici četvrtog, petog i šestog razreda nastavili su rad u zgradama koje su bile opštinsko vlasništvo (u Obilićevoj ulici), jer je gimnazijska zgrada služila kao vojna bolnica. Za vreme Drugog balkanskog rata Mihailo i drugovi su bili učenici šestog razreda. Tada je Škola radila bez prekida.¹⁶ Nažalost, nisu sačuvani mnogi gimnazijski izveštaji ni upisnice čačanske Gimnazije iz perioda kada je Mihailo pohađao ovu školu. U šesti, poslednji razred nepotpune čačanske Gimnazije školske 1913/14. godine upisano je 28 učenika, od kojih je 20 uspešno završilo srednju školu (osam je polagalo razredni ispit). Među njima su bila tri odlična đaka: Nikola Đuknić, kasnije lekar, Mihailo Konstantinović, univerzitetski profesor, i Dragomir Mirković, umro kao doktorand prava. Pored njih, bilo je sedam učenika sa vrlodobrim i 10 sa dobrim uspehom.

Predavali su mu: Vlastimir Matić, suplent (srpski jezik), Jerotije Novitović, profesor (matematiku), Stevan Nikolajević, viši učitelj jezika (nemački jezik), Milan Marković, honorarni nastavnik (jestastvenicu), Ratko Penezić, suplent (geografiju), Anta Petrović, profesor (istoriju), Jeremija Mandić, učitelj jezika (francuski jezik i latinski jezik), Ferdo Sekovanić,¹⁷ privremeni nastavnik gimnastike (gimnastiku) i Jordan hadži Vidojković, profesor (veronauku). Razredni starešina bio je Jerotije Novitović, koji je te godine zastupao direktora Škole, jer je direktor Svetozar Mojčević bio narodni poslanik (od 1. aprila 1912).

Pored Đuknića i Mirkovića, Mihailovi školski drugovi bili su: Angelina Aćimović, Božidar Spasović, Dragoljub Radaković, Milica Radović, Milica Stejskal,¹⁸ Svetislav Maksimović, Sava Jovičić (kasnije postali lekari), Emilija Aćimović (zubni lekar), Blagoje Lazović¹⁹ (ekonom), Živojin

16 Jerotije Novitović: *Istorija državne realne Gimnazije (1836–1937) i privatne ženske Gimnazije (1907–1912) u Čačku*, Beograd, 1937, 27.

17 Do dolaska Ferda – Slavoljuba Sekovanića (1913) čačanska Gimnazija nije imala stručnog nastavnika za gimnastiku, pa ovaj predmet nije držan iako je predviđen u nastavnim planovima za sve razrede.

18 Milica je bila kćerka doktora Venceslava Stejskala, koji je posle povlačenja srpske vojske 1915, kada su u Čačansku bolnicu stigli austrijski vojnici i lekari, prkosio okupatoru u uniformi srpskog oficira. U Čačku je službovao kao sreski lekar od 1897. godine. Kratko je (1909) bio upravnik Bolnice. Deklarisao se kao Srbin. Mobilisan je u Prvi balkanski rat (1912), ali je oboleo od tifusa i dobio trombozu leve noge, pa je vraćen u Čačak. Ponovo je mobilisan na početku Prvog svetskog rata (1914), bio je pukovski lekar, ali je odmah demobilisan. U toku rata okupatorska komanda, pošto se pojavila kolera, postavila ga je – da bi čuvala svoje lekare – za šefa „koleričnog odeljenja“ u Bolnici. („Čačanski glas“, 1. oktobar 1977, br. 39, str. 17.)

19 Blagoje je kao gimnazijalac u kafani svog oca Dragutina, „Lazović“, koja je bila i prvi bioskop u Čačku, prevodio sa nemačkog natpise koji su u nemim filmovima bili jedino objašnjenje gledaocima.

Stojanović, Ivan Nedić (umrli kao studenti), Jovan Smiljanić (sekretar kasacije), Ljubiša Jovanović (zamenik državnog tužioca), Ljubiša Pajević, Mileva Glavinić (profesori), Milka Topalović (sekretar Gimnazije), Milorad Jovanović (član Beogradske opere), Milorad Tošić (policijski pisar), Milun Mirić (inženjer), Milutin Nešković (umro kao đak), Radenko Lazović (advokat), Darinka Pavlović, Darinka Terzić, Milorad Bogdanović i Čedomir Sretenović.²⁰

U to vreme čačanska Gimnazija bila je nepotpuna – šestorazredna (tek je 1921. godine dobila još dva završna razreda). U svim gimnazijskim razredima Mihailov školski drug bio je Božidar Božo Spasović, kasnije čuveni ivanjički lekar. Tada je započelo prijateljstvo za ceo život. Zahvaljujući tom druženju Mihailo, univerzitetski profesor i bivši ministar, stekao je i drugi zavičaj – Ivanjicu.

Ratne godine i život u Francuskoj

Kada je Mihailo završio šesti razred Gimnazije, počeo je Prvi svetski rat. Od avgusta 1914. do oktobra 1915. godine dobrovoljno je služio kao bolničar-pisar u Prvoj rezervnoj vojnoj bolnici u Čačku. Legitimaciju br. 13346 potpisao mu je 20. jula (2. avgusta) 1915. dr Venceslav Stejskal, rezervni sanitetski major i upravnik bolnice (slika 8).

U jesen i zimu 1915. povukao se sa srpskom vojskom preko Albanije u Grčku.²¹ Iz Grčke je brodom transportovan u Francusku, gde je regrutovan 1916. godine. Vojsku je služio kao redov-đak u Srpskom univerzitet-skom bataljonu, u njegovoj prvoj četi, u Francuskoj od 9. (22) maja 1916. do 8. (21) juna 1917. godine (13 meseci), kada je demobilisan i upućen na studije (slika 9).

Gimnaziju je svršio u Jausiers-u (Žozijeu), francuskom gradiću u neposrednoj blizini italijanske granice, krajem 1916. godine na naročitom kursu za vreme službe u vojsci (slika 10 i 11).

Mihailo Konstantinović je studije prava započeo u Lionu, školske 1917/18. godine, ali ih je prekinuo da bi kao dobrovoljac, pripadnik francuske vojske, učestvovao u velikoj i slavnoj bici kod Verdona. Kao student bio je redov-dobrovoljac u petom, tridesetom i pedeset četvrtom puku Poljske artiljerije francuske vojske od 13. jula 1918. do 26. aprila 1919. godine (slika 12). Uveden je u regrutni spisak popisa vojnih obveznika iz 1917. godine, u poddiviziji „Ron Santral“, pod brojem 477. Angažovan je kao

20 *Izveštaj za školsku 1913/14. godinu*, Gimnazija, Čačak, 1914.

21 Svetislav LJ. Marković: *Omaž profesoru dr Mihailu Konstantinoviću*, „Čačanske novine“, Čačak, god. XI, br. 406, 6. maj 2014, str. 16–17; MIAČ, M. Konstantinović, K1, „Izjava“ koju je dao redovni profesor Univerziteta Mihailo Konstantinović, 10. april 1952, Beograd.

redov-dobrovoljac francuske vojske od 13. jula 1918. godine u Vojnom podintendantstvu u Lionu, Ronski okrug. Prvo je dodeljen Petom puku Poljske artiljerije, počev od 13. jula 1918, a stupio je u jedinicu istoga dana. Potom je prešao u 30. P. P. A. (4. septembra 1918). Stupio u jedinicu istoga dana. Deset dana kasnije (14. septembra 1918) prešao je u 54. P. P. A. Stupio u jedinicu istoga dana. Definitivno je oslobođen vojne obaveze 26. aprila 1919. shodno odluci S. M. br. 1838 od 23. I 1919. Otišao je u Lion, ulica Paster. Mladi Čačanin je, prema tome, ratovao protiv Nemačke od 13. jula 1918. do 26. aprila 1919. godine. Nije ranjavan, pohvaljivan, ni odlikovan. Zapisano je da ima crnu kosu, oči kestenjaste, čelo srednje, lice ovalno, a visina tela jedan metar i 78 centimetara²² (slika 13).

Dok je boravio u Francuskoj, dopisivao se sa svojom porodicom, koja je živela u Čačku. U ličnoj arhivi sačuvao je pojedine dopisne karte poslate iz Čačka. Za vreme rata, najčešće mu je pisala sestra Desa, a kada je bio na doktorskim studijama, pisma su pisale njegove sestričine Angelina i Stanka Jovanović (kćerke njegove sestre Drage, koja je pored njih dve imala i Darinku – Daru, preminula 1923, Rosu, Cola, Pavla, preminuo 1937, i Petra). Tako Desa u svom pismu od 22. jula 1917. piše: „Šta da ti pišem, sve što nam je na umu moramo da prećutimo, sve što bi trebalo da znaš o nama ne možeš saznati...“²³ U drugom pismu, pisanom dva dana kasnije (24. avgusta), ona svedoči o vremenskim prilikama u Srbiji: „Mesec i po dana živeli smo kao u paklu, jer bili smo bez kiše. Sunce nije bilo obično sunce već smo se osećali kao opkoljeni požarom. Mnoge i mnoge njive sa kukuruzom spaljene su tako se sad nalazi samo šašina po zemlji. 22. jula u pet sati po podne naoblačilo se i od toga doba svaki dan pada kiša...“

Mihailova sestra Draga, udata za Nauna Jovanovića, ostala je da živi u Čačku i bila je Mihailova najvažnija spona sa rodnim gradom. Mihailo – Mile (tako su mu se obraćale i majka i sestra) je svojoj sestri, po povratku u zemlju, obavezno slao mesečnu pomoć, a često joj je i snaha Radojka, poznatija kao Beka, pomagala. I Draga je slala pakete Milu, Beki, Pavici i Biđi, u kojima su bile jabuke, dunje i malo kajmaka sa čačanske pijace. U pismima je redovno pozivala brata i snahu da ih posete, za Svetog Savu ili za Vaskrs. Iz pisama se vidi da je porodici Konstantinović više prijala Ivanjica i da su letnje raspuste provodili kod prijatelja. (Slika 14)

Prema spisku građana Čačka, kojima su izdati kuponi za prijem šecera iz februara 1919. godine, vidi se da su Mihailovi roditelji tada živeli razdvojeno. Majka Pava je boravila u Sarajevskoj ulici (danas Vojvode

22 MIAČ, Konstantinović, K-1 „Službenički list Mihaila Konstantinovića – Prilozi“, br. matrikule 16774, 54 artiljerijski puk, Lični i službenički podaci artiljerca MIHAILA KONSTANTINOVIĆA, u Lionu, 3. jula 1920. godine.

23 Karta je poslata iz Čačka 4. avgusta 1917, putovala je preko Ženeve i stigla do Mihaila 1. oktobra 1917. godine. Na pečatu piše K.u.KETAPPENPOSTAMT Čačak.

Stepe) broj 23, a bilo je ukupno pet ukućana. Zabeleženo je da je po zanimanju radnica. Među popisanim Čačanima nije bio Mihailo, jer se u to vreme nalazio u Lionu, u Francuskoj.

Sestra Draga sa suprugom Naunom Jovanovićem, zidarom, živela je u šestočlanoj porodici u Cvetnoj ulici²⁴ (sada Cara Lazara) na broju 23 (slika 15 i 16).

Mihailo je studirao na Pravnom fakultetu Univerziteta u Lionu, gde je diplomski ispit položio 17. jula 1920. godine²⁵ (slika 17).

Blistava karijera poznatog Čačanina

Dalja karijera profesora Konstantinovića imala je sledeći redosled: Kraljevim ukazom od 12. novembra 1920. (br. 44640) postavljen je za pisara druge klase Ministarstva pravde Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Ali, već 5. februara naredne godine, podnosi ostavku i odlazi u Lion na doktorske studije (Kraljevim ukazom br. 4971). Doktorski ispit je položio 7. jula 1923. godine u Lionu.²⁶ Za pisara druge klase Ohridskog prvostepenog suda postavljen je ukazom od 28. jula iste godine (br. 41617).

Rešenjem br. 661 Ministarstva pravde Kraljevine SHS postavljen je 1. februara 1924. godine za docenta Pravnog fakulteta u Subotici. Ukazom NJ. V. Kralja br. 2429 od 21. avgusta 1926. godine postavljen je za vanrednog profesora istog fakulteta. Premešten je u istom zvanju na Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu ukazom br. 5532 od 12. februara 1935. godine. U zvanje redovnog profesora Pravnog fakulteta u Beogradu unapređen je ukazom P. br. 37970 od 21. septembra 1937. godine. Bio je pravni savetnik jugoslovenske vlade pred Stalnim međunarodnim sudom u Hagu 1936. godine. Ukazom od 26. avgusta 1939. godine postavljen je za ministra bez portfelja u Vladi Cvetković–Maček i na toj funkciji ostao do 4. februara 1941, kada je imenovan za ministra pravde u istoj vladi (na tom položaju bio do 27. marta 1941). Zbog neslaganja sa politikom Vlade dao je ostavku na taj položaj. Dok je bio ministar radio je i kao honorarni profesor na Pravnom fakultetu.²⁷ Odlukom ministra prosvete Srbije od 11. juna 1945. godine preuzet je za redovnog profesora Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu i na tom mestu ostao do penzionisanja. U tri mandata bio je dekan Pravnog fakulteta (1947–1948, 1951–1953. i 1959–1960); (slika 18).

24 Bogdan Trifunović: *Spisak građana Čačka iz februara 1919. godine*, „Izvornik“, br. 23, Čačak, 2007, 51–82.

25 Svedočanstvo (Licence en Droit) N°1297 izdato od Ministarstva prosvete Francuske 12. oktobra 1920. godine.

26 Svedočanstvo N°276 izdato od francuskog Ministarstva prosvete 2. aprila 1924. godine. (MIAČ, Konstantinović, K-1, „Službenički list“.)

27 MIAČ, Konstantinović, K-1, „Službenički list“.

Posle teških godina i puno gubitaka, nastupili su za Mihaila srećni dani, kada je upoznao Radojku Popović, zvanu Beka, studenta prava, rodom iz Pirota, od majke Jelisavete, učiteljice, i pokojnog oca Sime Popovića, profesora pirotске Gimnazije.

Radojkin brat Radomir²⁸ bio je docent Pravnog fakulteta u Subotici. Radojka i Mihailo su se venčali u Crkvi Svetog Marka u Beogradu 20. jula (2. avgusta) 1924. godine.²⁹

Konstantinovići su imali dvoje dece: kćerku Pavu (rođena 27. maja 1925) i sina Radomira (27. marta 1928). Pava je preminula u 26. godini (1951), posle završenog Pravnog fakulteta. Njena prerana smrt ostavila je tešku traumu na oba roditelja. Radomir Konstantinović je izgubio stariju sestru za koju je bio veoma vezan, pa se ponovila porodična nesreća (slika 19).

Profesor Konstantinović je nekoliko puta nagrađivan i odlikovan. Među odlikovanjima ističu su: Albanska spomenica 1915/1916, Orden Sv. Save prvog reda (25. avgusta 1939), Orden Belog orla trećeg reda za rad na srpsko-hrvatskom sporazumu (1940) i Orden grčkog kralja Konstantina (1966). Bio je dopisni član Jugoslavenske akademije znanosti i umetnosti (od 9. novembra 1961), redovni član Matice srpske (od 24. jula 1929) i član Udruženja nosilaca Albanske spomenice 1915/1916 (članska karta br. 2256); (slika 20). Kada je Odeljenje društvenih nauka SANU predložilo da bude primljen u članstvo Srpske akademije nauka i umetnosti, Konstantinović je to odbio.

U pismima svome kolegi, akademiku Milanu Bartošu (upućenim 19. oktobra 1959. i 8. novembra 1963. godine) kao razlog odbijanja ovako značajnog priznanja navodi to što bi o njegovom izboru odlučivao redovni član Akademije Toma Živanović,³⁰ koji je 1941. godine, u početku neprijateljske okupacije, nasilno prodro u njegov stan, izbacio Konstantinovićevu porodicu iz njega i uselio se u isti.

Veze sa zavičajem nije prekidao

U Konstantinovićevoj Vojničkoj ispravi piše da mu je ratni raspored u Slavonskom Brodu, a na pečatu stoji da je raspored izvršilo Gradsko poglavarstvo u Čačku 25. oktobra 1934. godine, znači u vreme dok je službovao u Subotici (slika 21).

28 Radomir Popović je prešao Albaniju i bio srpski đak u Žozijeu (Francuska), a potom dugogodišnji direktor Državne klasne lutrije, pa viši pravni referent Investicione banke.

29 MIAČ, Konstantinović, *Izvod iz matične knjige venčanih*.

30 Akademik dr Toma Živanović (Paraćin, 6. (18) februar 1884 – Beograd, 31. mart 1971), profesor Pravnog fakulteta u Beogradu.

Da nije prekidao kontakte sa zavičajem (gde su mu sahranjeni roditelji i živela sestra) i kao profesor pravnih fakulteta u Subotici i Beogradu govori i pismo redakciji „Poleta“ od 30. aprila 1926. godine, koje je sačuvano u arhivi Dojčila Mitrovića.

Profesor Konstantinović je tada živeo u Subotici i stanovao u Vilsonovoj ulici na broju 53. Evo kako on odgovara na poziv za saradnju uredniku čačanskog lista „Polet“³¹ (slika 22):

„Dragi Gospodine Mitroviću,
Čim sam dobio vaš poziv na saradnju rešio sam da vam pošaljem jedan prilog za iduću svesku *Poleta*. To će vam najbolje reći koliko cenim vaš list i napor koji vi i vaši saradnici oko njega trošite. Nažalost, ja sam toliko zauzet obećanim člancima raznim stručnim časopisima, da mi ne izgleda moguće da vam uskoro dam štogod. Ipak se nadam da ću do kraja školske godine moći uraditi nešto za vas. To će možda biti moguće i ranije, ali mi je zbog zauzetosti lakše kada osetim više vremena pred sobom. Zato mi oprostite na ćutanju i verujte u moje simpatije i odanost.

Mih. Konstantinović“

Upravo u aprilu 1926. godine je objavljen poslednji broj „Poleta“, tako da do saradnje Mihaila Konstantinovića sa ovim omladinskim listom nikada nije došlo.

Postoji jedan trag u arhivskoj građi da se Mihailo Konstantinović odazvao na poziv da gostuje u Čačku 16. jula 1938, kada je održana javna Akademija u čast Francuske, koju je organizovalo Društva prijatelja Francuske. Akademiju je otvorio predsednik Društva Momčilo Simić (advokat iz Čačka) u ime svih učesnika: Udruženja nosilaca Albanske spomenice, Poljoprivredne podružine, trgovačkog, zanatlijskog, udruženja železničara, penzionera, invalida, Sokolskog društva, udruženja „Kneginja Zorka“, Pomoćne ženske sekcije FIDAK, Crvenog krsta, Sportskog kluba „Omladinac“, Stega skauta i Aero-kluba. Kao gost Akademije govorio je profesor Konstantinović na temu *Francuska i čovečanstvo*.³² Takođe, zabeleženo je da je u organizaciji „Ženskog pokreta“, koji je u predratnim čačanskim godinama bio veoma aktivan, održao predavanje sa temom *Žena u našem zakonodavstvu*.³³ U „Čačanskom glasu“, u broju 1 od 7. januara 1934. godine publikovano je *Mišljenje g. D-r Mihaila Konstantinovića* o tome „da li je ugovor zaključen 22. februara 1921. godine, između opštine varoši Čačak i koncesionara za osvetljenje poklon ili ne?“³⁴

31 Marija Orbović: *Polet (1924–1926)*, Gradska biblioteka „Vladislav Petković Dis“, Čačak, 2009, 80 i 81.

32 IAČ, DB kseroks snimci pov, II-odeljenje, 1935–1941, K-24, br. 48.

33 „Čačanski glas“, 7. mart 1956, 3.

34 „Čačanski glas“, 7. januar 1934, 6.

* * *

Poznati čačanski advokat Adam Vasilijević, francuski đak, u svojim sećanjima zabeležio je i ovo. Prvo: *1926. godine na studijama prava u Parizu profesor Obligacionog prava je svojim studentima u toku predavanja rekao: „Jedan mladi Srbin je u svojoj doktorskoj disertaciji dokazao pravu suštinu i na pravi način rastumačio institut Rimskog prava 'empito-vendito', koji je do tada u pravnoj nauci na drugi način objašnjavan. Objasnio je to tumačenje koje je taj 'mladi Srbin' dao. To je bio prof. Mihailo Konstantinović. Drugo: U Prvom svetskom ratu kada su Nemci došli do Marne i kada je Francuska bila ugrožena i predstojala odlučujuća bitka za Francusku, Mihailo Konstantinović se sa još nekolicinom Srba studenata u Francuskoj prijavio u vojsku radi odbrane Francuske. Zbog ovoga gesta lično je Poenkare³⁵ odredio stipendiju do kraja školovanja ovim Srbima.*

* * *

Dugo se smatralo da je mis Čačka 1929. bila Mihailova sestra Desa Konstantinović. Tako je i zabeleženo na fotografiji koja je korišćena kao dokument o vremenu između dva rata. Međutim, kao što se vidi iz pomenutih činjenica, ona je preminula sedam godina pre izbora koji se odigrao u Čačku. Pometnju je unelo prezime koje je ostalo zabeleženo uz nadimak lepotice Dide, Konstantinović. Devojka sa nadimkom Dida, najverovatnije je Angelina, Mihailova sestričina, kćerka njegove najstarije sestre Drage. (Slika 23)

Zaključak

Mihailo Konstantinović je u pojedinim periodima svoga života bio među junacima koji su prešli Albaniju, dobrovoljcima na Verdenu, studentima koji su doktorirali pravo na fakultetu u Lionu, profesorima fakulteta u Subotici i Beogradu, ministrima u jugoslovenskoj vladi, pisao je Ustav FNRJ, bio vrhunski stručnjak za obligaciono i građansko pravo, ali uvek, i iznad svega, brižan sin, otac, brat, suprug, ujak, koji nikad nije zaboravljao svoju porodicu. Pisma, matične knjige, spomen obeležje njegove porodice u Čačku i sačuvani dokumenti daju nove podatke o njemu i njegovim najbližim.³⁶

35 Misli na Remona Poenkarea (1860–1934), predsednika Francuske od 1913. do 1920. godine.

36 Zahvaljujemo se dr Milici, supruzi Radomira Konstantinovića, koja je poklonila ličnu arhivu Mihaila Konstantinovića čačanskom arhivu.

Svetislav Lj. Marković, Lela Pavlović

ČAČANSKE GODINE MIHAILA KONSTANTINOVIĆA

Summary

Mihailo Konstantinović distinguished professor of Faculty of Law, University of Belgrade, was born in Čačak. In this town he spent the first eighteen years of his life, until the outbreak of the Great War. In Čačak he finished with honour four years of primary and six years of high school. War took him to France, where he finished high school, then graduated and received his doctorate at the Faculty of Law. Between the first and second World Wars he lived in Ohrid, Subotica and Belgrade. His parents lived in Čačak until their death. In his town lived his closest relatives too. There are many testimonies of his visits to the hometown. Authors of this paper were trying to throw light on the Čačak's years of Mihailo Konstantinović.

Key words: Mihailo Konstantinović, Čačak, family, education

(Slika 1) Sertifikat o smrti Desanke Konstantinović

(Slika 2) Spomenik na Čačanskom groblju

³⁷(Slika 3) Učenici prvog razred Osnovne škole u Čačku školske 1904/05. godine³⁷

(Slika 4) Osnovna škola (desno) i Gimnazija (levo) u kojima je učio Mihailo Konstantinović

37 MIAČ, M. Konstantinović 1897–1982.

(Slika 5) Sadašnji izgled zgrade u kojoj je Mihailo Konstantinović učio osnovnu školu (sada Ekonomska škola)

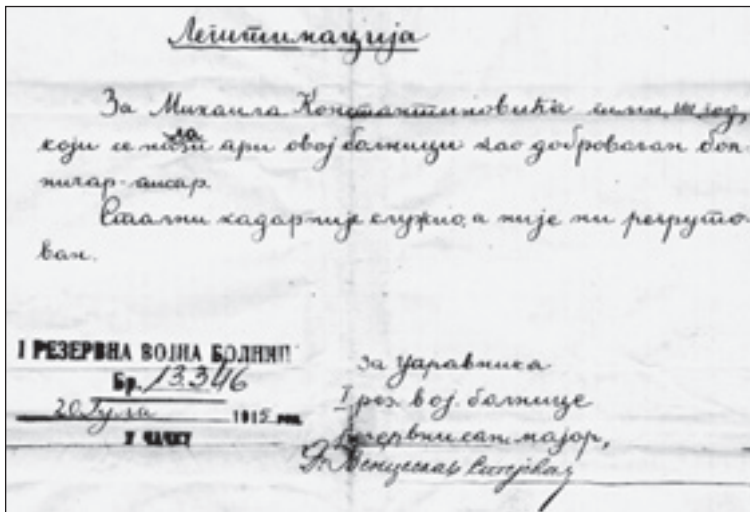
(Slika 6) Zgrada čačanske Gimnazije – realčice u kojoj je učio Mihailo³⁸

38

38 Dragomir S. Popović: *Spomenica Čačanske realne gimnazije 1837–1937*, izdanje Zajednice doma i škole čačanske Gimnazije, Čačak, 1938, 102.

(Slika 7) Svedočanstvo Mihaila Konstantinovića o završenom prvom razredu čačanske Gimnazije školske 1908/09. godine

(Slika 8) Legitimacija bolničara–pisara

(Slika 9) Srpski univerzitetski bataljon³⁹

(Slika 10) Učionica srpske gimnazije u Žozijeu⁴⁰

39 ubaye-en-cartes.e-monsite.com

40 ubaye-en-cartes.e-monsite.com

(Slika 11) *Vojna nastava srpskih gimnazijalaca u Žozijeu*⁴¹

(Slika 12) *Na poleđini ove fotografije piše: Za uspomenu Svelu (Svetislavu Maksimoviću), Mil. Radovanović, Vl. A. Đurović Bosanac, Konstantinović, Dušan V. Jovanović, Jausiers (Žozije) 1917. godine*

41 ubaye-en-cartes.e-monsite.com

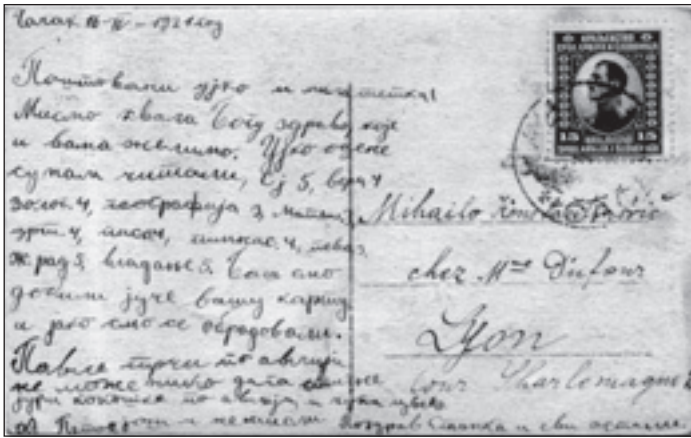
(Slika 13) Fotografija iz 1919. godine koju je Konstantinović poslao porodici u Čačak

(Slika 14) Dopisnica iz 1917. godine

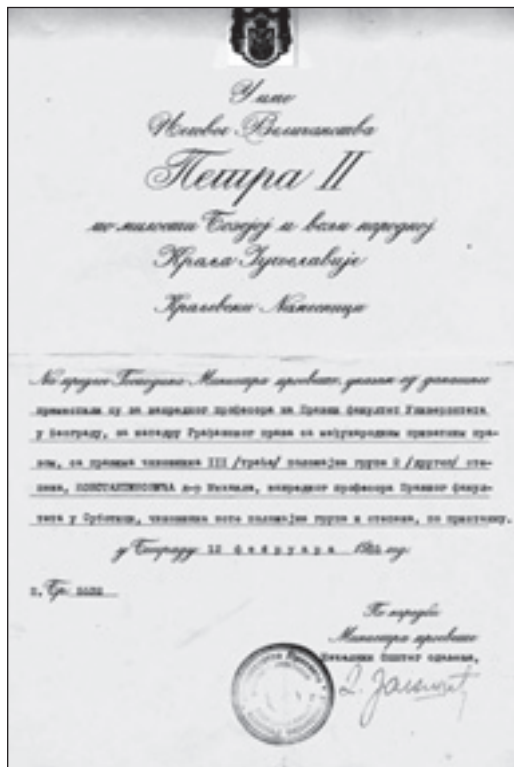
(Slika 15) Razglednica poslata iz Čačka 1920. godine

(Slika 16) Dopisnica iz 1921. godine

(Slika 17) Iz indeksa Mihaila Konstantinovića

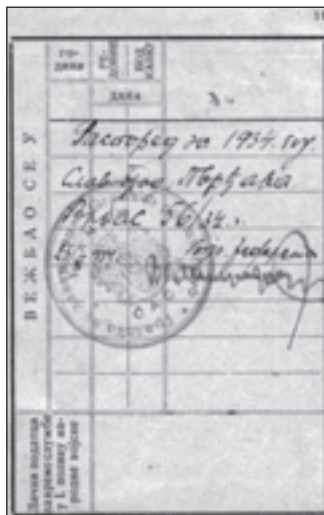
(Slika 18) Ukaz o premeštanju profesora Konstantinovića na Pravni fakultet u Beogradu

(Slika 19) Mihailo Konstantinović kao univerzitetski profesor

(Slika 20) Članska karta Udruženja nosilaca Albanske spomenice

(Slika 21) Jedna stranica Vojničke isprave

Svetislav Lj. Marković

Visoka škola tehničkih strukovnih studija, Čačak

MIHAILO KONSTANTINOVIĆ U IVANJICI

Rezime: Zahvaljujući nesvakidašnjem prijateljstvu sa školskim drugom iz čačanske Gimnazije i sa studiranja u Francuskoj doktorom Božidarom Spasovićem, Mihailo Konstantinović je stekao još jedan zavičaj – Ivanjicu. Nema nikakve sumnje da je profesor više bio vezan za ovaj gradić na obalama Moravice nego za rodni Čačak. Tu je sagradio kuću-brvnaru, u kojoj je provodio gro slobodnog vremena. Ljubav prema moravičkom kraju preneo je na sve članove svoje porodice, naročito na sina Radomira, poznatog i priznatog književnika i filozofa. Od prijateljstva ova dva velika intelektualca, Konstantinovića i Spasovića, veliku korist imala je Ivanjica i ceo predeo između Golije, Javora i Mučnja. Profesor je pokušavao, kada je bio u prilici, da brojnim predlozima i inicijativama pomogne ove odvažne gorštace i olakša im teške životne uslove na koje ih je priroda predodredila. Sa druge strane, Ivanjičani su tražili i još uvek traže načine da se dostojno oduže profesoru Konstantinoviću.

Ključne reči: Mihailo Konstantinović, Ivanjica, Božidar Spasović, prijateljstvo, Nušićijada

Uvod

Profesor dr Mihailo Konstantinović je po rođenju bio Čačanin, a po opredeljenju Ivanjičanin. U živopisnoj varošici na Moravici napravio je originalnu kuću od drveta i veliki deo svoga života tu provodio. Brojna su svedočanstva i sećanja starijih Ivanjičana o njegovim dolascima u Moravički kraj i odnosima sa Moravičanima.

Prijateljstvo za ceo život

U svim gimnazijskim razredima Mihailov školski drug bio je doktor Božidar Božo Spasović¹. Tada je započelo prijateljstvo za ceo život. Sprijateljili su se Mihailo, sin siromašnih doseljenika u Čačak, i Božidar, potomak jedne od najbogatijih ivanjičkih porodica (Božov otac je bio hotelijer, a stric trgovac, predsednik opštine i narodni poslanik). Zajedno su prešli albanske gudure, preplovili Mediteran i došli do južne Francuske. I dok

1 Božidar Spasović (1897–1972), znameniti ivanjički lekar, narodni poslanik.

je Mihailo gimnaziju završavao u Žozijeu, Božo je učio u Gapu, pedesetak kilometara zapadno. Studirali su u Lionu – Božo medicinu, a Mihailo prava. Iste godine (1923) vratili su se u Srbiju. Zahvaljujući tom druženju, Mihailo Konstantinović je stekao i svoj drugi zavičaj – Ivanjicu (slika 1).

Doktor Božo i profesor Mihailo su brižljivo negovali svoje prijateljstvo. U Francuskoj su „zaradili“ nadimke Klovis (Mihailo) i Žofr (Božo) (slika 2). Posle školovanja nastavili su da se druže i posećuju. I kada su se Spasovići preselili u Ivanjicu (1929), Konstantinovići su im bili redovni gosti, sve dok i sami nisu napravili kuću u varošici na Moravici (početkom šezdesetih godina 20. veka); (slika 3).

Prijateljstvo sa Božom Spasovićem je bilo osnovni razlog što je uvaženi profesor i ministar napravio kuću u gradiću na Moravici i dobar deo vremena provodio u Ivanjici. Za izgradnju te originalne kuće od prirodnih materijala, poreklom iz ovog kraja, vezana je i jedna zanimljiva anegdota, koja se u Ivanjici prepričava više od pola veka. Naime, kada je profesor odlučio da pravi kuću u Ivanjici, opština mu je poklonila plac. Međutim, ta odluka je promenjena, pa je morao da se pravi ugovor o zameni placeva. Profesor je napisao ugovor i otišao u Opštinski sud da ga overi, kako to i priliči u ovakvim situacijama. Tamo ga je dočekaio iskusni službenik Jovanović. On se do tada susretao samo sa ugovorima koji su na sebi imali pečate advokata Petra Mičića ili Živka Lukovića. Pošto doneti ugovor nije imao pečat, službenik ga upita: „A ko ti je ovo, prijatelju, pisao?“ Profesor kratko odgovori: „Sam sam pisao.“ „Au, ništa ti ovo ne valja. Moraš da odeš kod Pera, da ti ovo preradi.“ Srećom, tada je predsednik Suda bio profesorov student Miloje Rakić, koji je uspeo da 'ispegla stvar', pa je taj ugovor ipak overen (slika 4). Posebno zanimljiv je podatak da je u profesorovoj Vojničkoj ispravi ratni raspored za 1936. godinu (Korićani kod Kragujevca), kada je on živio i radio u Beogradu, overen pečatom Opštine ivanjičke, sreza moravičkog (overio ga je pisar Ćurčić); (slika 5).

Od njihovog prijateljstva i ljubavi akademika Konstantinovića² prema moravičkom kraju imali su i te kakve koristi Ivanjićani i celo ovo nerazvijeno i zabačeno područje. Poznati ivanjički lekar Aleksandar Aco Nikolić³ je to na ovaj način objasnio (slika 6):

„Profesor Konstantinović je svakog slobodnog leta dolazio u Ivanjicu. Ovde se družio sa meštanima, a među Ivanjićanima je bilo mnogo

2 Mihailo Konstantinović je bio član Jugoslavenske akademije znanosti i umetnosti.

3 Primarijus dr Aleksandar Aco Nikolić (1921–2016), poznati ivanjički lekar, specijalista socijalne medicine, osnivač i dugogodišnji direktor Doma narodnog zdravlja, višegodišnji narodni poslanik i pomoćnik republičkog ministra za zdravlje i socijalnu medicinu, predsednik Crvenog krsta Srbije, jedan od tvoraca Ivanjičkog programa zdravstvene zaštite, inicijator i organizator izgradnje vodovoda, javnih česama i kupatila i sanacije škola.

ljudi koji su ga veoma poštovali, jer su imali od njega šta da vide. Kada je postao ministar bez portfelja i, kasnije, ministar pravde (tada je Vlada Kraljevine Jugoslavije, obično preko leta, zasedala na Bledu), porodično je dolazio u Ivanjicu. A, kada je, pak, morao da bude na Bledu, članovi njegove porodice nisu mogli da izdrže, nego su od njega tražili da dođu u Ivanjicu. U Ivanjici su se svi trudili da budu sa njima, a Radomir i Pava su imali svoje društvo, drugarice i drugove. Sećam se da su i onda govorili o pisanju, o nekome listu koji bi omladina mogla da pokrene. Ja sam tada dolazio u Ivanjicu iz Čačka, iz Gimnazije, a to me je čudilo: nisam video nijedan broj, a ipak se o tome govori.

Ono što je za Ivanjicu interesantno i važno jeste činjenica da se svojski trudio i zalagao da se ovde izgrade vodovod i kanalizacija. Kao ministar, on je zamolio Higijenski institut iz Beograda da naprave snimak Ivanjice i dostave njemu na uvid. Trebalo je da se to pred rat, negde oko 1939. godine, i prihvati. Isto tako, uočio je da se preko Ivanjice može napraviti veza sa morem. Tako je došlo do izgradnje, odnosno do planiranja izgradnje puta koji bi povezivao Beograd sa morem. Taj put bi, u prvoj fazi, išao od Čačka, preko Guče i Ivanjice, pa pored Duge Poljane, do Crne Gore. Za taj put finansijska sredstva su bila obezbeđena u potpunosti, što se vidi iz dokumentacije koja se sada nalazi u čačanskom Arhivu. Ona svedoče da su profesora Konstantinovića o tome obavestavala druga ministarstva, koja su imala odgovarajuću ulogu u tom poslu. U Ivanjici je odmah podignuta zgrada, koja je bila sekcija za puteve. Ta zgrada se nalazi preko puta sadašnje opštine. I deonice su bile raspisane i sa strane Ivanjice i od Sjenice. Došao je rat i radovi na putu su obustavljeni. Posle rata je pokušano da se nastavi, pa je jedan deo toga puta do Međurečja probijen, ali ostalo je da se čeka neko drugo rešenje, koje se upravo sada preduzima“ (slika 7, 8 i 9).

Svoje mišljenje o doktorima Spasovićima akademik Konstantinović izrekao je i prilikom predsedavanja Komisijom za saradnju sa UNICEF-om Republike Srbije, povodom Kongresa kulturne akcije u Kragujevcu 1971. godine: „Nemačka industrija se razvila zahvaljujući hiperprodukciji intelektualaca, a ovde su dva lekara, dr Draginja i dr Božidar Spasović, u Ivanjici, od 1929. godine suzbijali difteriju na terenu sa neprosvećenim stanovnicima i učinili da narod shvati ulogu lekara i da počne da koristi njihove usluge, donoseći decu na pregled i lečenje.“

Kako su se Ivanjičani odužili profesoru

Međutim, nisu sva profesorova iskustva sa Ivanjicom bila prijatna i lepa. Naime, u knjizi *Ivanjica – hronika moravičkog kraja* (1972), koju potpisuju Stevan Ignjić, Jovan Radovanović, Vlastimir Luković, Ljubomir Marković i Milan Bujošević, u jednoj rečenici je tadašnji ministar Mihailo

Konstantinović oklevetan kako nije hteo da pusti na slobodu poznatog ivanjkičkog revolucionara Milinka Kušića. Da bi to demantovao, Konstantinović je 12. marta 1974. godine prvom autoru knjige napisao pismo sledeće sadržine:

„U knjizi *Ivanjica – hronika moravičkog kraja*, čiji ste Vi jedan od autora, na strani 470 stoji:

Kada je Kušić⁴ jedanput bio uhapšen, Jovan⁵ je išao u Beograd kod ministra pravde Konstantinovića da ga moli da puste Milinka na slobodu. 'Da nisi dobar majstor i tebe bih uhapsio! A ti došao da braniš komunistu', odbrusio mu je ministar.

U ovim rečima nema ni traga istine. One predstavljaju jednu apsurdnu klevetu. Mene one ne diraju preko mere. Ko se upusti u javne poslove mora znati da je kleveta skoro redovna propratna pojava svake javne aktivnosti, te da se na nju ne treba mnogo osvrtni, baš kao ni na pohvale drugova i prijatelja. Ali me prilično zabrinjava lakoća sa kojom se prihvataju i šire i takve neistine koje su u suprotnosti sa poznatim činjenicama. Prilično je poznato svima koji se interesuju za našu noviju političku istoriju sa kolikom doslednošću me je neprijateljska propaganda napadala pre rata i za vreme rata kao eksponenta masona, Jevreja i komunista. O tome su ostali mnogobrojni dokumenti u novinama, lecima, brošurama i knjigama. Da pomenem samo jedan od značajnijih. Kada je vlada, posle oružanog napada koji su izvršili Ljotićevci krajem oktobra 1940. godine na svoje protivnike na Tehničkom fakultetu, zabranila njihovu političku organizaciju 'Zbor', D. Ljotić se krio od policije i tajno je štampao u 16.000 primeraka brošuru *Ko i zašto goni 'Zbor'?* Cela brošura je ispunjena pohvalama nacizma i fašizma i napadima na masone, Jevreje i komuniste. Najzad, na str. 141–142 te knjižice stoji:

U ostalom dođe mi u sklonište pismo. Javlja mi prijatelj da je Dragišu Cvetkovića upitao neko o razlozima gonjenja 'Zbora', a on odgovorio: „On je istina ljut na Ljotića što ga je onako napao u 54. broju Biltena, ali ne goni ga on. Sve se radi po naređenjima i uputstvu Mihaila Konstantinovića, nekad profesora prava, danas ministra bez portfelja – ali uvek i prvo masona.

Pored ovoga mogli bi se navesti mnogi slični napadi mojih neprijatelja, koji su i nehotice svedočanstva o mome političkom držanju. Posmatrano kroz tu činjenicu, reči navedene o meni na 470. strani knjige o Ivanjici izgleda mi da se mogu objasniti samo pustom, a možda i zlobnom željom da se drugi diskredituje“ (slika 10).

Na četvrtoj obnovljenoj „Nušićijadi“, u petak 30. avgusta 2013. godine, u Plavoj sali Doma kulture u Ivanjici održana je tribina o profesoru

4 Milinko Kušić (1912–1943), narodni heroj.

5 Jovan Popović je bio cenjeni ivanjkički krojač, rođak Milinka Kušića.

Mihailu Konstantinoviću. Govornici na ovom dobro posećenom skupu bili su poštovaoci i poznavaoци njegovog života i dela, profesori beogradskog Pravnog fakulteta dr Miomir Milojević, dr Miodrag Orlić, dr Jovica Trkulja i dr Branko Rakić, kao i meštani – doktor Aleksandar Nikolić i sudija Božidar Glintić. Doktor Aco Nikolić, dugogodišnji prijatelj porodice Konstantinović, prisutne je podsetio (slika 11):

„Još kao dečak upoznao sam profesora Konstantinovića i njegovu porodicu. I sada tvrdim da je cela Ivanjica, u to predratno vreme (između dva svetska rata), bila oduševljena druženjem sa njim i njegovom porodicom. Ostalo mi je u sećanju da smo kao deca mogli da pridemo njegovoj porodici i da se družimo sa njima. Istovremeno, primećivali smo da svo građanstvo Ivanjice ima blagonaklonost prema Konstantinovićima, a bilo je i velikog razloga za to. Oni su bili vrlo pristupačni, uspeali su da zainteresuju ljude, učinivši da se u Ivanjici oseća nekakva živost. Znali smo da je on bio drug doktora Božidara Spasovića, da se sa njim družio u klupama šest razreda Gimnazije u Čačku, da su bili dobrovoljci u srpskoj vojsci, da su zajedno otišli u rat, da su sa našom vojskom izbegli i da su se, zahvaljujući Francuzima, našli na studijama u Lionu, u Francuskoj. Pošto su završili šesti razred Gimnazije u Čačku, oni su najpre okončali gimnaziju u Francuskoj, a zatim se upisali fakultete: doktor Spasović medicinu, a profesor Konstantinović prava. Posebno je interesantno, a to sam mogao da čujem i pročitam, da je profesor Konstantinović zajedno sa nekim srpskim đacima u Francuskoj išao kod predsednika Francuske republike da traži da se u Lionu, kao vojnici, upute u jedinice francuske vojske. Međutim, Poenkare je rekao: „Srbiji je dosta što ste vi ostali i vi treba da ostanete, Srbija je mnogo izgubila u ratu“. Ipak, dogodilo se da je Konstantinović jedini od đaka iz Srbije u Francuskoj stupio i učestvovao u francuskoj vojsci, na Marni. Po završetku rata, on je došao u zemlju. Najpre je bio u Ohridu kao pristav,⁶ a zatim, kad je već odbranio i doktorat u Francuskoj, izabran je za docenta Pravnog fakulteta u Subotici, odakle je došao u Beograd za profesora.

... Kada sam se kao lekar vratio u Ivanjicu, sa profesorom Konstantinovićem sam išao po terenu i video kako on sa velikim interesovanjem stupa u razgovor sa ljudima i kako im upućuje reči koje plene i koje mogu da zainteresuju čoveka. Na konjima smo išli od Ivanjice do moravičkih sela, do ambulanti. Jednom prilikom, usput nas je sreo čovek iz sela Prisdvorica, koji je tražio pomoć lekara za svoju ženu. Mi smo svratili i tom prilikom profesor Konstantinović se zainteresovao za stanje u kući, pa je domaćin odmah pokazao neke tapije i zabeleške, koje je kod sebe imao, a to je bilo interesantno i za profesora. Obišli smo tom prilikom i planinu

6 Pristav – sudski činovnik.

na konjima, posle sišli u reku. On se odmah okupao. Uveče smo prenoćili, sutradan radili u ambulanti, a zatim idućih dana produžili preko Golije u Kovilje. I tamo smo imali susrete sa narodom, a zapazio sam da profesor Konstantinović nikako ne odustaje od svog uobičajenog reda na putovanju. On se svakoga dana obrije, zatim vodi računa da na vreme ruča. Tako smo, na primer, prekidali put da bi u određeno vreme ručali. Uopšte, zapazio sam koliko vodi računa o sebi i da isto toliko utiče i teži da to prenese na druge. Takvo njegovo ponašanje bilo je i prilikom poseta kućama i u razgovorima sa ljudima. Uvek je bio za to da posete budu korisne i ograničene, a u isto vreme ljubazne i dobronamerne (slika 12).

Ipak, o profesoru Konstantinoviću se može mnogo govoriti i pisati, a ja mislim da će ovaj simpozijum inicirati da mi njegovo delo sagledamo i odgovorimo našoj potrebi da u ovoj sredini negujemo lik srpskoga velikana i naučnika. Iako je on rođen u Čačku, a novovaroški i prijepoljski kraj vezuju se za njegovo poreklo (po roditeljima iz Čelica), ipak je on ovde uspeo da podigne svoju „brvnaru“, koja krase našu Ivanjicu.

Zaista sam veoma srećan što prisustvujem ovom skupu i zahvalan sam organizatorima i učesnicima skupa što se o profesoru Konstantinoviću govori baš u Ivanjici.“

Sedma obnovljena „Nušićijada“ održana je u Ivanjici od 25. do 28. avgusta 2016. godine. Sve to vreme u gradskom parku, ispred Spomenika revolucije, bila je postavljena izložba *Most i njegovi ljudi*, koju su osmislili Emilija Višnjic i Svetislav Marković. Jedan od dvadesetak panoa posvećen je profesoru dr Mihailu Konstantinoviću, a drugi njegovom sinu Radomiru (slika 13).

Svetislav Lj. Marković

MIHAILO KONSTANTINOVIĆ IN IVANJICA

Summary

Thanks to a friend from his youth, dr Božidar Spasojević, Mihailo Konstantinović gained another homeland. Professor Konstantinović loved this town more than his hometown, Čačak. In Ivanjica he had a log cabin, where he spent his spare time. Love for Ivanjica and its environment he conveyed to members of his family, especially to his son, Radomir, known and respected writer and philosopher. Friendship between Mihailo Konstantinović Božidar Spasojević brought benefits to Ivanjica and to area, extending between Golija, Javor, and Mućanj. The professor helped the local people and they sought to return.

Key words: Mihailo Konstantinović, Božidar Spasojević, friendship, Nušić's days

Slika 1: Dr Božidar Spasović, Dragoljub Milutinović, Vlade Milutinović, Cola Milutinović, popadija, Draga Jovanović (sestra Mihaila Konstantinovića), Cana Popović, popadija, Radojka Beka Konstantinović, Dragomir Milutinović, dr Mihailo Konstantinović, Miloš Čirić, advokat, Miro Popović, Zizika Spasović, Slobodan Bučo Spasović, nepoznat, Dušan Dude Milutinović, Pavle Jovanović (sin Dragin), Miko Milutinović, Radomir Biđa Konstantinović, Pava Konstantinović, Momčilo Moče Babić, nepoznat, Veljo Milivojević, vlasnik automobila (Ivanjica, 1931. godine)

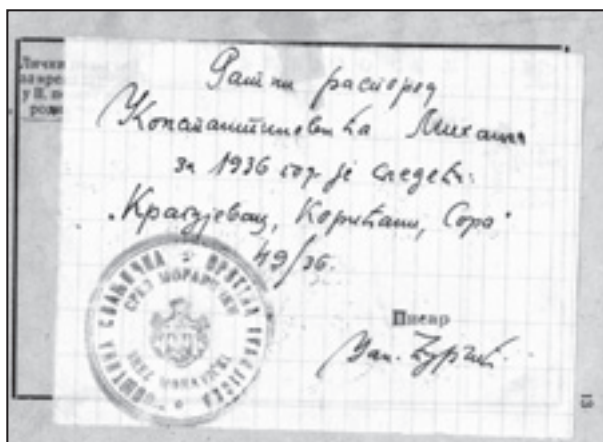
Slika 2: Prof. dr Mihailo Konstantinović – Klovis i dr Božidar Spasović – Žofr, u Ivanjici 7. avgusta 1931. godine

Slika 3: Radojka Beka i Mihailo Konstantinović sa decom Radomirom (kasnije poznatim književnikom) i Pavom, Draginja i Božidar Spasović u Ivanjici 7. avgusta 1931. godine

Slika 4: Prof. dr Mihailo Konstantinović i dr Ljiljana Zizika Nikolić (kćerka Boža Spasovića) u dvorištu Mihailove kuće u Ivanjici 1970. godine

Slika 5: Trinaesta stranica
Vojničke isprave Mihaila Konstantinovića

Slika 6: Danica Nešović, učiteljica, Božidar Spasović, dr Mihailo Konstantinović,
Radojka Beka Konstantinović i Dragoljub Milutinović u Ivanjici 1934. godine

Slika 7: Prijem Moravičana kod ministra u Vladi Kraljevine Jugoslavije, prof. dr Mihaila Konstantinovića. Delegacija: dr Božidar Spasović, Petar Lukačević, Dragoljub Milutinović, ..., Radomir Cvijović, Radojica Jeremić, Tihomir Avramović (Beograd, 1939)

Slika 8: Prijepolje, 1939: Dragiša Cvetković, predsednik Vlade, prof. dr Mihailo Konstantinović, ministar, dr Božidar Spasović, Dragoljub Milutinović i Dragomir Milutinović (u drugom redu u sveštaničkim odorama)

Slika 9: *Manastir Mileševa, 1939: Dragiša Cvetković predsednik Vlade Kraljevine Jugoslavije, dr Mihailo Konstantinović ministar pravde. Iz Ivanjice: Božidar Spasović, narodni poslanik, Dragoljub i Dragomir Milutinović, sveštenici*

Slika 10: *Radojka Beka i prof. dr Mihailo Konstantinović sa psom Bilom ispred svoje kuće u Ivanjici*

Slika 11: *Učesnici tribine o Mihailu Konstantinoviću (sleva): prof. dr Jovica Trkulja, prof. dr Miodrag Milojević, dr Aleksandar Nikolić, Božidar Glintić, prof. dr Miodrag Orlić i prof. dr Branko Rakić*

Slika 12: Na Radočelu 21. avgusta 1959: Rajko Projović i prof. dr Mihailo Konstantinović (snimio dr Aco Nikolić)

Slika 13: Pano „Nušićijade 2016“ posvećen Mihailu Konstantinoviću

Mihailo Konstantinović u Beogradu 1947.

.....

OGLEDI

.....

UDK 34:929 Костић Л.(043.3)
340.113

Žika Bujuklić

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

BOGIŠIĆEV UTICAJ NA PRAVNU LEKSIKU LAZE KOSTIĆA TOKOM PREVOĐENJA DERNBURGOVIH „PANDEKTA“*

Rezime: Autor ukazuje na činjenicu da naučna javnost još uvek nije dovoljno osvetlila doprinos Laze Kostića na pravnom polju. Srpski pesnik je sa svega 25 godina postao doktor prava, pošto je na Kraljevskom univerzitetu u Pešti uspešno odbranio disertaciju na latinskom jeziku 1866. godine. U svojim poznim godinama, pristupio je prevođenju jednog od najznačajnijih udžbenika rimskog prava, slavnog nemačkog romaniste Hajnriha Dernburga. Ovo trotomno remek-delo (*Pandekten*, 1884–87) predstavljalo je temelj novovekovne evropske pravne kulture. Nalog za taj poduhvat Laza Kostić je dobio od Zemaljske vlade u Zagrebu. Kostićev prevod pokazuje sa koliko inventivnosti je on pokušavao da stvori novu pravnu terminologiju, zasnovanu na narodnom jeziku, preuzimajući tada dominantne ideje istorijskopravne škole i sledeći učenje slavnog Valtazara Bogišića. Autor smatra da je uticaj tvorca Imovinskog zakonika na pravnu leksiku Laze Kostića svakako nesporan, ali da je kreativnost srpskog poete na tom polju daleko prevazišla postojeće jezičke standarde, pa je čak odudarala i od jezika koji je on sam koristio. Ta novostvorena, donekle artificijelna terminologija, nije ni imala šansu da se prover i dokaže u praksi, jer je primena tog udžbenika na Sveučilištu u Zagrebu bila zabranjena odmah po izlasku iz štampe (1900). Autor zaključuje da je Kostićev prevodilački poduhvat odraz epohe u kojoj je živio, njegove plemenite želje da doprinese zbližavanju južnoslovenskih naroda. Otuda se svrstao u onu plejadu umnih glava toga doba, poput Vuka, Bogišića, Jagića, Miklošića, Vojnovića i dr., koji su smatrali da Srbi i Hrvati govore jedinstvenim jezikom, koji treba da bude kohezivno tkivo za njihov „suživot“, a ne za razdore i podele.

Ključne reči: Laza Kostić, pravna terminologija, Dernburgova *Pandekta*, zagrebačko Sveučilište, Savinjijska istorijskopravna škola, Valtazar Bogišić

* Dr Žika Bujuklić, redovni profesor Pravnog fakulteta u Beogradu. Rad je rezultat istraživanja u okviru projekta *Identitetski preobražaj Srbije*, koji podržava Ministarstvo prosvete Republike Srbije.

1. – Sa svega 25 godina Laza Kostić je postao *doctor utriusque iuris*, doktor civilnog i kanonskog prava, pošto je 1. maja 1866. godine promovisan u to zvanje na Kraljevskom univerzitetu u Pešti. Posle uspešne odbrane disertacije na latinskom jeziku, on se prvo zaposlio kao profesor u novosadskoj Gimnaziji, gde je predavao latinski i nemački jezik, ali je već sledeće godine izabran za *velikog beležnika* u tada reorganizovanom novosadskom Magistratu, gde je službovao pod predsedništvom Svetožara Miletića.¹ Posle dve godine dodeljen je Varoškom sudu kao *senator*, gde je ostao do 1872, kada je centralna vlast sudstvo oduzela varoškim opštinama i stavila je pod svoju upravu. Milan Savić, prijatelj i biograf Lazin, tvrdi da se on nije ni pobrinuo da ostane u državnoj službi („njemu za tim položajem nije ni suza iz oka kanula“), a sudski ili advokatski ispit nije ni pokušavao da položi.² Time je njegova pravnička karijera ustuknula pred izazovima burnih političkih događanja i pred željom da se posveti pesniškom i književnom delovanju. Nažalost, sadržina Kostićevih literarnih tekstova i njegovo političko angažovanje u *Ujedinjenoj omladini srpskoj* dovešće ga, već od mladih dana, do čestih zatvaranja i progona.³

Kada se kroz Kostićevu prepisku i druge zapise prati njegov dalji životni put, vidimo ga na raznim mestima širom Evrope, u Parizu, Pragu, Beču, Moskvi, Petrogradu. Međutim, svih tih godina Kostić se ne bavi pravnom strukom i ne ostavlja nijedan rad iz te oblasti.

Ipak, po odbrani doktorata, ubrzo će stupiti u kontakt sa Bogišićem i narednih godina kroz čestu prepisku tražiti od njega savete vezane za pojedina pravna pitanja. Ona se dotiču Kostićevih interesovanja iz oblasti prirodnih nauka, koje mu služe za ustanovljavanje određenih pravilnosti u sferi duhovnosti, pogotovo estetike (iz čega će kasnije nastati i njegov filozofsko-estetski spis *Osnove lepote u svetu*):

„Ima li u *pravnome životu* naroda traga onom prirodnom zakonu, što ga je Darwin pronašao i propratio u fizičkom oplodjenju, zakonu

1 Kostićevo zvanje beležnika nije podrazumevalo notarsku funkciju, već samo vođenje zapisnika na sednicama Magistrata i registrovanje podnesaka ovom organu. Zanimljivo da će on već tada pokušavati da službenu terminologiju prilagodi narodnom jeziku, rukovođen Vukovim načelima, pa je u svojim zapisnicima brisao „*iduća* skupština“, a unosio: „*skupština koja prvo dođe*“; *priznanica* se kod njega zove *priznajni list*; *klanica* je *kolište za marvu*; *izvestilac* je *izvesnik*, a *apotekar* je *lekarničar*; reč *fond* zadržava, ali u obliku *fonad*. Prema ispisima kod V. Stajić, *Novosadske biografije*, II, Novi Sad 1937. O tome Laza Kostić, *Prepiska*, Novi Sad 2005, 582 (dalje: *Prepiska*).

2 M. Savić, *Laza Kostić*, Beograd 2010, 47.

3 Svoj gnev zbog oduzimanja Magistrata iz srpskih ruku izrazio je i u literarnoj formi, u pesmi *Razgovor sa uvučenom zastavom srpskom u Magistratu novosadskom*. Prvi put je uhapšen u Pešti već sa 28 godina, zajedno sa Miletićem, pod optužbom da su učestvovali u pripremi ubistva kneza Mihaila (1868). Ž. Mladenović, *Laza Kostić – život i književna dela*, Beograd 2015, 43–44.

ukrštanja, kao što ga Darwin zove: *intercrossing*? I ako ga ima, kakve efekte pokazuju pojave ukrštaja u pravnom životu?... Uzrok je mome dosađivanju, što sam naumio pisati o zakonu ukrštaja u estetici, osobito u pogledu naših narodnih pesama... Samo vas molim, ako bi se nakanuli odgovoriti mi, da me ne upućujete suviše na ređe knjige, jer bečke su biblijoteke, kao što znate, vrlo sirote. Tako npr. u dvorskoj biblijoteci ne mogoh naći celoga Darvina u originalu“.⁴

Odgovor Bogišićev se, nažalost, nije sačuvaao, ali iz narednog Kostićevog pisma jasno se vidi šta mu je odgovorio:

„Pre svega Vam lepo zahvaljujem na vašoj obavesti, koja je za moj smer od neocenjive vrednosti, jer mi potvrđuje, da zakon, koga ja nazirem u svima pojavama organskog života, osobito u duhovnim funkcijama, važi i u pravnom životu. No i ako mi je vaša pouka puno dovoljna, ipak bih vas molio, da me obavestite još o jednom specijalnom slučaju. Da li se može u prvom dobu razvitka rimskog prava, naznačiti gde počinje upliv etrurskih ili sabinskih običaja i kakav je taj upliv? Da li primanje etrurskih elemenata koincidira sa kakvim istorijskim događajem npr. s otmicom Sabinjanaka?“⁵

Iz sledećeg obraćanja Bogišiću, jasno je da se Kostić tokom svoga školovanja dobro upoznao sa delima najvećih predstavnika Savinjijeve istorijskoppravne škole i da je njihovo učenju o evolutivnom razvoju prava želeo da uključi i u svoja teoretska razmišljanja:

„Ja vam se vrlo lepo zahvaljujem na vašem preciznom obaveštaju. Davno je bilo, kad sam čitao Nibura, Momzena i Puhtu, moram ih još jednom prevrnuti. Vrlo bi me interesovalo, kad bih mogao doznati, u čemu se Vi ne slažete sa tim romanistima? Imate u *Ancient Law* nekoliko po mene korisnih primedaba“.⁶

Mada nam nedostaju Bogišićevi odgovori, koji bi daleko bolje osvetlili stavove ovog pravnog velikana, ipak, već i samo Kostićevo pismo je dragoceno svedočanstvo o tome koje su tada bile njegove naučne preokupacije. On očigledno govori o čuvenoj knjizi *Drevno pravo* ser Henrija Mejna, profesora pravne istorije na Kembridžu i Oksfordu, koja je već tokom njegovog života doživela dvadeset izdanja.⁷ U njoj autor iznosi ideje koje su bliske Kostićevom poimanju o postupnom razvoju prava, kroz prožimanje sa kulturnim uticajima različitih naroda. Mejn dokazuje da su pravni koncepti (kod svojine, nasleđivanja, kontrakta i delikta) produkt istorijskog razvoja, kao što se i biološki organizmi formiraju kroz proces evolucije. Otuda se Mejn nužno oslanja na teoriju Darvina, izloženu u delu

4 *Prepiska*, 282 (Beč, 10. avgust 1878).

5 *Prepiska*, 283 (Beč, 3. septembar 1878).

6 *Prepiska*, 285 (Beč, 26. novembar 1878).

7 H. Sumner Maine, *Ancient Law – its connection with the early history of society, and its realation to modern ideas*, Cambridge 1861.

Poreklo vrsta, koje je uveliko inspirisalo i samog Kostića.⁸ To se vidi i iz pisma Vatroslavu Jagiću, poslato iz Beča istog dana kada i Bogišiću i sa skoro istovetnim pitanjem:

„Da li ima i u jeziku traga onome prirodnom zakonu ukrštanja i izbora, što ga Darwin zove *intercrossing* i *selection*? U tom pogledu Vam primećujem, da me Šljaherova brošura o Darwinizmu u jeziku ne zadovoljava potpuno“.⁹

Očigledno da je Laza Kostić svesrdno prihvatio učenje nemačke istorijskoppravne škole, po kojoj pravo nije večna, zauvek data kategorija (kako uči prirodnopravna doktrina), nego da se ono *evolutivnim* putem razvija – počev od običajnog prava, preko njegove naučničke obrade, da bi se na kraju proces okončao spontanom kodifikacijom. Po tom učenju, svaki narod ima svoj posebni „narodni duh“ (*Volksgeist*) koji oblikuje specifične običaje, jezik, kulturu, folklor, pa i pravo. Korifej ovog učenja na našem tlu je upravo Valtazar Bogišić (1834–1908), tvorac crnogorskog *Opšteg imovinskog zakonika* (1888), ministar pravde kod knjaza Nikole, etnolog, sociolog, ali pre svega vrhunski pravni teoretičar i jezički ekspert.¹⁰ Doduše, mada je sebe video kao učenika Puhte i Savinjija, Bogišić je ipak imao i kritičku distancu, obogaćujući svoj teorijski koncept novim idejama evolucionističkog pozitivizma Spensera, pa i načelima svojstvenim školi prirodnog prava.¹¹ Nije otuda čudo da se Kostić veoma rano s njim povezao, sprijateljio i oslanjao u velikoj meri na njegova dostignuća u oblasti izučavanja narodnih običaja i pravne terminologije.

2. – Njihova prepiska, pa i srdačni lični kontakti, trajali su skoro četiri decenije, a u pojedinim teškim životnim trenucima, Bogišić mu je bio velika podrška i pomoć.¹² Prvo sačuvano pismo Kostić mu je poslao početkom 1867. godine, dakle, kada je imao 27 godina, a poslednje marta 1905, tri godine pre Bogišićeve smrti.¹³ Teško je utvrditi kada su se prvi put

8 Ch. Darwin, *On the Origin of Species, by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life*, London 1859.

9 *Prepiska*, 440 (Beč, 3. septembar 1878). Reč je o nemačkom slavisti Augustu Šljaheru, profesoru komparativne lingvistike na Univerzitetu u Jeni i počasnom članu JAZU. Posle njegove prerane smrti, V. Jagić je objavio obimni nekrolog u glasilu ove institucije: *Rad JAZU*, separat iz knj. VI, Zagreb 1868, 1–24.

10 J. Danilović, *O Valtazaru Bogišiću* (predgovor), u: „Izabrana dela i Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru“, Beograd 1986, 5–41.

11 O tome Z. Rašović, *Bogišić i pravna kultura*, Glasnik, br. 22, CANU, Podgorica 2016, 39; S. Perović, *Prirodno pravo u Opštem imovinskom zakoniku za Knjaževinu Crnu Goru*, Zbornik Pravnog fakulteta u Podgorici, 22/23, 1998/99, 40.

12 N. Martinović, *Valtazar Bogišić i Ujedinjena omladina srpska*, Zbornik Matice srpske (serija društvenih nauka) IX, Novi Sad 1954, 26–44. Šire o tome V. Krestić, *Austrougarska građa o Ujedinjenoj omladini srpskoj*, Novi Sad 2015.

13 *Prepiska*, 281–382.

susreli, ali se zna da ih je u mladosti okupila ideja *Ujedinjene omladine srpske*, osnovane 1866. godine u Novom Sadu, u čemu su i sami učestvovali.

Na osnovu celokupne njihove prepiske (koju je 2005. godine objavio uz obimne komentare akademik Mladen Leskovac), vidi se da je od 99 sačuvanih pisama, čak 77 Kostićevih autografa u Arhivu u Cavtatu, a svega 22 Bogišićeva odgovora su u Rukopisnom odeljenju Matice srpske.¹⁴ Zaista je čudno da je njihovoj prepisci do sada posvećen samo jedan jedini kraći osvrt, deskriptivnog karaktera, ograničen uglavnom na korespondenciju oko samog *Zakonika*.¹⁵ Autor članka, Ivan Kustudija, u skladu sa svečarskim povodom skupa oko stogodišnjice *Zakonika*, nadahnuto zaključuje da su Bogišić i Kostić „stvaralački doprinosili, zajedno sa drugim *izvanj-cima* i domaćim kulturno prosvjetnim i naučnim poslenicima, da se ubrzano izvrši preporod u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka“, dodajući egzaltirani zaključak, da je to „...bila prava kulturna revolucija u kojoj je došlo do izražaja: stvaralački i radni entuzijazam bezbroj novih ideja i sadržaja, zbližavanje kultura na području današnje Jugoslavije“, i da za sve to „čelno mjesto pripada Valtazaru Bogišiću, a nemerljiv je i doprinos Laze Kostića“. ¹⁶ Svakom poštovaocu srpskog pesnika mogu biti drage ovakve pohvale, ali dostupna građa ipak ne potvrđuje osnovanost navedenih tvrdnji, pogotovo kada je reč o ulozu Laze Kostića oko nastanka i primene Imovinskog zakonika, pa ni tokom sedam godina (1884–1891) njegovog boravka na dvoru kralja Nikole.

Cetinjska sredina nije bila podsticajna za Kostićevo stvaralaštvo, jer je bez dovoljno knjiga i stručne literature bio primoran da napusti svaki ozbiljniji književni ili naučni rad. To zapaža čak i knjaz Nikola, doduše tek kada je shvatio da Kostić ne ispunjava ulogu poslušnog dvorskog podanika na način kako bi to on želeo, pa je sada u njemu video „vrlo obdarena ali lakomislena čoveka, koji je proćerdao prilično imanje i više nije sposoban ni za kakav ozbiljan rad“. ¹⁷ Srećom po Kostića, u Beogradu se tada pojavilo upražnjeno mesto na katedri za rimsko pravo, jer je profesor Gligorije (Giga) Geršić periodično napuštao Veliku školu, pošto je biran za ministra pravde u nekoliko vlada, a bio je i državni savetnik. Iz jednog pisma¹⁸

14 *Prepiska*, 281–382, 559.

15 I. Kustudija, *Prepiska Valtazara Bogišića i Laze Kostića o Opštem imovinskom zakoniku za Knjaževinu Crnu Goru*, u: „Stogodišnjica Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru“, CANU, Titograd 1989, 77–83.

16 I. Kustudija, *nav. delo*, 83.

17 A. Ivić, *Iz života dra Laze Kostića*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, VII, Beograd 1927, 200.

18 Uputio ga je Kostiću njegov politički saborac Miša Dimitrijević, pitomac *Tekelija-numa* koji je takođe diplomirao na Pravnom fakultetu u Pešti. *Iz mog života*, Beograd 1988, 420–421.

(mart 1889.) vidi se da je već tada postojala ideja da Kostića pređe u Beograd i preuzme Geršićevu katedru. Nažalost, konkurisanje Laze Kostića na predmetu Rimsko pravo, kao i na nekim drugim, bilo je bezuspešno, pa je on uhlebljenje pokušao da nađe na sasvim drugoj strani – na Sveučilištu Franje Josifa I u Zagrebu. Međutim, kao i kod konkursa za profesora na Velikoj školi u Beogradu, i ovde su političke igre iz pozadine znatno uticale na tok događaja. Presudnu ulogu u tome odigrali su hrvatski ban, grof Karolj Kuen Hedervari (ban od 1883 do 1903) i njegov ministar bogoštovlja i nastave dr Isidor (Iso) Kršnjavi (1846–1927).¹⁹ Kostiću je obećana profesura na katedri za rimsko pravo u Zagrebu, uz uslov da uspešno prevede *Pandekte*, kapitalni udžbenik nemačkog romaniste Hajniha Dernburga (1829–1907). Prvi tom prevoda (od ukupno tri) objavljen je 1900. godine u Zagrebu, ali je naišao na žestoku kritiku zagrebačkih profesora, zbog čega je potom zabranjena njegova upotreba.²⁰ Sadržina ovih recenzija obuhvatala je oko devedeset stranica, u kojima je pravničkoj javnosti ponuđena veoma iscrpna analiza 800 stranica ovog prevoda. Ona dobija posebnu težinu jer je objavljena u *Mjesečniku*, najstarijem pravnom časopisu ne samo u Hrvatskoj, nego i na slovenskom jugu.²¹ Profesori sa Sveučilišta u Zagrebu (Franjo Spevec, Luka Marjanović, Aleksandar Egersdorfer i Ivo Malin) su svome kolegi, peštanskom doktoru prava Lazi Kostiću, nedvosmisleno stavili do znanja da mu u toj sredini nije mesto. O profesuri nije bilo ni govora, a o njegovom prevodu *Pandekata* – nijedna lepa reč.²²

3. – Taksativno razmatranje njihovih brojnih kritičkih primedbi zahtevalo bi posebnu raspravu, koja bi morala iskoračiti iz usko jurističkih okvira i zaći u oblast lingvistike i filologije (germanistike, slavistike), jer se suštinski dometi, ili pak promašaji Laze Kostića kao pravnika,

- 19 O tome kako je došlo do toga da se upravo na ovom Univerzitetu pokuša sa njegovim angažovanjem, i to za profesora rimskog prava, svedoči tekst pisan Kostićevom rukom, na svega pet stranica, koji se čuva u arhivi Matice srpske (sign. M 1.365). Ovaj tekst je prvi objavio M. Leskovic u knjizi L. Kostić, *Iz mog života*, 214–219 (uz komentare, 419–422).
- 20 Henrik Dernburg, *Pandekte*, prev. Dr. Lazo Kostić, prvi snop, Znanstvena knjižnica što je izdaje kr. hrv.-slav.-dalm. zemalj. vlada, odio za bogoštovlje i nastavu, Zagreb 1900, 806 + XXVIII. Drugi tom je ostao u rukopisu, ali se ne zna da li je Kostić do kraja okončao ovaj posao.
- 21 U Beogradu je *Arhiv za pravne i društvene nauke* počeo da izlazi tek 1920. godine.
- 22 F. Spevec, *Mjesečnik*, 18/1900, 142–150, 222–232, 304–316, 387–397; L. Marjanović, *Mjesečnik*, 18/1902, 465–476, 545–555, 619–629, 701–713. Oba teksta su bez izmena (uz kraći uvod) objavljena u dva priloga M. Leskovca, koji su daleko pristupačniji čitaocu, pa citati u našem radu prate numeraciju tih stranica: M. Leskovic, *Kritika Franje Speveca na L. Kostića prevod Dernburgovih 'Pandekata'*, Zbornik Matice srpske za književnost i jezik, 1/1967, 136–161; M. Leskovic, *Kritika L. Marjanovića na L. Kostića prevod Dernburgovih 'Pandekata'*, Zbornik Matice srpske za književnost i jezik, 2/1967, 296–319.

nalaze upravo na tom terenu. Ovde je, za sada, moguće usmeriti se samo na krajnji cilj koji je sebi postavio Kostić kada se prihvatio prevođenja *Pandekta* i proceniti uspešnost njegovog poduhvata sa tog stanovišta. Pokazalo se da je angažovanje Laze Kostića na tom poslu bilo rezultat šireg *političkog konteksta*, kojeg ni on zadugo nije bio svestan, ali je zato njegov pristup ovom prevodilačkom zahvatu bio sasvim u skladu sa određenim *pravnoteorijskim kontekstom*, koji je on svesrdno i voljno prihvatio. Reč je o tada dominantnoj ideji nemačke istorijskopravne škole, čiji je sledbenik upravo Valtazar Bogišić. Nije otuda čudo da se Laza Kostić i tokom rada na ovom prevodu intenzivno s njim dopisivao, jer je u Bogišićevom naučnom opusu, pogotovo na terenu pravne terminologije, pronalazio sebi uzor i inspiraciju. To je nedvosmisleno istakao i u svom predgovoru *Dernburgovih Pandekta*:

„Valjalo je...izmijeniti našu dosadašnju pravničku terminologiju, a kad se već menja, to ne smije biti polovno, nego se mora predrugojati stubokom /iz osnova promeniti/, valja je izjednačiti sa sadašnjim naprednijim i narodnijim književnim jezikom, valja je staviti na čisto narodnu osnovu, jer ta je jedina osnova stanovna, te joj nema više znatnije promjene, dok je naroda i jezika mu. To nije bila mala muka. I Bog zna kako bih je i da li bih je premućio, da nijesam našao tri silna pomagača. Jedan bješe *živi narodni govor*; drugi bješe starinski narodni jezik iz našijeh spomenika; treći bješe glavom dr. V. Bogišić i njegov *Imovinski zakonik*“.²³

U ovih nekoliko redova Kostić je sažeo svoj intelektualni i stvaralački credo kojim se rukovodio preuzimajući tako zamašan posao po nalogu predstojnika u vladi bana Hedervarija. Pred sobom je za uzor očigledno imao Bogišićev *Zakonik*, čija je sadržina utemeljena na običajnom pravu i na jezičkoj matrici zasnovanoj na narodnom govoru.²⁴ Kao poliglota, doktor pravnih nauka i vrsni znalac svoga jezika, Kostić se smatrao sasvim sposobnim da se upusti u takav poduhvat.

Sa koliko ozbiljnosti se on prihvatio tog zadatka, vidi se i iz teksta pod nazivom *Nešto o današnjem stanju našega književnoga jezika uopće, i osobito o našoj pravničkoj terminologiji (prilikom prijevoda Dernburgovih Pandekata)*, koji je pripremio aprila 1895. godine za predavanje u JAZU.²⁵

23 *Nekoliko riječi o ovome prevodu*, VIII-XVI

24 Svoja teoretska načela o formiranju pravničke terminologije, Bogišić je izneo u predavanju *Tehnički termini u zakonodavstvu*, održanom u Ruskom filološkom društvu Petrogradskog univerziteta 1887. godine, a prevod sa ruskog je objavio beogradski pravni časopis *Branik* te iste godine. Up. V. Bogišić, *Izabrana dela i Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru*, Beograd 1986, 101–122. Isti tekst je potom objavljen u *Mjesečniku* 1/1888, 1–19.

25 Autograf od 19 listova nalazi se u arhivi Matice srpske (Rukopisno odeljenje, inv. br. M 7674). Rukopis je prvi put objavljen u: „L. Kostić, *O književnosti i jeziku*“ (pr. H. Krnjević), Novi Sad 1990, 227–241, 326–327.

Manji deo teksta će se (pet godina kasnije) naći i u uvodnom delu štampanog izdanja *Pandekta*, ali mnoge stvari su samo ovde navedene. Kao i Bogišićevo predavanje u Petrogradu, tako i sadržina Kostićevog teksta ima programski karakter, kojim se određuje metodološki pristup tokom rada na kodifikatorskom, odnosno prevodilačkom projektu. Da je ovaj Kostićev tekst objavljen u nekom stručnom časopisu, to bi nesumnjivo bio značajan prilog naučnoj raspravi o temi koja je sredinom XIX veka intenzivno zaokupljala najumnije glave u Hrvata i Srba: pitanje zajedničkog jezika. Stav Kostićev je potpuno jasan – radi se o istoj jezičkoj matrici, zasnovanoj na narodnom govoru ova dva naroda.

U ovom tekstu je Laza Kostić analizirao konkretne lingvističke primere upotrebe i zloupotrebe narodnog govora, zalažući se da se ova „mlada nauka“, koja se bavi *živim narodnim jezikom*, nazove *folklore* (uvek piše latinicom). Potom daje komparativnu analizu razvoja našeg i mađarskog jezika, objašnjava zašto se zalaže za uvođenje određenih termina, pogotovo pravnih.²⁶ U svojoj argumentaciji pominje nemačke, francuske, engleske i ostale najnovije enciklopedijske rečnike, dok, s druge strane, citira Vukov *Rječnik* (1852), Daničićev *trotomni Rječnik iz književnih starina srpskih* (1863), Miklošičev *Lexicon paleo-slovenico-graeco-latinum* (1862–1865), srednjovekovne povelje, Dušanov zakonik, a Bogišićev pravno-jezički opus mu je temeljna ideja vodilja.²⁷ Na njega izričito poziva, već u predgovoru prevoda, kao i njihovu razmenu mišljenja i neslaganja oko prihvatanja pojedinih termina.²⁸

Može se uočiti da se sadržina ovog Kostićevog teksta uveliko oslanja na neke primere i argumentaciju iz njegovih ranijih radova, posvećenih istoj temi: *Iz nauke o jeziku (Glas Crnogorca, Cetinje 1887)* i tekst koji se nadovezuje na prethodni: *Očinci i pabirci (Glas Crnogorca, Cetinje 1890)*.²⁹ To pokazuje da se Kostić jezičkim pitanjima bavio i pre nego što mu je poveren prevod *Pandekta*.

26 Kostić s pravom ističe: „Dok je mađarski književni jezik većinom fabrikat pismenih, učenih ljudi, te ga prosti puk mučno razumije, naš je ponikao iz naroda“. L. Kostić, *O književnosti i jeziku*, 240. Naime, kod Mađara proces standardizacije jezika započinje na samom kraju XVIII veka i tokom narednih decenija on će biti „osvežen“ sa više desetina hiljada novih reči, kojima su zamenjeni već odomaćeni strani izrazi latinskog, nemačkog ili francuskog porekla. Tek će sintezom govora iz nekoliko delova Mađarske nastati književni jezik ovoga naroda. Up. P. Rokai i dr., *Istorija Mađara*, Beograd 2002, 408–409.

27 L. Kostić, *O književnosti i jeziku*, 238.

28 L. Kostić, *O književnosti i jeziku*, 237.

29 *Isto*, 148–199, 200–226. O Kostićevim filološkim spisima objavljenim tokom boravka na Cetinju up. D. Ivanić, *Laza Kostić u crnogorskoj periodici*, Književna istorija 13/1981, 501–536.

4. – Formalno gledano, i hrvatski profesori prava se pozivaju na Bogišića, objavljuju njegove radove u *Mjesečniku*, prihvataju postulate Savi-njijeve istorijskopravne škole, ali u konkretnoj primeni tih načela, dolazi do spoticanja oko toga koji od dijalekata zaslužuje da postane književni jezik, koji su termini adekvatniji za označavanje odgovarajućih pravnih pojava, koji od balkanskih naroda ima izgrađeniju pravnu terminologiju – kao i mnoga druga otvorena pitanja.³⁰ Upravo je zato ideja Laze Kostića da „predrukojači stubokom“ (iz temelja izmeni) dosadašnju pravnu terminologiju, i to usred hrvatskog kulturnog prostora, dovela ovog srpskog pesnika na balkansku vetrometinu jezičkih sučeljavanja i nadgornjavanja, zadojenih politikom i nacionalističkim strastima. Profesori prava sa zagrebačkog Sveučilišta svakako mu nisu mogli dopustiti da ostvari takav svoj naum.

Njihove reakcije su bile veoma oštre, jer osporavaju stručni kvalitete Laze Kostića kao pravnika, kao prevodioca sa nemačkog i zamera mu se nepoznavanje *hrvatskog* jezika. Jedan od njih (dr Luka Marjanović) mu posebno prigovara što se nije dosledno držao bar Bogišićeve terminologije iz *Imovinskog zakonika*, iz kojeg je ovaj zagrebački profesor – kako tvrdi – „ispisao oko dvije hiljade termina... koji se i u obliku i u značenju podudaraju sa našom terminologijom“, nego je upotrebljavao arhaizme, lokalizme, provincijalizme, rusizme, veštačke kovanice, kao i jezičke konstrukcije koje više priliče pesničkom, nego pravničkom izražavanju:

„Zakonodavac i pisac znanstvenih pravnih djela moraju se služiti jezikom i stilom ozbiljnim, suhoparnim, bez floskula i pjesničkih primjesa. Na mnogim mjestima zabrazdio je g. prevodilac u nehotičnu ili promišljenu afektaciju, pa postaje tako i onde nerazumljiv, gdje se čini da je mjesto posve lijepo, dapače pjesnički prevedeno. Tako na pr. lijepo se kaže u pjesmi *službu služiti, lov loviti* itd., ali pravnik ne smije reći *tužbu tužiti, tužena tužba*“.³¹

Osim ove tvrdnje, koja se generalo teško može osporiti, da u jeziku Kostićevog prevodu često prevlađuje njegova pesnička vokacija umesto pravničke, ostale zamerke se svode na osnovno pitanje: kojoj leksici zapravo pripada ovaj prevod. Za srpskog pesnika to je jedinstveni, zajednički jezik kojim se govori na slovenskom jugu i u čije kodifikovanje je i sam želeo da se uključi. Iz njegove prepiske se jasno vidi da za taj krupni poduhvat tražio savete ne samo od Bogišića, nego i vrhunskih slavista toga vremena, poput Vatroslava Jagića, uz čiju pomoć je tragao za odgovorom na pitanje koji od dijalekata treba da postane književni jezik Srba

30 V. Bogišić, *Stručno nazivlje u zakonima*, *Mjesečnik*, 1/1877, 19–30; L. Marjanović, *Jezik u zakonih i naredbah*, *Mjesečnik*, 3/1877, 107–125; F. Spevec, *Rad oko pravne terminologije*, *Mjesečnik*, 8/1890, 329–332.

31 L. Marjanović, *nav. delo*, *Mjesečnik*, 466.

i Hrvata.³² U svojim pismima iz tog vremena Kostić koristi ijekavicu i crnogorsko-hercegovačku leksiku, koja je najbliža terminologiji *Imovinskog zakonika*, za koju je i sam profesor Luka Marjanović konstatovao da sadrži „oko dvije hiljade termina“ bliskih hrvatskom narodnom govoru.³³ Kostiću bi otuda bilo najlakše da je samo doslovce sledio rezultate pravne, ali i terminološke kodifikacije do koje je Bogišić došao posle višegodišnjeg mukotrpnog istraživačkog rada na tlu Crne Gore.³⁴ Međutim, on je želeo daleko više od toga: da i sam pridoda svoj kreativni doprinos tom grandioznom zadatku kojeg je istorijska epoha nametnula balkanskim narodima početkom XIX veka. Uz to, on je bio svestan i da se prevod ovog obimnog (trotomnog) pravnog udžbenika ne može svesti samo na terminologiju jednog zakonika:

„...Bogišić mi je bio glavni kažiput. Ali mi se dešavalo da su me i Bogišić i živi narodni govor ostavili u nevolji. Bogišić me nije ni mogao pratiti na tako dalekom putu, jer njegov *Imovinski zakonik* ostavlja netaknut veliki dio građe što je obrađuju *Pandekte*. Tad sam se latio davnine, naših pravnih spomenika. Neke riječi u ovom prijevodu, koje će se mnogima činiti novine nego starine, zaboravljene, neporabom, pa sad obnovljene starine. U tijem spomenicima našao sam tako krasnih, tako čistih narodnih riječi, da mi je ka što jedna ili druga milija bila od živoga *folklore*-a“.³⁵

5. – Već u samom predgovoru Kostić izdvaja neke arhaične reči za čije uvođenje se zalaže na mesto postojećih, poput termina *vavijest* umesto „pojam“ i *udržina* umesto „sadržina“ (pa otuda npr. naslov poglavlja „pojam i sadržina susvojine“ glasi *vavijest i udržina suvlaštine*), smatra da nemačkom izrazu *Anspruch* (pravni zahtev, tražba) odgovara starinska reč *potrebovanje* (rusizam), zatim uvodi *odumrt* za „našljedstvo“, *opravitelj* za „skrbnika“ (*curator*), *objet*, *objetovati* za „zavjet, zavjetovati, zakleti“ (*sponsione obstructus*) i sl.; kao i obrnuto, oštro se protivi upotrebi drevne

32 *Prepiska*, 439–440.

33 *Kritika L. Marjanovića*, 298. Zanimljivo je da zagrebački profesor u navedenom tekstu koristi termin „hiljada“, a ne „tisuća“.

34 Luković M., *Bogišićev zakonik – priprema i jezičko oblikovanje*, SANU, Balkanološki institut, Posebna izdanja 105, Beograd, 2009. O usko lingvističkim pitanjima vid. M. Burić, *Pravna terminologija u Bogišićevom zakoniku*, Spomenica Valtazara Bogišića, knj. 2, Beograd 2011, 471–511. Sasvim je razumljivo da je Kostiću taj govor bio veoma blizak, jer je skoro sedam godina proveo na Cetinju, gde je i objavio svoje filološke spise.

35 *Nešto o današnjem stanju našeg književnog jezika*, u: L. Kostić, *O književnosti i jeziku*, 228; Isti tekst ponovljen je i u Kostićevom predgovoru: *Nekoliko riječi o ovome prijevodu*, IX. U nameri da istraži *folklore* (Kostićevo naziv za živi narodni govor), srpski pesnik je počeo još ranije da se bavi našom usmenom epskom tradicijom i na tu temu je u bečkom *Naučnom klubu* 1877. godine održao veoma zapaženo predavanje (vidi gore).

reči *baština* u značenju „našljedstva“ (*hereditas*) i *baštinik* za „našljednika“ (*heres*), a pogotovo mu smeta izvedenica „razbaštiniti“ koja se „odomačila na pozornici zagrebačkoj“ (jer je pronalazi učestalo u prevodu zagrebačkih profesora Baronovih *Institucija*). Zalaže se da se već odomaćeni termin „dužnik“ (kod Vuka), odn. „dužitelj“ (kod Bogišića) zameni narodnom rečju *rukodavac*, *rukodavalac* ili *rukodavnik* (koje pronalazi u Boki), a da se *rukodaće* prihvati za „zajam“, jer to je po njemu „pravi *folklore*“.³⁶

U samom tekstu prevoda nailazi se i na varijacije predloženih termina, pa je ostavilac (*de cuius*) po njemu *odumrtnik*, a ležeća ostavina (*hereditas iacens*) je *odumrtni počinak*, ostavinski ugovori su *odumrtni ugovori*, a nasledni poverioci su *odumrtni rukodavci*; nenasledive tužbe su *neodumrle tužbe*, dok su *napokone naredbe* raspolaganja za slučaj smrti (*mortis causa*); za državinu (*possessio*) koristi Bogišičev naziv *držina* (uz *posjed*), pa se savesni držalac (*bonae fidei possessor*) zove *nezlomisleni držitelj*, a izvedena državina je *prenesena držina*, dok je pritežanje (*detentio*) postalo *podržina*; svojina (*proprietas*) je *vlaština*, a svojinska tužba (*actio rei vindictio*) je *vlaštinska tužba*, za našu latiniziranu kovanicu „uzukapijent“ (od *usucapiens*) on koristi termin *održnik*, a *pristvarna prava* su stvarna prava na tuđim stvarima (*iura in re aliena*); deobna tužba (*actio familiae erciscundae*) je *razmeđna tužba*, redhibitorna tužba (*actio redhibitoria*) je *rescijiona tužba*, dok tužbu za srazmerno smanjenje cene (*actio quanti minoris*) naziva *tužba na diferenciju*; usmeni postupak je kada se vodi *naustice*, a usmeno priznanje je *priznanje naustice*; osnov sticanja (*iustus titulus*) je *stečnička titula* ili *tekovinski titul*, otuđenje (*alienatio*) je *odaće*, pa je otuđilac *odatnik*, poštteni sticalac je *vjerni stečnik*, a osnov otuđivanja je *titul za odaće*, pribavilac je *dobavnik*, sticanje prava je *tecivo*, pa je *nesvedeno* (*iskonsko*) *tecivo* „origenerno“, a *nesvedeno* je „derivativno“; stečevina je *namjesništvo*, a pravni sledbenik je *pravni namjesnik*, dok je pravo prethodnika *pravo prednjaka*; podela stvari je *razredba stvari*, ničija stvar (*res nullius*) je *stvar bez gose*, zamenjive stvari (*res fungibiles*) su *suvsrne*, a individualno određene (*spesies*) su *samoiste*; pravne pretpostavke (*praesumptio iuris*) su *pravni domišljaji*, klauzula je *zaporka*, simulacija je *obinja*, dvostruko je *dvogubo*; parnični postupak je *parbeni postupak*, stranke u sporu su *parci*, arbitri su *duševnici*, a arbitražni sporazum je *duševnički ugovor*, zastupanje je *zamjena*, izlaganje tužiočevo je *tužbeno povijedanje*, protivtužba je *patužba*, tužba za utvrđenje je *tužba bezosudnica*, kontumaciona presuda (zbog izostanka) je *presuda sa začame* ili *propusna osuda*, a *oprosna presuda* je oslobađajuća; kazna je *kazan*, prinudno izvršenje je *prinudni porob*; hipoteka je *zastava*, zemljišne knjige su *zastavne* (ili *baštinske*) *knjige*, krivica (*culpa*) je *sagreha*, a *sagrešna podobnost* je deliktna sposobnost, pravno

36 Nekoliko riječi o ovome prijevodu, X-XIII. O tome M. Luković, *nav. delo*, 263–264.

lice je *nelični imaonik*, a fizičko lični *imaonik*, potomci su *natražak*, pravni sledbenici su *pravni natražak*, legat je *odupis*; *primiti mukom* je prihvatiti prećutno, a *mučko očitovanje* je prećutno izjašnjavanje; zakonodavstvo je *zakonarstvo* (i otuda *zakonarska vlast*, a *zakonoša* je zakonodavac), prirodna obligacija (*obligatio naturalis*) je *prirodna zadužnica*, ortakluk (*societas*) je *društvo* ili *družina*, a ortaci su *družbenici*, ugovor o nalogu (*mandatum*) je *poruka*, docnja (*mora*) je *oklijev* ili *zakasnica*, kompezacioni prigovor je *prebitni prigovor*, ustaljena sudska praksa je *sudska navika*, a oročeno pravo je *zaročno pravo*; simulovani, disimulovani i fiducijarni poslovi su: *pretvorni*, *prikriiveni* i *povjereni* poslovi; službenosti (*servitutes*) su *poslužja* ili *ugodbe*, povlasno dobro je *baština vladalica*, plodouživanje (*usus fructus*) je *užitak*, dok lične službenosti „sužene sadržine“ (*usus, habitatio, opere servorum vel animalium*) naziva *lične ugodbe skučene udržine*, a terminom *pomeđaške ugodbe* označava susedske službenosti; pravni posao je sklopljen kada je *uglavljjen*, a može se i *razvrći*, odnosno raskinuti, porodičnu zajednicu naziva *kutnja čeljad*, dok se u naslovu „Izdava vlastine sudačkom presudom“ koristi terminom iz čl. 108 Dušanovog zakonika, dok sudskog službenika naziva *pristav* (čl. 50), a za lopova koristi termin *tat* (čl. 116); kada nabraja razloge za umanjenje građanske časti (*infamia*) koristi izvorni narodni govor: *obrtno kurvanje* i *svodničenje*, pa je i posrednik pri kupovini *grošičar*, a raspnici su *raspikuće* ili *rasipači*, dok nekim nazivima i sam daje pučki karakter: *platiša* i *vrtiša*; poklonoprimec i poklonodavac su *darovatelj* i *obdarenik*, dok za „pravo“ često koristi izraz *pravina*, a srednjovekovne glose u Digestama su *objasnice*.

Ovo je samo delimični uzorak Kostićevih pravnih termina, međutim, već i on pokazuje svu originalnost leksike koju je koristio prilikom prevođenja Dernburgovih *Pandekta*. Analizom pravnih termina korišćenih u Bogišićevom zakoniku, moguće je uočiti istovetnost brojnih pojmova sa onima u Kostićevom prevodu.³⁷

Kada kaže da je pravni posao *uglavljjen*, a može se i *razvrći*, prepoznaje se čl. 1024 OIZ: *Što dvojica uglave, ista dvojica i razvrći mogu*, (isto čl. 284), porodičnu zajednicu i Bogićić naziva *kutnja čeljad* (čl. 689), službenosti u interesu suseda su takođe *pomeđaška ugodba* (iz čl. 850), sticalac je *stečnik* (čl. 835, 903), susvojina je *suvlastina* (čl. 832), državina je *držina* (čl. 811), nesavesna državina je *nezlosmisljena držina* (čl. 816), držalac je *držitelj* (čl. 45), zamenjiva stvar je *suvrsna stvar* (čl. 810), susvojina je *suvlastina* (čl. 832), pribavilac je *stečnik* (čl. 835, 903), vlasnik je *imaonik*

37 Up. A. Đorđević, *Opšti imovinski zakonik za knjaževinu Crnu Goru*, Branič, br. 15–22, Beograd 1888. U tom radu dat je i pregled pravnih termina korišćenih u Zakoniku. Dostupan i u: „Valtazar Bogišić – Izabrana djela“, tom I, Podgorica 2004, str. 347–360.

(čl. 801), fizičko lice je *lični imaoik*, a pravno lice *nelični imaoik* (čl. 954), ortakluk je *udruženje* ili *udruga* (čl. 885), obveznica je *zadužnica* (čl. 974), hipoteka je *zastava* (čl. 865) itd. Međutim, neki zajednički termini nemaju isto značenje: *rukodaće* je zajam (čl. čl. 258, 259, 875), *uzimalac rukodaća* je zajmoprimac (čl. 875), a *dužitelj* je poverilac (čl. 901, 902) itd.

6. – Ono što se opravdano može zameriti Kostiću je nedosledna primena navedenih termina i što paralelno koristi već postojeće izraze – kao da i sam uviđa da neupućeni čitaoci neće razumeti novouvedene nazive. Doduše, treba imati u vidu da je Kostićev prevod trebalo da bude udžbenik namenjen studentima, koji se tek upoznaju sa pravničkom terminologijom. S druge strane, to radi i sam Bogišić, kako bi tekst Zakonika bio što razumljiviji onima na koje se primenjuje.

Osim toga, Kostić ne sledi uvek ni rečenični sklop originala, pa je često red reči sasvim različit od nemačkog izvornika. Prevod je pun ne očekivanih jezičkih obrta, koji stilski izlaze iz uobičajenog manira izražavanja u tekstovima naučne prirode. Ponekad Kostića ponese literalni poriv, pa pravnički tekst zadobije pesničku odoru, pa čak i usklađenu rimu:

„Tužbena prava prestaju kad im uquine osnovno pravo. Osušio im se korijen. No imaju i takovi razlozi prestanku koji, bar kako Rimljani misljahu, počinju u tužbenom pravu te potiru korijen tako reći s lista“. (str. 343)

„Zastara se rve sa pravima koja po sebi nijesu skućena na vrijeme te valja da žive u nedogled, ali prigovor zastare prekine im vijek“. (str. 368)

„Zastara utvrđuje dugotrajne međusobice. Vrijeme ih uzdiže na prava ili briše protivna prava. Pravo više poteže na mjerilima pravde od onoga kako se zastalo. No kad se pridaje težina godina, ode jezičac na stranu zatečenog stanja... S razlogom se ište, da se prava mogu samo tako održati, ako se u životu za vremena utvrde i ako se ne dadu vrijeđati. Što je u istini davno napušteno, to je i pravno sazrelo da pogine. Zastara, dakle, smjera da štiti sadašnjost od prošlosti“. (str. 366)

Današnjem srpskom čitaocu, pa čak i pravnički obrazovanom, nije lako da razume Kostićevu terminologiju, jer se on očigledno trudio da leksika bude što bliža zapadnom govornom području, kome je ovaj prevod i bio namenjen, pa je paradoksalno da je upravo sa te strane doživio najoštrije kritike svoga rada.³⁸ Ko bi, na primer, danas shvatio definiciju prevare (*dolus* u užem smislu), koja je prema Kostićevom prevodu: „štetno

38 Kostić se i u vanpravnoj terminologiji koristio brojnim „kroatizmima“: *čustvo* (osećanje), *nazočnost* (prisutnost), *poraba* (upotreba), *očitovanje* (izjava), *unatoč* (uprkos), *osobno* (lično), *hotimice* (namerno), *pače* (šta više), *uporaba* (upotreba), *zatamiti* (prikriti), *pozornost* (oprez), *prisega* (zakletva), *preinaka* (promena), *beuvjetno* (bezuslovno), *natjecati* (takmičiti), *otok* (ostrvo) itd.

omamljivanje navlaš izvršenjem lažnih ili zatomljenjem istinitih činjenica“, pošto se tek prema originalnom nemačkom tekstu može razumeti da je prevara: „namerna štetna obmana, iznošenjem pogrešnih ili prikrivanjem istinitih činjenica“. ³⁹

Nesumnjivo da moderna lingvistika ima u vidu činjenicu da se tokom devetnaestog veka još nije ustalila pravna terminologija ni u Kneževini Srbiji, a ni među Srbima i Hrvatima u Austrougarskoj, međutim, pojedini autori smatraju – uzimajući u obzir izložene Bogišićeve stavove i na osnovu analize celokupne leksike *Opšteg imovinskog zakonika* – da „njegov jezički izraz i danas ostaje u celini baština *srpskog književnog jezika*“. ⁴⁰ Do ovog zaključka došao je Miloš Luković u svojoj obimnoj studiji *Bogišićev zakonik – priprema i jezičko oblikovanje*, u kojoj je, kao lingvista ali i pravnik, ponudio metodološku osnovu za proučavanje doprinosa na polju pravne terminologije Bogišića, ali i svih drugih pregalaca iz te epohe. Naime, on je terminološku leksiku *Zakonika* upoređivao sa onom koja je zastupljena kod Njegoša, u primorskim statutima na narodnom jeziku (*Poljički, Grbaljski*), sa zvaničnom pravnom terminologijom Kneževine (Kraljevine) Srbije, sa *Rečnikom pravno-političkih termina slovenskih naroda u Austrijskoj carevini* (iz 1853), kao i sa drugim pravnim leksikonima toga doba (VI. Mažuranića) ili sa kasnije nastalim kapitalnim rečnicima dveju Akademija (*Rječnik JAZU* i *Rečnik SANU*). Možemo samo zažaliti što ova kva studija do sada nije napisana i o terminologiji zastupljenoj u Kostićevom prevodu Dernburgovih *Pandekta*. Metodološki model istraživanja koji je korišćen u pomenutoj studiji, bio bi sasvim prihvatljiv i u analizi celokupne terminologije Kostićevog prevoda, uzimajući svakako u obzir i njegove malobrojne spise o jeziku, kao i uvodne napomene u predgovoru *Pandekta*. ⁴¹

7. – O zakulisnoj pozadini angažovanja Laze Kostića na prevođenju Dernburgovog udžbenika već je bilo reči, međutim, ne treba ispustiti iz vida da i Bogišićev rad imao odgovarajući politički kontekst. Doduše, za razliku od Kostića koji nije ni bio svestan da je izmanipulisan od strane hrvatskog bana Hedervarija, Bogišić je znao da ulazi u zakonodavni projekat sa jasnom političkom pozadinom. Naime, kao kodifikator crnogorskog *Zakonika* on je bio zastupnik zvanične Rusije, s kojom je bio politički i egzistencijalno povezan. Kada ga je 1872. godine knjaz Nikola pozvao da izradi Imovinski zakonik za Crnu Goru, Bogišić se tom pozivu odazvao

39 „Betrug – *dolus* im engeren Sinne – ist absichtliche schädigende Täuschung durch Vorspiegelung falscher oder durch Unterdrückung wahrer Tatsachen“. H. Dernburg, *Pandekten*, Berlin 1888–89, 266.

40 M. Luković, *nav. delo*, 155.

41 L. Kostić, *O književnosti i jeziku*, 148–252.

uz dozvolu i želju ruskog cara Aleksandra II, jer je do tada bio angažovan na Katedri za istoriju slovenskih prava na Univerzitetu u Odesi. Bogišić je tokom dugotrajne izrade *Zakonika* stalno vodio računa da njegov nacrt ne dođe u ruke onima koji bi mogli uticati na proceduru njegovog donošenja mimo njegove volje, a čim je ovaj pravni kodeks stupio na snagu 26. aprila 1888. godine, Bogišić je dobio plemićku titulu i rusku državnu penziju.⁴² Pošto je 1893. imenovan za ministra pravde Crne Gore, on je određeno vreme, iz Pariza, vršio i nadzor nad primenom i kasnijim dopunama tog *Zakonika*.⁴³

S druge strane, Laza Kostić u Kneževini Srbiji nije izabran za profesora na Velikoj školi, kao ni na zagrebačkom Sveučilištu, a na Cetinju je bio sasvim skrajnut imenovanjem za hroničara dvorskih zbivanja u lokalnim novinama *Glas Crnogorca*.

Možemo se upitati, kako je onda Bogišić uspevao da od tih centara moći dobije svesrdnu podršku, političku, a pogotovo materijalnu, i da se vešto uklopi u potrebe dvorova, koji su mu omogućili da svoj talenat i neverovatno široko obrazovanje ovaplođi u brojnim naučnim radovima i zakonodavnom remek-delu koje će ga uveliko nadživeti. Petnaest godina ga je, sa manjim prekidima, stvarao u udobnom pariskom domu, finansijski dobro obezbeđen, jer je od knjaza Nikole i od carske Rusije primao bogatu apanažu i za sve to vreme posedovao grandioznu ličnu biblioteku u Parizu (od oko 15.000 knjiga, časopisa i brošura), koju je najvećim delom zaveštao svom rodnom Cavtatu.⁴⁴ Iz ove evropske metropole faktički je i nadgledao kasnije primenu *Zakonika*, jer kao crnogorski ministar pravde (u skladu sa ugovorom koji je sklopio sa knjazom) nije duže ni boravio na Cetinju.⁴⁵

Laza Kostić, nažalost, nije posedovao tu neophodnu snalažljivost i visprenost za realno sagledavanje socijalne i političke pozadine projekta u koji se upustio. Uz to, stalna seljakanja su njegovu priručnu biblioteku svele samo na najneophodnije knjige, što je bilo nedovoljno za ozbiljan prevodilački posao kome je tada pristupio. To je bio utoliko veći problem

42 Penzionisan je u zvanju prvog ruskog savetnika i profesora Univerziteta, a Aleksandar Solovjev u svom spisu *O životu i radu Valtazara Bogišića* (Šabac 1935) iznosi podatak da je ruska vlada snosila troškove oko izrade *Zakonika* sa 160.000 rubalja, smatrajući da je to „jedan deo njene misije na Balkanu“ (po rečima predstavnika ruskog ministarstva inostranih dela u Odboru koji je 9. februara 1889. odlučivao o Bogišićevoj dodatnoj nagradi od 20 000 rubalja). Z. Rašović, *Bogišić i pravna kultura*, Glasnik, br. 22, CANU, Podgorica 2016, 60.

43 M. Luković, *isto*.

44 Up. <http://hvm.mdc.hr/zbirka-baltazara-bogisica-hazu,762:CVT-1/hr/info/>

45 J. Danilović, *Sto godina Opšteg imovinskog zakonika za Crnu Goru*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, 6/1988, 625–635.

jer je prevod *Pandekta* nastajao uglavnom tokom petogodišnjeg boravka u manastiru Krušedol (zadužbini Brankovića, poslednjih srpskih despota u Sremu). Imajući sve ovo u vidu, možemo shvatiti koliko je daroviti srpski pesnik bio uskraćen za sve ono što je neophodno da bi se neko uopšte bavio naučnim radom. Kada se uzme u obzir i pretežak zadatak koji je sebi stavio na pleća, onda je jasno što je Kostić u prevodu *Pandekta*, već na samom početku svoga predgovora, istakao: „Kada sam se latio ovoga posla, znao sam da će biti povuci potegni. Ali da će biti toliko muke, to sam osjetio tek tada, kad sam već bio, tako reći na po puta“.⁴⁶

8. – O daljoj sudbini Kostićevog prevoda saznajemo iz Bogišićevog pisma koje je uputio dok je boravio na Svetskoj izložbi u Parizu (22. juna 1900):

„...Milo mi je da ste svršili rad oko Dernburga – a žao mi je što staviše pod zabranu izdanje, jer tako meni namijenjena egzemplara neću lako vidjeti! Vi se varate ako mislite da ja imam onam kakvih osobitih prijatelja. Stari pomriješe, a mlade ne poznam. Kako ševrdat ne znam, nego kažem vazda *popu pop*, a *bobu bob*, to nije način za stjecanje prijatelja, ili za zadržavanje starih, koji podoše inim putem. Ali opet piscu jednom prijatelju (ili tačnije znanцу), samo da ispuni Vašu želju, mada unapred znam da uspijeti neću“.⁴⁷

Međutim, nešto kasnije (11. jula 1900), Bogišić obaveštava Kostića da je do njega ipak stigao deo prevoda koji je još 1893. objavljen u vidu manjeg separata od stotinak stranica:

„*Tandem aliquando* /jedva jednom/ poslaše mi iz Zagreba Vaša *Pandekta*, ali samo prvu svesku, u kojoj je tek 96 strana. Platih 2 krune 25 para sa poštarinom. Prevod je izvrstan – a kako bi moglo i biti drugačije, pošto ste Vi lično prevodili! Milo mi bi vidjeti da ste neke termine primili iz Imov. zakonika. Drugi egzemplar nijesam mogao dobiti. Pisah opet, ali će teško biti, jer ja nijesam kamaleont. Ipak, ako mi ga pošalju ja ću Vam ga otpremiti. Ali kako je najvjerovatnije da neće, videće te ga u mene kad dođete amo na izložbu“.⁴⁸

Zaista je čudno da se Kostić sa sadržinom oštarih kritika zagrebačkih profesora nije upoznao ni pola godine od njihovog objavljivanja, jer u pismu Bogišiću samo lapidarno konstatuje (9. jun 1902):

„*Mjesečnikovi* gromovi nijesu me pogodili, samo sam izdaleka čuo grmljavinu. Čujem da su me dvojica uzela na dušu: Spevec i Luka Marjanović. Kad budem okolniji, naručiću *Mjesečnik*. A što ćete, čovjek se uči dok je živ“.⁴⁹

46 *Nekoliko riječi o ovome prijevodu*, VIII.

47 *Prepiska*, 359.

48 *Prepiska*, 359–360, 575.

49 *Prepiska*, 371.

Ovim rezigniranim zaključkom Kostić kao da se oprostio, ne samo od ideje da se u svojim poznim godinama počne ozbiljnije baviti pravničkom strukom, već i od naivnih zabluda da je moguć „suživot“ sa onima koji te ne prihvataju kao sebi ravnim. Od egzaltiranih izjava u svojim ranijim zapisima o tome „kakve su dobričine Hrvati“, došao je do sumorne spoznaje koju prenosi Bogišiću (Sombor, 8. septembar 1902):

„Ja sam davno vidio da ne može više biti među Srbima i Hrvatima, ne velim prave sloge, nego ni najmanjeg *modus vivendi*. Al' da će doći do ovakve *vratolomije*, više moralno-političke nego fizičke, to nijesam nikad slutio. Bilo bi krajnje vrijeme da nas obojicu pritisne velika šapa, al' ne ovako mekana, *quasi* ustavna, nego što nemilosrdnija. Drugog lijeka ne vidim“.⁵⁰

Sa ovim se Bogišić potpuno saglasio (Pariz, 16. septembar 1902):

„O zagrebačkoj 'vratolomiji' Vi se dosta blago izražujete, ja bih deset puta gore! U ostalom, do kog su stepena porasle svakojake anomalije koje su se ne samo trpjele nego i gajile – ne treba se ničemu više čuditi“.⁵¹

Nažalost, osim pomenute Bogišićeve pohvalne ocene Kostićevg preвода, on više nigde nije izrekao, niti napisao, nešto više o toga. Onima koji poštuju Lazu Kostića Bogišićeva izjava da je ovaj „prevod izvrstan“ svakako predstavlja dragocenu potvrdu o vrednosti ovog poduhvata, ali je ona više kao neki lepi eho, a ne čvrsto utemeljena i obrazložena tvrdnja.

Upravo je zato na pravnicima i lingvistima *onus probandi* da tu ocenu konačno potvrde, ili da je pak argumentovano stave pod sumnju. Kostićevo duhovno mrtvorodenče ne samo da je ostalo u podrumu Odjela za bogoštovlje i nastavu „ne videvši svetlo dana“ (*non videbunt lucem*),⁵² nego je već više od jednog veka bilo daleko i od očiju naučne javnosti. A to se, nažalost, može reći i za celokupni pravnički opus ovog pesnika, koji svakako nije dosegao ni približno domete jednog Bogišića, mada je Kostićev doprinos u ovoj oblasti ipak daleko značajniji nego što se to do sada znalo. Uticaj tvorca Imovinskog zakonika na pravnu leksiku Laze Kostića je nesporan, ali je kreativnost srpskog poete na tom polju daleko prevazišla

50 *Prepiska*, 374. Osnovni povod za ovakav stav Kostića su demonstracije frankovaca protiv Srba i srpskih institucija u Zagrebu početkom septembra 1902. godine. On ove događaje naziva *vratolomijskim* (igra reči), aludirajući na krvavu Vartolomejsku noć u Parizu, u vreme progona hugenota 1572. godine. *Prepiska*, 577.

51 *Prepiska*, 374.

52 *Prepiska*, str. 357–358 (Kostić Valtazaru Bogišiću, Sombor, 12. jun 1900): „Prošlo je dva meseca kako je moj prijevod *Pandekata* Dernburgovih – prvi 'snop', ili prva polovina – tiskan i cijelo izdanje predato *Uredu za bogoštovlje i nastavu*. Pisao sam predstojniku (Presvijetlom dr-u Arminu Paviću, pravom članu jugosl. akademije itd. itd.) da naredi da mi se pošlju moji egzemplari. Nikad odgovora. Sad čujem, da će sve te knjižurine istrunuti u podrumu Odjela, *non videbunt lucem*“.

tada postojeće jezičke standarde. Dok je Bogišić pedantnim istraživačkim postupkom prikupljao već postojeće jezičko blago starocrnogorskog govora i njime oplemenio „baštinu *srpskog književnog jezika*“,⁵³ Kostić se, naprotiv, opredelio da dotadašnju pravnu terminologiju „preinači stubokom“ (iz osnove izmeni), pa čak i da nadmaši samog Bogišića. Crnogorski zakonik je nadživeo svoga tvorca, proslavio ga i ovenčao slavom. Naprotiv, leksika Kostićevog prevoda Dernburgovog udžbenika znatno je odudarala od tada postojeće, čak i one koju je on sam koristio, a ta novostvorena, donekle *artificijelna* terminologija, nije ni imala šansu da se proverii i dokaže u praksi.

U svom metodološkom pristupu Kostić je sledio metodološke osnove istorijskopravne škole, čiji je rodonačelnik kod nas bio upravo Bogišić, pa je Kostićev prevodilački poduhvat pravi odraz epohe u kojoj je živio, njegove plemenite želje da doprinese zbližavanju južnoslovenskih naroda. Otuda se svrstao u onu plejadu umnih glava toga doba, poput Vuka, Bogišića, Jagića, Miklošiča, Vojnovića i dr., koji su smatrali da Srbi i Hrvati govore jedinstvenim jezikom, koji treba da bude kohezivno tkivo za njihov „suživot“, a ne za razdore i podele.

Žika Bujuklić

BOGIŠIĆ INFLUENCE ON LEGAL VOCABULARY
OF LAZA KOSTIĆ DURING THE TRANSLATION
OF DERNBURG'S „PANDEKTE“

Summary

The author points to the fact that the academic community has not yet adequately illuminated the contribution of Laza Kostić in the legal field. At the age of 25, the Serbian poet has become a Ph. D. since he successfully defended his dissertation in Latin in 1866 at the Royal University of Pest. In his late years, he began translating one of the most important textbooks of Roman law of the famous German romanist Heinrich Dernburg. This three-volume masterpiece (Pandekten, 1884–87) was the foundation of the modern European legal culture. Laza Kostić received the task for this venture from the local Croatian government (Zemaljska vlada) in Zagreb. Kostić's translation shows how much he was trying to create a new legal terminology, based on the vernacular language, taking on the then dominant idea of the German historical school and following the ideas of the famous jurist Valtazar Bogišić. The author believes that the influence of the creator of the Property Code (1888) on the legal vocabulary of Laza

53 M. Luković, *nav. delo*, 155.

Kostić is indisputable, but that the creativity of the Serbian poet in that field far exceeded the existing language standards, and even stood out from the language he himself used. This newly developed, somewhat artificial terminology, had no chance to be checked and proved it in practice, since the use of this textbook at the University of Zagreb was banned immediately after its publishing (1900). The author concludes that Kostić's undertaking reflects the epoch in which he lived, his noble desire to contribute to the rapprochement of the South Slav peoples. Hence he became one of the great intellectual minds of that time, such as Karadžić, Bogišić, Jagić, Miklošić, Vojnović and others, who considered that the Serbs and Croats were speaking one language, that should become a cohesive tissue for their coexistence rather than for divisions and discord.

Key words: Laza Kostić, Legal terminology, Dernburg's 'Pandekten', University of Zagreb, German historical school, Valtazar Bogišić

Slobodan Damjanović
pisac i prevodilac, Beograd

JUGOSLOVENSKI MISLIOCI I LUTANJA SRPSKE MISLI

Rezime: Prema dubokom ubeđenju autora ovog članka jugoslovenska ideja zasnovana je na samonegaciji i samoporicanju srpskog naroda. Na oltar lažne države položeni su ime, pismo, interesi i kultura istinskog, istorijskog naroda. Pojam jugoslovenske filosofije počiva na pet stubova. To su: a) preuveličavanje značaja hrvatskih mislilaca; b) odbacivanje srpske duhovne tradicije; c) stvaranje lažne ravnoteže između različitih pojava; d) poklanjanje srpske duhovne tradicije nepostojećoj jugoslovenskoj naciji; i, kao najvažnije, e) davanje prednosti materijalnom nad duhovnim.

Ključne reči: jugoslovenska ideja, „znak vremena“, filosofija južnoslovenskih naroda, duhovni temelji, stubovi jugoslovenske filosofije

Knjiga Ksenije Atanasijević *Jugoslovenski mislioci* objavljena je na francuskom jeziku pre više od sedam decenija, a još uvek nije prevedena na srpski jezik. A trebalo bi! I to ne samo zbog svojih stručnih i pedagoških kvaliteta kojima nesumnjivo raspolaže, već pre svega zato što u sebi sadrži duhovne temelje jugoslovenske ideje, jugoslovenske države, i ogromnog, gotovo neshvatljivog stradanja srpskog naroda povezanog sa njima. U istoriji, isto kao i u ljudskom životu, sve se prvo dešava u svesti ili duhu, pa tek onda u stvarnosti. Može se reći da je čovek slika Božija i po tome što, pre ljudskih dela i njihovih posledica, dolaze ljudski logosi. Jednom rečju, u knjizi *Jugoslovenski mislioci*, dati su duhovni temelji jugoslovenske zablude srpskog naroda.

Osim kao svedočanstvo srpske zablude, ovu knjigu možemo posmatrati i kao nesvesno svedočanstvo vremena u kome je nastala.

U njoj se, na primer, na više mesta pominje „jugoslovenska rasa“ mada je jasno da se termin rasa nikako ne može koristiti u nacionalnom kontekstu. Jugoslovenska rasa ne postoji isto kao što ne postoji ni bugarska, srpska, mađarska ili belgijska rasa. Rasa nije nešto što se obeležava etničkim i političkim granicama. U sociološkom smislu u kome su ovaj

pojam koristili Artur de Gobino i Hjuston Stjuart Čemberlen, rasa je zbir telesnih, duševnih i duhovnih osobina neke ljudske skupine. Pojam rasa širi je od pojma narod.

Zbog čega onda ovaj pojam srećemo u jednoj neadekvatnoj upotrebi i to ne samo kod Ksenije Atanasijević već i kod mnogih drugih javnih i političkih ličnosti njenog doba? Odgovor na ovo pitanje treba tražiti u sve većoj političkoj i vojnoj moći nacističkog Trećeg rajha i pretnje koja je dolazila sa njom. Upotrebljavati pojam koji je u Nemačkoj, u četvrtoj deceniji prošlog veka bio *Summum bonum* i kolektivnog i pojedinačnog života, koristiti ga, pa makar i pogrešno i neosnovano bilo je sredstvo opstanka, politička mimikrija koja je nastojala da se prilagodi novonastaloj situaciji, u kojoj je jedna destruktivna svetsko-istorijska snaga već svima stavila do znanja da će se izliti preko svojih granica i u svoj vrtlog uvući veliki deo čovečanstva.

Kao što smo rekli, Ksenija Atanasijević¹ u ovome nije bila usamljena. Veličanje rasa postalo je opšte mesto političkog i javnog diskursa. Nje ga nalazimo tamo gde ga po definiciji ne bi trebalo da bude. Rimokatolička crkva koja je sebe predstavljala i predstavlja kao jednu nadnacionalnu i nadrasnu organizaciju, postala je žrtva ove prakse. Tako na primer, kardinal Gerber 1935. godine piše da „ne možemo nijednom narodu zabraniti da neguje svoje rasne korene i da pronalazi sredstva za svoj cilj“.² U katoličkom listu *Oservatore Romano*, u to doba je pisalo: „Katolicizam ne odobrava mešovite brakove i ne preporučuje ih jer nema poverenja u ukrštanje.“³

Drugi „znak vremena“ povezan je sa ocenom filozofskog rada Dušana Nedeljkovića, u to doba pripadnika ilegalne KPJ. Za njega autorka kaže kako „svoj pogled na svet usaglašava sa Heraklitovom filozofskom koncepcijom materije“.⁴ Da se razumemo: od Sokratovog sagovornika Kratila

1 Ksenija Atanasijević (1894–1981), uz Isidoru Sekulić i Anicu Savić-Rebac najznačajnija intelektualka u Srbiji u prvoj polovini XX veka. U periodu 1924–1936. radi kao docent na Filozofskom fakultetu. Pobornik feminizma i pacifizma; izrazito antifašistički usmerena. U metafizici, posle napuštanja Petronijevećevih shvatanja, ona zastupa jednu mističku i iracionalističku struju pod uticajem episkopa Nikolaja Velimirovića. U etici zastupa hrišćanski moral. Pored knjige *Penseurs Yougoslaves*, napisala je još: *Racionalizam i misticismizam* (1928), *Filozofski fragmenti* (1929–1930), *Hristova etika* (1933), *Etika praštanja* (1934). Objavila je niz članaka po časopisima; spisak njenih radova iznosi preko 500 bibliografskih jedinica. Bavila se prevodilaštvom i između ostalog prevela: Platonov dijalog *Parmenid*, Aristotelov *Organon*, Spinozinu *Etiku*, Adlerovu *Individualnu psihologiju*. Takođe se bavila i Bajronovom poezijom. Videti: Dr. Andrija B. Stojković *Razvitak filozofije u Srba 1804–1944*. Beograd 1972, str. 398–399, i Ljiljana Vuletić *Život i misao Ksenije Atanasijević*, Beograd 2005.

2 Ani Lakrua Riz *Vatikan, Evropa i Rajh*, Službeni glasnik, Beograd 2006, str. 305.

3 Ibid. str. 304.

4 *Penseurs Yougoslaves*, Belgrade, Bureau centrale de presse, 1937 str. 14.

gotovo niko o sebi nije mislio kao o Heraklitovom sledbeniku. Pa to svakako ne može biti ni čovek koji je živeo 25 vekova posle Heraklita.

O čemu se radi? U doba kad je knjiga pisana, Komunistička partija je već bila zabranjena i proganjana politička organizacija. Pošto su svi znali da ova stranka svoju teorijsku koncepciju sveta zasniva na materijalizmu i Hegelovski shvaćenoj dijalektici, reći za nekog da pripada dijalektikom i istorijskom materijalizmu – što je bilo filozofsko opredeljenje Dušana Nedeljковиća – značilo je, ne filozofsku ocenu i katalogizaciju već političko denunciranje. Autorka je ovo očigledno htela da izbegne pa je, prihvatajući hegelovsko-marksističku ocenu Heraklita kao materijaliste i dijalektičara, htela na ovaj način da prilikom ocene njegovog rada, poštedi svog kolegu.

A kako je ovaj „Heraklitov sledbenik“ uzvratio pažnju? Onda kada su njegovi došli na vlast, a svi ostali oterani u ilegalu? Samo 10 godina posle pojavljivanja *Jugoslovenskih mislilaca* Dušan Nedeljковиć, predsednik Komisije za utvrđivanje ratnih zločina izdaje svoj pamflet *Reakcionarna filozofija stare Jugoslavije*. U njemu on Kseniju Atanasijević naziva „novom sholastičarkom“, „diplomiranim lakejom“ i pripadnikom intelektualne grupe opisanom kao „komična starudija“. U ovu grupu, pored ostalih, spadali su „šestojanuarac“ Dvorniković, „ratni zločinci“ Jonić i Vujić, episkop Nikolaj Velimirović, čija „mistika“ vodi ka „četničkim bradama“. Kao pripadnik ove grupe Ksenija Atanasijević je, prema autoru, blagosiljala grozne četničke zločine.⁵ Ako znamo atmosferu koja je vladala prvih godina komunističke vladavine, onda shvatamo da ove ocene nisu obična denuncijacija; one su bile – poziv na smaknuće.

Kao znak vremena zanimljiv je i pristup ličnosti i poreklu Ruđera Boškovića. Ovaj slavni mislilac svetskog formata, po veroispovesti je bio rimokatolik, a po nacionalnosti, prema svim dostupnim izvorima pripadao je srpskom narodu. Šta je važnije, posmatrano iz današnje perspektive? Da li je ovaj Dubrovčanin Srbin ili Hrvat? Ova pitanja su aktuelna u doba kada je nastajala knjiga *Jugoslovenski mislioci*.

Autorka je našla dobro, ali nažalost prividno rešenje; po njenom mišljenju Ruđer Bošković je bio Jugosloven.

Drugo rešenje, znatno realnije i utemeljenije, danas više niko ne uzima u obzir. Ruđer Bošković pripadao je onoj nacionalno-verskoj skupini, koja se do Drugog svetskog rata označavala imenom Srbin-katolik. Međutim, posle velikog genocida hrvatske države nad Srbima, ova etničko-verska skupina je jednostavno nestala, a sa njom je nestao i svaki pojam o njoj.

5 Dušan Nedeljковиć *Reakcionarna filozofija stare Jugoslavije*, Beograd, bez godine izdanja, str. 21. Delimično prerađen (bez veličanja Staljina!) ovaj tekst nalazi se i u knjizi: Dušan Nedeljковиć *Naša filozofija u borbi za socijalizam*, Srpsko filozofsko društvo, Beograd 1952. godine.

*Jugoslovenske misli*oće možemo posmatrati i ocenjivati iz jednog, da tako kažemo, „profesionalnog ugla“. Ova knjiga izlaže sadržaj viševekovnog procesa tokom koga su južnoslovenski narodi – koje autorka, uprkos postojećoj evidenciji, smatra jednom nacijom – izgradili shvatanje sveta i ljudskog života. Ovaj proces osim od ličnosti i kulture, zavisi još i od takozvanog *pragmatičnog* faktora.⁶ Ovaj delotvorni, pragmatički faktor, znači da mislioci ne pišu svoje knjige u vakumu i ne stvaraju *ab ovo*. Na njihove hipoteze, pored prirode „večnih“ pitanja utiču i ranije dati odgovori. Istorija filozofije prikazuje nam se kao jedan lavirint; odbačeni odgovori na koje se više ne možemo vraćati, jesu ili putevi kojima ne treba ići ili ukazivanje na pravi put.

Filozofija južnoslovenskih naroda jednim delom aktivno učestvuje u svetskoj filozofiji (Ruđer Bošković, Branislav Petronijević...) a delom pasivno preuzima već postojeća rešenja. U pisanju nacionalne istorije delotvorni ili pragmatički faktor ima dakle jednu aktivnu i jednu pasivnu stranu.

Ono što se može zameriti priloženom načinu ispitivanja, jeste potpuno zanemarivanje vizantijskog, hrišćanskog i neoplatonističkog nasleđa i njegovog uticaja na srpsku duhovnost ne samo Srednjeg već i novog veka i modernog doba. U osnovi ovakvog stava po našem mišljenju jeste pogrešna koncepcija integralističkog jugoslovenstva („Jedan kralj, jedna država, jedan narod“), i potupne okrenutosti vrednostima latinskog Zapada. Zbog toga, autorka nije bila u stanju da uvidi postojanje ovog izuzetno značajnog aspekta naše misli, aspekta koji upućuje na njenu duboku ukorenjenost – nezavisno od zapadno-evropskog posredovanja – u antičko i hrišćansko nasleđe.

Svako napisano delo, pa naravno i ovu knjigu, možemo tumačiti iz ugla njenog autora. U bogatoj ličnosti „prve dame“ naše filozofije i o njenom zanimljivom životnom putu može se dosta toga napisati. Čitaocu u tom smislu preporučujemo izvanrednu knjigu gospođe Mirjane Vuletić.⁷

Mi ćemo pokušati da knjigu sagledamo kao dokument o intelektualnom i moralnom stanju srpskog naroda, kao svedočanstvo o duhovnim temeljima na kojima je počivala prvo jugoslovenska ideja, a zatim i jugoslovenska stvarnost i propast povezana sa njom.

Prikaz Marka Marulića i uopšte sadržaj dela ovog dalmatinskog moraliste primer je prvog stuba jugoslovenstva u srpskoj nacionalnoj svesti, stuba koji ćemo u nedostatku boljeg izraza nazvati *Preuveličavanje*.

Sentencije i razmišljanja ovog pisca ako nisu beznačajne i opšte poznate, onda su izuzetno glupe pa čak i nepobožne. Ima li išta gluplje od basne o „Kozi koja je pojela magarca“ pa ga posle „izbljuvala“ i nepobožnije

6 Vilhelm Vindelband, *Povijest filozofije*, Naprijed, Zagreb, 1988, str.50.

7 Ljiljana Vuletić, *Život i misao Ksenije Atanasijević*, izdanje autorke, Beograd 2005.

od povezivanja ove groteskne slike lišene bilo kakve veze sa stvarnošću, sa Novozavetnim moralnim razlozima na koje se pomenuta basna poziva (Luka VI, 37; Mat. VII. 2) i ima li išta banalnije od molitve „O Bože koji vladaš svim stvarima, vodi nas u raj!“,⁸ pa ipak naša autorka ovog moralistu, slobodno možemo reći, zasipa komplimentima. Sa ovim u vezi treba pomenuti i ocenu izvesnog Ajzengrajena (Eisengreien), ocenu koju Ksenija Atanasijević sa odobravanjem navodi, a koja Marulića ocenjuje kao „najboljeg filozofa svoga doba i izvrsnog pesnika i pisca“. Uprkos traganja po svim značajnijim enciklopedijama i leksikonima – nemačkim, francuskim, engleskim pa i hrvatskim – ime ovog hvalospevca nismo uspeli da pronađemo. Ni ime ni delo. Reč je dakle o najobičnijoj obmani koju je naša autorka bez provere prihvatila kao istinu.

Dakle, rekli smo Preuveličavanje. Preuveličavanje minornih istorijskih ličnosti i njihovo nametanje Srbima, bilo je potrebno da se stvori lažna ravnoteža veličine. Na srpskoj strani smatralo se da će ovaj metod učvrstiti ideju koja nigde osim u Srbiji i Crnoj Gori nije bila ni prihvaćena, a kamoli utemeljena. Zbog preuveličavanja, tog stuba jugoslovenske države i jugoslovenske svesti u Srbima, u našim udžbenicima decenijama su isti status imali seoski bundžija Matija Gubec i svetsko-istorijska ličnost kneza Lazara. Bilo je potrebno da se izjednačimo i u istoriji i u duhu pa da lažna zajednica tako opstane. Druga strana preuveličavanja hrvatskih i slovenačkih ličnosti bila je potcenjivanje i odbacivanje sopstvenih, a o tome ćemo takođe govoriti. Sada se zadržavamo na oceni da je potcenjivanje sebe i preuveličavanje drugih bila cena koju je državotvorni narod morao da plati za opstanak države koju su svima osim njega – stari, novi i najnoviji narodi – smatrali ili „nužnim zlom“ ili „prelaznim rešenjem“.

Učenje Franciscusa Petriciusa, koga je autorka prikazala pod imenom Franjo Pertić – mada se on sam tako nije potpisivao – predstavlja najslabiji prikaz u knjizi i povezan je sa drugim stubom jugoslovenske svesti u srpskom narodu.

Prvo o prikazu: ne možemo se složiti sa tezom da je ovaj autor izgradio „jedno sasvim originalno shvatanje sveta“. Učenje Franciscusa Petriciusa samo je jedna varijanta renesansnog idealizma koji se negovao na firentinskoj Akademiji Kozima Medičija, a čiji su najznačajniji predstavnici bili Marsilio Fičino i Đovani Piko dela Mirandola. Firentinska akademija bila je poslednji značajan pokušaj da se na duhovni prostor latinskog Zapada vrati platonistička metafizika i njena teza o transcendentnoj suštini sveta.

Opisujući učenje Franciscusa Petriciusa, Ksenija Atanasijević tvrdi da je to jedna metafizika svetlosti, „svetlosti koja je isto što i dobro“, i koja

8 Marko Marulić, *Plavca nova*, N. Z, Marko Marulić, Split 1971, str. 168.

„stvara život, dušu, telo, jednom rečju svu prirodu“. Za tu svetlost ona kaže kako je opšteprisutna i kako „sve stvari održava i uništava“.⁹ Najzad, ona je poistovećuje sa Bogom.

Kada bi Patriciusovo učenje bilo onakvo kakvim ga naša autorka prikazuje, onda ovaj renesansni mislilac ne bi bio obnovitelj platonizma, već pre neke varijante panteizma, pa čak i staroegipatske mitologije i njenog učenja o bogu Sunca Ra. Patricius jasno pravi razliku – koja se u prikazu ne pravi – između fizičke svetlosti i njenih elemenata koji „potpadaju pod vid“ i netelsne svetlosti za koju kaže da je „sasvim jednostavna“. Drugim rečima, on pravi razliku između svetlosti koju ispituje optika i svetlosti u jednom dubljem smislu, koja je predmet mističke metafizike. Za ovu drugu, natprirodnu i nadiskustvenu svetlost, Franciscus Patricius tvrdi da je prazor i idealni svet koji je „beskrajno svetlo puno svetala svih ideja“.¹⁰ Ova nadzemaljska i netelesna svetlost jeste ono što se u antičkom platonizmu nazivalo *κοσμος νοετος*, odnosno svet inteligibilnih bestelesnih suština.

Izvor i otac ove svetlosti – i to je najviši stepen neoplatonskog misticizma jeste Bog. Bog, dakle ne samo što nije telesno svetlo, kako tvrdi autorka, On je iznad i netelesne metafizičke svetlosti.

Zašto je ovo važno osim zbog ukazivanja na pogrešno tumačenje dela jednog mislioca? Po našem mišljenju ovde se skriva drugi duhovni stub jugoslovenstva, a to je odbacivanje ili nepoznavanje sopstvene duhovne tradicije. Nemanje sluha za neoplatonizam zapadnog tipa, označava i odsustvo razumevanja za sopstvenu neoplatonističku tradiciju, datu u obliku isihazma. Da podsetimo, po mišljenju jednog od najboljih poznavalaca duhovnosti srpskog srednjeg veka, Dimitrija Bogdanovića, „glavnu posredničku ulogu prema neoplatonizmu ima u nas književnost isihazma“.¹¹

Ograničenost prostora i cilj ovog predgovora, prisiljava nas na jedan sažeti, takoreći telegrafski prikaz ove tendencije srpskog srednjeg veka. Grigorije Camblak, pisac kraja XIV veka i početka XV veka, u *Službi Stefanu Dečanskom*, daje neke od osnovnih elemenata hrišćanskog, neoplatonskog misticizma. Opisujući cilj asketskog života on sasvim, neoplatonistički taj momenat opisuje sledećim rečima: „Oči stekavši duhovne...Sada gledaš jasno što oko ne vide, po apostolu“. Uslov za postizanje ovog mističkog zanosa i saznanja jeste poseban način života koji se u duhu hrišćanskog neoplatonizma opisuje kao životni stav koji okreće lice od prolaznog i propadljivog i usmerava se ka večnom i nepropadljivom („propadljivo ne mareći i na nepropadljivo motreći“). Onaj koji vodi ovakav način života

9 Ksenija Atanasijević *Penseures Yougoslaves* str. 50

10 Frane Petrić, *Nova sveopšta filosofija*, Liber, Zagreb 1979, str. 184.

11 Dimitrije Bogdanović, *Studije iz srpske srednjovekovne književnosti* Srpska književna zadruga, Beograd 1997, str. 303.

u jednom trenutku postaje „sasud izabrani, dostojan Božije posete“;¹² drugim rečima, dostojan da primi dar mističkog zanosa i saznanja.

Pre njega Kir-Siluan, trenutak mističkog prosvetljenja opisuje i kaže da „onima koji to budu osetili ništa na nebu ni na zemlji nije slađe“.¹³ A to je prema ovom autoru, saznanje presvetle i beskonačne božanske svetlosti. Za put do tog stanja Kir-Siluan kaže da „duh...kao po stepenicama, dobrim delima uzlazi ka Bogu.“ Ima li veće suprotnosti između mističkog vizantijskog neoplatonizma i aristotelovskog racionalizma sholastike latinskog zapada. Ako je koren svih evropskih naroda u srednjem veku, ako je srednji vek njihovo detinjstvo i mladost, koja ih je isto kao i detinjstvo i mladost pojedinačnog čoveka zauvek oblikovala, onda su Srbi sa jedne i Hrvati i Slovenci sa druge strane, bili mnogo udaljeniji nego što se to i najvećim pesimistima činilo. Da bi se ove dve suprotnosti spojile u jednu, jugoslovensku ideju, bilo je neophodno da se jedna od tih strana odrekne svoje prošlosti, svog srednjeg veka. Ne treba da kažemo koja je to strana bila. *Odricanje od sopstvene prošlosti* – to je stub jugoslovenstva u srpskoj nacionalnoj svesti.

Mistički neoplatonizam po našem mišljenju jeste i ključ za tumačenje Njegoševog dela, pre svega *Luče Mikrokozme*. Stoga se ne bi mogli da složimo sa tvrdjenjem Ksenije Atanasijević koja govoreći o ovom filozofskom spevu tvrdi kako je ovaj autor za svoje mističko nadahnuće „materijal našao u ezoteričnim učenjima“.¹⁴ Pre problema „ezoterijskih izvora“ dolazi pitanje uticaja odbačene i zaboravljene tradicije hrišćanskog neoplatonizma na Njegoševo shvatanje sveta. Obratimo pažnju, samo na jedno mesto iz *Luče Mikrokozme*:

„Ja sam tvoja iskra besamrtna
reče meni svijetla Idea
vodiću te k viječnom ognjištu
iz kojeg sam i ja izlećela.“

Ne znamo nijedno mesto, ne samo u našoj nego ni u svetskoj književnosti, koja na jezgroviti način izlaže srž neoplatonističke metafizike.

Izraz „Idea“ kojim se, od Dekarta i Loka, prvo na Zapadu a onda i u čitavom hrišćanskom kulturnom krugu, označavaju isključivo kognitivni sadržaj svesti, kod Njegoša, upotrebljava se u svom izvornom platonovskom, tačnije neoplatonovskom značenju. „Idea“ je ovde transcendentna suština, temelj ljudskog bića, ili kako kaže Njegoš, njegova – *iskra besamrtna*. Dalje, ova transcendentna suština se u duhu hrišćanskog platonizma poistovećuje sa anđelom čuvarom. Na taj način Njegoš postaje deo one

12 Grigorije Camblak, *Književni rad u Srbiji*, Prosveta, Srpska književna zadruga, Beograd 1989, str. 101.

13 *Šest pisaca XIV veka*, Prosveta, Srpska književna zadruga, 1986, str. 77.

14 Ksenija Atanasijević, *Penseures Yougoslaves*, str. 103.

tradicije koja platonovske večne i neprolazne inteligibilne korene čoveka izjednačava sa Staro- i Novozavetnim anđeoskim silama. Ova tradicija postoji od ranog hrišćanstva pa sve do ruskih idealističkih filozofa XX veka.

Tako na primer, Blaženi Avgustin stihove 95. psalma – „Jer je Gospod veliki Bog i veliki car nad svijem Bogovima“ – tumači tako što izraz „bogovi“ izjednačava sa platonovskim idealnim suštinama. Na isti način, Avgustin izraz iz psalma 125 – „Sluge Gospodnje“ – tumači u istom smislu. To su ono što on naziva *inteligibilia* ili „one stvari koje samo umom mogu da se shvate“.¹⁵

Kod Florenskog (ruskog autora iz prvih decenija XX veka) nalazimo učenje o Svetoj Sofiji koju ovaj autor shvata kao „veliki koren stvorenja u svojoj celini“. Sadržaj Sofije su ideje, a te ideje autor tumači prvo kao „nebesko biće koje oblikuje zemaljsko biće“ a drugo kao „konkretna punoća najvišeg savršenstva i stvarnosti“.¹⁶ (16) U odnosu prema stvorenjima to je njihova prvobitna priroda a drugo njihov anđeo čuvar. Posmatran po svom odnosu prema Bogu, „sofijski svet“ jeste ljubav Božija. Najzad, stih koji govori o odnosu „ideje“ i „vječnog ognjišta“ – „iz kojeg sam i ja izlećela“ upućuje na naoplatonističku teoriju emanacije duhovnog sveta večnih oblika iz nedostizne božanske suštine.

Kad sad pogledamo navedene stihove, onda nam postane jasno da je crnogorski vladika i srpski pesnik bio duboko utemeljen ne u „ezoterijskim sferama“ već u hrišćanskom neoplatonizmu kao teorijskom osnovu isihastičkog života i doživljava suštine stvorenog sveta i svakog stvorenja u njemu. Odbacivanje ovog temelja znači podsecanje samog duhovnog korena srpskog naroda; Jugoslavija od Srba nije tražila samo žrtve u telu davane tokom čitavog XX veka, već kao što vidimo i žrtve u duhu.

Kad već govorimo o Njegošu, možda nije na odmet pomenuti činjenicu da autorka uz njegovo ime devet puta pominje pridev „crnogorski“, osam puta pridev „jugoslavenski“, a nijednom „srpski“. Čitajući prikaz o Njegošu, polako počinjemo da shvatamo kako je jugoslovenstvo poslužilo, da tako kažemo, kao rupa kroz koju je iscurilo srpstvo najsrpskijeg dela našeg naroda; i ne samo njega. Uslov jugoslovenstva bilo je potiskivanje i brisanje srpstva; ovaj proces nalik je amneziji. Čovek koji izgubi svest o svojoj ličnosti, svom poreklu i svojim životnim ciljevima, lako postaje plen svake vrste obmane. Narod koji se odrekne sebe, gubi svest o sebi. Za takav narod se onda lako može reći ono što je svojevremeno izjavio Peter Handke: „Zbog svoje verske i geografske upućenosti na same sebe, Srbi ne umeju sebe da objasne“.¹⁷

15 Augustin, *The City of God*, Penguin books, London, 1972, VIII, 6, str. 308.

16 N. O. Losski, *Histoire de la Philosophie russe*, Payot, Paris 1954, str. 188.

17 *Politika*, 3. IV 1998.

Pored sveg poštovanja koje imamo prema jednom od retkih ljudi na Zapadu koji je na jugoslovensku krizu i srpsku nesreću gledao mimo uspostavljenih šablona, ne možemo a da ne primetimo svu glupost ove izjave. Šta znači geografska upućenost? Pa ne žive Srbi na nekom pacifičkom ostrvu oko koga stotinama kilometara ima samo voda. I šta je verska upućenost na samog sebe? Nisu Srbi isto što i zaostali zoroastrijanci koji se kriju u Iranu. Ipak, u ovoj izjavi nešto je vredno pažnje a to je teza da Srbi ne umeju da objasne sebe. Oni koji su se odrekli svog imena i svog porekla to stvarno nisu u stanju. Jer šta je za nas Jugoslovenstvo? Duhovno stanje naroda koji se prvo odrekao svog imena, a onda potvrđujući staru maksimu *nomen est omen*, i svoje prošlosti.

Kao što smo rekli, srpska književnost srednjeg veka sa svojim bogatim sadržajem hrišćanskog neoplatonizma, ostala je izvan interesovanja Ksenije Atanasijević. Ali, da li je to ipak smetnja da se bolje shvati misao onih koji su, po Avgustinovim rečima „usred ludosti ovoga sveta, mudrost učinili svojim zanimanjem“. Da li se uticajima hrišćanskog neoplatonizma možda može objasniti i metafizika Branislava Petronijevića. Kad ovo kažemo mislimo na njegovo tvrđenje da se svet i svaka stvar u njemu „sastoji iz prostih i kvalitativnih tačaka“. Ove kvalitativne tačke su prema Petronijeviću kvantitativno neprotežne ali su ispunjene „kvalitativnim sadržajem“. Petronijević zatim tvrdi da postoji „supstancija sveta...iz koje potiču kvantitativne tačke...pri svom nastajanju i u koju se vraćaju pri svom nestajanju“.¹⁸ U predgovoru Petronijevićevoj *Istoriji novije filozofije*, profesor Branko Pavlović, povezujući ove teze sa tradicijom neoplatonizma, kaže da bi „vredelo pokušati jedno naknadno čitanje njegovih *Principa metafizike*, jedno čitanje koje bi moglo otkriti povezanost metafizike sa tradicijom iz koje je Petronijević proizašao, mada sam nije bio toga svestan“.¹⁹ Kao potvrdu ovog mišljenja možemo dodati i Petronijeviću tezu prema kojoj se „istraživanje metafizike proteže i na transcendentalne sastojke stvarnosti“.²⁰ Treba se setiti i navedenih Njegoševih stihova. Ako umesto „Idea“ kažemo, u Petronijevićevom duhu „prosta kvantitativna tačka“, a umesto „večna ognjišta“ kažemo „supstancija sveta“ onda teza profesora Pavlovića dobija na svojoj težini i uverljivosti.

Deo posvećen Dositeju Obradoviću i Petru Bartuloviću, jednom pravoslavnom i jednom katoličkom moralisti, otkriva nam treći temelj jugoslovenstva – *proizvoljno spajanje i stvaranje prividne ravnoteže*. Stvarno,

18 Branislav Petronijević, *Metafizičke rasprave*, izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci, 1991, str. 212

19 Branko Pavlović, *Petronijević u istoriji novije filozofije*, predgovor knjizi Branislav Petronijević *Istorija novije filozofije*, Nolit, Beograd 1982, str. 43.

20 Branislav Petronijević, *Metafizičke rasprave*, izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci 1991, str. 204.

čega ima sličnog u delu rimokatoličkog sveštenika i bivšeg pravoslavnog monaha, što ne bi bilo zajedničko sa tezama bilo kog moraliste toga doba? Sa istim intelektualnim razlozima Dositej Obradović mogao je biti prikazan u paru i sa nekim drugim sledbenikom prosvetiteljstva. Da mnogo godina posle smrti ovih autora nije stvorena država koja je obuhvatila zavičaj i jednog u drugog – država koja od početka do kraja nije bila utemeljena u svesti bar polovine svojih žitelja – niko ih nikad ne bi dovodio u neku sadržajnu vezu.

Ovaj duhovni temelj pomaže nam da shvatimo sve one nategnute ravnoteže i izjednačavanja: četnika i ustaša, srpskih i hrvatskih nacionalista, stvaranje raznih mitova i povezivanje raznih „Bora i Ramiza“. Imamo dosta osnova da na temelju istorijskog iskustva tvrdimo kako je ova duhovna alhemija delovala samo u srpskoj nacionalnoj svesti.

Sledeći, četvrti temelj nalazi se u delu posvećenom narodnoj mudrosti. I pored činjenice da sve poslovice i gotovo sve narodne pesme pripadaju srpskom duhovnom nasleđu, one se prikazuju kao deo „jugoslovenske“ narodne mudrosti. Ovaj temelj nazvali bi *Poklanjanjem*. Oni koji su posle dva rata dovedeni do ruba biološkog opstanka, velikodušno su poklonili svoje etničke i istorijske teritorije, pasivno gledajući kako administrativna podela prerasta u državnu. Sasvim je prirodno očekivati od njih da poklone i svoju narodnu mudrost.

Iz ovoga poklanjanja proizilazi i teza, decenijama zastupana u srpskom duhovnom prostoru, o podjednakom stradanju svih delova jugoslovenskih naroda. Kad smo im poklonili svoje duhovno blago, onda smo im poklonili i teritorije i svoja stradanja.

Postavlja se pitanje da li smo im ovo duhovno blago poklonili zato što je to bilo jedino što oni mogu da prihvate. Da li je to bio razlog zašto je zaobiđena umetnička književnost srpskog srednjeg veka i njeno bogato neoplatonističko nasleđe.

Pored sveg poštovanja prema narodnoj književnosti i mudrosti koja je u dugom vremenskom razdoblju bila jedini izvor duhovnog života, vođenog izvan manastira i crkava, možemo se složiti sa tvrđenjem Milana Kašanina, po kome „nema evropskog naroda čija bi najviša muzika bila folklorna, a najveća poezija narodna pesma“.²¹

Možda razlog zanemarivanja umetničke književnosti srednjeg veka i stavljanje u prvi plan narodne književnosti treba tražiti u činjenici što su Gete, Lamartin i još poneki velikan XIX veka poštovali isključivo srpske narodne pesme. Ako je ova hipoteza tačna, onda smo mi svoju prošlost tumačili na osnovu tuđih merila i sebe smo, da tako kažemo, posmatrali kroz tuđe naočari.

21 Milan Kašanin, *Srpska književnost u Srednjem veku*, Prosveta Beograd 1976, str. 6.

Pre nego što napustimo deo posvećen narodnoj mudrosti treba pomenuti jedno pogrešno tumačenje završnih stihova pesme „Kosovka devojka“, tumačenje kome se i autorka priklanja. Naime, tumačeći stihove:

„Da se jadna za zelen bor vatim
i on bi se zelen osušio.“²²

tvrdi da u njima „Kosovka devojka...opisuje fatalnost koja je pogađa...²³ Sa ovom ocenom se ne možemo složiti. Jedan svetsko-istorijski događaj ne može biti primer opšteg pravila koje upravlja nečijim životom. Kad bi to tako bilo, onda navedeni stihovi ne bi bili „besmrtni“ već bi predstavljali izraz jednog čudovišnog i patološkog egoizma. Ovde nije reč o primeru za opšte pravilo, jer su istorijski događaji jedinstveni i neponovljivi. Ovde se radi o hrišćanskom shvatanju odnosa čovekovog greha i sudbine celokupne prirode.

Navedeni stihovi ne znače, kao što autorka tvrdi, da se Kosovskoj Devojci stalno u životu dešavaju neprijatni događaji- „fatalnost koja je pogađa“ – pa da u jedan od njih spada i boj koji će na presudan način obeležiti moral i shvatanje svih generacija srpskog naroda. Oni imaju jedno dublje, mističko i razlozima nepristupačno značenje i odnose se na posledicu čovekovog prvorodnog greha. „Jer znamo“ piše apostol Pavle, „Da sva stvar uzdiše i tuguje do sada“ (Rim. VIII, 22).

U završnim stihovima kosovka devojka ne oplakuje događaj jer je on iznad suza; ona u njima govori o veličini i dubini samrtne tuge koja je tolika da i sama priroda zamire pred njom. I sama „tvar uzdiše i tuguje“ nad propašću srpske vojske i države. To je, po našem mišljenju pravi smisao završnih stihova pesme „Kosovka devojka“. Ma šta danas govorili „teoretičari budućnosti“ – sinovi i kćeri teoretičara i zastupnika „svetle budućnosti“ – Kosovki boj je bio događaj takvih razmera da se do kraja istorije i vremena neće izbrisati.²⁴

Poslednji i možda najzačajniji stub jugoslovenske zablude nalazimo u članku posvećenom Jovanu Cvijiću. Cvijić je, po rečima autorke, „pokušao da izgradi jednu dovršenu i dokumentovanu teoriju o karakterima i tipovima jugoslovenskog naroda“.²⁵

U psihologiji naroda ili „psihičkoj etnologiji“ treba razlikovati dve stvari. Duh ili svest naroda i poreklo tog duha ili svesti. Prema osnivaču psihologije naroda, Moricu Lazarusu „duh naroda to je ono što od mnoštva pojedinaca čini narod; to je veza, princip, ideja naroda, koja od njega

22 Vojislav Đurić, *Antologija narodnih junačkih pesama*, Srpska književna zadruga, Beograd 1982, str, 284.

23 Ksenija Atanasijević, *Penseures Yougoslaves...*

24 Ovu situaciju najbolje i najsažetije opisuju sledeći stihovi Miodraga Pavlovića: „Sada je to priča u gradu budala, a tad su poginula cara dva“.

25 Ksenija Atanasijević, *Penseures Yougoslaves*, str. 278

stvara jedinstvo“.²⁶ Ova teorija o postojanju jedinstvene narodne svesti, od samog svog nastanka bila je izložena razornoj i, rekli bismo, opravdanoj kritici. Ne ulazeći u detalje te kritike treba pomenuti pre svega nejasan status njenog predmeta. Gde i kako postoji duh naroda? I da li uopšte postoji na način koji bi psihologiji naroda obezbedio položaj naučne discipline? Kritikujući ovu teoriju i Diltaj je tvrdio kako narodna duša nema ono jedinstvo samosvesti i postupanja koje uočavamo u pojmu individualne duše. Imajući u vidu ovu kritiku, nije li onda pravljenje države na pretpostavljenom jugoslavenskom nacionalnom duhu, bilo zapravo zidanje na pesku.

Međutim, za nas je drugo pitanje važnije. Naime, šta je prema Cvijićevom mišljenju temelj jedinstvenog jugoslavenskog nacionalnog duha? Na ovo pitanje autorka prikazujući Cvijićevo delo odgovara: „On (Cvijić) procenjuje da su razlike psihičkih osobina u vezi sa prirodom geografski individualizovanih regiona.“²⁷ Drugim rečima, geografski uslovi u kojima žive neke ljudske skupine, određuju njihovu svest, vrednosni sistem i način postupanja. I tu dolazimo do petog i poslednjeg temelja jugoslovenstva u srpskom narodu, naime do *Davanja prednosti materijalnog nad duhovnim*. Religiozno i vrednosni sistem povezan sa njim, potiskuju se u drugi plan, a prednost se daje materijalnom, odnosno geografskom.

Teza po kojoj ljudsku svest, vrednosti i pravila postupanja izvedena iz njih, određuju geografski uslovi jeste varijanta takozvane geografske teorije društva. Prema ovoj teoriji klima, reke, reljef, flora i fauna itd., određuju ljudsko društvo i njegovu kulturu. Ovom teorijom ljudska svest svodi se na prirodnu okolinu a čoveku se poriče sloboda; on se svodi na privezak prirode. Osim toga, prema ovoj teoriji, čovek nije slika i prilika svog Tvorca već je, da tako kažemo, *ens geographicum*.

Cvijićeva teorija umesto duhovnih vrednosti u temelj nacionalnog bića postavlja materijalne entitete. O čemu je ovde reč? Vrednosti Svetog su, prema raširenom, gotovo opštem iskustvu, najviše vrednosti. One su ne samo iznad materijalnih, već su i iznad moralnih, sazajnih i estetskih vrednosti. Ovde se treba setiti Kjerkegorovog Avrama i teleološke suspenzije etičkog, date u njegovoj nameri da, slušajući reč Božiju, žrtvuje svog sina jedinca Isaka.

Onog časa kada su više duhovne vrednosti, a sa njima i najviša vrednost Svetog, potisnute a na njihovo mesto postavljene niže, materijalne, počelo je – da se poslužimo naslovom jednog sada zaboravljenog romana – *Gordo posrtanje srpskog naroda*. Drukčije rečeno, tako velika

26 Lazarus, Moritz, *Gedanken uber Volkerpsychologie*, 1860, navedeno prema: Werner Ziegenfuss *Philosophen Lexikon*, Walter de Gruyter & Co. Berlin, 1950.

27 Ksenija Atanasijević, *Penseures Yougoslaves*, str. 281.

nesreća koja je u prošlom veku srpski narod dovela na sam rub postojanja može se objasniti samo nekim velikim uzrokom – nekim duhovnim lomom u dubini njegove svesti. Jer, sve počinje i završava se u duhu. Ako u ljudskom životu nema ničeg većeg i značajnijeg od Boga onda ni od okretanja od njega i njegovih vrednost nema veće tragedije ni za pojedinca ni za narod. Poslednji najvažniji stub, možda i sama suština krize u koju je sa prihvatanjem jugoslovenske svesti zapao srpski narod, jeste u ovom obrtanju vrednosti, u stavljanju materijalnog iznad duhovnog. Time je ono što je suštinski postalo akcidentalno, važno je postalo nevažno, a više je postalo niže.

Pomenuli smo krizu srpskog naroda i njenu povezanost sa jugoslovenskom idejom. Mada je jasno na šta mislimo ipak ćemo reći nekoliko reči o njenim razmerama. Devedesetih godina XX veka, od samog početka jugoslovenske krize i propadanja srpskog naroda u njoj, prisustvovali smo jednom sasvim neobičnom fenomenu – ujedinjenju našeg antagonističkog i podeljenog sveta. Tada su u isti stroj stali stari i provereni neprijatelji – Amerika i Iran, jevrejske organizacije i palestinski ideolozi, da pomenu samo neke od njih. Oni koji su se razlikovali u svemu u čemu se ljudi i narodi mogu razlikovati u jednom su bili složni: srpski narod je glavni, ako ne i jedini krivac za raspad Jugoslavije i građanski rat u njoj. I tada je svako našao razlog i opravdanje da se priključi gomili i baci i svoj kamen na ovaj narod. Neka vrsta planetarne mahnitosti protutnjala je kroz svetску štampu i političku elitu. Malo je bilo onih koji su odoleli ovoj struji.

Ma kakva sila bila u osnovi ove pojave – a o tome još nije formulisana ubedljiva hipoteza – jedno je sigurno: u pozadini pomenute planetarne laži stajala je sablast Jugoslavije i jugoslovenskog opredeljenja srpskog naroda u njoj.

Pored ostalog, mudrost je i borba protiv privida: Dela duha – književnost, slikarstvo, filosofija – nastaju u tišini i njihovi tvorci ponekad u tišini i zaboravu provode svoj život. Zbog toga se čini da u galami i mahnitosti ovog sveta ta dela i duhovne odluke zasnovane na njima nemaju gotovo nikakav uticaj.

Ali nije tako. Dela političara, moćnika i ljudi ovoga sveta pored svog nametljivog sjaja umiru sa svojim nosiocima, a često i pre njih. Duhovne tvorevine traju generacijama i preživljavaju vekove. Dela duha su mnogo jača nego što se misli i treba ih ozbiljno uzimati u obzir. Jedno od takvih dela jeste i teza o jedinstvenom jugoslovenskom narodu i jugoslovenskoj svesti.

Nemamo nikakvog razloga da sumnjamo u intelektualno poštenje Ksenije Atanasijević. Nekoliko godina pre smrti, u jednom intervjuu ona je izjavila: „Jedino što nikad i nikako nisam mogla da podnesem jeste laž.

Laž mrzim. To jedino mrzim na svetu.“²⁸ Imajući u vidu čitav njen život mi nemamo razloga da joj ne verujemo na reč. Međutim, svaka knjiga koja se zalaže i dokazuje jugoslovensku ideju i pored najplemenitijih namera svog autora – usuđujemo se reći posle svih proživljenih nevolja – predstavlja neoprostiv greh i zločin protiv srpskog naroda. Kseniju Atan-sijević opravdava to što je ovo delo napisala pre Drugog svetsko rata i pre svih strahota koje su se srpskom narodu desile u tom ratu; a i posle njega.

Već smo rekli da istoriju filosofije i filosofsku prošlost možemo shvatiti kao neku vrstu lavirinta. Predložena a odbačena rešenja, to su metodi koje nećemo koristiti i teze koje nećemo zastupati... Tumačenje duhovnog nasleđa srpskog naroda kroz jugoslovensku perspektivu nije put kojim se može ići. I to je prva – negativna – vrednost ovog dela.

Ali ono ima i svoje pozitivne vrednosti. Prva je način prikazivanja. Misao srpskih i ostalih filozofa izložena je pregledno i tematski jasno. Teze su međusobno povezane i čine skladnu logičku celinu. Po svojim stilskim i pedagoškim kvalitetima, ovo delo može da bude ne samo podsticaj već i uzor za buduće pisce nacionalne, duhovne, pre svega filozofske sudbine. Vrlina ove knjige jeste i povezivanje domaćeg nasleđa i evropske tradicije. U vezi sa tim možemo se zaustaviti na članku posvećenom Božidaru Kneževiću. Kneževićeva teza o neophodnosti jedne stvari za postojanje nečeg drugog i o nepotrebnosti tog drugog u odnosu na svoj temelj, podseća na koncepciju Nikolaja Hartmana o slojevima bića – neorganskog, organskog, duševnog i duhovnog – i zavisnosti viših slojeva u odnosu na niže. Kneževićeva teza o svesti kao najkrhkijoj i najmlađoj sposobnosti čoveka dozi-va u sećanje Šelerovo shvatanje duha – suštine čoveka – kao entiteta koji u sebi nema snagu za delovanje, već tu snagu izvodi iz nagona.

Ovo naravno ne znači da je Knežević uticao na pomenute mislio-ce, jer oni nisu ni čuli za njega. To znači samo da je ovaj balkanski usamljenik sa još nekim pripadnicima svog roda, ravnopravno učestvovao u opštoj istoriji misli; to znači da srpski mislioci nisu bili samo recipijenti svetske baštine, već da su u određenoj meri i u skladu sa svojim snagama bili i njeni graditelji. Najзад, to nas vraća na reči jedne Andrićeve ličnosti iz *Travničke hronike* sa kojom bi se mogao završiti ovaj članak: „Jer za-što da moja misao, dobra i prava, vredi manje od iste takve misli koja se rađa u Rimu ili Parizu?“

28 Dragoslav Adamović, *Razgovori sa savremenicima*, Privredna štampa, Beograd 1982, str. 30.

Slobodan Damnjanović

YUGOSLAV THINKERS AND WANDERINGS
OF SERBIAN THOUGHT

Summary

The deep conviction of the author of this article is that yougoslavian idea was based on the self-negation and self-denial of the Serbian people. On the altar of fals state were laid name, letter, interests and culture of the true and historic people. Concept of yougoslav philosophy is based on the five pilars. Those are: a) exaggeration of the significance of the croatian thinkers; b) rejection of serbian spiritual tradition; c) creation of the false balance between different phenomena; d) the gift of serbian spiritual tradition to the non-existant yougoslav nation; and, as a most important e) preference for the material over the spiritual.

Key words: Yougoslav idea, „sign of time“, philosophy of southslav peoples, spiritual fundaments, pilars of yougoslav philosophy

Vanja Stepanović
Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Beogradu
Željko Stepanović
Centar za empirijska istraživanja religije, Novi Sad

PRIGOVOR SAVESTI – SLUČAJ DEZMOND DOS

Rezime: Istorija prigovora savesti blisko je povezana sa istorijom protestantske reformacije i istorijom protestantskih zemalja, u kojima najpre biva priznat. U radu se objašnjavaju razlozi za to. Dokumentarni film „Desmond Dos – čovek koji je uložio prigovor savesti“ opisuje izazove s kojima se suočavao Desmond T. Dos (Desmond Doss), prigovarač savesti u vreme Drugog svetskog rata, u periodu njegovog služenja u vojsci SAD. Njegovo junaštvo izvršilo je veliki uticaj na njegove drugove iz vojske, a odjeknulo je u čitavom američkom društvu. Štaviše, ono pokazuje kako su osetljiva moralna i praktična pitanja povezana sa prigovorom savesti.

Ključne reči: prigovor savesti, reformacija, sloboda savesti, Biblija

Desmond T. Dos je prvi prigovarač savesti u istoriji koji je dobio najviše odlikovanje svoje zemlje – kongresnu Medalju časti, „za dela iznad i preko poziva dužnosti“. Samo u jednoj ratnoj operaciji, Dezmond je spasao 75 ranjenika¹ na grebenu „Hekso“ („Hacksaw Ridge“), na Okinavi, u rasponu od 12h, pod neprijateljskom paljbom.

Slučaj Dezmonda Dosa ekranizovan je 2004. u višestruko nagrađivanom dokumentarnom filmu „Desmond Dos – čovek koji je uložio prigovor savesti“ („The conscientious objector“), režisera Terija Benedikta (Terry Benedict).² Značajne informacije o ovom slučaju pruža i knjiga „The Unlikeliest Hero“ („Najneobičniji junak“) koja je prvi put objavljena 1967. godine.

1 Film je rađen prema zvaničnoj verziji događaja. Po prvim prebrojavanjima od strane kapetana i poručnika čete, broj vojnika koje je Dezmond spasao u ovoj operaciji je veći i iznosi stotinu vojnika. (Booton Herndon, *The Unlikeliest Hero*, Pacific Press Publishing Association, Boise–Oshawa 2004, 124.)

2 Terry L. Benedict, *Desmond Dos – čovek koji je uložio prigovor savesti*, dokumentarni film, preuzet sa: https://www.youtube.com/watch?v=zR9kwEHYF_M, 10.12.2014.

Prigovor savesti povezan je sa istorijom protestantske reformacije. Razumevanje da je biblijska vera po svojoj suštini lična i nije je moguće nametnuti spolja ni na koji način dovelo je do uviđanja neprimerenosti mešanja državne vlasti u pitanja vere. Prvi masovni prigovarači savesti u istoriji, anabaptisti, bili su upravo i među prvima koji su govorili o potrebi odvajanja crkve od države, u tom smislu da država ne treba da nameće nijedno versko shvatanje. Druga strana ovoga nenametanja sastoji se u dopuštenju da se pojedinac drži svog uverenja i onda kada država smatra da ima potrebu koja nameće drugačije ponašanje.

Reformacija je, dakle, na više načina povezana sa prigovorom savesti. Ona je, naime, postavila ideološki okvir i za pojavu prigovora savesti i za priznanje tog prigovora od strane vlasti. Reformacija je uzdigla autoritet Biblije,³ što je dovelo da porasta odbojnosti čoveka prema ubijanju drugog čoveka pod bilo kojim uslovima. Ovo je dovelo do pojave prigovora savesti kod nekih ljudi koji su razumeli da ubijanje i u ratnim okolnostima predstavlja kršenje Božje zapovesti. Takvi su ne samo oružani napad, već i oružani otpor nasilju smatrali neprimerenim. Pozivali su se na Isusove reči upućene apostolu Petru, kada je ovaj želeo da oružjem odbrani svog učitelja: „Vrati nož svoj na mesto njegovo, jer svi koji se maše za nož od noža će izginuti.“ (Matej 26,52) Ako Hrista, Spasitelja, kao najveću vrednost, nije trebalo oružano braniti, onda se nameće zaključak da je oružani otpor nasilju generalno neprihvatljiv. Aluziju na Hristovo upozorenje dato apostolu Petru nalazimo i u Jovanovom Otkrivenju: „Ko nožem ubije valja da on bude nožem ubijen.“ (Otkrivenje 13,10) Sve ovo je zapravo samo odjek upozorenja sadržanog još u starozavetnim spisima: „Ko prolje krv čovečiju, njegovu će krv proliti čovek, jer je Bog po svojem obličju stvorio čoveka“ (1. Mojsijeva 9,6), koje su neki razumeli kao izraz Božje prvobitne, ali i konačne namere za čoveka, nagoveštene i usred krvavih ratova. (V. npr. Prva knjiga dnevnika 22,7.8). Reafirmisanje vrednosti Biblije dovelo je i do novog uviđanja vrednosti čoveka, po Božjem obličju stvorenog, što je dovelo do veće odbojnosti prema ubijanju. I više od toga, u čuvenoj Propovedi na gori, na koju su se pozivali prvi prigovarači savesti, nalazi se još drastičnija zapovest: „Ne branite se od zla“ (Matej 5,39), koju su neki primenili i na ratne okolnosti. Istina, ovakav stav bio je u manjini, čak i među protestantima. Većina je verovala da još uvek postoje pravedni ratovi, poput onih opisanih u Starom zavetu, u kojima je čak i ubijanje opravdano. Češki Husiti, preteče reformacije, podigli su vojsku da se suprotstave mnogo nadmoćnijoj papinoj vojsci, ali su bili izuzetno inventivni u pronalaženju metoda koje su bile sračunate da nanesu što

3 Jean Boisset, *Protestantizam – kratka povijest*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1999, str. 9.

manji gubitak protivnoj strani, da ih izmore, zastraše ili na drugi način onesposobe i odbiju.

U filmu „Dezmond Dos – čovek koji je uložio prigovor savesti“, glavni junak i prigovarač savesti Dezmond Dos još kao dečak biva fasciniran Dekalogom, zakonom 10 zapovesti, i rešen da nikad i ni pod kojim uslovima neće oduzimati ljudske živote. Ovde zapažamo i uticaj jednostavne protestantske umetnosti. Dezmond je kao dečak bio zagledan u prikaz bratoubistva od strane Kaina, i sa užasom se pitao kako je moguće da brat bratu tako nešto učini. U Dekalogu Dos nalazi i osnov za drugi prigovor koji će uložiti, a to je prigovor četvrte zapovesti, koja nalaže odmaranje u sedmi dan sedmice i posvećivanje tog dana Bogu. Dezmond je vernik, protestant, pripadnik crkve Adventista sedmoga dana, koji zajedno sa ostalim članovima ove denominacije veruje da je Subota sedmi dan, dan odmora, na osnovu Biblije.

Uticaj protestantizma na pojavu prigovora savesti vidi se i u Dezmondovom slučaju. Ovaj uticaj ne ogleda se samo u jačanju odbojnosti prema ratovima i ubijanju. Reformacija donosi svetu i ideju o ličnoj odgovornosti čoveka pred Bogom, odgovornosti koja je neprenosiva na bilo koju vlast. Čovek ne može biti aboliran od odgovornosti za svoja dela samo zato što postoji pritisak autoriteta, u vidu nadređene osobe ili države. Nasuprot ljudskim autoritetima, reformacija je uzdigla Bibliju kao najviši i jedini nepogrešivi autoritet.⁴ Dok nalaže poštovanje i poslušnost prema vlastima, Biblija postavlja jasnu i razumnu granicu toj poslušnosti. Ona prestaje tamo gde se ljudski zahtevi sukobljavaju za božanskim. U novozavetnoj knjizi Dela apostolska zabeleženo je da su Hristovi učenici poručili tadašnjim jevrejskim duhovnim autoritetima, koji su ujedno bili i predstavnici vlasti: „Sudite je li pravo pred Bogom da vas većma slušamo nego li Boga.“ (Dela apostolska 4, 19).

Reformacija je uticala i na priznanje legitimnosti prigovora savesti. U osnovi priznanja ovog prigovora savesti leži priznanje slobode savesti. Sloboda savesti je takođe jedno od temeljnih načela reformacije. U Novom zavetu zapisani su saveti apostola Pavla o tome kako pažljivo hrišćani treba da se odnose prema drugima da ne bi povređivali savest jedni drugima. Još je Martin Luter govorio da u pitanjima vere duša mora biti slobodna pred Bogom. Anabaptisti dovode ovo shvatanje do njegovog logičkog kraja, i zaključuju da država ne treba da se meša u pitanja vere, te zagovaraju koncept odvojenosti crkve od države. Zapravo, u samoj prirodi vere je da je ona lična. Iako hrišćani, na osnovu Biblije veruju da je vera dar od Boga, ona je obeležena i ličnim razumevanjem stvari.

4 Žan Delimo, *Nastanak i učvršćenje reformacije*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad 1998, 69, 90–91.

Tako na primer, apostol Pavle govori da „jedan veruje da sme svašta jesti, a koji je slab jede zelje“. Apostol dodaje „koji jede neka ne ukorava onoga koji ne jede, i onaj koji ne jede neka ne osuđuje onoga koji jede“. Jer ako obojica čine po svojoj veri, onda onaj „koji jede, Gospodu jede“, dok onaj „koji ne jede, Gospodu ne jede“. (Rimljanima poslanica 14) Tako u Bibliji nalazimo uporedo učenje da je istina apsolutna, jedna, i da greh predstavlja prestup večnog Božjeg zakona, i učenje da je greh sve ono što nije u skladu sa ličnom verom, ličnim uverenjem. Ovo nije u kontradikciji, budući da istina – po učenju Biblije – može biti shvaćena samo kroz razum i savest (Rimljanima 9,1), a ljudski razum ima ograničenja, iako nije statičan. Zato jedino način i mera razumevanja istine može definisati granice čovekove dužnosti. Stoga će apostol Pavle reći: „Što god nije po veri, greh je“ (Rimljanima 14,23). U filmu se navodi izjava Harolda Dosa, Dezmondovog brata, koji kaže da „svako ko pokušava da kompromituje tuđa uverenja, greši. Bez obzira da li je reč o vojsci ili čemu god, kada imaš uverenja, to nije šala, to je ono što jesi“. Ne samo da veliku odgovornost snosi svako ko vrši nasilje nad tuđom savešću, već ni sam čovek ne može da nekažnjeno gazi sopstvena uverenja. Sankcija se ogleda u narušavanju ličnog integriteta i unižavanju sopstvenog karaktera.

Mada je najstariji zabeležen prigovor savesti uložio Maksimilijan, sin rimskog vojnog veterana, 295. godine,⁵ priznanje prigovora savesti u istoriji najranije se javilo upravo sa pojavom reformacije. „Prema najnovijim studijama iz ove oblasti, zemlje sa protestanstsom verskom tradicijom (sa izuzetkom Švajcarske), bile su prve koje su pravno regulisale prigovor savesti. Tako su još 1549. i 1580. godine u Holandiji doneti zakoni koji su po osnovu verskih ubeđenja predviđali mogućnost oslobođanja od vršenja vojne obaveze.“⁶ U vezi sa ovim je i priznanje prigovora savesti u toku holandskih ratova za nezavisnost, 1575. godine. Vođa pokreta za nezavisnost, Vilijem Tihi priznao je menonitima⁷ pravo da budu izuzeti od učešća u oružanoj odbrani, uz uslov da novčano doprinesu naporima za oslobođenje.⁸ Prema Ovenu Čedviku (Owen Chadwick), pripadnici liberalnog krila holandskih menonita doneli su još 1572. godine

5 Peter Brock, *Pacifism in Europe to 1914*, Princenton University Press, Princenton 1972, 13.

6 Stevan Lilić, Biljana Kovačević-Vučo, „Prigovor savesti kao fundamentalno ljudsko pravo“, *Ljudska prava*, br. 1–2 (1998), str. 27.

7 Menoniti (nem. *Mennoniten*) su protestantska grupa čije učenje počiva na pravilima anabaptističke denominacije, koji su dobili ime po reformatorskom svešteniku iz Frizije Menu Simonsu (1496–1561), osnivaču ove verske grupe.

8 Johanness Dyserinck, „De weerloosheid volgens de Doopsgezinden“, in: *De Gids. Jaargang 54*, Digitale bibliotheek voor Nederlandse letteren, Amsterdam 1890, 121–125, 128.

veću svotu novca Vilijemu Tihom. I kasnije, holandske države dozvoljavale su im da umesto služenja u vojsci daju novčane priloge.⁹ Nedugo zatim, u XVII veku, u američkim državama Masačusets (Massachusetts) i Roud Ajlend (Rhode Island), zakonom je dozvoljeno izuzeće građana od službe u takozvanoj narodnoj vojsci ili miliciji, koju su sačinjavali svi sposobni muškarci. Zakon iz 1673. u Roud Ajlendu je bez ikakve rezerve predviđao da osobe ne treba da budu primoravane da se obučavaju, bore ili ubijaju protiv svoje savesti. Prvi masovni prigovarači savesti na američkom kontinentu bili su Kvekeri (Quakers), skup protestantskih pokreta koji su pripadnici tzv. „Religioznog društva prijatelja“. Njihovi prigovori su i doveli do pojave instituta prigovora savesti, kao i do zakonske regulative istog. U Pensilvaniji (Pennsylvania), nešto kasnije osnovanoj koloniji (1681), uticaj Kvekera bio je toliki da u vreme naseljavanja nije ni ustanovljena narodna milicija – sve do 1754. godine – a u prvo vreme nije bilo ni potrebe za njom.

Pravo prigovora savesti je u svim pomenutim slučajevima u Americi ispravno shvaćeno kao prvenstveno lično pravo, te tako nije bilo ograničeno na određene grupacije, pripadnike takozvanih miroljubivih crkava, već se davalo svima. Tako je bilo i u vreme Američke revolucije. Uprkos sve većoj potrebi za oružanim formacijama, Kontinentalni kongres – telo koje u to vreme objedinjuje i koordinira borbu različitih američkih država protiv dominacije Britanaca – dok poziva sve sposobne muškarce da se organizuju u milicijske odrede, ne zaboravlja da objavi i sledeće: „Budući da postoje neki ljudi koji, na osnovu verskih principa, ni u kom slučaju ne mogu nositi oružje, Kongres ne namerava da čini nasilje nad njihovom savešću, već im svesrdno preporučuje da, u ovo vreme sveopšteg zla, doprinesu olakšanju položaja svoje ugnjetene braće iz severnih kolonija, i da na svaki način koji je u skladu sa njihovim verskim principima posluže svojoj potlačenoj zemlji.“¹⁰ Nakon donošenja Deklaracije nezavisnosti, mnoge američke države u svojim ustavima priznaju pravo na prigovor savesti. To je bilo i dalje shvaćeno kao prvenstveno lično pravo; Ustav države Mejn iz 1819, međutim, pravi razliku u odnosu na denominacionu pripadnost prigovarača, dozvoljavajući samo Kvekerima i Šejkerima¹¹ prigovor savesti bez ikakvih uslova, a ostalima pod uslovom plaćanja ekvivalentne svote novce, koju je zakon trebalo da definiše. Pokušaj da se pitanje prigovora savesti reši na saveznom nivou – u okviru ustavnih amandmana – takođe

9 Oven Čedvik, *Istorija reformacije*, Dobra vest, Novi Sad 1986, 143.

10 Louis Fisher, *Congressional Protection of Religious Liberty*, Novinka Books, New York 2003, 11–12.

11 Šejkeri (Shakers) su pripadnici harizmatiskog pokreta među Kvekerima, od kojih su se – zbog svoje težnje ka ekstatičnim religioznim doživljajima – konačno i odvojili 1747. godine.

donosi dilemu da li prigovor savesti treba ograničiti na pripadnike crkava koje se tradicionalno protive nošenju oružja. Medisonov¹² predlog drugog amandmana nije sadržao ovo ograničenje. Zbog mnogih prigovora, međutim, kongres na kraju odbacuje i sam predlog da prigovor savesti uđe u „Povelju o pravima“, a ovo pitanje prepušta saveznom državama. Najveći izazovi za ovaj aspekt građanske i verske slobode u Sjedinjenim Državama predstavljaju Američki građanski rat, I i II svetski rat. Prilikom donošenja zakona o regrutaciji 1863, Senator Haris – suočen sa više primedaba u Kongresu – povlači amandman kojim bi sve osobe, „koje se zbog savesti protive nošenju oružja bile opravdane na osnovu ustava svake od saveznih država“. Posle mnogo diskusija o načinu na koji bi se proveravala autentičnost svakog pojedinog prigovora, donosi se zakon u kome se uopšte ne pominju prigovarači savesti. Jedino na šta su se oni mogli pozvati bila je odredba po kojoj je svako mogao da se prilikom regrutacije oslobodi vojne dužnosti plaćanjem svote ne veće od 300 dolara, ili obezbeđivanjem prihvatljive zamene, tj. nekog ko bi umesto njih pošao u rat. Kako su obe ponuđene alternative takođe bile u funkciji pomaganja ratu, nekima ni to nije bilo pa savesti, pa je naredne godine učinjen još jedan pokušaj da se ispoštuju prigovarači savesti pružanjem više mogućih alternativa. Novi amandman, međutim, odnosio se samo na pripadnike denominacija koje su se tradicionalno suprotstavljale nošenju oružja.¹³ Ovo nije bila samo posledica nedovoljnog razumevanja prave prirode prigovora savesti, već je podstaknuto strahom da bi veliki broj ljudi mogao uložiti prigovor savesti. Prvi svetski rat doneo je nove nevolje prigovaračima savesti u Sjedinjenim državama, s obzirom da je Kongres izglasao vojnu obavezu, a rat bio praćen agresivnom kampanjom.¹⁴ „Na kraju je više od 330000 ljudi klasifikovano kao oni koji izbegavaju vojnu obavezu... Oko 65000 muškaraca izjasnilo se da ima prigovor savesti i zatražilo je vojno služenje van borbe. U vojnim bazama u kojima su radili često se prema njima postupalo sadistički brutalno.“¹⁵ Neki od prigovarača savesti maltretirani su i zatvarani. „Šutirali su ih, tukli i zabijali im glave u klozet.“¹⁶ Da omogućiti svojim vernicima službu u ratu koja bi odgovarala njihovoj savesti, adventisti su još pre Prvog svetskog rata ustanovili škole obuke Crvenog krsta u nekoliko adventističkih koledža i sanatorijuma u saradnji sa

12 Džejs Medison (James Madison, 1751–1836), jedan je „očeva osnivača“ i četvrti predsednik SAD, koji se naziva i „ocem Ustava“ zbog svoje uloge u pisanju *Ustava Sjedinjenih država* i *Povelje o pravima* (prvih deset amandmana na Ustav).

13 Louis Fisher, *op. cit.*, 14.

14 Hauard Zin, *Narodna istorija SAD-a*, V.B.Z. d.o.o, Beograd 2013, 398.

15 *Ibid.*, 404–405.

16 Booton Herndon, *The Unlikeliest Hero*, Pacific Press Publishing Association, Boise–Oshawa 2004, 16.

uredbom načelnika saniteta i ratnim departmanom. U godinama između dva rata, rastuće tenzije nagoveštavale su nove ratne sukobe, i eventualne nove probleme za prigovarače savesti. To je zahtevalo blagovremene mere. „Godine 1934. adventisti su organizovali Medicinski kadetski korpus za obuku svoje omladine u dobi pre služenja vojnog roka da bi stekli znanje o osnovama vojne medicinske službe. Nekoliko adventističkih koledža i akademije u Sjedinjenim Državama i drugim zemljama osnovali su jedinice Medicinskog kadetskog korpusa. Akcenat je stavljen na služenje naciji unutar okvira verskih ubeđenja. Kao priznanje za vrednu službu koju mogu da pruže mladići željni da se stave na raspolaganje svojoj zemlji ali bez oduzimanja ljudskih života, Kongres Sjedinjenih Američkih Država posebno je u nacrt vojnog zakona uneo odredbu da se svi koji ulože prigovor savesti dodele medicinskom odeljenju.“¹⁷ General Luis Herši (Lewis Hershey), zajedno sa mnogim drugim, uviđa potrebu da se izbegnu greške učinjene po pitanju prigovora savesti u Prvom svetskom ratu.¹⁸ Uvodi se širi sistem klasifikacije prilikom regrutacije, koji uključuje i klasifikaciju I-A-O za prigovarače savesti kvalifikovane za vojnu službu u neborbenim ulogama, kao i klasifikaciju IV-E za prigovarače savesti raspoložive samo za rad u civilnim službama od nacionalnog značaja. Od svih zemalja glavnih učesnica Drugog svetskog rata, jedino su Sjedinjene Države i Velika Britanija odobravale svojim građanima status prigovarača savesti.

General Luis Herši imao je i lične simpatije prema prigovaračima savesti. Javno mnjenje, međutim, bilo je i drugačije. Smatralo se da je učestvovanje u ratu protiv Japana patriotska dužnost američkih građana¹⁹ i mnogi su dobrovoljno stupili u vojnu službu. Naročito je jug odisao ovakvom atmosferom. Neki koji su klasifikovani IV-f klasifikacijom, kojom su označavani muškarci fizički, mentalno i moralno nepodobni za vojnu službu, oduzeli su sebi život, usled razočaranja i posramljenosti. U ovakvoj atmosferi vršen je težak pritisak na prigovarače. Na rat protiv Japana gledalo se i kao na rat za odbranu verskih sloboda zagwarantovanih američkim ustavom, tako da je komentar mnogih bio da prigovarači savesti neosnovano očekuju od drugih da brane njihova prava.²⁰ Slučaj koji je u velikoj meri uticao da se ovakav stav promeni upravo je slučaj Dezmonda Dosa.

Dezmond je bio mladić u vreme kada Amerika ulazi u rat protiv Japana. Bio je tih i skroman, ali veoma preduzimljiv da pomogne drugima, i veoma slobodan u odbrani svojih uverenja. Radio je na brodogradilištu „Njuport Njuz“ („Newport News“). Kako je ta vitalna ratna industrija

17 *Ibid.*, 17.

18 Nicholas A. Krehbiel, *General Lewis B. Hershey and conscientious objection during World War II*, University of Missouri Press, Columbia – London 2012, 49.

19 Hauard Zin, *op. cit.*, 445, 457.

20 Booton Herndon, *op. cit.*, 20.

obezbeđivala i ratne potrepštine, mogao je da izbegne učešće u ratu na osnovu svoje ključne uloge za industriju.²¹ Dezmond, međutim, insistira da učestvuje u ratu, i stupa u vojnu službu prvog aprila 1942. u kampu „Li“ („Lee“) u Virdžiniji. Ljubazno, ali smelo, Dezmond se postavlja prema svojim pretpostavljenima u vojsci. Ne želi da nosi oružje, čak ni na obuci. Ne želi ni da dotakne pušku. To ne bi predstavljalo problem da u zbrci tih prvih ratnih dana Dezmond nije završio u pešadijskoj četi. I više od nenošenja oružja, Dezmond traži slobodnu subotu. Odbija klasifikaciju IV-f, kojom su njegovi pretpostavljeni u vojsci želeli da ga se oslobode. Štaviše, insistira da ne bude klasifikovan kao prigovarač savesti, već kao „savesni saradnik“, jer mu savest nalaže da saraduje u odbrani zemlje. Ovakav stav odražava težnju i mnogih drugih adventista u to vreme. Jedno izdanje časopisa „Pregled i glasnik“ (Review and Herald), zvaničnog glasila Adventističke crkve, iz 1941. godine prenosi stav uredništva: „Odbijajući da se nazovu prigovaračima savesti, adventisti žele da budu prepoznati kao savesni saradnici.“²²

Slučaj Dezmonda Dosa predstavljao je izazov i za novu zakonsku regulativu u Sjedinjenim državama koja se ticala klasifikacije regruta i za složena filozofska pitanja koja se tiču predmeta i domašaja principa slobode savesti, i primene tog principa u državi u ratnim okolnostima. Dezmondu nije bilo u skladu sa savešću da nosi oružje, ali mu je takođe bilo protiv savesti da ne da svoj doprinos u borbi svoje zemlje protiv japanske agresije. Insistirao je da ide u rat, i to u prve borbene redove i da tamo učestvuje u spašavanju ranjenih. Ovo je smetalo njegovim pretpostavljenim, koji su smatrali da će prisustvo prigovarača savesti u borbenim jedinicama loše uticati na neophodnu disciplinu. Ni tadašnje, ni sadašnje pravo u Sjedinjenim Državama nije predviđalo mogućnost ulaganja ovakvog prigovora, koji bi uključivao i insistiranje na učestovanju u ratnim operacijama borbenih jedinica. Ovo nameće pitanje da li je sloboda savesti ispoštovana priznanjem samo nekih tipičnih prigovora, kao što možemo postaviti i pitanje postojanje slobode savesti koja se priznaje samo pojedinim grupacijama ljudi. Moramo reći da ni zakon u Americi danas ne predviđa mogućnost odlaska u vojsku bez nošenja oružja. Pošto ne postoji više vojna obaveza, izbor pojedinca za vojsku smatra se pristajanjem i na sve što vojska zahteva.

Prigovor često ulagan protiv prigovarača savesti u vreme I i II svet-skog rata je prigovor neiskrenosti. Verovalo se da su prigovarači savesti kukavice koje ne žele da se izlože opasnostima rata. Naravno, u svakom

21 *Ibid.*, 18.

22 Ronald Lawson, „Adventists, Military Service, and War“, u: Barry Bussey (ur.), *Should I Fight? Essays on Conscientious Objection and the Seventh-day Adventist Church*, Guardian Books, Belleville – Ontario 2011, 57.

pojedinom slučaju iskrenost prigovarača savesti je ispitivana. Međutim, dok su u Kanadi „Odbori za mobilizaciju“ često odbijali sasvim opravdane navode regruta koji bi tvrdili da imaju prigovor savesti,²³ u Americi u vreme Drugog svetskog rata dešavalo se da su ljudi koji su se predstavljali kao prigovarači savesti bili prilično nesavesni, čega je i Dezmond Dos bio svedok u toku svoje vojne službe.²⁴ Zato, ako bi regrutu i bio priznat status prigovarača savesti, u okruženju je i dalje postojala neverica u pogledu pravih pobuda prigovarača. Ovaj prigovor nije izbegao ni Dezmond, i on ga je pobijao govoreći da ne želi da bude pošteđen opasnosti rata, već da želi da bude u prvim borbenim redovima, spašavajući ranjenike. Konačno je ovaj prigovor pobio tek svojim hrabrim postupanjem u ratu, čime je odbio i drugi prigovor koji se često stavljao prigovaračima savesti, a to je da dok govore o slobodi savesti, u isto vreme očekuju da drugi tu slobodu brane na frontu.²⁵ Zapravo, Dezmond je pokazao izuzetnu hrabrost ne samo na bojnopolju, već i u događajima koji su prethodili, u kojima se suočavao sa omalovažavanjem, ismevanjem, šikaniranjem, manipulacijom savešću i agresijom od strane svojih pretpostavljenih i od strane vojnika. Kao što su neki bili spremni da dovedu u pitanje Dezmondovu iskrenost, mogla bi se dovesti u pitanje i iskrenost svih onih koji su tvrdili da ih rodoljublje pokreće da krenu u rat. Naime, s obzirom na veliki društveni pritisak da se u ratu učestvuje²⁶ i na osudu onih koji to ne čine, učestvovanje u ratu u takvoj atmosferi moglo bi biti rezultat društvenog pritiska, a ne plemenitih uverenja. Ovakav društveni pritisak nije nešto čime bi se moglo pohvaliti jedno slobodno društvo, sačinjeno većinom od ljudi koji čitaju Bibliju i veruju u nju. Amerikanci – potomci ljudi koji su zbog svoje dosledne vere u Sveto pismo kao Božiju objavu prognani na novi kontinent – sebe su videli kao novi Izrael, a Ameriku kao novi Hanan, obećanu zemlju. Međutim, u vreme teokratije u Izraelu, kada je Izrael kao Božji narod išao u rat, nije bilo pritiska da se u ratu učestvuje. U Mojsijevim knjigama postojao je čitav niz prigovora protiv učestvovanja u ratu, što – zajedno sa drugim naprednim odredbama koje su štatile osnovna ljudska prava²⁷ – osporava ideju da je tadašnje teokratsko uređenje bilo totalitarno: „Potom i vojvode neka progovore narodu i reku: ko je sagradio novu kuću, a nije počeo sedeti u njoj? neka ide,

23 Barry Bussey, „Humbag! Seventh-day Adventist conscientious objectors in WWII standing before the Mobilization Board“, *Diversity Magazine*, tom 9, br. F 3 (2012), str. 71.

24 Booton Herndon, *op. cit.*, 21.

25 *Ibid.*, 21–22.

26 Hauard Zin, *op. cit.*, 457.

27 Željko Stepanović, *Suđenje Isusu – pravni aspekti*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2013, 22–23.

nek se vrati kući svojoj, da ne bi poginuo u boju, a drugi počeo sedeti u njoj. I ko je posadio vinograd, a još ga nije brao? neka ide, nek se vrati kući svojoj, da ne bi poginuo u boju, i drugi ga brao. I ko je isprosio devojku a još je nije odveo? neka ide, nek se vrati kući svojoj, da ne bi poginuo u boju, i drugi je odveo. Još i ovo neka kažu vojvode narodu i reku: ko je strašiv i trne mu srce? neka ide, nek se vrati kući svojoj, da ne bi trnulo srce braći njegovoj kao njemu.“ (5 Mojsijeva 20,5–8). „Ko se skoro bude oženio, neka ne ide na vojsku, i ne meći na njega nikakvog posla; neka bude slobodan u kući svojoj godinu dana i neka se raduje sa svojom ženom koju je doveo.“ (5 Mojsijeva 24,5) Ko uloži prigovor potpuno se oslobađa vojne obaveze. I ne samo to, već u zamenu za vojnu službu ne obavlja nikakav civilni posao za vojsku: „...ne nameći na njega nikakvog posla...“ (5 Mojsijeva 24,5), za razliku od savremenih zakonodavstava gde postoji odgovarajući ekvivalent neučestvovanju u borbi. Ovde je čovek potpuno slobodan da završi svoje obaveze u vezi sa pripremom za ženidbu, ili porodične obaveze ako se skoro oženio, poslove oko kuće i vinograda. Čak je i onaj ko se boji mogao da ne ide u bitku jer bi time loše uticao na moral drugih. Sve se ovo događalo u vreme kada je, zbog nerazvijene ratne tehnike, živa sila često bila presudna u ratu. Treba imati na umu da su ovi propisi dati pre oko 3500 godina, a nisu prevaziđeni čak ni u modernim pravnim sistemima, gde ljudstvo, najčešće, nije odlučujući faktor u ratu. Vidimo, dakle, da je u ovom aspektu biblijsko pravo naprednije u odnosu na današnje pravo sa razvijenim sistemom poštovanja ljudskih prava. Biblijsko pravo, izuzetno napredno i zanimljivo, kod nas je nepravedno zanemareno.²⁸ Upravo su biblijske ideje u osnovi moderne demokratije i modernog društvenog sistema koji omogućava veće lične slobode i sigurnost, smatra prof. dr Andrija Gams, uvaženi profesor prava.²⁹ Te ideje uticale su i na prigovor savesti, o čemu je već bilo reči.

Često iznošena primedba protiv prigovora savesti je da je on faktički i moralno neodrživ. Budući da je ubijanje u ratu neophodnost – koliko god taj rat bio pravedan sa stanovišta cilja – smatra se da je izbegavanje oružane obuke, kao i izbegavanje ubijanja u ratu u suprotnosti sa Kantovim kategoričkim imperativom.³⁰ Tako se i Dosovo postupanje u ratnim okolnostima u kojima su se našle Sjedinjene Američke Države naizgled protivi ovom principu. Ukoliko, međutim, Kantov Kategorički imperativ dosledno primenimo, tj. ako ga primenimo na čitavo čovečanstvo, lako zaključujemo da je Dos činio upravo ono što je potrebno da ljudi čine da

28 Željko Stepanović, *op. cit.*, 7.

29 Andrija Gams, *Biblija u svetlu društvenih borbi*, Naučna knjiga, Beograd 1988, 3.

30 Srećko Kuzmanović, „Etički aspekt služenja vojnog roka u civilnoj službi“, *Vojno delo*, br. 1 (2009), 221–222.

bi sprečili ratove i ubijanja; on ne samo da je formalno poštovao zapovest „ne ubi“, već je otkrio principe ponašanja suprotne sebičnoj ljudskoj prirodi koja dovodi do sukoba i ratova. Prepoznavanje ove uzročno-posledične veze nalazimo u novozavetnoj Jakovljevoj poslanici: „Otkuda ratovi i raspre među vama? Ne otuda li, od slasti vaših, koje se bore u vašim udima? Želite i nemate; ubijate i zavidite, i ne možete da dobijete; borite se i vojujete...” (Jakov 4,1.2) Ovakve sebične principe prepoznajemo i u mnogim deklarativno odbrambenim ratovima. Iako je i Dezmond verovao u to da njegova zemlja vodi odbrambeni rat, iz današnje perspektive izvesno je da nisu sve američke operacije u Drugom svetskom ratu bile opravdane i istinski altruistične.

Dos je, dakle, činio i više nego što je bilo potrebno da svaki pojedinac čini da se svet spase ratova i pogibija. U vreme Američkog građanskog rata, predsednik Linkoln branio je pravo Kvekerica da ostanu kod svojih kuća, primenjujući isti Kategorički imperativ. „Stav ovih ljudi je uvek bio protiv ropstva“ – izjavio je on govoreći o Kvekerima i dodao: „Ako bi svi naši ljudi imali isti stav o ropstvu kao ovi ljudi, rata ne bi bilo.“³¹ Koliko se više može opravdati Dezmondov stav, koji je učinio daleko više nego da je jednostavno – kako su neki od njegovih pretpostavljenih i želeli – ostao kod kuće.

U bitkama koje su usledile, Dos je pokazao veću hrabrost od svih svojih saboraca. Verovao je da spasavanje ljudskih života u ratu njegov poziv. Usklađenost sa sopstvenim uverenjima i sa sopstvenom savešću dalo mu je neobičnu hrabrost i smirenost, i kada je bio izložen najvećim opasnostima. O ovome svedoče njegovi saborci u filmu. Jedini put kada je imao nemir i borbu sa svojom savešću bilo je kada je mogao lako da oslobodi sebe i saborce koji su se nalazili u opasnosti od Japanaca time što bi aktivirao dve ručne granate.³²

Dezmond Dos bio je izložen i najstrašnijem pritisku od strane svojih pretpostavljenih i saboraca, ne samo verbalnom i fizičkom, već i pritisku na savest. Kako je Dezmond mogao sve ovo da izdrži? Jedina snaga kojom je uvek moguće doleteti pritisku upravo je snaga čiste savesti, oslobođene svakog osećaja krivice. Dezmondova postojanost upravo je dokaz iskrenosti njegovih uverenja i čistoće savesti koja proističe iz savršene usklađenosti sa njome.

Posle čudesnog spasavanja 75 ranjenika sa Hekso grebena, Dezmond doživljava zaslužno priznanje od strane svojih saboraca. U ovoj i u drugim skromnijim operacijama, Dezmond je pokazao ne samo hrabrost, već i velikodušnost prema onima koji su ga ismevali, maltretirali.

31 Louis Fisher, *op. cit.*, 15.

32 Booton Herndon, *op. cit.*, 107–108.

Detalji iz filma oslikavaju Dezmondovu protestantsku veru. Jedna od glavnih doktrina ili načela reformacije je sveštenstvo svih vernika (1 Petrova 2,9), sveopšte sveštenstvo³³ ili opšte sveštenstvo³⁴. Pre bitke u koju će krenuti, a koja se odvijala u subotu, Dezmond se moli za svoju jedinicu iako nije bio sveštenik pri toj jedinici (vojni kapelan). Svaka velika jedinica je imala svog kapelana.³⁵ Ali kapelan nije ovom prilikom uputio molitvu. Poverenje u Dosa već je izgrađeno iskustvom u ranijim bitkama, i sada čitava četa čeka da Dezmond završi svoje lično bogosloženje, i da uputi molitvu za sve njih. U filmu nalazimo zanimljiv podatak koji je izneo kapetan Džek Glover (Jack Glover) da je to vreme za lično proučavanje Biblije i molitvu zapravo odobrio pukovnik Hamilton (Hamilton), zapovednik puka. Bio je to onaj isti pukovnik koji je u kampu Hajder pokušao da posramljivanjem natera Dezmonda da uzme oružje. Sada je čitavu diviziju zadržao da bi sačekao da Dezmond završi svoje uobičajeno čitanje Biblije. Pukovnik je naučio da poštuje slobodu savesti koju je ranije uskraćivao svom vojniku. Tog dana 307. puk je konačno osvojio Hekso greben. A u skladu sa ličnim uverenjima i sa Hristovim primerom lečenja bolesnih na dan odmora, Dezmond je subotom išao sa svojom četom da bi učestvovao u spašavanju ranjenika, čak i pored ozbiljne povrede noge, koja je neposredno pre toga mnogo krvarila.³⁶

U Dezmondovom životu uočava se i protestantsko načelo „samo Biblija“ (lat. „sola scriptura“). Opisujući i ličnu dramu koju je doživeo kada je u bici u kojoj je ranjen ostao lišen i svog primerka Svetog pisma, on izjavljuje da je Biblija bila njegov „glavni izvor snage tokom čitavog rata i tokom čitave službe“.

Pored načela „sola scriptura“ („samo Pismo“), druga dva osnovna protestantska načela su i „samo vera“, (lat. „sola fidae“), tj. „doktrina opravdanja grešnika pred Bogom po zaslugama Hrista samo kroz veru“³⁷ – doktrina opravdanja verom,³⁸ i „samo milost“ (lat. „sola gratia“), tj. „doktrina opravdanja milošću samo kroz veru“³⁹ – načelo spasenja čoveka kao dar Božji.⁴⁰ Ova načela izvedena su iz biblijskog učenja da se čoveku gresi

33 Žan Delimo, *op. cit.*, 69.

34 Emil Ž. Leonar, *Opšta istorija protestantizma. Prvi tom – Reformacija; Drugi tom – Učvršćenje*, Naklada Jesenski i Turk, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Zagreb – Sremski Karlovci – Novi Sad 2002, 64.

35 Booton Herndon, *op. cit.*, 19, 23.

36 *Ibid.*, 116–119.

37 Philip Schaff, *The Principle of Protestantism as Related to the Present State of the Church*, „Publication Office“ of the German Reformed Church, Chambersburg 1845, 54.

38 Žan Delimo, *op. cit.*, 69.

39 Philip Schaff, *op. cit.*, 30, 68.

40 Jean Boisset, *Protestantizam – kratka povijest*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1999, 9.

praštaju „besplatno“ (Rimljanima 3,24), bez ikakve zasluge sa njegove strane, primenom Hristovih zasluga, ali i da život čovečiji biva obnovljen jedino delovanjem Božje milosti u čoveku koji veruje: „Jer ste blagodaću spaseni kroz veru; i to nije od vas, dar je Božji. Ne od dela, da se niko ne pohvali. Mi smo, naime, njegovo delo, u Hristu Isusu stvoreni za dobra dela koja je Bog unapred pripremio – da u njima živimo.“ (Efescima 2,8–10) Tako ne samo spasenje od greha i smrti, već i hrabrost i svaka vrlina, dolaze od Boga kroz veru. Zato je Dezmond bio izuzetno skroman kada je govorio o svom iskustvu u ratu. Svu zaslugu pripisao je svom Bogu. U čudesnom spasenju 75-oro ljudi koje je jednog po jednog dovlačio da iverce grebena Hekso, i spuštao konopcima niz strmu liticu, Dezmond je video odgovor na molitvu. U filmu su navedene njegove reči: „Neprestano sam se molio: Gospode, pomози mi da spasem još jednoga. Kada bih ga doveo, rekao bih: Molim te, Gospode, pomози mi da spasem još jednoga.“ Koliko je Dos bio skroman i nesvestan onoga što je uradio vidi se iz istorijskih podataka o spasavanju ranjenika pod neprijateljskom paljbom. „Dezmond je, po cenu svog života, ostao gore na litici sve dok nije spustio i poslednjeg ranjenika, postaravši se za njegovu bezbednost. Koliko je ljudi tamo bilo? ... Kapetan Vernon i poručnik Gornto prisetili su se da je ukupan broj od 155 vojnika učestvovao u neuspešnom napadu. Brzo su izračunali; samo je 55 ljudi ostalo na nogama u podnožju litice.“⁴¹ Kada su izračunali da je Dezmond spasao preostalih 100 ljudi, on je rekao: „Nije ih moglo biti više od 50. Bilo bi neizvodljivo za mene da ih zbrinem više od toliko.“ „Podelićemo razliku sa tobom“, predložio je kapetan Vernon. „U zvaničnom izveštaju će stajati da je Dos, redov prve klase, spasao 75 ljudi.“⁴²

Suština prigovora savesti ne sastoji se u tome da li se mi slažemo ili ne slažemo sa Dezmondom Dosom, da li smatramo da su njegovi razlozi osnovani ili logički neodrživi. Kao što i suština slobode savesti nije u tome da li mi verujemo u relativnost istine ili u apsolutnu istinu, već da li priznajemo pravo drugima da misle slobodno i drugačije od nas. Ovo je najbolje razumeo jedan od ljudi zaslužnih za pojavu prigovora savesti na američkom kontinentu, Rodžer Vilijams (Roger Williams), osnivač kolonije Roud Ajlend 1636. godine, na načelu potpune verske slobode.⁴³ On je u svojoj državi – jedinoj američkoj koloniji koja nije imala državnu religiju⁴⁴ – dozvolio najširu moguću slobodu svima – ne samo raznim protestantima, već i katolicima, Jevrejima, muslimanima⁴⁵, paganima i ateistima,

41 Booton Herndon, *op. cit.*, 124.

42 *Ibid.*, 124–125.

43 Emil Ž. Leonar, *op. cit.*, 674–675.

44 Alonso T. Jones, *Individuality in Religion*, str. 134, knjiga preuzeta sa <http://ancientbiblestudy.com/IndividualityInReligion/ir.htm>, 15.12.2014.

45 U to vreme je bilo Turaka-muslimana na američkom kontinentu.

čak i vešticama.⁴⁶ U ovome on je uveliko napredniji od Džona Loka (John Locke), koji nije priznavao slobodu savesti ateistima.⁴⁷ Time je „kompletirao ono što je započeo Luter“.⁴⁸ Veoma liberalan kada je u pitanju sloboda savesti, Rodžer Vilijams je u isto vreme bio veoma konzervativan u ličnim uverenjima. On je sam bio puritanski propovednik i veoma strogi puritanac. Njemu su, kao novopridošlom doseljeniku, već prisutni puritanci ponudili da bude propovednik u njihovoj crkvi. On je to odbio, jer je smatrao da ti puritanci nisu dovoljno čisti.⁴⁹ Razlika između čvrstine ličnog uverenja i netolerantnog nametanja sopstvenih uverenja drugima nešto je što nije dovoljno shvaćeno u savremenom društvu. Danas se svaka vera u apsolutnu istinu povezuje sa netolerancijom i fundamentalizmom, a kao lek za savremene sukobe nameće se vera u relativnost istine. Biblija nudi uravnotežen stav, prema kome je istina, iako apsolutna, neodvojiva od slobode pojedinca da na svoj način i na svom nivou razume stvari, i da sam bira sopstvena uverenja. Ta sloboda nije, međutim, ugrožena bilo čijim intelektualnim neslaganjima i argumentovanim raspravama.

Dezmond Dos imao je poštovanja prema svojim saborcima i njihovim uverenjima. Sledeći svoja uverenja, nije sebe smatrao boljim od drugih. Kada je odlikovan najvišim američkim odlikovanjem, medaljom časti, on je to prihvatio u ime svih svojih saboraca, naročito onih koji su poginuli u ratu. Pokazujući na groblje na kome su sahranjeni poginuli vojnici, izjavio je: „Pravi heroji leže tamo.“

Dezmond Dos predstavlja američkog Banović Strahinju. On je jednako hrabar na bojnopolju, kao što je hrabar u odupiranju društvenom pritisku i u doslednosti sopstvenim uverenjima. I u jednom i u drugom slučaju, radi se o autentičnoj hrabrosti, koja nije proizvod društvenog pritiska, već proističe iz slobodne i čiste savesti čoveka neograničeno predanog dobru. Ova hrabrost je izdržala iskušenja života i zablistala punim sjajem u najtežim okolnostima. Sličnost sa Banović Strahinjom vidi se i u njegovom velikodušnom praštanju svojim saborcima i pretpostavljenima koji su ga maltretirali, ponižavali, želeći da ga se oslobode. U filmu se vidi kako spasava kapetana Glovera i druge, koji su neprijateljski postupali prema njemu, ali i japanske vojnike koji bi ga – da se on našao u njihovoj situaciji – zverski mučili. I Dezmond Dos i Banović Strahinja su hrišćani

46 Roger Williams, *The Bloody Tenent of Persecution, for Cause of Conscience, Discussed in a Conference between Truth and Peace*, Narragansett Club, Providence 1867, 3. Filip Dženkins, *Istorija Sjedinjenih Država*, Filip Višnjić, Beograd 2002, 32.

47 Džon Lok, *Pismo o toleranciji*, Eden kuća knjige, Novi Sad 2015, 74.

48 Alonso T. Jones, *The Two republics, or Rome and the United States of America*, Review and Herald Publishing Co., Battle Creek – Chicago – Toronto – Atlanta 1891, 662.

49 Zanimljiva igra reči: „pure“ na engleskom znači „čist“, odatle naziv „puritanci“ – oni koji su čisti.

koji su – za razliku od mnogih svojih savremenika koji su takođe ispovedali hrišćansku veru – iskusili silu Hristove zapovesti „ljubite neprijatelje svoje“. (Matej 5,44; Luka 6,27.35).

Dos je u svojoj ličnosti spojio te divne suprotnosti pravog hrišćanina, koje je uvideo upravo Martin Luter (Martin Luther). Hrišćanin je „slobodan gospodar svega i nikome nije podložan“, dok je u isto vreme „pokoran sluga svega i svakome je podložan“.⁵⁰ Da služi svima u ratu, to je bila ne samo Dosova misija i dužnost u njegovim očima, već i njegova čežnja, kao što je naveo u filmu: „Bio sam konačno slobodan da spasavam živote umesto da ih oduzimam. Jer nisam mogao da idem sa puškom i da ubijam ljude.“ Slično je izjavio prilikom primanja medalje časti od predsednika SAD-a Trumana: „Zahvaljujem Bogu što mi je dozvolio da odigram svoju ulogu u ovom ratu spasavajući život svojih saboraca.“

Na prigovarače savesti gledalo se kao na slabu kariku i opasnost za društvo. Takav stav imao je i Dosov narednik. I to je obrazac koji se stalno ponavlja kada su ovakvi slučajevi u pitanju. Slučaj Dezmonda Dosa nameće pitanje: ko je korisniji društvu i državi? – slobodni ljudi koji postupaju po svojoj savesti, ili oni koji izvršavaju dužnosti pod pritiskom sredine, koji će prirodno na svaki način gledati da izbegnu odgovornosti? U filmu Kapetan Glover daje odgovor: „Iako sam govorio sve ono o nošenju puške, da nikada neće biti pored mene u borbi, pa bio sam nezreo u tome što sam govorio jer nisam znao kakav je on kao čovek. Sve što sam video bio je mršavi mladić ispred mene, koji je izgledao kao da neće biti u stanju da ponese teret ratovanja. Ali, na duge staze otkrio sam da on nije tek jedan žgoljavi momak, ne samo da je bio hrabar, nego je bio jedan od najhrabrijih živih ljudi. A onda da još doživim da spasi i moj život, to je bila ironija cele situacije“. Džim Bojlan (Jim Boylan), njegov drug iz rata svedoči u filmu: „Ovaj svet je ulepšan zahvaljujući njegovoj dubokoj veri i staranju za ljude oko njega. Hrabrost, srčanost, poniznost... On ima sve to. Kad biste prošli kroz alfabet sa opisnim pridevima od A do Z, ili od Alfa do Omega na grčkom, našli biste reči koje slikovito opisuju Dezmonda Dosa. Ponosan sam što sam ga upoznao“. Slično zapaža i Teri Benedikt, autor dokumentarnog filma, kome je Dezmond bio omiljeni junak detinjstva koji je inspirisao njegov život: „Čitavo njegovo postojanje je tako duboko smisleno da je izmenio svet oko sebe. Znam to, jer je Dezmond promenio mene“.

Društvo koje primenjuje princip inkluzije je snažnije, jer prigovarače savesti ne klasifikuje kao problem, već ih posmatra kao moćne ljudske resurse. Priznanje prigovora savesti rezultat je ne samo poštovanja slobode savesti, već i razumnog i pragmatičnog uviđanja da slobodan čovek

50 Martin Luther, *On Christian Liberty*, Augsburg Fortress Press, Minneapolis 2003, 2.

može učiniti mnogo više, radeći celim srcem ono za šta je uveren da je ispravno. Kao što današnje naučne studije dokazuju da su motivisani radnici produktivniji,⁵¹ odavno je zapaženo da je visok nivo motivacije vojnika ključan činilac uspeha vojnih operacija. Kada su od predsednika Linkolna očekivali da primeni prinudu protiv Kvekeri koji nisu želeli da daju bilo kakav doprinos Američkom građanskom ratu, on je to odbio uz obrazloženje: „Ti ljudi ne veruju u rat. Ljudi koji ne veruju u rat postaju loši vojnici.... Ostavićemo ih na njihovim imanjima gde su oni na svome, i oni će dati bolji doprinos nego što bi to učinili sa puškom.“⁵² Do istog zaključka došao je i Linkolnov savremenik Džon Stjuart Mil, koji je u spisu „O slobodi“ iz 1859. pisao: „Čovečanstvo dobija više ako svako pušta druge da žive kako se njima čini da je dobro, nego ako se pojedinac prisili da živi onako kako se ostalima čini da je dobro.“⁵³

Vanja Stepanović, Željko Stepanović***

CONSCIENTIOUS OBJECTION
– THE CASE OF DESMOND DOSS

Summary

The history of conscientious objection is tightly connected with the history of Protestant Reformation and the history of protestant countries, in which it was first recognized; the reasons for that are explained here. The documentary „The Conscientious Objector“ describes the army days of Desmond T. Doss, a conscientious objector in World War II, and the challenges he met in the USA army, both in the days of training and in the war itself. Desmond’s heroism made a great impact on his army friends, and resounded throughout the whole American society. Moreover, it shows how delicate the moral and practical issues connected with conscientious objection are.

Key words: conscientious objection, Reformation, freedom of conscience, Bible

51 Sachin Kumar Srivastava, Kailash Chandra Barmola, „Role of Motivation in Higher Productivity“, *Management Insight*, tom 7, br. 1 (2011), 88.

52 Louis Fisher, *op. cit.*, 14–15.

53 John Stuart Mill, *On Liberty*, Batoche Books, Kitchener 2001, 16.

* University of Belgrade, Faculty of Agriculture, Belgrade.

** CEIR – Center for Empirical Researches of Religion, Novi Sad.

Svetislav Lj. Marković

Visoka škola tehničkih strukovnih studija, Čačak

Aleksandar Nikolić

lekar, Ivanjica

PREPISKA DR BOŽA I DR DRAGE SPASOVIĆ SA PROF. DR MIHAILOM KONSTANTINOVIĆEM U VEZI SA PETOMAJSKIM PARLAMENTARNIM IZBORIMA U MORAVIČKOM SREZU

Rezime: Originalna prepiska između školskih drugova i doživotnih prijatelja profesora dr Mihaila Konstantinovića i doktora Božidara Spasovića (zajedno sa suprugom dr Dragom) dragoceno je svedočanstvo o prvim parlamentarnim izborima sprovedenim posle ubistva jugoslovenskog kralja Aleksandra Karađorđevića. U njoj se iz perspektive neposrednih aktera i svedoka vidi slika „nadiruće“ srpske demokratije sa izbornim „radnjama“ imanentnim našem narodu i u današnje vreme. Profesora Konstantinovića, koji se samo tri meseca ranije preselio iz Subotice u Beograd, živo su interesovali rezultati izbora u Moravičkom kraju. Neposredne informacije dobijao je od svojih prijatelja Spasovića. Rad je nastao na bazi originalnih pisama sačuvanih u privatnoj arhivi doktora Spasovića i Aleksandra Nikolića.

Ključne reči: Mihailo Konstantinović, Božidar i Draga Spasović, petomajski parlamentarni izbori, Moravički srez

Uvod

Na prvim parlamentarnim izborima posle ukidanja Šestojanuarske diktature, za narodnog poslanika Moravičkog sresa izabran je ivanjički trgovac i dotadašnji poslanik Vukašin Spasović. Kako su tekle predizborne aktivnosti i sami izbori, možda se najbolje može videti iz pisama koja su sreski lekar dr Božidar Božo Spasović,¹ Vukašinov sinovac, i upravnica

1 BOŽIDAR Božo SPASOVIĆ, lekar, specijalista za nervne bolesti i bakteriologiju, narodni poslanik, rođen je u Ivanjici 14. januara 1897. godine kao jedino dete Perse i Dobrosava, hotelijera. U rodnom mestu završio je osnovnu školu (1908). Upisao je Gimnaziju u Čačku i kada je završio šesti razred (1914), počeo je Prvi svetski rat. Sa srpskom vojskom se povukao preko Albanije i stigao u Solun. Odatle je sa ostalim vršnjacima đacima prebačen u Francusku kako bi nastavio školovanje. U gradiću Gapu završio je gimnaziju, a potom upisao Medicinski fakultet

ivanjičke Bolnice dr Draginja Draga Spasović, doktorova supruga, pisali posle izbora dr Mihailu Konstantinoviću, uglednom profesoru Pravnog fakulteta u Beogradu i potonjem ministru. Iz njih se vidi da je regularnost izbora stalni problem srpske demokratije.

Petomajski parlamentarni izbori

Prvi parlamentarni izbori u Kraljevini Jugoslavije posle ubistva kralja Aleksandra Karađorđevića održani su 5. maja 1935. godine. Bili su to prvi demokratski izbori za narodne poslanike Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije posle ukidanja Šestojanuarske diktature (1929). Istovremeno, to su bili drugi i pretposlednji parlamentarni izbori u Kraljevini (poslednji su održani 1938).² Glavna izborna trka vođena je između Vladine liste dr Bogoljuba Jevtića (predsednika Vlade) i Udružene opozicije koju je predvodio dr Vlatko Maček.

-
- u Lionu, koji je završio u maju 1923. Tu je u martu 1924. položio poseban ispit iz bakteriologije. Iste godine sa suprugom Dragom vratio se u Beograd. Već 15. septembra 1924. rešenjem ministra narodnog zdravlja postavljen je za lekara na Odeljenju za nervne bolesti Opšte državne bolnice. Posle samo dve godine rada, šef Odeljenja napisao je laskave ocene o ljudskim vrlinama i stručnim sposobnostima mladog lekara. Na osnovu ovako visokog mišljenja, poslednjeg dana marta 1927. ministar narodnog zdravlja doneo je rešenje da mu se odobrava naziv specijaliste za nervne bolesti. U decembru iste godine položio je državni stručni ispit. Zatražio je premeštaj u rodnu Ivanjicu i 10. maja 1929. dobio mesto sanitetskog referenta sreza moravičkog, a supruga Draga je započela rad u bolnici kao njen upravnik. Pre rata bio je narodni poslanik na listi Jugoslovenske radikalne zajednice Milana Stojadinovića (1938–1941), a posle rata delegat na trećem zasedanju AVNOJ-a. U toku tragičnog Aprilskog rata 1941. godine, bio je mobilisan i raspoređen u Vojnu bolnicu u Skoplju. Posle kapitulacije, preko Golije vratio se kući. Okupaciju je proveo među svojim bolesnicima. U tragičnom raskolu octao je veran Hipokratovoj zakletvi. Posle oslobođenja, u novim uslovima, potpuno se predao svom pozivu. O doktorovom karakteru i skromnosti najbolje govori jedan detalj iz njegovog bogatog i časnog života. Naime, kada je 1952. godine sprovedeno „prvo prevođenje“ javnih službenika, on je tek tada, na iznenađenje svih, pokazao dokument koji svedoči da je specijalista za nervne bolesti postao još 1927. godine. I kada je otišao u zvaničnu penziju (1965), nastavio je honorarno da radi (do 1970). Požrtvovano je bdeo nad zdravljem naroda moravičkog kraja. U svako doba vrata Ivanjičke bolnice i njegovog porodičnog doma bila su otvorena za sve bolesnike. Mnoge epidemije koje su harale u moravičkom kraju zaustavljene su zahvaljujući u prvom redu doktoru Božu, a potom i njegovim saradnicima. Najviše se trudio da svoje znanje i iskustvo prenese na mlađe kolege i ostalo medicinsko osoblje. Pored ostalih priznanja koja je dobio, odlikovan je Ordenom Svetog Save IV reda (1937) i Ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvezdom (1971). Umro je 22. marta 1972. godine i sahranjen na varoškom groblju u porodičnoj grobnici.
- 2 Izbori za narodne poslanike Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije iz 1938. ili Decembarski izbori održani su 11. decembra 1938. godine. Glavna izborna trka vođena je između Jugoslovenske radikalne zajednice dr Milana Stojadinovića i Bloka narodnog sporazuma dr Vlatka Mačeka. Bili su to poslednji parlamentarni izbori u Kraljevini Jugoslaviji.

Pre izbora potvrđene su četiri „zemaljske kandidatske liste“: Jugoslovenska nacionalna stranka (dr Bogoljub Jevtić), Udružena opozicija (dr Vlatko Maček), Jugoslovenski narodni pokret „Zbor“ (Dimitrije Ljotić) i posebna lista staroradikala koju je predvodio dugogodišnji ministar pravde Božidar Ž. Maksimović. Na izborima je glasalo 73,2% stanovnika Jugoslavije sa pravom glasa (3.908.313 upisanih birača). Izborni rezultati su sledeći:³

Zemaljske kandidatske liste	Glasovi		Poslanici	
Jugoslovenska nacionalna stranka	1.748.024	60,65%	303	81,89%
Udružena opozicija	1.075.389	37,32%	67	18,11%
Jugoslovenski narodni pokret Zbor	25.705	0,89%	0	0%
Božidar Ž. Maksimović	32.797	1,14%	0	0%
Ukupno	2.881.915	100%	370	100%

Jugoslovenska nacionalna stranka je sa 60,65% birača dobila 303 poslanika, dok je Udružena opozicija za 37,32% glasova zaslužila „svega“ 67 narodnih zastupnika. Mada sam broj poslanika ne govori o žestokoj borbi za vlast, broj glasova govori da su izbori bili „tesni“ i da je samo zbog velike podrške kraljevske kuće, pritisaka i izbornog sistema vladajuća stranka osvojila „udobnu većinu“.

Vlada⁴ čiji je premijer bio nosilac liste, dr Bogoljub Jevtić,⁵ već 24. juna 1935. je podnela kolektivnu ostavku (pod pritiskom prvog namesnika Pavla Karađorđevića), pa je novu vladu formirao i predvodio rođeni Čačanin dr Milan Stojadinović (dotadašnji ministar finansija). Pored premijerskog mesta, Stojadinović je bio i ministar inostranih poslova. Njegova vlada je, sa manjim izmenama, opstala sve do februara 1939. godine.

Izbori u Moravičkom srezu

Raspisivanje prvih izbora posle šestogodišnje diktature izazvalo je burnu političku aktivnost. U jednom izveštaju sreskog načelnika od 1. aprila piše: „U toku marta razvila se živa agitacija među biračima od strane prijavljenih kandidata: Protić Vukašina, predsednika opštine iz Ostatije i Milutinović Dragoljuba, sveštenika iz Ivanjice.

Još ranije je Jugoslovenska nacionalna stranka izabrala sreskog kandidata Spasović Vukašina, dosadašnjeg narodnog poslanika za ovaj srez. Sva tri prijavljena kandidata vezana su za zemaljsku listu predsednika

3 Statistika izbora narodnih poslanika za Narodnu skupštinu Kraljevine Jugoslavije izvršenih 5. maja 1935. godine, Narodna skupština Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1938.

4 U to vreme Vlada se zvanično zvala Ministarski savet.

5 Ministar saobraćaja u toj Vladi bio je Dimitrije Vujić, rođeni Ivanjičanin.

vlade g. Bogoljuba Jevtića i oni su 30. prošlog meseca tekuće godine svoje kandidacije potvrdili kod ovdašnjeg Sreskog suda... Interesovanje za ove izbore je veliko i samo se o tome govori i diskutuje. Od strane opozicije do sada u srezu nisu preduzete nikakve akcije, niti se pojavio ma i jedan opozicioni poslanik...“⁶

Kandidati za narodne poslanike su na zborovima i konferencijama svojim biračima obećavali primamljive političke programe. Vukašin Spasović i njegove pristalice plaše se popularnosti Vukašina Protića, za koga se znalo da je u opoziciji prema režimu, a samo formalno se kandidovao za poslanika na listi JNS-e. „Zato nameštaju kandidaciju popa Dragoljuba Milutinovića.“ Pravi cilj ove političke kombinacije bio je da Milutinović odvoji jedan broj birača od Vukašina Protića.⁷ U Moravičkom srezu (Drinska banovina, Izborni okrug br. 17) bilo je 14 opština i 15 biračkih mesta (dva u opštini Prilike). Lista Bogoljuba Jevtića osvojila je 5.614 glasova (99,56%). Na tabeli možete videti kompletni rezultate.

Nije teško zapaziti da je izlaznost bila izuzetna (83,78%) i da nije pronađen nijedan nevažeći listić. Za današnje uslove to zvuči gotovo nestvarno! Protić je ubedljivo pobedio u golijskim selima, Prilikama i Opa-ljeniku, dok je u ostalim delovima Moravičkog sreza trijumfovao Spasović. Na petomajskim izborima 1935. godine za narodnog poslanika Moravičkog sreza izabran je Vukašin M. Spasović, trgovac iz Ivanjice, a njegov zamenik bio je Tihomir Avramović, delovođa opštine Kosovičke, iz Kumanice.

Za poslanike u okolnim srezovima izabrani su: Svetolik Sv. Stanković, inženjer i industrijalac iz Čačka (trnavski srez) [za njegovog zamenika određen je Marko Rajić, predsednik opštine Ježevačke, iz Banjice], Vojko R. Čvrkić, advokat (ljubički) [zamenik Svetislav Todosijević, zemljoradnik iz Mrčajevaca], Milinko R. Milutinović, zemljodjelac i bivši narodni poslanik iz Živice (dragačevski), Milenko Glišić, trgovac (ariljski), Radoje M. Jovičić, trgovac (požeški), Čedomir I. Zaharić, bivši narodni poslanik (užički), Pavle Gajić, učitelj u penziji iz Ražane (crnogorski – Kosjerić), Matija K. Povrenović, predsednik opštine u Klatičevu (takovski), Petar P. Bogavac, trgovac iz Kraljeva (žički), Velimir J. Kursulić, industrijalac iz Raške (studenički), Strahinja Borisavljević, trgovac (sjenički).⁸ Pored njih, u drugim srezovima su izabrana dva Čačanina: dr Časlav M. Nikitović,

6 Akt sreskog načelnika u Ivanjici 1. april 1935, arhiv Muzeja u Užicu.

7 S. Ignjić, J. Radovanović, V. Luković, Lj. Marković, M. Bujošević: *Ivanjica – hronika moravičkog kraja*, Beograd, 1972, str. 191.

8 *Statistika izbora narodnih poslanika za Narodnu skupštinu Kraljevine Jugoslavije izvršenih 5. maja 1935. godine*, Narodna skupština Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1938. Momčilo Isić: *Rezultati parlamentarnih izbora u čačanskom okrugu 1931, 1935. i 1938. godine*, Zbornik radova Narodnog muzeja, Čačak, br. 24, 1994, str. 315—330. i *Statistika izbora narodnih poslanika za Narodnu skupštinu Kraljevine Jugoslavije*

glavni sekretar Zanatske komore iz Skoplja (radoviški), i Dragomir M. Milovanović, novinar iz Beograda (banjski – Sokobanja).⁹

Redni broj	Glasačko mesto	Ukupan broj			Kandidatske liste					
		Birača	Glasača	Glasova	Bogoljuba Jevtića			Vlatka Mačeka	Dimitrija Ljotića	Božidara Maksimovića
					sreski kandidati					
					Vukašin Protić	Vukašin Spasović	Dragoljub Milutinović	Mijajlo Glavinić	Dobrivoje Jotić	Branko Korčodelović
1.	Bratljevo	425	341	341	15	322	4	/	/	/
2.	Vionica	287	238	238	194	44	/	/	/	/
3.	Erčege	544	461	461	62	374	23	2	/	/
4.	Ivanjica	398	290	290	53	173	58	6	/	/
5.	Katići	631	523	523	158	212	152	1	/	/
6.	Kosovica	640	597	597	18	363	215	1	/	/
7.	Kušići	396	325	325	94	149	81	1	/	/
8.	Opaljenik	370	315	315	222	88	5	/	/	/
9.	Ostatija	397	373	373	365	5	3	/	/	/
10.	Pridvorica	356	321	321	281	37	2	1	/	/
11.	Prilike I	590	459	459	289	140	30	/	/	/
12.	Prilike II	322	258	258	161	87	9	1	/	/
13.	Smiljevac	448	347	347	117	225	5	/	/	/
14.	Srednja Reka	259	217	217	112	102	3	/	/	/
15.	Šume	668	574	574	162	264	136	12	/	/
	Moravički srez	6.731	5.639	5.639	2.303	2.585	726	25	/	/
	%	100	83,78	100	40,84	45,84	12,88	0,44	/	/

Ukoliko se pažljivo pročitaju pisma dr Boža i dr Drage¹⁰ Spasović upućena prof. dr Mihailu Konstantinoviću neposredno posle petomajskih

izvršenih 5. maja 1935. godine, Narodna skupština Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1938.

9 *Novi glas*, Čačak, 11. maj 1935, str. 3.

10 DRAGINJA Draga SPASOVIĆ je rođena 4. novembra 1900. u Kuli kod Petrovca na Mlavi (roditelji Božana i Stojadin Petrović, učitelji). Posle četiri godine porodica se preselila u Beograd. U prestonici je Draga završila osnovnu školu (tada poznatu kao Palilulska škola). Prva dva razreda srednje škole učila je u Gimnaziji Kraljice Natalije, a treći u Prvoj ženskoj gimnaziji. Za vreme okupacije završila je četvrti, peti i šesti razred gimnazije. Maturirala je 1920. godine u Drugoj ženskoj

izbora, mogu se izvesti sasvim drugačiji zaključci od Ignjićevih, datih u knjizi Ivanjica – hronika moravičkog kraja. Ova pisma do sada nisu objavljivana i pažljivo su čuvana u porodičnim arhivama Spasovića i Konstantinovića. Prenosimo ih u celini bez ikakvih izmena. Zanimljivost predstavlja i to da je dr Božo pismo pisao na lekarskim receptima (ukupno 13 recepata).

Dragi Klovisu,¹¹

Tek sam se sad malo odmorio od izbora. Kao što vidiš pop¹² nam je nestradao, ali nije ni čudo. Prvo Vučić,¹³ njegov zamenik, ga je izdao i radio za Protića,¹⁴ a ja sam to popu kazao čim mu je se Vučić primio na listu. Uostalom Vučić je namerno poturen od stranke radikalne samo da bi namamili popa da se kandiduje.

Popovi najbliži saradnici, a među njima Dragomir,¹⁵ Pavle¹⁶ i Božo Đukić¹⁷ nisu radili niti im je bilo stalo da pop dobije. Glavno je bilo da ne dobije Vukašin Spasović. Dragomir je na Protićevom zboru u Brezovi rekao: „Ljudi, ko neće da glasa za popa neka glasa za Protića.“ Pavle je sa takvom agitacijom svoje najbliže rođake odgurnuo od popa. Vučić Stambolić je u Brezovi 5-og od podne javno agitovao za Protića. Rakov jedan sin u Brezovi je radio za popa. Dok su u Prilikama svi Rakovi i Rako¹⁸ radili za Protića. Pop Dragomir je bio

gimnaziji. U februaru iste godine, kao svršena gimnazijalka, otišla je u Francusku i u Lionu upisala studije matematike. Ubrzo se, u istom gradu, prebacila na medicinu. Na fakultetu se srela sa starijim kolegom Božom Spasovićem, sa kojim se 24. juna 1923. venčala. U Lionu su ostali do jula 1924. godine. Pošto je suprug Božo diplomirao, a Draga bila u drugom stanju, vratili su se u Beograd. Iste godine rodila je sina Slobodana, a već sledeće kćerku Ljiljanu. Ta dva porođaja nisu omela Dragu da nastavi započete studije. Medicinski fakultet je završila 21. novembra 1926. Posao je odmah dobila i radila kao opštinski lekar Grada Beograda sve do 11. maja 1929. godine. Tada se sa suprugom Božom preseljava u Ivanjicu, gde je neprestano radila kao lekar i upravnik Bolnice sve do penzije. Zvanično je otišla u penziju 31. decembra 1965, ali je rad nastavila kao honorarni upravnik do 1970. godine. Još pre Drugog svetskog rata zaslužila je Orden Svetog Save. Posle oslobođenja odlikovana je Ordenom rada, Ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvezdom (1971) i opštinskim priznanjem „Trinaesti septembar“ (1978). Preminula je 22. decembra 1979. i sahranjena na Ivanjičkom groblju u porodičnoj grobnici.

- 11 Boraveći u Francuskoj prof. dr Mihailo Konstantinović i dr Božo Spasović nisu „zaradili“ samo akademska zvanja i diplome već i „francuska“ imena: Mihailo – Klovis, Božo – Žofr. Ovim imenima su se međusobno oslovljavali.
- 12 Pop Dragoljub Milutinović, kandidat za narodnog poslanika na listi predsednika Ministarskog saveta dr Bogoljuba Jevtića, inače zet Vukašina Spasovića (oženio se njegovom rođenom sestričinom Stojanom–Colom).
- 13 Vučić Stambolić, predsednik opštine Katići.
- 14 Vukašin Protić, zemljoradnik, predsednik opštine Ostatija, kandidat za narodnog poslanika na listi dr Bogoljuba Jevtića.
- 15 Pop Dragomir Milutinović, rođeni brat popa Dragoljuba.
- 16 Pavle Milutinović, otac popova Dragomira i Dragoljuba.
- 17 Božidar Božo Đukić, opančar (brat Živorada, inženjera i univerzitetskog profesora).
- 18 Rako Đoković, predsednik opštine Prilike.

u stalnom kontaktu sa Protićem i njegovim ljudima i većito su nešto paktirali na zajedničkim večerima.

Poslednjih dana cela varoš je pričala o nekom ustupku popovih glasova Protiću za sumu od 18.000 dinara. Pop je se svom silom bacio u opštine gde stric dobro stoji, dok Protićeve opštine uopšte nije dirao. Dokaz je da u Prildvorici, Vionici, Ostatiji i Srednjoj Reci nije imao tako reći ništa, a u Prilikama samo 40 glasova. Protić oko 450, stric oko 225 glasova, a tu je pop mogao oteti od Protića bar 100 glasova. Pop Vladov momak, najveći popov pristalica, glasao je Protića. U Brezovi pop je trebao da ima bar 300, stric 200, Protić 50. A pop je dobio svega 150, Protić 160, stric oko 220 glasova. U Kušićima stric je imao 149 glasova. Pop je trebao da ima bar 150, a Protić 30, najviše 40. Međutim, pop je imao 80, a Protić 90 glasova. Najveći broj imao je u Kosovici, oko 220 glasova, a stric oko 380, Protić oko 20 glasova.

Iz svega ovoga jasno ti je da se ovde nije radilo da dobije pop nego Protić i da ovih 700 glasova što je pop isterao da je to isuviše kad se uzme da su to čisto njegovi glasovi i da je cela njegova okolina, pa čak i njegov zamenik, radila protiv njega. Najverniji njegov saradnik bio je Jovo¹⁹ šnajder. Pri takvoj situaciji Protić je trebao da dobije sigurno, jer na sedam dana pred izbore stric je možda samo za pet do šest stotina glasova bio bolji od popa. To je Protićevece okurazilo pa su se sve žešće i žešće bacali u borbu, pare su prosipali nemilice i kad su videli da je pobjeda sigurna onda su počeli da prete. Protić je počeo javno da me napada po zborovima. Plašljivi Arsović²⁰ je počeo da trči po selu, piše plakate koje su malo i mene tangirale.

Meni i Dragi su bili našli mesto negde tamo na albanskoj granici. Većina činovnika iz straha prešla je uz Protića. Ladan²¹ se za noć pretopio i cela Poreska uprava, napuštali su kancelarije, poleteli po zborovima, pretili sa porozom. Njihovi predsednici opština, takođe, počeli su da prete, da biju. Rekord je odneo Vitomir Pejović.²² Svi šumari su potrčali po selu i sve na pretnju da vataju glasove. Jedan šumar u Srednjoj Reci ceo dan na dan izbora presedeo je pod oružjem u sudnici i niko nije mogao da ga izbacii napolje. Skoro svi naši predsednici opština, neki iz straha i neki potplaćeni, prišli su njima na nekoliko dana pred izbore. Radojevići su prosipali pare. Ceni se da su Protiće i Radojeviće ovi izbori koštali oko 200.000 dinara. I, kao što ti rekoh, na sedam dana pred izbore stajali su duplo bolje nego stric.

19 Jovo Popović, krojač u Ivanjici.

20 Milisav V. Arsović (Kušići, 1889 – Čačak 1965), učitelj, upravitelj i školski nadzornik. Kao učitelj radio u Milandži (1910–1920), Šumama (1928–1939, bio upravitelj škole), Ivanjici (1923–1924, 1927–1928) i Čačku. Predavao u ivanjičkoj Višoj osnovnoj školi (1920–1923). Bio prosvetni nadzornik moravičko-dragačevskog sreza (1923–1927) i upravitelj Državne narodne škole u Čačku (1940–1945). Odlikovan je srebrnom i zlatnom medaljom za revnosnu službu i Albanskom spomenicom.

21 Jakov Ladan, šef Poreske uprave u Ivanjici.

22 Vitomir Pejović, predsednik opštine Vionica.

Poslednjeg petka Protić je nošen trijumfalno kroz varoš od nekoliko stotina seljaka. Dakle, da ga nije ujela guja, pa me napadne na zboru u Opaljeniku na jedno sedam dana pred izbore, sve bi za njega bilo lepo, jer do tada uopšte nisam išao po selu. Kad sam to čuo, uz to i onaj razmeštaj činovnika i one plakate Arsovićeve upućene Vukašinu Spasoviću, u kome mu prebacuje za rođački režim u srezu, mada mu je se pre toga na 10 dana kleo u dete da će glasati za njega. Dakle, sve me je to nateralo da uzjašem na konja i da se za sedam dana ne skidam. Tako da sam petog osvanuo pred sudnicom opštine Erčeške.

Raspored je njihov bio kolosalan i pored toga što su bili sigurni u pobedu. Poslednje noći poslali su svoje najsigurnije ljude u sve opštine. Svaki je poneo 5 do 10 hiljada sitnine u džepu i te noći prošli su sve kuće u srezu Moravičkom i plaćali glasove od 20 do 150 dinara glas. Žandarmeriju su takođe angažovali skoro svu da pronosi toga dana lažne glasove o pobedi Protićevoj. U 9 časova uveče kad su došli rezultati iz 13 opština (sem Erčeške) Protić je bio za desetak glasova veći. Onda je Sreto Glavinić²³ bacio 2.000 dinara na oplkadu da je pobjeda njihova. Dobavio muziku, počeo da puca, da lumpuje, da lomi stolice, astale i prozore, i dok su naši svi pobjegli i zabarikadirali se u svoje kuće, jer se mafija spremala da izađe na ulicu i da razbija prozore po celoj gornjoj mali. Vukašin Protić je za to vreme lumpovao u žandarmerijskoj stanici na Deviću, a ja, ne sluteći ništa, nisam ni slutio kako je i nisam ni žurio sa izveštajem iz Erčega, nego sam ga poslao tek oko 10 sati kad sam stigao u Bratljevo.

Vukašin Spasović koji je sedeo kao paralizovan u načelstvu najednom se probudio. Sreten Glavinić se povukao sa muzikom u kafanu, a Protić kažu da je čupao kosu na Deviću i plakao kao malo dete. Svih prangija koje su bile nameštene po brdima i pored opštinskih sudnica namah je nestalo. Vitomir Pejović mi svaki dan liferuje po nekoga povređenog.

Ladana i Arsovića više ne viđam, a Miku Boškoviću²⁴ sam poručio da se još malo strpi dok dođe na moje mesto, jer ja mu nisam kriv što je male-rozan, koga on pomaže taj mora da izgubi. Sad je pomogao ovde Protića a u Arilju Gojka Novitovića.

Kao što vidiš borba je bila teška. Najgore što je u vremenu izgubljeno. Najviše su me omeli Pero Jakanović²⁵ i pop, a oni su od početka radili. Imao sam utisak da guram neki težak panj, ali sam ga ipak progurao i to nazainat,

23 Sreten Glavinić, radikal, mehandžija.

24 Miko Bošković, lekar u Požegi i Čačku.

25 Petar S. Jakanović (Kovilje, 1886 – Čačak, 1967), učitelj i školski nadzornik, brat od tetke doktora Boža (sin Vukašinove rodene sestre Bosiljke). Radio kao učitelj (1907–1920) u Kovilju, Jeloviku (Bajina Bašta) i Ivanjici (Viša osnovna škola), sreski školski nadzornik (1920–1923), učitelj u Ivanjici (1923–1925), Mojsinju (1925, četiri meseca), Preljini (upravitelj škole, 1925–1927), školski nadzornik:

a popu sam tek sad rekao ako je pametan budućnost je njegova, i to bez ikakve muke sa malo navijača pop je siguran.

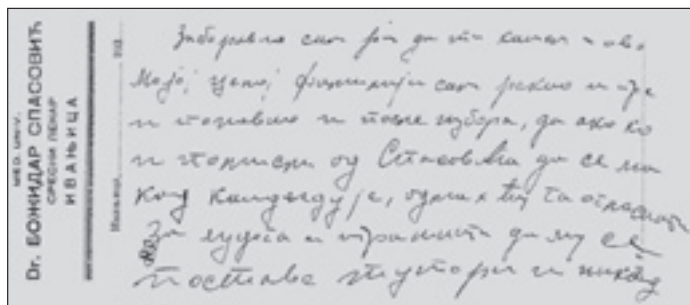
Tebe Beku i decu voli tvoj Žofr.

Zaboravio sam još da ti kažem i ovo. Mojoj celoj porodici sam rekao i pre i ponovo i posle izbora, da ako ko i pomisli od Spasovića da se ma kad kandiduje, odmah ću ga oglasiti za ludoga i tražiti da mu se postave tutori i nikad neću više pomagati nikoga od Spasovića, jer ako je za fajdu dosta je.²⁶ Znaš li da se sad osećam kao posle brodoloma,²⁷ samo kad smo izvukli kožu. Pop je neverovatno raspoložen kao da je dobio mandat, izgleda da ni sam nije verovao da će imati 700 glasova.

Ja sam dobio sedmu grupu, mislim pre 6 godina. Molim te gledaj kako znaš da mi se to svrši po mogućstvu pre sastanka skupštine.

Ja sam hteo da dam Buću²⁸ u Petu beogradsku gimnaziju na Dedinju, tu je internat samo sam čuo da je prijemni ispit vrlo težak. Molim te raspitaj se.

Žofr

Deo pisma dr Boža Spasovića

moravičkog sreza (1927–1933), deževskog sreza u Novom Pazaru (1933–1936), u Kosovskoj Mitrovici (1936–1938); školski referent prosvetnog odeljenja u Čačku (1938–1941), penzioner (1941–1944), rukovodilac blagajne u Uredu za ishranu, pa ponovo penzionisan.

- 26 Doktor se kasnije predomislio, pa je na sledećim parlamentarnim izborima (u decembru 1938) bio na listi dr Milana Stojadinovića. I ubedljivo pobedio!
- 27 Sa obale Jonskog mora su Božo Spasović i Mihailo Konstantinović, zajedno sa ostalim vršnjacima-đacima, francuskim lađama prebačeni u luku Marsej. Početkom januara 1916. godine veliki francuski transportni brod „Provence“ prima ove mladiće („Provansa“ je prilikom povratka iz Marselja potopljena i tom prilikom je nastradao veliki broj francuskih vojnika koji su odlazili na Solunski front). Kada je brod prošao najjužniji grčki rt i uveliko sekao talase Sredozemnog mora, začuše se povici: *Opasnost! Svi na palubu! Drešite čamce!* Za odbranu od podmornica na brodu su bili montirani topovi. Od dejstva ove artiljerije ceo brod je podrtavao. Ta kanonada trajala je nekoliko minuta. Torpeda koja je neprijateljska podmornica lansirala promašila su cilj, a podmornica se brzo izgubila ispod morske površine. Sedam dana trajalo je to putovanje.
- 28 Slobodan Bučo Spasović (Beograd, 1924 – Ivanjica, 2002), sin dr Bože i dr Drage.

Pismo doktorke Drage je sledeće sadržine.

Dragi Beko, Klovisu i deco,

13. 5. 1935.

Ivanjica

Dobili smo vaše pismo. Ništa ne pišete o dolasku u Ivanjicu letos. Sada možemo da vas pozovemo jer su izbori prošli i mi ostajemo ovde, inače ne znam kako bi bilo.

Ti Klovisu kažeš da si se razočarao u Ivanjičane, govoriš o nekoj izgubljenj iluziji, o poeziji itd. Ovde je poezija samo Moravica, vazduh i šume, a ljudi i karakter pa to je najpasuljarnija proza. Ja sam mislila da si ti malo realniji nego što je moj muž, a izgleda da se vi slažete. Vidim da ste obadvoje malo poznavali ovaj svet. Kažeš da su te Ivanjičani ružili. To mi uopšte nije poznato. Ti znaš da te ovde svet ceni kao poštenog i pametnog čoveka. Bilo im je zbilja malo čudno da si ti održavao neke političke veze ovde preko popa Dragoljuba, jer je on govorio kad je prvi put došao iz Beograda, da se on sada kandiduje, da ga ti pomažeš, pa da će ti on ustupiti idući put. To je meni rekao jedno veče pred Vasilijevim dućanom.

Ja sam se samo osmehnula i kazala da mi uopšte nije poznato da ti voliš tu političku borbu, da o tome s tobom nisam razgovarala, ali poznajući tebe, mislim da to nije tačno. Dakle, izvesni su se ljudi čudili da si se ti mogao osnoliti za te stvari na popa, ali je i ta zabluda razbijena. Inače te niko nije uzeo u usta u nekoj rđavoj nameri koliko je meni i mojoj okolini poznato. Da su tvoje ime popovi iskorišćavali to je tačno. Da si ih ti protežirao kod Jankovića,²⁹ da ga guraju slobodni zidari, da je oduševljen njegovom kandidacijom, da su pravljani razni planovi za parlament, da će pop tamo da drma i t.d. na vagone i milione. Bili su premešteni neki služitelji iz suda, pa se pričalo kako ih je pop preko tebe premestio. Žofr je odmah objasnio da ti možeš biti popov najbolji prijatelj, ali da se u te poslove ne bi upuštao.

Dolazak g. Jankovića su objavili da dolazi da održi zbor u njihovu korist po tvojoj intervenciji. Dragoljub onda reče da ćeš i ti doći sa g. Jankovićem i da ćeš ostati nekoliko dana da ideš sa njim po zborovima. Čekali smo te onda jer smo mislili da ćeš zaista doći, ali ipak nisam verovala da bi išao po seljačkim zborovima. Čak je Dragić Pantović³⁰ bio opomenut da si ga ti doveo u Prilike i da bi zbog toga trebao da radi za popa.

Ja mislim da je Dragić ipak shvatio da to ne dolazi od tebe. Na zboru koji je održao g. Janković popa su dizali u nebesa, to je bio Veliki petak

29 Dragutin Janković, ministar poljoprivrede u vladi Bogoljuba Jevtića.

30 Dragić Pantović (Grivska, 1896 – Bukovica, 1987), učitelj u Račanima (1921–1922), Dobračama (1922–1932), Brezovi (1932), Prilikama (1932–1944, upravitelj škole), Cerovi (1944/45) i Bukovici (1945–1957).

– pijaca, Dragačevci su bili organizovani, onda možeš da zamisliš kako su bukali Lučani i Lišani,³¹ naročito kad se njihove kože ne tiče, za tuđeg poslanika u tuđoj kući – srezu.

Da je borba bila jaka u poslednje vreme to je tačno. Žofr se prvo vreme držao vrlo povučeno, bežao je petkom kući, čak je i u ambulanti bio malo, izbegavao da ide po selu, pa i kad je išao izbegavao je prvake. Čitao je romane, a on kad počne da čita ništa ga ne može zainteresovati. Na taj način je gubio pozicije. Stric³² nije bio omiljen i to je tačno. I da su izbori bili na pet dana pošto su bili objavljeni ne bi sigurno imao više od 500 glasova. Pop je bio omiljena ličnost, jer je prvog dana počeo da radi, svi su mu obećavali koga god je zapitao, a za moj račun stoga što niko nije mislio da će se on ozbiljno kandidovati, i svi su mislili da će i ovog puta biti kao ranije, pa da ga zadovolje. Iz donje čaršije su vešto ubacivali popa i Peru [Petra] Jokanovića da bi oslabili našu stranu. Protić je onda radio svom silom da mu se primi lista. U prvo vreme što je Žofr uradio to je ubedio Peru da on i stric ne mogu biti kandidati i da će Protić sigurno dobiti, a da stric nema nameru da se povuče, kao što i nije imao. Pera se povukao. Onda je i Žofr opet sedeo na miru. Onda su iskrsele razne plakate. Prve je dao stric u kojima nije vređao nikoga samo je izneo šta je uradio za srez i opravdavao sebe za ono što nije uradio. Kao odgovor na te plakate izdali su iz donje čaršije druge (iz kujne Arsovića, a naši su mislili da to dolazi od popova, pa su se onda uverili da to nije tačno). U tim plakatama su od prilike rekli da nije uradio ništa dobro da je uradio sve rđavo, na kraju su rekli da sve to je uradio da je doveo svoju familiju. Kako su se prethodno u plakati izjasnili vrlo povoljno za Peru Jokanovića onda je rđavo što smo Žofr, ja i Ratko³³ ovde. I to im je Žofr izgutao.

Kad su bile primljene sve tri liste onda se videlo jasno da ima da bude borba između Protića i strica (pop je radio da se Protićeva lista ne primi). Onda su nastali razni pregovori. Prvo je pop ustupio svoje glasove Protiću. To je išlo malo teže, jer je pop imao oko 200 pristalica koji bi popa sigurno bili da je to uradio. A sa onim drugim glasovima nije bilo lako jer bi oni sto puta radije glasali za Spasovića nego za Protića. Izgleda da je posle prihvaćena druga kombinacija. Da pop privuče 1.200 glasova na svoju listu. Od tih glasova trebalo je da bude oko 200 Vučićevih [Stambolić] a ovih 1.000 naših ljudi

31 Misli se na stanovnike dragačevskih sela Luke i Lisa (posle rata priključeni Moravičkom srezu).

32 Vukašin Spasović, trgovac, rođeni stric doktora Boža.

33 Ratko – Milorad Gavrilović (Ivanjica, 1906–1993), učitelj, brat od tetke doktora Boža (sin Vukosave – Vujke, Vukašinove rođene sestre). Radio u Lukavcu Turskom (kod Tuzle), Prilikama (1931–1934, bio upravitelj), Ivanjici (1934/35), Šumama (1935–1945, upravitelj), Cerovi (1945–1952), Ivanjici (1952–1957) i ponovo u Cerovi (1957–1964). Upravitelj Osnovne škole u Ivanjici bio od 1952. do 1955. U penziju otišao 1964. godine. Kao penzioner učiteljevao u Ostatiji.

– odnosno stričevih koji ne bi za Protića. Onda se uporno pronosili glasovi kako pop stoji sjajno, kako će sigurno da dobije i kako treba glasati za njega. Zato je pop otišao u Kosovicu odakle je Tihomir Avramović³⁴ stričev zamenik i tamo bacio pare i otpisivao svojim parohijanima dugove te tako izvukao oko 215 glasova, a ne bi trebao da ima više od 40–50. Tu izgleda da mu je pomogao i Pera Jokanović koji je bio u stalnoj vezi sa Protićevcima. Parola i cilj: srušiti Spasovića. Na dan izbora Vučić je javno od podne okrenuo ljude da glasaju za Protića a ne za popa. Onda se pobune oni iskreni prijatelji popovi pa viknu da je Vučić izdajica i okrene neka grupa za nas, te stric prebaci i popa i Protića u Brezovi.

Protićevci okuraženi popovim obećanjima da će da privuče oko sebe 1.200 glasova grunu svom snagom i novcem da kupuju glasove. Pare su prosuli. U Prilikama je terao glas i na 150 dinara. U Kušićima su bili obećali da isteraju za Protića 100 glasova (to je obećao Zec i Plavšić) pa da dobiju 10.000 dinara. Isterali su 94 pa su 6 glasova plaćali i po 200 dinara, ali nisu mogli uhvatiti. U Erčegama Anto Radojević³⁵ i Živko Purić³⁶ uoči izbora i noću i na dan izbora sakupljali i plaćali te tako naprave oko 60 glasova. Bacili su silan novac. Sreto Glavinić se kladi 3.000 sa Ilijom kafedžijom oko 4 sata na dan izbora da Protić dobija, iako je stric u ovim opštinama uvek bežao.

U Srednjoj Reci je pop Dragomir, to sam priznaje, izvestio Protića da stric stoji bolje od njega, pa je Protić otišao na dan izbora bacio novac i prepolovili. Pera Jokanović s uva na uvo je radio i preko svojih prijatelja za Protića i za njega glasao. Ratko za popa. Na 10 dana pred izbore izašle su druge plakate od strane Protićevih ljudi, gde napadaju familijarni režim bogaćenja itd. To je Žofra malo uzbudilo a i Protićev govor na Opaljeniku, gde je govorio da Žofr truže i izbacuje iz bolnice. Onda su Rakovi sinovi u Prilikama opet napali Žofra.

S druge strane kad je uvideo šta rade popovi, da idu na to ne oni da dobiju već da ruše strica on se malo mrdnuo u selo. Pridobio Blagoja Lišanina,³⁷ hladio Glišu Civrića,³⁸ koji je bio za popa, uhvatio na dva dana pred izbore Milića Đokovića te na taj način spasao situaciju. Išlo se na to da se mi srušimo kažu ovako: Vukašinu ćemo ispucati pare iz džepa, Dobrosav je dužan ima da crkne, doktora premestiti, neće nam više smetati u politici. To je bio cilj ljudi iz donje čaršije. Popovi su do poslednjeg dana s njima paktirali

34 Tihomir Avramović, delovoda opštine Kosovičke, iz Kumanice.

35 Anta M. Radojević (Ivanjica, 1884 – Ivanjica 1982), građevinski inženjer, narodni poslanik, ministar. Biran je za narodnog poslanika Radikalne stranke za dragačevski i moravički srez (od 1921). Tokom 1925. godine bio je ministar saobraćaja u vladi Nikole Pašića.

36 Živko Purić, trgovac iz Ivanjice.

37 Blagoje Lišanin iz Komadina, opština Kosovica.

38 Gligorije Civrić, predsednik opštine Kušići (javorske).

i družili se javno, a Pera Jokanović tajno. Đole³⁹ je bio za nas – pa ono pismo pisano g. Jankoviću, to je pisano zajednički sa Živoradom. Pa druge intrige i još nekakve prljave stvari od strane popova. Nisu birali sredstva, sve razumem dok su se borili za sebe da dobiju, ali kad je već bila ovakva situacija oni su znali da gube. Mi smo im „prijateljski“, bar ja, savetovali da se ne kandiduje, jer ako idu on i stric na izbore prirodna je stvar da je stric jači, da će ga tući i on je na sve to govorio, ako hoću da ga ubrzam i izguram mu pare iz džepa.

Mislim da je sebi stvorio ogromne neprijatnosti. Ja čak ne mogu ni da ga žalim. Ja ih više ne volim kao što sam ih volela. O njihovom karakteru nisam nikad imala neko odlično mišljenje, ali ipak su mi bili simpatični kao prijatelji, ali posle svih intriga mislim da i to prijateljstvo više ne može biti. Sad se govori o nekom novcu koji Protić traži od popa. Izgleda da mu je Protić dao 12.000 da privuče od sebe 1.200 glasova, a ovaj to nije ispunio. Protić se na to oslonio pa je potegao i bacio novac da uhvati još i dobije mandat, pa sad nema para ni mandata, a popa u top da stavi. Ovi naši ljudi su ljuti na njega što se za inat kandidovao i stricu uzeo tih 700 glasova 500 članova, a Protićevci ljuti, a pop sad između dve vatre. Mislili ko i kad u politici prljavo kombinuje rđavo prolazi. Tek borba je bila velika. Ankičina⁴⁰ deca su spremila kante da lupaju našoj deci, tako da je Buća⁴¹ crkao od straha uveče dok se doznao rezultat. Kaže: „Ne marim ja mama da li će deda biti poslanik ili ne, ali ako izgubi ja se od te dece ne smem na ulici pojaviti.“

Dakle, kao što vidiš moje prijateljstvo spram popova posle svih intriga sasvim se ohladilo, ja bih želela da bude ono što je ranije bilo, ali izgleda da ne može. Nisu birali ni sredstva ni način. Šta Žofr po toj stvari misli ne znam. Ja koga volim ja ga iskreno volim, ali kad ga izgustiram, onda ne marim mnogo da ga vidim. Mislim da nisu imali nikakvih obzira ni prema meni ni prema Žofru. Imam ja neke stvari da proverim. Htela bih da se stvar popravi, ali ne ide od srca.

Izvini, ja udavih, ali mislim da ti izložim sve interesovaće te. Inače o tebi Ivanjičani imaju još uvek najbolje mišljenje. To su svakako neke intrige laži koje si ti čuo.

Vole vas svi,

Draga

25. 5. Dadoh Žofru da pročita i pošalje, a on držao sve u džepu po starom običaju. Sad on ide u selo, a ja nađoh pismo.

Poslali smo molbu u internat na Dedinje. Brat nam je dao informacije, t.j. poslali su nam i prospekt. Ne znam da li će biti primljen.

39 Đorđe S. Jokanović (Kovilje, 1899 – Čačak, 1982), učitelj u moravičkim selima, rođeni brat Petrov, brat od tetke doktora Boža.

40 Anka Đukić, supruga Božidara Đukića.

41 Slobodan Spasović – Bućo.

13-V 1935 me
 Ubačenju
 Aprombeto, kadu u zjuzo
 Ladan. casu bane ukuw.
 Lura se umuwa o gajowu y Uleawu
 Kewo. Caga mowewu je dec wobu
 jez cy wrobu dlowu u nu owowu
 ofel, utare de nam nako in owu.
 In kadu u kawe su cu ce
 parrowu y Ubaowowu, wozu
 o awu y owowu u wozu o wozu
 u w. f. wozu je wozu casu wozu
 wozu - wozu, a wozu - wozu

Početak pisma dr Drage Spasović

Dr Draginja Draga i dr Božidar Božo Spasović

Svetislav Lj. Marković, Aleksandar Nikolić

CORRESPONDENCE OF BOŽIDAR
AND DRAGA KONSTANTINOVIĆ WITH MIHAILO
KONSTANTINOVOĆ CONCERNING PARLIAMENTARY
ELECTION OF FIFTH MAY IN MORAVIČKI DISTRICT

Summary

Correspondence between Mihailo Konstantinović and Božidar Spasojević and his wife Draga, is valuably testimony of first parliamentary election, organised after the murder of yugoslav king Aleksandar Karađorđević. This correspondence indicates the way in which democracy works in our nation. Professor Konstantinović was very interested in the election in Ivanjica and in Moravički district. This article is based on original letters, preserved in a private archive of families Konstantinović and Spasojević.

Key words: Mihailo Konstantinović, Božidar and Draga Spasojević, parliamentary election of Fifth may, Moravički district

Mihailo Konstantinović kao student u Francuskoj 1920-ih

.....

TOKOVI

.....

Milan Grol

PREVLAST SRBA ILI REŽIMA*

Ako je glavni cilj federacije harmonični odnos nacionalnih jedinica, mora svakom biti jasno da taj interes harmonije ne bi mogli obezbediti neprirodni okviri, u kojima se oni za koje se hoće sklad, ne bi tako osećali. Brojni odnos Srba, Hrvata i Slovenaca je jedna stvarnost i ona se ne može prenebregnuti ni u kom smislu, bez štetnih posledica, pogotovu ako bi Srbi u njihovom podvajanju u nekoliko federalnih jedinica osetili smanjivanje svog duhovnog potencijala, svog nacionalnog dometa u razvijanju ne sile nego viših vrednosti života, onih kojima je srpski narod do danas stvarao svoje mesto u svetu. Sve što se u karakteru toga naroda steklo najboljega, steklo se širokom kolektivnom svešću, kritičkim smislom života izgrađenim kroz teška iskušenja, koja isključuju samoživost. Osećanja toga naroda, u današnjoj zajednici brojno najvećeg, svešću najprobuđenijeg i u borbi za slobodu, kroz pokolenja, najupornijeg, ne mogu biti ravnodušna za sudbinu nove Jugoslavije.

Iza svega što su prepatili Srbi u Hrvatskoj, Dalmaciji i u Bosni, oni se više ne bi mogli pomiriti ni s kojom isključivošću nacionalističkog režima u Hrvatskoj, isto kao što bi Hrvati sa nespokojsvom živeli u kojoj oblasti preimućstveno srpskoj, ako bi na toj strani vladao duh zlopamćenja i odmazde. Međutim, jasno je da osećanja ravnopravnosti i spokojstva ne može obezbediti nikoji sistem uređenja ako široko probuđena svest o uzajamnosti ne zadahne novim duhom to uređenje. I jasno je isto tako da, kao što Srbi ne mogu upisati u greh hrvatskom narodu zločine ustaša, Hrvati, Slovenci i ostali narodi i pokrajine ne mogu upisivati u greh srpskom narodu neravnopravan položaj naroda i pokrajina u vremenu u kome srpski narod nije imao svoju reč ni o svojoj sopstvenoj sudbini. Kad se sve sabere, ne vidi se da je taj narod, prvi u broju u zajednici, bio još i u čem prvi osim u žrtvama koje je podneo. Hegemonija jedne odnarođene nazadne manjine oglašena je kao hegemonija Srba, dok se danas u pregledu svega što je bilo na toj strani jasno pokazuje samo *hegemonija patnji*.

* Milan Grol, „Prevlast Srba ili režima“, *Iskušenja demokratije*, Službeni glasnik, Beograd, 2005, str. 183–186.

Da novi poredak bude nov ne samo u statutu nego i u duhu, on mora biti oslobođen međusobnih nepoverenja i predrasuda jednog naroda o drugome, oslobođen zlih osećanja koja su u rđavim danima naroda trovala i razjedinjavala u otporu reakciji. Nema naroda koji kao narod, u slobodnom i svesnom odlučivanju, snuje zlo drugome narodu. I nema opasnosti za ravnopravnost u državnoj zajednici, ako se u svakoj federalnoj jedinici obezbedi ravnopravnost građana u punom smislu te reči, ravnopravnost u svima pogodbama života materijalnog i duhovnog. Zloupotreba kolektivnog nacionalnog prava počinje zloupotrebom ličnog građanskog prava.

Posle svega što je srpski narod dao za slobodu, greh je sumnjati da on želi što drugo do režim slobode za sebe i za druge s njime u zajednici, užoj ili široj, jer je on svestan da samo okružen slobodama oko sebe, može očuvati i svoju sopstvenu. Nije slučajno da je čak i jedan samovoljni vladalac toga naroda, Kralj Aleksandar, misleći da raspore o uređenju zemlje može preseći oktroisanjem poretka kroz diktaturu, ostajao ipak nepomirljiv prema Hitleru i Musoliniju koji su mu i glavu uzeli. Srbi se nisu nikad zanosili ambicijama Prusa, ni za sebe ni za interese Prusa na Balkanu. Zato bi nerazložno bilo u planovima o novoj Jugoslaviji računati sa onim što je neverno predstavljalo srpski narod u danima prolazne reakcije, a ne sa onim što je taj narod dao u kontinuitetu svoje istorije, i u velikim časovima kad je istupao svojim punim glasom. U zalaganjima za slobodu, i tamo gde njegova sopstvena nije bila neposrednije ugrožena no drugih, teško da mnogo ko može s njim stati u isti red.

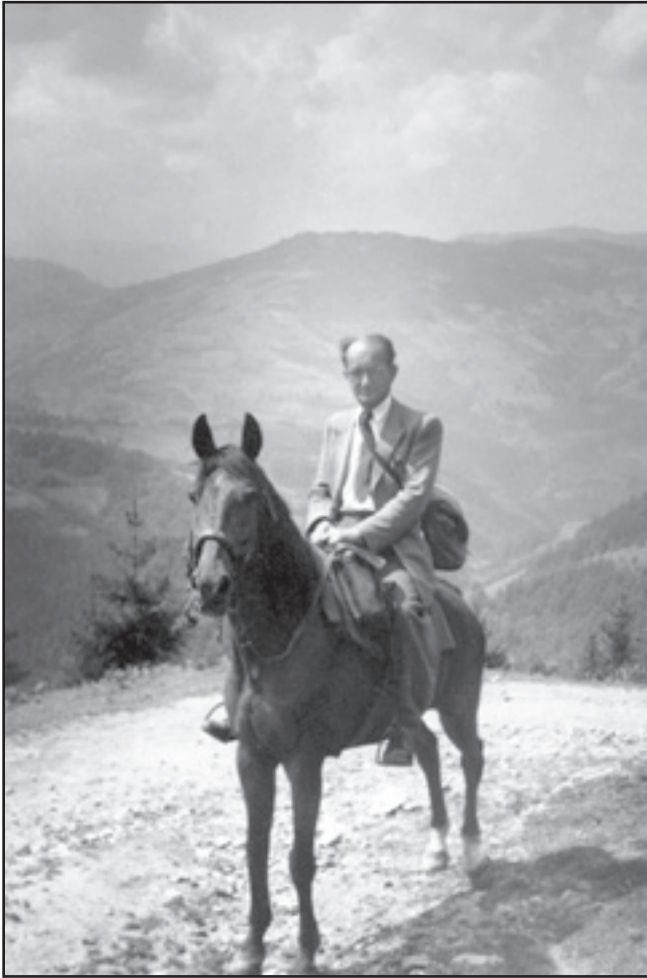
Ni u čem taj narod nije bio poslednji. Na Balkanu on se prvi oslobađa kroz dve seljačke revolucije, one od 1804–13. i one od 1815, organizovane na zgarištu i groblju one prve. I samo dve decenije zatim on počinje ustavnu borbu. Njegov politički život počinje partijom Ustavobranitelja. Taj narod svrgava sa prestola jednog za drugim kneževu – ponikle iz dveju oslobodilačkih revolucija kad se ogrešuju o slobodu, tako skupo plaćenu. Već sedamdesetih godina prošlog veka, sa ideologijom Svetozara Markovića, jedan radikalno-socijalistički program likvidira romantični nacionalizam. Iz tih borbi ponikli su prva socijalna agrarna mera, zaštita minimuma seljakove zemlje i opšte pravo glasa. U jednoj još sirovoj i patrijarhalnoj sredini, pod teretom zabluda, sirotinje i pritiska stranih sila, ta prirodna demokratija morala je i poklecati, ali se iza svakog pokleknuća taj narod dizao s većim za-mahom snage. Ono što je ta snaga ostvarila iza 29. maja 1903, pre ratova i kroz ratove 1912–13. i 1914–18, ostaće svedočanstvo demokratskog duha i visoke svesti. Uvek u tom istom pravom stavu, i pod najtežim pretnjama sudbine, to je bio srpski narod koji je 27. marta 1941. bacio pod noge pakt sa Hitlerom i, zatim, samo on jedini nije dao u pomoć Hitleru nijednog vojnika na ruski front.

Na toj strani danas nije potrebno tražiti obezbeđenja nikojim posebnim merama za slobodu i ravnopravnost u novoj Jugoslaviji. Ni na toj ni na kojoj drugoj strani ne treba ta obezbeđenja tražiti u veštini same tehnike uređenja, s više vere u hartiju nego u ljude, i naročito ne treba ih tražiti sa zaziranjem od „predominacije“ Srba. Ako je u Jugoslaviji bilo predominacije, ona nije bila predominacija volje srpskog naroda, nego predominacija nazadnih Srba u političkim konsorcijama nazadnih Srba, Hrvata i Slovenaca, u jednom vremenu rastrojenom teškoćama i zabludama.

Duhovni potencijal srpskog naroda – potencijal je slobode za svaku zajednicu u kojoj on bude, u Jugoslaviji i u onakoj široj zajednici na Balkanu i u Podunavlju.

*Ispred zgrade Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu,
dekan Konstantinović sa gostima, Beograd, 1950-ih*

Mihailo Konstantinović na Goliji, 1959. (snimio dr Aleksandar Nikolić)

.....

POGLEDI

.....

Dimitrije Boarov
novinar i publicista, Novi Sad

USAMLJENI MINISTAR LEGALNOSTI*

Dnevničke beleške pravnog arhitekta Sporazuma Cvetković–Maček (1939) i čoveka koji je u trenu shvatio suštinu Sporazuma Tito–Šubašić (1944) danas deluju izvanredno aktuelno, jer svedoče o beznadežnoj poziciji prava naspram politike na našim prostorima, kada na dnevni red dođe neophodno normativno uređenje međunacionalnih odnosa i interesa.

Već samim svojim naslovom – „Politika sporazuma“ – knjiga dnevnčkih beležaka 1939–1941. i londonskih beležaka 1944–1945. godine Mihaila Konstantinovića (agencija „Mir“, Novi Sad) provokativno korespondira s našim vremenom, kada srpsku političku elitu vodi ideja konfrontacije i ekskluzivnog provincijalnog izolacionizma. No, odmah treba upozoriti da ta veza dnevnčkih zapisa jednog profesora-ministra i vodećeg pravnog eksperta Kraljevine Jugoslavije, od nesumnjivog značaja za srpsku istoriju, nije jednostavna i jednoznačna.

Stari Konstantinović pokazaće u svojim zapisima da jeste za „politiku sporazumevanja“, ali samo do granica jedne državne ideje, samo do nivoa celovite pravne koncepcije naglašeno centralno atributiranog federalizma i samo do onih sporazuma koji se kreću u horizontu pravnog kontinuiteta i legaliteta. Pojednostavljeno, onda kada je trebalo spasavati Jugoslaviju politikom sporazuma između Srba i Hrvata, on je svoje znanje stavio na raspolaganje politici. No, kada su na red došli „sporazumi“ sa nacističkom (Trojni pakt) i komunističkom ideologijom (Tito-Šubašić), Mihailo Konstantinović je odbio takvo sporazumevanje i ostao na belegu svojih građanskih, civilnih uverenja. I to bez mnogo uvijanja.

Valja još, pre svake priče o sadržaju ove zanimljive i važne knjige, naglasiti da je dnevničke zabeleške Mihaila Konstantinovića priredio njegov sin, naš znameniti književni istoričar i kritičar, pisac, filozof i esejista Radomir Konstantinović, i to suprotno izričitoj volji pokojnog oca (koji je u suštini glavni junak i njegovog neobičnog, vanserijskog romana „De-kartova smrt“).

* *Vreme*, vanredno izdanje, Beograd, broj 1, 27. mart 1999.

Radomir je nepoštovanje volje pokojnog oca Mihaila u uvodnim napomenama obrazložio time da ne može te beleške da osudi, posle i njegove smrti, na moguće zloupotrebe ili čak uništenje, pošto ih smatra izuzetno i višestruko značajnim kao „nenamernim svedočenjem“ o epohi koja „uprkos tome što je *njegova* Jugoslavija u krvi razorena, još nije stigla svome kraju“.

Ko je bio Mihailo Konstantinović

U osnovnim biografskim podacima Mihaila Konstantinovića objavljenim na početku knjige zapisano je da je rođen 10/23. marta 1897. godine u Čačku, od oca Ilije, nadničara, i majke Pave (Ratković), te da je rodom iz Sandžaka iz okoline Prijepolja. U srpsku vojsku stupio je kao dobrovoljac odmah po izbijanju Prvog svetskog rata, da bi se 1916. obreo u Srpskom univerzitetskom bataljonu u Žozjeu u Francuskoj – gde je završio gimnaziju.

Studije prava započeo je u Lionu, ali ih je prekinuo da bi kao pripadnik francuske vojske učestvovao u borbama na Zapadnom frontu. Posle završetka rata nastavio je studije i diplomirao u Lionu 1920. godine, a na istom univerzitetu je i doktorirao 1923. godine. Akademsku karijeru u Jugoslaviji počeo je na fakultetu u Subotici 1924. godine, na Katedri građanskog i međunarodnog privatnog prava, a 1935. godine premešten je na Pravni fakultet u Beogradu.

U visoku politiku uveo ga je premijer Dragiša Cvetković 1939. godine, kada je trebalo sačiniti sporazum sa Hrvatima i makar privremeno preurediti Kraljevina Jugoslaviju po delimično federalističkom državnom modelu. Ministar u „Vladi sporazuma“ postao je avgusta 1939. godine, a iz nje je istupio nakon pristupanja Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu i uoči 27. marta i poznatog puča.

Posle aprilske kapitulacije 1941. godine izbegao je u Egipat, potom prešao u Palestinu i Tursku, gde je prikupljao materijal o ratnim zločinima u Jugoslaviji. Na poziv dr Ivana Šubašića prešao je juna 1944. godine u London, ali nije prihvatio kombinaciju da stupi u vladu Tito–Šubašić, eventualno kao ministar spoljnih poslova ili kao ministar i ambasador u Vašingtonu ili u nekom drugom ministarskom svojstvu. U zemlju se vratio 1945. godine i ponovo se prihvatio naučnog rada na Pravnom fakultetu.

U nizu važnih stručnih poslova i značajnih zakonskih projekata (o braku, odnosima roditelja i dece, o starateljstvu, o usvojenju, o zastarelosti potraživanja i o nasleđivanju), poseban značaj ima njegova dosad jedina knjiga *Obligacije i ugovori, skica za zakonik o obligacijama i ugovorima* iz 1969. godine. Jedna knjiga, ali ona po kojoj se praktično sudilo čak i pre nego što je pretočena u zakonik, koji je kod nas i danas na snazi.

Sastavljanje i sprovođenje Sporazuma Cvetković–Maček

Mihailo Konstantinović se, sa kolegama profesorima Đorđem Tašićem i Mihailom Ilićem, u pripremu Sporazuma Cvetković–Maček (od 26. avgusta 1939) neposredno uključio 26. marta 1939. godine, na poziv tadašnjeg predsednika Vlade Kraljevine Jugoslavije Dragiše Cvetkovića. U najkraćem, mada su Mihailo Konstantinović i drugovi pozvani da se u veliki politički projekat svojevrzne nagodbe Srba i Hrvata u predvečerje Drugog svetskog rata uključe kao nestranačke ličnosti i samo kao pravni eksperti, oni su, a posebno sâm Konstantinović, dali značajan doprinos toj „politici sporazuma“, nakon istorijskog neuspeha „politike jedinstva“.

Konstantinović je već pri prvom razgovoru sa Cvetkovićem napomenuo da „ne treba cepidlačiti na nadležnostima oblasti“, a za svojevrсну federalizaciju Jugoslavije predložio je generalno načelo „opšte nadležnosti države“, jer je smatrao da samo ono predstavlja čvrstu branu konfederalizaciji zemlje. Više puta će Konstantinović, tokom pregovora o tekstu Sporazuma zapisati da Hrvati „zamišljaju odnos banovine Hrvatske i države kao odnos dve jednake vlasti koje se stalno sporazumevaju“. Taj njegov stav o opštoj nadležnosti centralne vlasti (dakle nadležnosti oblasti se konkretno izdvajaju, a ne da se za centralnu vlast nabrajaju „preostala“ konkretna prava i domeni), pošto nije bio na liniji interesa Mačeka i njegovih ekperata iz HSS-a, nije dosledno sproveden već je uzeto srednje rešenje – nabrojane su i nadležnosti države i nadležnosti banovine.

Kasnije će, kao ministar zadužen za sprovođenje Sporazuma, Mihailo Konstantinović stalno voditi borbu oko toga da li su nadležnosti banovine ili države „isključive“ i stalno će zagovarati ona pravna rešenja koja vlast, građanska prava i ekonomiju unutar zemlje ipak drže na okupu, makar pod simboličkim znakom jedne kraljevske krune. Pri svemu ovome treba naglasiti da je veoma brzo, uprkos doslednom otporu nizu njihovih ideja, predloga, pa čak i pokušaja podmetanja pojedinih uredbi i propisa, Konstantinović stekao veliki ugled kod vodećih Hrvata onoga doba, kod Vlatka Mačeka, Juraja Šuteja, Ivana Šubašića i drugih. Do te mere da su ga čak oni predlagali za ministra unutrašnjih dela pred sam Drugi svetski rat, nasuprot tome što ga je fašistička štampa, kako u Italiji tako i u Nemačkoj, stalno šikanirala kao protivnika centralnih sila, anglofila, tajnog simpatizera Staljinovog Sovjetskog Saveza, itd.

Inače, zanimljivo je da glavni problem u sačinjavanju Sporazuma Srba i Hrvata nije bila podela nadležnosti već određivanje teritorije Banovine Hrvatske. To teritorijalno razgraničenje mukotrpno je određeno – i to samo kao deo „privremenog sporazuma“, kakav je on morao biti do neke legalne revizije oktroisanog Ustava Kraljevine iz 1931. godine.

Razgraničenje sa Banovinom Hrvatskom bilo je tim više otežano pošto Cvetković i knez Pavle nisu žurili i sa stvaranjem drugih federalnih jedinica, što će Konstantinović stalno tražiti, i kao pravni ekspert i kao potonji glavni ministar za sprovođenje Sporazuma. Konstantinovića je posebno brinulo to što nije definisana „srpska jedinica“, dok je, pored slovenačke, bio u suštini i za bosansku, muslimansku „četvrtu pokrajinu“.

Već iz ovih nekoliko ilustracija čitalac može zaključiti koliko su bile neopravdane optužbe koje je tradicionalna srpska politička superstruktura (naročito iz starih radikalskih i redova nacionalističke desnice) upućivala Konstantinoviću – da je suviše popuštao Hrvatima i da nije vodio računa o interesima Srba u jugoslovenskoj kraljevini. Išli su kasnije čak dotle da su ga bez ikakvog osnova proglasili Cincarom koji trguje tuđim nacionalnim bićem, a optuživali su ga i kao masona, jer je i sama Jugoslavija smatrana „masonskom tvorevinom“. Konstantinović je zvanično demantovao da je mason. I zbog toga je, valjda, posebno gajio gotovo prijateljski odnos sa uticajnim vladikom Nikolajem Velimirovićem.

Izjašnjavanje protiv Trojnog pakta

Isto onako kako je gotovo „tvrdo“ sprovodio na unutrašnjem planu „politiku sporazuma“, Mihailo Konstantinović je, sudeći prema njegovom dnevniku, bio protiv sporazumevanja sa Hitlerom i Musolinijem. U dramatičnim martovskim danima 1941. godine on će više puta i samom knezu Pavlu Karađorđeviću izložiti stanovište protiv pakta sa silama Osovine, koje su taj pakt ultimativno tražile, obrazlažući to tezom da je „Pakt simbol kapitulacije“, da je „nemoguće voditi dve nepopularne politike: i spoljnu i unutarnju“, te da ne treba slušati „stare i umorne generale“ koji tvrde da je otpor nemoguć, već da treba „da se čuje i mišljenje i mlađih, koji su za otpor“, pa je u tom smeru pomenuo ime generala Simovića, a kasnije organizovao i njegovu audijenciju Dvoru mimo ministra vojnog. Taj isti general će mu se kasnije u emigraciji odužiti tako što će potvrđivati stereotip o njegovom navodnom neodlučnom držanju oko Pakta, a kad jednom prilikom bude prozborio o stvarnim događajima iza zavese, taj general će čak poručivati i njegovu likvidaciju. Konstantinović je, međutim, do poslednjeg časa bio protiv Pakta, a kada je on potpisan dao je ostavku, kod koje je napokon ostao posle izvesnog kolebanja koje je izazvao združeni pritisak Dvora i Hrvata – da ne izlazi iz vlade.

Londonske beleške 1944–1945.

Jula 1944. godine pozvao je Ivan Šubašić Mihaila Konstantinovića u London, računajući da će on prihvatiti da uđe u vladu koja je trebalo da se formira na osnovu sporazuma sa Titom. Naš junak se ponovo našao

pred mogućnošću da učestvuje u jednoj „vladi sporazuma“, ovoga puta vladi jednog „ideološkog sporazuma“.

Mihailo Konstantinović u svojim Londonskim beleškama već 5. jula, a u London je stigao dan ranije, beleži: „Partizanski ciljevi borbe imaju moje simpatije. Za mene se radi pre svega o obustavljanju građanskog rata. A to se Sporazumom ne postiže. Bojim se da će se postići protivno... Po Sporazumu vlada treba da izvrši predaju legitimiteta partizanima. Ja sam optuživan da sam radio protiv Kralja i Srpstva, i to bez ikakvog razloga. Ne želim da mi se to ponovo prebaci.“

Ovoga stava Mihailo Konstantinović držaće se narednih meseci veoma tvrdo i dosledno. Prema tome, ovaj čovek vrlo strogog shvatanja integriteta sopstvene ličnosti, mada je važio kao čovek sporazumevanja, nije prihvatao sporazume po svaku cenu – preciznije rečeno, nije prihvatao sporazume na račun legaliteta, čak i kada su mu društveni revolucionirani prevrati bili simpatični. Jer, on je bio sin jednog siromašnog nadničara.

ANTRFILEI

Odnos države i pokrajina

...Pretresli smo pitanja u vezi sa nameranim sporazumom. Ja sam predložio da se nove oblasti nazovu pokrajinama, da se banovine ne ukidaju, već da se njihovim spajanjem na osnovu člana 116. Ustava obrazuju pokrajine. Na čelo pokrajine imao je doći namesnik koga postavlja kralj. Tasić i Ilić su odbili ovaj predlog, ali su ga posle prihvatili, pošto im se učinio namesnik neophodan organ kontrole. Za pokrajine smo predvideli zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast. Sabor treba da ima zakonodavnu vlast zajedno sa kraljem...

(Dnevničke beleške Mihaila Konstantinovića – zapisano 2. aprila 1939)

Pitanje časti

...Nama su misli i neposredne namere Nemaca nepoznate, pa je teško i doneti neki zaključak. Ali jedna stvar je van svake sumnje: silazak Nemaca na jug preko Bugarske znači za nas *smrtnu opasnost*, jer prirodna, najkraća i najbolja veza Nemačke i obala Jegejskog mora vodi preko naše zemlje. Stoga ne možemo pristati ni na kakav predlog koji će Nemcima dati Solun. Pošto budu imali Solun oni će nas naprosto zadaviti. Za nas je bolje da nas direktno napadnu nego da nas izolovane mrcvare. Jer čak i kad bi naš kraj u oba slučaja bio isti, ne bi put bio isti. U slučaju napada i otpora naša bi čast bila čitava, a to će značiti nešto u trenutku likvidiranja ovoga rata.

(Iz Memoranduma M. Konstantinovića 13. februara 1941)

Gojko Malović
istoričar, Beograd

NI ZA PONOS, NI ZA UGLED*

Politika od 28. jula o.g., osvrtom-noticom „Bista Slobodana Jovanovića biće ispred Pravnog fakulteta“, obavestila je javnost da će Pravni fakultet, pored biste Slobodana Jovanovića na platou ispred Fakulteta (koju će u oktobru o.g. da otkrije premijer A. Vučić), u budućem amfiteatru iza njega (u parku), da postavi biste profesora fakulteta: Radomira Lukića i Mihaila Konstantinovića.

Nisu sporne biste uglednih profesora S. Jovanovića i R. Lukića, ali je problematično postavljanje biste kontroverznog profesora M. Konstantinovića. Zar od toliko priznatih i uglednih profesora Pravnog fakulteta u Beogradu (Živojina Perića, Milenka Vesnića, Božidara Markovića, Ilije Pržića, Mihaila Đurića i mnogih drugih), današnji dominantni profesori na tom fakultetu, naslednici „revolucionarnog nepotizma“, baš da predlože postavljanje biste prof. M. Konstantinovića.

Delovanje prof. M. Konstantinovića isuviše je kontroverzno. Profesor S. Jovanović je odbio, ali je M. Konstantinović prihvatio da učestvuje u izdaji srpskih nacionalnih interesa, svojom nesebičnom pravnom operacionalizacijom Banovine Hrvatske, stvorene po Sporazumu Cvetković–Maček 1939. (za šta ga hvali V. Maček u knjizi sećanja), radi čega je nagrađen ministarskim položajem u Vladi Cvetković–Maček. Aprila 1941. M. Konstantinović je izbegao sa članovima jugoslovenske Kraljevske vlade u London, u kome je boravio tokom Drugog svetskog rata 1941–1945. Skoro niko od srpskih građanskih političara i uglednih pravnika nije se iz izbeglišta vratio u Jugoslaviju pod komunističkom upravom (Slobodan Jovanović, Božidar Marković, Živojin Perić, ni mnogi drugi), ali se u nju 1945. vratio M. Konstantinović i odmah dobio mesto profesora na Pravnom fakultetu u Beogradu (na kome je bio i dekan) sve do penzije 1969. Profesor Konstantinović je u FNRJ (SFRJ) agilno učestvovao u izgradnji komunističkog revolucionarnog prava, oličenog u pravnim rešenjima: ustavima, ustavnim zakonima, ustavnim amandmanima, zakonima i dr., pomažući i doprinoseći ukidanju više grana građanskog prava i zakona (a kojima se bavio u vreme Kraljevine Jugoslavije): Građanskog zakona, beležništva i dr. Pored pisanja mnoštva stručnih knjiga, Konstantinović je bio neobičan profesor, koji nije pisao udžbenike za predmete koje je

* Tekst objavljen u „Politici“, br. 36541, od 4. avgusta 2015.

predavao (pa ni udžbenik iz Obligacionog prava), već je za studente sastavljao...* nesistematskih skripata. Konstantinović se nikada nije protivio pravnim rešenjima u SFRJ, kojima je u njoj slabljena pozicija Srbije, oličenim u Ustavnim amandmanima iz 1967, 1968. i 1971. (protiv njih je istupio prof. Mihailo Đurić) i Ustavu SFRJ iz 1974.

Po mom shvatanju, profesor M. Konstantinović i njegovo delo i delovanje ne mogu služiti za ponos srpskoj pravnoj nauci, ni za ugled srpskim pravnicima i široj srpskoj javnosti, radi čega ne zaslužuje da mu se kod budućeg amfiteatra iza Pravnog fakulteta podigne bista, a organi Pravnog fakulteta u Beogradu imaju još vremena da preispitaju, tj. ponište svoju odluku o podizanju biste prof. dr Mihailu Konstantinoviću.

* Tehnička greška u originalnom tekstu *Politike*.

*Na Međunarodnoj konferenciji u Hagu 1965,
Mihailo Konstantinović sa Jelenom Vilus i Borislavom Blagojevićem*

.....

INTERVJU

.....

Ranko Končar
istoričar, Novi Sad

OKASNELO SPASASAVANJE JUGOSLAVIJE*

Knjigu dnevničkih zabeležaka Mihaila Konstantinovića recenzirao je naš poznati specijalista za istoriju 20. veka prof. dr Ranko Končar. Zamolili smo ga da za *Vreme* najpre iznese mišljenje o tome kakav doprinos ova knjiga ima osvetljavanju istorijskog konteksta i sadržaja svojevrsne srpsko-hrvatske nagodbe uoči Drugog svetskog rata.

„Izuzetan je sadržaj *Dnevničkih beleški* za dublje promišljanje jugoslovenske zbilje uoči i krajem Drugog svetskog rata. One jasnije i potpunije identifikuju dubinu srpsko-hrvatskih nacionalnih suprotnosti, ali i političku dihotomiju o Jugoslaviji krajem rata. U pitanju su politički kontrasti koji su inspirisani različitim nacionalnim interesima i pogledima na Jugoslaviju, koji su proizišli iz karaktera rata 1941–1945. godine.

Hrvatske koncepcije i težnje bile su politički homogenije i udaljenije od ideje Jugoslavije. Imajući podršku masovnog nacionalnog pokreta, njihove težnje pomeraju se sve više ka desnim – nacionalističkim opcijama, nailazeći na razumevanje i u spoljnom svetu. Već od 1929. godine u Hrvatskoj hvataju korena militantni nacionalizam i separatizam, koji se inspirišu antijugoslovenstvom i antisrpsstvom.

S druge strane, srpska politika nije shvatala ili nije htela da shvati da je Jugoslavija objektivno multietnična i da se nacionalni pokret Hrvata razvio na otporu integralnom jugoslovenstvu i težnjama za radikalnijim rešenjem svog nacionalnog i državnog statusa. U tom pogledu i međunarodni procesi uoči rata idu im na ruku.

Pokušaji da se tzv. hrvatsko pitanje i ranije reši bili su uglavnom bezuspešni. U odbijanju da se hrvatsko pitanje počne rešavati posebno je bio uporan Milan Stojadinović, kao predsednik vlade. Njegovim padom 1939, Namesništvo je hrvatskom pitanju dalo politički prioritet.

Dnevničke beleške Mihaila Konstantinovića omogućavaju potpunije sagledavanje suštine srpsko-hrvatskih ustavnih koncepcija i pogleda na Jugoslaviju. U središtu njihovih pregovora je pitanje: kako ustavno urediti

* *Vreme*, vanredno izdanje, Beograd, broj 1, 27. mart 1999.

Jugoslaviju – na federativnim ili konfederativnim osnovama budući da su unitarne koncepcije izgubile istorijski *raison d`etre*, podršku dvora, vlade i nekih političkih partija.

Hrvatske koncepcije ostaju u okvirima jugoslovenske države, ali za Hrvatsku traže poseban položaj i prava. Može biti sporno da li ideju Jugoslavije prihvataju kao trajno rešenje, o čemu postoje protivrečna mišljenja, ili je primaju samo kao etapu ka potpunoj državnoj samostalnosti. Novija hrvatska historiografija Mačekova opredeljenja smatra projugoslovenskim, ali i ocenjuje da je raspoloženje većine Hrvata za samostalnu državu.

Hrvatske koncepcije izražavaju i neskriveno nepoverenje prema funkcijama zajedničke države; hoće državu sa što manje nadležnosti, naročito u privrednim i finansijskim poslovima, pitanjima državne bezbednosti i dr. Protežiraju koncepciju savezne države unutar koje bi se konstituisala „slobodna Hrvatska“ kao ravnopravna ugovorna jedinica sa državom kao celinom – slično rešenjima koja su imali u Ugarskoj posle Nagodbe.

Nasuprot hrvatskim, srpska gledišta primat daju saveznoj državi i njenim funkcijama. Za njih federacija u tom trenutku nije sporna, ali ključnim pitanjem smatraju: kakva treba da bude ta federacija. U tom smislu za njih su državni interesi iznad banovinskih. Preuređenje države mora biti u celini rešeno i neodvojivo od teritorijalnih pitanja i pitanja nadležnosti državne vlasti. Smatrali su da na jedan način imaju biti povučene granice, ako je reč o zajedničkoj federativnoj državi, a na drugi, ako je reč o konfederaciji. Ovo gledište bilo je i središnje u srpskim koncepcijama. Iza njega se objektivno krilo uverenje o oportunističkim unutarne forme federacije, koja bi direktnije zavisila od teritorijalnih ustupaka i pomeranja. Istovremeno, krije se i koncepcija o potrebi definisanja teritorijalno homogenije srpske banovine.

Izvesno je da su na tim osnovama i nađeni politički kompromisi, s obzirom na probleme koji su se javljali u preciziranju teritorije Banovine Hrvatske i nadležnosti centralne države.

- *Nameće se i pitanje da li beleške Konstantinovića pokazuju uzaludnost pokušaja spasavanja Jugoslavije?*

Moguće je različito oceniti istorijske domete Sporazuma. Njegovi akteri verovali su da je nađena politička osnova za očuvanje jugoslovenske države. Političke stranke, međutim, koje nisu učestvovala u njegovom donošenju, bile su kritične prema njegovim osnovnim rešenjima. Izrazile su sumnju u njegovu prihvatljivost sa stanovišta jugoslovenskih ali i srpskih interesa, upozoravajući da iza njega ne stoji većina srpskog naroda i da federalizacija Jugoslavije odražava i antijugoslovenske i antisrpske tendencije. Iza tih argumenata krilo se i opravdanje dotadašnje unitarne i centralističke koncepcije ustavnog sistema Jugoslavije.

Nesporno je da Sporazum teži očuvanju Jugoslavije i da opredeljenje za njenu federalizaciju u tom istorijskom trenutku predstavlja radikalni zaokret, s obzirom na prethodne nacionalne i ustavne tendencije. Objektivno, u pitanju je izmirenje dva nacionalna interesa, koja su u središtu jugoslovenske međuratne zbilje i koja su bila u interesu očuvanja Jugoslavije. U istoj istorijskoj ravni bilo je i *pitanje Jugoslavije 1944–1945*; tada se dovode u sklad različiti socijalni interesi, koji su izazvani karakterom rata 1941–1945. godine (oslobodilačkim i građanskim).

Možda je Sporazum došao prekasno da bi se proverila njegova politička celishodnost; rat je onemogućio njegovo dovršenje i ostvarenje, ali su se u njemu izrazile one ustavne ideje koje su bile realnije za očuvanje Jugoslavije. Na srpskoj strani u ratu se učvrstila i sumnja u oportunističku srpsku integraciju u jugoslovensku državu, iz čega će proizići negativna određenja prema Sporazumu uopšte. Rat je pokazao da su političke i nacionalne dihotomije na jugoslovenskom prostoru radikalnije no što se to mislilo 1939. godine.

Đorđe Sibinović
javni beležnik, Beograd

UVOĐENJE JAVNOG BELEŽNIŠTVA JE ČIN EMANCIPACIJE SRPSKOG DRUŠTVA

Kancelarija javnog beležnika, Đorđa Sibinovića, organizovana je u jedinstvenom poslovnom prostoru površine 150 kvadratnih metara na adresi službenog sedišta u opštini Stari grad u Beogradu u ulici Siminoj broj 15. Razgovor sa njim je vođen početkom 2015. godine u vreme velikih rasprava i sporova o statusu i ulozi javnog beležnika u Srbiji.

- *Kako je organizovana Vaša kancelarija i koliko imate zaposlenih?*

U Kancelariji je 12 stalno zaposlenih lica koja su tehnološki sistematizovana prema nadležnosti i funkcionalnoj organizaciji rada u kancelariji. Naime, četiri lica koja rade sa fakultetskom stručnom spremom, ali ne pravne struke, rade u odeljenju za legalizacije, odnosno male overe gde se vrše overe prepisa, potpisa, dokumenata i fotokopija kao i pravnih poslova koji zahtevaju najniži stepen notarske obrade i njih ima četvoro. U odeljenju za visoku notarsku obradu radi 6 pravnik, od kojih su dve pripravnice sa završenim pravnim fakultetom i četiri pravnik sa pravnim fakultetom i pravosudnim ispitom, među njima notar i ja sa završenim notarskim ispitom i oni rade na poslovima visoke notarske obrade, solenizacije, javno beležničkih zapisa, kao i drugih službenih radnji koje pruža notar, a imaju karakter visoke notarske obrade. U kancelariji je i još jedno stalno zaposleno lice koje je IT menadžer i ima visoku stručnu spremu, završio je fakultet i inženjer je elektrotehnike, i bavi se elektronskom obradom svih službenih radnji kao i elektronskom komunikacijom sa državnim organima koja je predviđena našim zakonima, a obavezuje javnog beležnika da akte i službene radnje koje pruža evidentira u elektronske baze poreske uprave, uprave prihoda, osnovnog suda za čije je službeno područje imenovan, katastra nepokretnosti, uprave za pranje novca i komore javnih beležnika.

Pored tih lica imamo i tri povremeno angažovana lica. Jedno je serveriser informacionih sistema, jedno je higijeničar, a jedno je tehnička podrška koja se bavi nabavkom materijala, opravkama u kancelariji, odlascima do organa u kojima se neposredno predaju naše službene radnje kao i plaćanjima u banci. Što se tiče tehničke opreme kancelarija je opremljena na najsavremenijem mogućem nivou. Ima svoj server, samostalnu bazu podataka kao i svoju elektronsku mrežu koja funkcioniše jedinstveno i dostupna je svim zaposlenima u svim radnjama koje se trenutno vrše, kao i baza podataka u kojoj se čuvaju sve službene radnje koje su preduzete,

iako kod nas ne postoje elektronski upisnici i obaveza da se u elektronskoj bazi čuvaju službene radnje. Tako da su u tom smislu sve tehnološke faze koje javni beležnik preduzima u svom radu pokrivene i kadrovski i tehnički i logički i fizički i funkcionalno tako da kancelarija za ovih 11 meseci rada postiže dnevnu ažurnost u obradi predmeta koji pristižu u kancelariju.

- *Vi ste u vrlo kratkom vremenu morali kancelariju postaviti. Koje ste probleme i teškoće imali na početku, a možda i sada?*

Prosto, vi ne možete ni da poverujete, teško je to opisati. Mi smo imali manje od mesec dana da pripremimo kancelarije, u čiji pojam je uračunato 200 godina notarske prakse u Evropi. Mi nismo znali za koje ćemo službeno područje biti imenovani tako da nismo mogli u prethodnoj fazi, od konkursa pa do imenovanja, da pripremamo posebnu prostoriju jer nismo znali u kojoj ćemo opštini obavljati delatnost. Mi smo mogli da počnemo da operativno delujemo tek kada smo dobili rešenje o imenovanju, a onda imali manje od mesec dana da sve to uradimo. Ja sam ovu kancelariju, u kojoj mi sada sedimo, zakupio sedmog avgusta, a prvog septembra sam je otvorio. Od sedmog avgusta do prvog septembra je u nju instalirano 6 kilometara različitih optičkih i elektronskih kablova za povezivanje elektronske i internet mreže, softverskih i hardverskih zahteva da kancelarija može sve radi, računajući i elektronsku obradu podataka i server za bazu podataka. To sve nisu bili normalne okolnosti za funkcionisanje. Ogromne ekipe ljudi su danonoćno radili da bi mi uopšte bili spremni. Iza toga, mi smo knjige i pečat dobili 48 sati pre nego što smo počeli da radimo, pa nismo mogli da otvorimo račune, posebno u banci, jer nismo mogli da otvorimo račun bez pečata. Pečat smo dobili u petak, a subota je neradan dan. Knjige u koje smo uvodili prve službene radnje dobili smo manje od 48 sati pre početka rada, tako da nismo imali priliku da ih sve usvojimo u načinu njihove upotrebe, a kamoli da imamo neku vrstu obuke i personala koji je angažovan na radu. Nismo bili u prilici ni da adekvatno izaberemo saradnike jer je taj rok bio strahovito kratak.

Za sve to vreme mi smo morali da preduzimamo razne radnje, radi administrativnog strukturiranja, tj. da se odjavljujemo sa starih zaduženja, npr. advokatskih, da regulišemo svoje poreske obaveze u advokaturi, da gasimo PIB brojeve iz advokature, da dobijamo nove statističke PIB i matične brojeve u notarijatu i povrh svega toga, ostala nam je rupa u radnom stažu jer nisu uspeli da povežu naš radni staž od prvog avgusta, kada smo imenovani od strane ministra i morali da se odjavimo na svojim stariim zaduženjima, i prvog septembra kada je počeo naš rad. Sad ja, posle 27 godina radnog staža, imam jedan mesec nepovezanog radnog staža. Do te mere je čitav sistem bio nesinhronizovan. Praktično smo kažnjeni sada jer imamo prekid radnog staža. U tom smislu čitav sistem, koji je trebalo

da nas dočeka kao funkcionalan i kompetitivan deo, nije bio spreman da nas primi kao službu koja treba da postane organski deo sistema pravosuđa u Republici Srbiji i taj problem i dalje postoji.

- *Kao što ste rekli, bilo je teško i čini se kao da se cela profesija relativno ad hoc uvela?*

Zakoni na osnovu kojih mi radimo stupili su u 00:00, a mi smo počeli da radimo u 09:00. Oni su važili samo nekoliko sati pre nego što smo mi počeli da radimo. Kad vi kažete javni beležnik, u taj pojam je uračunato 200 godina tradicije i standarda u vršenju te dužnosti koji su uračunati u taj pojam, a mi smo došli bez uporedne analize, bez ikakvog iskustva i bez ikakvog uporednog faktora vrednosti u odnosu na radnju koju treba da preduzmemo. Znači, nismo imali koga da pitamo, nismo smeli da pogrešimo, a nismo znali kako se to radi, bez obzira na organizovane edukacije koje smo imali tokom vremena od strane saradničkih logističkih podrški Francuske i Nemačke. Jednom rečju, mi ni danas nemamo jedinstven softver. Klauzule za overu takođe nisu jedinstvene. Mi nemamo standardizovan izgled javno beležničkih isprava, tako da u tom smislu, tehnička podrška gotovo da nije postojala, a naša praksa za 11 meseci nije pokazala dovoljno profesionalnu svest da mi napravimo neku vrstu unifikacije što se tiče same beležničke komore. Neko misli da treba da radi ovako, neko onako i nažalost naša praksa nije jedinstvena, nije sinhronizovana i nije ujednačena i ja to vidim kao najveći problem.

- *Od početka uvođenja, u septembru, advokati su počeli da se bune. Kako je to uticalo na vas?*

Advokati su doživeli jedan šok jer nisu znali šta je notarska služba, jer sa za to nisu ni interesovalo, olako su držali da dan njenog uvođenja uopšte neće doći, jer se to uvodi od 1996. godine pa do danas. Onog trenutka kada smo počeli sa radom, prvog septembra, oni su shvatili da se nešto dogodilo i oni su imali nerealan strah od dekompetencije, odnosno od gubitka bilo kakve nadležnosti, što nije bilo tačno, ali zato što su moćni, zato što ih ima 10.000 i zato što su blokirali pravosuđe uz pomoć pravosuđa Srbije, koje je tolerisalo njihove zloupotrebe, iako su uslovi za prisustvo advokata samo u slučaju maloletnika i u slučaju dela za koje je zaprećena kazna od preko 10 godina i tolerisali njihovo nepojavljivanje na sudu 5 meseci. Omogućili su da štrajk, koji ustvari nije bio štrajk, nego ucena dovedu do kraja, pa čak i dobiju više nego što su tražili, tako da mi danas imamo sistem javnog beležništva koji ne postoji ni u Evropi ni nigde u svetu. Ovo što sad postoji u Srbiji, ne postoji nigde u svetu, što znači da sada u Srbiji vodoinstalater može da napravi pravni posao koji se zove ugovor, samo ne može da ga napravi javni beležnik. Mi u članu 4 imamo da javni beležnik sastavlja i overava javne isprave u formi javno-beležničkog zapisa,

a u članu 82(b) određene samo dve situacije kada je to moguće, ugovor za lice nesposobno za posao i založna izjava za realno obezbeđenje nepokretnosti, za razliku od austrijskog zakona koji kaže da javni beležnik sastavlja i overava privatne i javne isprave tako da smo mi sada sprečeni da sastavimo ugovor i da ga overimo bez obzira da li se radi o javno-beležničkom zapisu kao o javnoj ispravi, ili se radi o solenizaciji privatne isprave koju stičete u svojstvu. Mi nemamo pravo da to uradimo, a onda građani nisu krenuli u susret advokatima nego su tu promenu shvatili kao prostor koji se otvorio za nadri-pisare, jer oni neće da plate pare ni advokatima ni notarima.

- *Znači i tu je falilo da se građani informišu?*

Advokatura nije shvatila da je uvođenje javnog beležništva poslednji čin građanske emancipacije srpskog društva koje je trebalo da nivo imovinskog prava podigne na ubrzani pravni saobraćaj i pravnu sigurnost izvan suda. Oni su shvatili javno beležništvo kao agenciju za nekretnine i smatrali da ono treba da bude uvedeno da bi smanjilo pritisak sa sudskih šaltera a ne meritornog sudskog odlučivanja. Čitava reforma pravosuđa je obesmišljena, jer smanjenje broja sudija je računalo na preventivnu funkciju i učinak notarijata, da ugovori neće više dolaziti na sud, jer neće biti marljivi i da je to osnovna funkcija notarijata. To je pokazao kongres koji je održan u Salcburgu u martu mesecu, da je preventivna uloga notarijata sprečiti, a ne lečiti. Oni su shvatili da se šalterska sala suda izmešta na neko drugo mesto, a da se anarhija i samovolja koja izrasta iz pogrešnog tumačenja autonomije volje i dalje nastavlja time što će ona svoj posledični izraz dobiti ponovo na suđenjima o ugovorima koji su nakaradni. Sada vi imate situaciju da građanin dođe sa jednim draftom sa interneta koji čak i ne sadrži osnovne elemente za identifikaciju predmeta tog ugovora.

- *Zašto dolaze sa tim draftovima koji nisu u skladu predmeta?*

Zato što neće da plate advokatu. Advokati su tražili da se to nama oduzme da bi oni to mogli da urade i sada kad građanin ima priliku da ne mora da plati, on donese jedan papir koji ne liči na ugovor, a mi moramo da ga overimo. Mi ne smemo da overimo, a oni onda odu u sud i sud kaže morate da overite. Sada je još gore nego pre. Oni koji najviše pružaju otpor za našu implementaciju u pravni sistem Srbije nisu više advokati već sudovi koji u svojim rešenjima, što vam komora javnih beležnika može dati na uvid, nas nazivaju overiteljima, a ne preventivnim sudijama i teraju nas da overavamo ugovore koje građani donose bez dokaza o vlasništvu stvari koje žele da stave u promet, što je presedan svih presedana. Sistem javnog beležništva u Srbiji je doveden do takvog apsurdna da više niko ne može da prognozira njegov dalji razvoj, organizaciju i pravac kojim će ići, a situacija je potpuno blokirana zakonskim rešenjem koje je nepojamno u evropskom korpusu, jer nijedna evropska država nema sistem javnog

beležništva kao Srbija, a Srbija nema snage da uloži dodatni napor i da napravi rekonstrukciju sistema javnog beležništva ma kakvo ono bilo, samo da ne bude ovako.

- *Znači, to jeste bio jedan kompromis, jer na početku ste imali neke nadležnosti. Advokati su se bunili pa je napravljen kompromis koji vam je uzeo mnogo prava?*

Profesionalnu relevanciju stvara kompetencija. Nema kompetencije, nema relevancije. Ako vi nemate nikakvu nadležnost vas niko ne shvata ozbiljno. Nas ismevaju i građani i advokati i drugi organi jer mi praktično više nismo ništa, a od nas očekuju sve. I dalje smo za sve odgovorni, i dalje smo tu prisutni, ali ne učestvujemo ni u pravnom poslu, ni u proveru kvaliteta volje, ni u proveru zakonitosti postupanja građana, tako da je sloboda volje, kao osnovni strateški i pravno politički osnov građanskog prava, shvaćena kao potpuna samovolja bez ikakve kontrole. Sad je gore nego u fazi dok nije bilo javnog beležništva.

- *Kako bi se to moglo rešiti po vašem mišljenju?*

To može da se reši samo na jedan način – zakonom. Srbija mora da zna kakav koncept javnog beležništva želi i da li ima snagu da stane iza toga. Pre svega izmena zakona, a posle toga implementacija. To podrazumeva hronološki različite faze, od edukacije građana, preko stavljanja na uvid javnosti realnih parametara i iz okruženja i iz svega. Mi nemamo predstavljene rezultate kao što su bili predstavljeni na kongresu u Salzburgu, šta znači preventivni učinak dodatne vrednosti. Mi nismo predstavili čak ni uporednu praksu iz regiona, npr. u Crnoj Gori gde se statistički dokazalo koliko je manje suđenja u imovinskim stvarima od kako su uvedeni notari. Čak i sudije nam kažu „Šta vi ima da ispitujete kvalitet volje stranaka?“ To je jedan apsurd i mi moramo da konceptualno postavimo neku stvar da se ona praktično implementira u sistem pravosuđa. Mi ne možemo jedno pričati, drugo raditi, treće primenjivati i četvrto pričati biće bolje sutra. Nikad neće biti bolje ukoliko mi nemamo jedinstven koncept i zakonski i normativni okvir. Ukoliko nemamo podršku, a nemamo je. Nismo je nikada ni imali.

- *Koji je glavni razlog za kasno uvođenje javno-beležničkog sistema?*

Bez javno-beležničkog sistema u kontinentalnom sistemu prava nema opstanka, jednog ozbiljnog, konzistentnog, koherentnog, celovitog i pravničkog pravnog sistema i poretka. Uvođenje notarijata ne može da se shvati niti kao politički pritisak Evrope, niti kao hir bilo kakve političke garniture u Srbiji, nego se mora shvatiti kao očajni pokušaj emancipacije i pravne civilizacije u odnosu na stanje u kojem se pravna praksa nalazi. U Srbiji postoji preko milion objekata izgrađenih bez građevinskih dozvola,

bez administrativnog uređenja, bez pravnih osnova i ugovora i bez mogućnosti da ikada postanu deo jednog organizovanog korpusa evidencija, prava imovinskih i mogućnosti ljudi na tržištu da njih pretvore u druge imovinske oblike kao što su novac, krediti... To stanje je samo stvorilo nužnu, egzistencijalnu potrebu koja je u pitanje dovela opstanak srpskog društva i u tom haosu koji postoji jedino nisu učestvovali notari, jer nisu postojali. Sada kada su se pojavili notari, svi su odgovornost prebacili na njih, iako ti argumenti logički ne mogu da opstanu jer notari nisu postojali tada kada se divljalo u imovinskom sektoru. Ukoliko se pokušaj uvođenja notarijata u Srbiji izjalovi na ovaj način situacija će biti sledeća. Slika o otme da postoji notarijat biće deo izveštaja prema Evropi u tome da mi težimo uvođenju standarda, koji nam garantuje status, a praksa će biti gora nego pre kada ga nismo imali. Kao dete koje se krije od roditelja, sakrivajući glavu iza naslona, a ostavlja telo vidljivim, a misli da je nevidljivo. Mi ćemo doći u situaciju da ćemo imati izveštaj da notarijat postoji, ali da će praksa i stanje u imovinskom sektoru biti gore nego da nema notarijata.

Da vam kažem, svakako da je bilo propusta i u notarskoj službi u ovih 11 meseci, svaki početak je obeležen propustima, zato što ne postoji kondicija, ne postoji uporedna praksa, nemamo koga da pitamo. Ljudi koji sada odlučuju o našem radu jednako ne znaju ništa o notarijatu, kao što ne znamo mi, kao što ne znaju građani. Njihova argumentacija je krajnje problematična sa tog stanovišta jer iz nje provejava nedovoljna svest o pravnoj prirodi notarske službe kao i o pravno-političkom cilju njenog uvođenja. Kada vam sudija kaže da morate da overite ugovore, a da onaj koji zatraži vašu službenu radnju uopšte ne pruža dokaze o svojini te stvari, onda se radi o jednom ozbiljnom zastoju i jednom ozbiljnom nesporazumu. Da li taj sudija želi da takav ugovor sutra završi na sudu i da ponovo izaziva neažurnost srpskog pravosuđa, ili želi da sloboda volje se završi na granici samovolje i da tu postoji pravosudna služba koja će to garantovati i na taj način relaksirati sud da se u meritornim stvarima ne stvara zastoj i zagušenje, a ne na šalterima. Nije problem da mi budemo šalteri, ali notarijat nije šalter, bar ne latinski.

- *Šta vas je animiralo i ubedilo da postanete javni beležnik?*

Zato što je zakon u trenutku kada smo mi konkurisali bio zakon visokih standarda profesionalne službe i odgovornosti notara i ja sam posle 25 godina prakse u advokaturi, akademske titule i statusa gostujućeg predavača na univerzitetima smatrao da ću dobiti položaj preventivnog sudije, a ne šalterskog radnika. Kada smo započeli svoj rad, pod svim tim okolnostima, kako bih rekao, jedne blickrig operacije „postati notar preko noći“, posle 3 meseca potpuno su izmenjeni uslovi naše kompetencije i naše nadležnosti i mi sada nemamo kud. Ja sam, lično, to rekao i ministru i u javno beležničkoj komori, kada je došlo do toga, da nikada u životu

ne bih konkurisao da budem javni beležnik pod uslovima pod kojima danas obavljam tu dužnost, ali sam ja u situaciji da ja nemam kud.

- *Nedavno su bili konkursi za nove javne beležnike i 40 su nominirani. Ipak postoji interes za tu profesiju?*

To su ljudi koji su imali uslove da budu notari i kada smo mi konkurisali, a konkurs nije bio raspisan. To su ljudi koji su veliki deo svoje biografije usmerili na tome. Oni sada nemaju šta. Odavno su se rastali od svojih starih dužnosti, fokusirali su se na to i sada su krenuli istim putem kao i mi. Mi smo sada u ogromnom problemu. Nemamo jasnu kompetenciju, nemamo jasan ekonomski položaj, nemamo jasni fiskalni status, a imamo veliku odgovornost. Mi smo jedina pravosudna profesija koja je fiskalno standardizovana sa stanovišta discipline, imamo fiskalne kase i u sistemu smo PDV-a. To nijedna druga pravosudna profesija nije. Nas su napadale naše kolege po profesiji čija fiskalna disciplina nikada nije bila tema, a kamoli da neko transparentno može da ima uvid u način njihovog rada.

U nas je uprt prst, iako smo mi državi apsolutno dostupni sa stanovišta fiskalne discipline jer pritiskom na jedno dugme mogu da vide šta ja radim i kakvo je stanje u mojoj kancelariji, a jednim predstavljanjem, nekompetentnim, nedobronamernim i nestručnim u javnosti vršili pritisak na vlast da odustane od standarda koji je bio najavljen zakonom o javnom beležništvu dana kada smo mi stupili u službu. Gotovo da je teško zamisliti da bilo koji kolega, oni to možda neće reći javno, ali meni su rekli privatno da nikada ne bi konkurisali pod ovakvim uslovima. Ljudi koji danas konkurišu to rade jer su već u tom vozu.

Mi danas u Srbiji nemamo dovoljno ljudi sa položenim notarskim ispitom da popunimo sva mesta koja zakon o javnom beležništvu predviđa, a to je 1 notar na 25.000 stanovnika. Nama treba 400 notara. Mi imamo 130 i nemamo preostalih 270 jer nemamo lica sa tim ispitom. To znači da će pritisak održanja ove profesije pasti na ove koji su već postali notari, a uslovi za pravilno, kompetitivno i odgovorno obavljanje profesije ne postoje, jer ljudi sada počinju da spuštaju nivo profesionalne odgovornosti da bi preživeli i prihvataju da overe ono što nisu overavali u prva tri meseca. Drugi faktor je to što mi od suda dobijamo naloge da overavamo naloge koje ja nikada ne bih pristao ni da gledam, ali nemamo kud.

- *To je potpuno suprotno od onoga što je trebalo biti?*

Jedno je šta je teorijski pojam, a jedno je stanje prakse. Da bi teorijski pojam postao bar prosečno stanje prakse vi morate da imate jak zakonski okvir i morate da imate sistemsku podršku u implementaciji službe. Mi nemamo podršku među sudijama, nemamo podršku među advokatima koji ne žele sinergetsko dejstvo dve profesije, pa da građanin koji je ranije imao advokata i šalterskog službenika sada ima advokata i ima svog

notara i da u zajednici kompetencijom profesionalnih advokata i notara mi stabilizujemo imovinski sektor i pomognemo građaninu da mu bude bolje nego što mu je bilo. Stvar je postavljena kao da smo mi neprijatelji i na nas upiru prstom i gledaju u meni neprijatelja koji je tu da spreči realizaciju imovinskog prava, a ne da im ukaže na njegovu nezakonitost i na to da ga u sledećem koraku čeka problem na sudu koji može da traje nekoliko godina. Predstavljaju notarijat kao agenciju za nekretnine.

- *Šta mislite kako će se to dalje razvijati?*

Da vam kažem, optimizam je nedostatak činjenica, a pesimizam je stav koji ne vodi nikakvoj vrsti napretka. Mi smo raspeti u jednoj pukotini gde ako smo optimisti, mi smo nerealni, a ako smo pesimisti mi ne treba da radimo to što radimo. Mi moramo jačati svoje profesionalne kompetencije i moramo da stvorimo kod građana svest o potrebi našeg postojanja. To je inače i osnovna definicija profesije. Onaj ko dobija profesionalnu uslugu zna da mu je ta usluga potrebna i da ta potreba rađa njegov motiv da on ponovo dođe. Kada vam jednom zubar popravi zub i otkloni bol vi ćete uvek ići kod zubara, a ne kod nekog nadri lekara. Za to je potrebna podrška. Mi ne možemo to sami da radimo jer to nije slobodna profesija, kao advokatska, mi to radimo sa vršenjem prenetih javnih ovlašćenja u organizaciji slobodne profesije.

- *Dakle, vi ste pola samozaposleni, a pola zaposleni od strane države, ukoliko imate podrške sa strane Ministarstva?*

Mi smo 22. decembra na skupštini notarske komore izglasali jednoglasno promenu poslovnika koji se pokazao kao anahron i disfunkcionalan u odnosu na ciljeve naše delatnosti. Nikada do danas on nije stupio na snagu. To je dokaz kolika je specifična težina nas kao notara i komore, a on stupa na snagu kada ga potpiše ministar. Zašto? Ja to stvarno ne znam, moraćete da njega pitate, ako uopšte dođete do njega. Ako notari vide da nešto nije dobro u tom poslovniku i odluče da to promene i daju strašno jaku argumentaciju, a vi im to onemogućite, kako im vi pomažete? Ja ću da vam kažem kako je to u ovoj opštini. Restitucija, povraćaj oduzete imovine od pre pedeset godina. Vraća se naslednicima. Bude 16 naslednika i oni sada dobiju neke razlomke, idealne delove, i oni to moraju da prodaju jedan lokal koji ima 35 kvadrata. Dođe njih 16, kupac sedamnaesti i ja osamnaesti. U našem poslovniku je predviđeno da svaku stranicu svi potpisuju punim imenom i prezimenom. Ima 18 primeraka ugovora, najmanje po jedan za svakoga i jedan za notara, a na svaki se potpiše 18 ljudi to je tri hiljade potpisa da bi jedan dokument ušao u pravni saobraćaj i ljudi se bune i ne žele to da potpišu, a svaki čovek treba da potpiše trista puta jedan ugovor da bi on važio. Da li ste za to čuli igde u svetu? Mi smo to hteli da promenimo i izglasali smo da to promenimo, ali to nikada nije stupilo na snagu. Toliko o podršci.

- *Jedan razlog zašto je notarijat uveden u Republiku Srbije je da se Srbija približi Evropskoj uniji. Kako Vi to vidite, koji je Vaš osobni stav prema Evropskoj zajednici?*

Stanje prakse je takvo, ja ne kažem da je namera bilo čija. Nije moja namera da lažem samog sebe da sam nešto drugo nego što jesam. Ja sam sve što sam u životu imao uložio u kancelariju i ne mogu sad da napustim, ne znam šta ću da radim. Jedan moj drug se ubio, moj najbolji drug sa kojim sam studirao i sa kojim sam krenuo u notarijat. Ubio se u kancelariji. O tome se ćutalo. Ni jedne novine nisu donele vest o tome. Svaki dan čujemo najbizarnije vesti u Srbiji, ali nijedne novine nisu javile ovu vest, iako sam ja protiv toga da se eksploatiše ovakva vrsta ljudske tragedije kao neka senzacionalistička priča.

Evo na poslednje pitanje da vam odgovorim. Samo na bazi jedne gnusne laži koju je napisao jedan čovek koji je takođe na čelu jednog profesionalnog udruženja, krivičar koji nema veze sa imovinskim pravom, jednu laž o francuskim notarima koju je Stefan Zečević demantovao na drugom programu. Naš ekonomski položaj se promenio drastično da mi ne možemo od opstanemo. Niko iz evropske unije nije izašao, prvo, to nije istina, drugo, notari su važni, treće, notari nisu konkurencija advokatima i četvrto, ljudi podržite notare. Svi iz Evropske unije su svaki dan izlazili za gej paradu, za slobodu medija, za sve druge evropske vrednosti koje se nama isporučuju kao standard koji mi moramo da osvojimo. Jedini standard za koji je nesporno da je u Evropskoj uniji uslov postojanja, niko nije podržao notare, niko nije podržao notare u Srbiji. Bez obzira da li se radi o pojedinačnim državama ili o Evropskoj uniji kao entitetu, da li se radi o stručnim udruženjima, svi su začutili – Falke, Francuzi, Nemci, svi. Mi smo dobili podršku kao kada smo bili u Beču, ali niko nije došao. Međunarodna unija advokata nije izlazila iz Srbije dok su se oni bunili. Ako je to stvarno važno Evropi, jel važnije da se podrži gej populacija u Srbiji ili notari? Ako je pravo prosečna sreća najvećeg broja građana, da li je ta vrsta pravne sigurnosti cilj za koji je Evropa važan da bude ostvaren u Srbiji?

- *Šta bi se moglo uraditi da se reši problem?*

Da je bilo ko rekao Srbiji notari su vam važni, biće to sve u redu, nisu vam oni neprijatelji. Vi ne možete da shvatite na kakav odijum smo mi našli. Da su učiteljice u školi pričale deci da su došli neki pljačkaši njihovih roditelja da ih opljačkaju. U novinama je pisalo da sam ja u prvom mesecu zaradio 160.000 evra. Oni nikada nisu videli 160.000 evra, a ja imam fiskalnu kasu. Drugo, Srbija je zemlja pred bankrotom kao Grčka, odakle onda i ko ima te pare da donosi notaru? Pazite, najgluplji logički konstrukti prolazili su kao nesporne istine. Niko nije rekao da je to laž.

- *Vi vidite da nemate podršku ni na nacionalnoj ali ni na internacionalnoj bazi?*

Ja nema šta da vidim. To činjenice govore. Ja sam bio na 11 televizija, samo ja i niko više. Ni naš predsednik nije išao. Ja sam se svađao sa svima, nisam smeo da stavljam drugo lice. Niko nije smeo da ide da priča sa predsednikom advokatske komore, a ja sam išao i rekao mu na televiziji da je neprijatelj naroda. Ja sam se posvađao sa advokatima, sudijama, katastrofom, a sada sam se posvađao i sa ministarstvom. Predsednik naše komore vam neće reći ovo što sam vam ja rekao. On će reći „Teško je, ali se mi svi borimo, ministarstvo čini napore, mi se trudimo, teško je.“ Nije da je teško i niko ne čini nikakve napore, mi smo ostavljeni sami sebi. A razočaranje u evropsku instituciju od koje smo mi očekivali ne principijelnu podršku, ne protiv advokata, jer mi nismo protiv njih. Mi ništa nemamo sa advokatima, on danas ode u pritvor, sutra u opštinu, a ja ovde sedim 9 sati. Kako ja mogu biti konkurentan takvom advokatu kad ja ne ustajem iz ove stolice. A tu je i podvala o honorarima i naplati, a pritom moje pare su vidljive, a njegove nisu.

Pa kako možemo da pričamo o jednoj stvari kad nemamo jednaku metodološku obradu činjenica iz kojih treba da imamo zaključak. Mi imamo zaključak zato što on laže, a ja ne mogu da pokažem koliko je on ovog meseca uzeo i da li je to zakonito, a sve što ja radim je zakonito, jer ja radim pred očima javnosti i tako da to može da se proveri, a on radi tako da niko ne zna šta je on radio. Mi nismo ni u kakvoj konkurenciji. Na primer, ja sad pozajmim od vas 10.000 evra i ja vam to ne vratim. Vi me tužite sudu i platite jednu taksu, imate advokata i to suđenje traje pet godina, dobijete presudu i platite drugu taksu, pritom vi plaćate advokata sve vreme. Vi pišete žalbu pa platite treću taksu, pa drugostepeni sud ukine tu presudu pa vi platite petu taksu. Pa onda presuda postane pravosnažna i vi platite petu taksu, a za sve to vreme vas prati advokat. To je jedan budžet koji je enorman. Sad, vi dođete kod notara i napravite poravnanje sa karakteristikom izvršne isprave, priznate dug i datum dospeća i onda idete kod izvršitelja i uzmete televizor za samo jednu taksu, za samo jednu radnju, za samo jedan čin. I da, jesu pare problem oko uvođenja toga, ali ne pare za overu ugovora nego ono što bi se izgubilo na drugoj strani.

Država gubi taj budžet, ali se rasterećuje i nema zastoja u pravosuđu i pravnu sigurnost deli sa pravosudnim profesijama, a ne ostaje sama sa građanima i u situaciji je da ne može da im garantuje, jer 10 godina traje prosečna parnica u Srbiji. Sad dođete kod javnog beležnika, dobijete izvršnu ispravu i na dan dospeća pokrenete postupak. Nema suda uopšte. To je smetalo mnogim činiocima u Srbiji i to neće niko da vam kaže u Srbiji osim Đorđa S. Sad mene baš briga šta će o meni misliti advokati, a šta sudije. To ne može da vam kaže ministar, jer on stoji ispred korpusa sudija

koji su protiv notara. Sudije vrhovnog suda su, odlazeći na evropske konferencije, a da ih niko ništa ne pita, pričali protiv notara najveće gluposti i gnusne laži. Oficijelno, sa dnevnicama koje su dobijali od vlade. Znače, mi smo projekat vlade, a ne patrijarha. Mi smo svi isti. Istina je da su problem pare, ali ne pare koje ja uzimam da overim izjavu, nego pare koje će građani uštedeti i država uštedeti jer neće imati troškove, ali će neko izgubiti. Ko je taj neko i čija je korist od ovakvog stanja, pa pitajte njega zašto je protiv notara.

- *Kritikovali ste manjak podrške iz Evropske unije tokom inicijalnih događaja. Je li moguće da ostale države Evrope ne žele da se previše mešaju u nacionalne probleme?*

Drugo je mešati se u politiku, a drugo je promovisati vrednosti. Ako svi predstavnici iz Evropske unije dođu pa kažu: „Ne možete biti homofobi, morate podržati gej populaciju“, a ne kažu „izmenite zakon“ i „Vi ne možete da opstanete bez notara, takva je dinamika pravnog saobraćaja. Takva je intencija da budete sami svoj sudija. To ćete moći uz vašeg advokata i notara“. Niko nije rekao: „Ljudi, nemojte da se svađate, nego budite brat i sestra, ili dva brata“. To nije mešanje u unutrašnju stvar, to je promovisanje vrednosti. „Nemoj da se ubijamo, nemamo smrtnu kaznu, dekriminalizujemo, branimo štampu, ljudi otvorite se, ljudi nemojte ovo nemojte ono“... To nije mešanje u politiku nego promovisanje vrednosti oko kojih zajedno treba da se sretne u porodici evropskih naroda. To je porodica evropskih vrednosti. Kako mi da prepoznamo te vrednosti, ako onaj koji to šalje kao obavezu neće to da nam predstavi, ili predstavi u jednom slučaju, a u drugom ne.

- *Kako Vi vidite Srbiju, što se tiče evropske zajednice? Kakav je stav naroda po Vašem mišljenju?*

Ima jedan problem, srpsko društvo, zahvaljujući istoriji dvadesetog veka sebe vidi kao deo evropskog korpusa, i u administrativnom i u kulturnom smislu. Međutim praksa to ne dokazuje, kao sa notarijatom. Jedno je, što kaže Falke, šta su strateški ciljevi, šta je teorijski pojam službe i kakvi su dokazani efekti i rezultati kada to funkcioniše, a drugo je što stanje prakse to ne dokazuje u Srbiji. Vidite, vi ste imali jednu zemlju koja je na dan raspada ispunjavala sve uslove da bude članica Evropske unije, zvala se SFR Jugoslavija, 1989. godine i funkcionisala je tada kao što Evropska unija danas funkcionise, a kako tada nije funkcionisala. Jugoslovenski ustav iz 1974. je ustav Evropske unije na današnji dan. Niko ovde ne može da poveruje da Evropa danas ima instrumente da disciplinuje zapadni Balkan, a da nije imala te iste instrumente 1989. da spreči rat. Mi smo 25 godina išli unazad da bismo sad pokušali da, sitnim, malim koracima, idemo napred ka tim evropskim vrednostima. Isti oni ljudi koji su

zajedno igrali kolo, grleći se, odjednom su se klali. Na to nema odgovora ni u Evropi. Ona ne želi takve razgovore. Zašto nije činila ni jedan posto napora 1989. koji čini sada da popravi tu stvar, kad je tada imala iste ove instrumente koje ima danas?

Bez obzira na sve probleme koje srpsko društvo ima, ono teško ide napred, ali teško vidi iskrene namere u odnosu na bilo čiju želju da se standard njen civilizacijski i kulturološki zaista pomeri ka centru tog događaja, a to su evropske vrednosti, nego to vidi kao jednu vrstu prinude. Svi su u Srbiji za Evropsku uniju, bili su i za vreme Miloševića, ali na možda jedan pogrešan način, kako Srbi vide evropske vrednosti. Svi su u Srbiji za Evropsku uniju. Niko nije za to da je Mladić u Hagu, a da je Naser Orić na slobodi. Da li mislite da neko podržava zločin u Srebrenici? Da li mislite da postoji normalan čovek koji podržava zločin? Kad neko vidi da se isti standard ne primenjuje i na mog komšiju, on se zatvara u sebe i pati, jer ne vidi da je ta vrednost jednaka i da „Ono što se odnosi na Jupitera ne odnosi se i na vola“, to je jedna stara latinska poslovice.

Dakle, ne postoji nijedan čovek u Srbiji koji je protiv Evropske unije, ali postoji mnogo ljudi koji su protiv politike duplih standarda. Ljudima ne treba niko da kaže, to treba da bude jasno. Kada to u tri slučaja bude bilo jasno, vi ćete videti potpuno drugo raspoloženje u srpskom narodu nego što ga vidite danas i što ga na jednu vrstu predrasude i automatizma odmah doživljavaju kao zatvaranje i neprihvatanje evropskih vrednosti. To nije istina, Beograd je bio Evropa. Ljudi su dolazili u Beograd. Kultura, glumci, FEST, Sartr. Njegova najbolja slika je iz Beograda, ne iz Pariza. Šta će Sartr ovde, ako su ovde divljaci, koljači i ubice ili kako to da smo mi postali koljači i ubice nakon što je Sartr otišao. To ideološki dobro stoji, to je jedna matrica, stereotipija, ali to nije istina.

Srbi vole Evropu, Srbi su umirali za Evropu i jedva čekaju da odu u Evropu, i danas. Tu je pitanje koliko se želi da se taj tempo ubrza. Ja se ne razumem u politiku, nego ovo pričam kulturološki, jer ja znam da su me mama i tata vodili u Trst kada sam bio mali. Nisu me vodili ni u Moskvu ni u Albaniju, nego u Evropu. I sestra i ja smo završili fakultete, obišli ceo svet, govorimo jezike i obrazovani smo, emancipovani, kulturni. Moja deca studiraju jedna u Bostonu, jedna u Beču. Znači ne u Beogradu, nego u Evropi i Americi. Ja grcam ovde i sve ovo radim samo da bi one stekle te diplome, da bi bile deo jednog univerzalnog kulturnog korpusa, a ne da bi ostale neko ko podržava Srebrenicu.

Beograd, 02. jul 2015. godine

Razgovor vodila
Mateja Haberler

*Predavanje na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu,
1960-ih godina u amfiteatru IV*

.....

BESEDE

.....

Mihailo Konstantinović

GOVOR BESEDNICIMA*

Valja brižljivo razlikovati neke stvari, jer svaka konfuzija dolazi otu-
da što se ne razlikuje ono što treba da se razlikuje. Naime, ne treba mešati
govorništvo sa govorenjem, niti ga treba mešati sa recitacijom, niti ga treba
mešati sa dobrim čitanjem dobro pripremljenog teksta.

Onaj koji recituje svojim glasom i modulacijom može da nas uzbudi,
bez obzira na to kakav tekst ima pred sobom. Onaj koji čita, koji ume da
čita, može da izazove prijatan osećaj kod nas načinom na koji nam tekst
dostavlja. Govor obično služi za to da jedan sa drugim razgovaramo, jedan
drugome iznesemo izvesna fakta, ili neke misli. Sve to ima nečeg zajednič-
kog, identičnog sa govorništvom, ali nije govorništvo.

Govorništvo se sastoji u tome što je to jedna veština da se drugi
ubede u nešto. Prema tome, valja se poslužiti u toj veštini određenim tek-
stom, valja umeti izneti predmet o kome će biti reč, valja ga razdeliti na
njegove sastavne delove, valja pojedine delove obraditi, valja ih posle toga
sve sakupiti u jedno, u jednom završnom poletu napraviti onaj utisak na
publiku, koji se želi u početku planski da napravi...

I zbog toga mislim da se nećete mnogo ljutiti na žiri ako čujete, posle
ovih kratkih objašnjenja, da on nije doneo one zaključke koje biste, mo-
žda, vi očekivali. Zato bismo mi predložili – mi koji imamo ovo mišljenje

* Prvi put posle Drugog svetskog rata na Pravnom fakultetu je 1957. godine organi-
zovano univerzitetsko takmičenje u besedništvu. Zahvaljujući g. Nemanji Božiću,
jednom od učesnika tog takmičenja, u arhivi *Institutio oratoria* su sačuvane sten-
ografske beleške sa tog, prvog takmičenja u govorništvu beogradskih studenata,
koje je održano na Pravnom fakultetu 23. maja 1957. godine. Stenografi Đorđe
Isaković i Iraklije Rašić su pratili ceo tok takmičenja.
Takmičenje je otvorio dr Mihailo Konstantinović, čuveni profesor Pravnog fa-
kulteta, poznat kao izvanredan govornik i jedan od naših najistaknutijih profe-
sora i pravnika. Prof. Konstantinović se obratio prisutnima prilikom proglašenja
pobednika, sledećim rečima, kako su ih zabeležili stenografi. (Sima Avramović,
„Nukleus takmičenja u besedništvima na Pravnom fakultetu u Beogradu“, *Pri-
menjena retorika, 20 godina takmičenja u besedništvu*, priredili Sima Avramović
i Dejan A. Milić, Centar za izdavaštvo i informisanje. Pravni fakultet Univerziteta
u Beogradu, Beograd, 2014. str. 22–23).

o govorništvu – da se za iduću godinu sporazumemo pa ili da kultivišemo govorništvo ovako kako ga mi shvatamo i kako je ono definisano, ili da radimo nešto drugo, ali onda – treba da bismo drugi žiri. Onda bi se trebalo obratiti pozvanima za recitacije, za glumu. Mi to nismo.

*Na Međunarodnoj konferenciji u Hagu 1965,
Mihailo Konstantinović sa Jelenom Vilus*

PRIGODNI GOVORI PRI ODLIKOVANJU PROFESORA PRAVNOG FAKULTETA U BEOGRADU

Ukazom Predsednika Republike SFRJ odlikovani su za dugogodišnji predan rad na obrazovanju, za doprinos našim pravnim naukama i uspešan rad Pravnog fakulteta, sledeći radnici Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu: dr Mihailo Konstantinović, redovni profesor u penziji, Ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvezdom, dr Jovan Lovčević, redovni profesor u penziji, Ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvezdom, dr Radomir Lukić, redovni profesor, Ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvezdom, dr Miloš Radojković, redovni profesor u penziji, Ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvezdom, dr Dragomir Stojčević, redovni profesor, Ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvezdom, dr Dragaš Denković, redovni profesor u penziji, Ordenom rada sa crvenom zastavom, Tanasije Janićijević, šef Odseka za studentska pitanja, Ordenom rada sa srebrnim vencem.

Odlikovanja Predsednika Republike profesorima i radnicima Pravnog fakulteta uručio je 14. decembra 1978. u Predsedništvu Skupštine SR Srbije, Dušan Čkrebić, predsednik Skupštine SR Srbije.

Tim povodom predsednik Skupštine SR Srbije Dušan Čkrebić održao je prigodan govor. U ime odlikovanih profesora i radnika zahvalio se profesor dr Mihailo Konstantinović.*

GOVOR DUŠANA ČKREBIĆA

Drugarice i drugovi,

Imam prijatnu dužnost da vrlo istaknutim profesorima Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, dr Mihailu Konstantinoviću, dr Jovanu Lovčeviću, dr Radomiru Lukiću, dr Milošu Radojkoviću, dr Dragomiru Stojčeviću i dr Dragašu Denkoviću, kao i zaslužnom dugogodišnjem radniku ovog fakultetu, šefu Odseka za studentska pitanja Tanasiju Janićijeviću, uručim odlikovanja Predsednika Republike, kojim su odlikovani za dugogodišnji predan rad na obrazovanju, za doprinos našim pravnim naukama i uspešan rad Pravnog fakulteta.

* Govori Dušana Čkrebića i Mihaila Konstantinovića objavljeni su u časopisu *Anali Pravnog fakulteta* u Beogradu, God. 26, br. 3–5, 1978. str. 718–720.

Pravne nauke su među oblastima naučnog stvaranja koje imaju dugu istoriju. One su naučno zasnovane još u starom veku a njihov razvoj i unapređivanje pratio je i omogućavao razvoj društva i civilizacije. Pravne nauke imaju najširu aktuelnost i danas, u vreme snažnog materijalnog i društvenog progressa čovečanstva, kada svojim razvojem treba da doprinesu, u nacionalnim i međunarodnim okvirima, uslovima za oslobođenje čoveka, humanim i demokratskim društvenim odnosima.

Pravne nauke imaju veliku tradiciju u Srbiji. Potreba za stručnim kadrovima, pravicima, osetila se odmah po stvaranju nezavisne srpske države. Tako je pravni odsek na Liceju osnovan 1841. godine, da bi se interesovanje za studiranje prava nastavilo u svim etapama našeg burnog i dinamičnog razvitka.

Pravni fakultet u Beogradu ubraja se među najznačajnije naučne i pedagoške ustanove naše zemlje. U njegovom krilu stasali su i razvili se brojni naučni radnici, koji su svojim delima zadužili naučnu misao, a u više primera svojim originalnim priložima obogatili pravnu nauku u najširem smislu. Na njemu su diplomirali brojni stručnjaci neophodni u svim oblastima društvenog razvoja, u pravosuđu, državnoj upravi, društvenim delatnostima i privredi. Vrsni naučnici i pedagozi sa Pravnog fakulteta vaspitavali su mlada pokolenja da spoznaju društvene odnose i njihov karakter i da svojim doprinosom pomognu i unaprede društveni i ekonomski razvoj svoje zemlje. Pravni fakultet bio je i u složenim vremenima između dva svetska rata i neprijateljske okupacije, izvorište progresivnih slobodarskih, humanih i demokratskih stremljenja.

Danas u socijalističkoj, samoupravnoj zajednici koju gradimo, društvena uloga Pravnog fakulteta dobija nove, još značajnije sadržaje. Mi izgrađujemo sistem socijalističkih samoupravnih odnosa bez uzora i modela, na osnovu istorijskih opredeljenja radničke klase i vekovnih slobodarskih težnji naših naroda. Socijalistička država i socijalističko pravo u uslovima samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa gube karakter klasične države i klasičnog prava. U procesu prenošenja državno-pravnih funkcija sa državnog aparata na udruženi rad i samoupravno organizovane radne ljude i građane, nastaje potreba i za novim normama, koje više nemaju obeležja klasičnih pravnih normi i klasičnog prava, već samoupravnih normi i samoupravnog prava. Pravnici su zato danas među najtraženijim stručnjacima, bez čijeg rada i angažovanja u svim sferama društvenog i privrednog života, naš brz i svestran razvoj ne bi bio moguć. Otuda Pravni fakultet mora i nadalje svojim celokupnim delovanjem, nastavnim programom a posebno sadržajem, da u samoupravnom i socijalističkom duhu vaspitava mlade ljude koji će se ne samo brzo uklapati u naš društveni, politički i ekonomski život, nego će biti i osposobljeni da ga unapređuju i dalje razvijaju.

Pred pravnim i uopšte društvenim naukama su i dalje složeni zadaci. One treba da prate i podstiču dinamičnu, samoupravnu praksu društvenih odnosa. Svesni smo da je dalji društveni razvitak veoma složen proces. Od društvenih nauka očekujemo da nam omoguće dublju spoznaju metoda i puteva za koje se kao društvo opredeljujemo. Pri tome, društvenim a posebno pravnim naukama, mora biti i dalje stran svaki šematski pristup, već svoj razvoj treba i dalje da zasnivaju na autentičnim društvenim vrednostima, iskustvima iz dosadašnjeg razvoja i demokratskim i slobodarskim težnjama naših naroda.

Drugarice i drugovi,

Sa posebnim zadovoljstvom želim da istaknem da su afirmaciji naših pravnih nauka, a time i afirmaciji socijalističke Jugoslavije u svetu, svojim izvanrednim naučnim dostignućima i društvenim angažovanjem, značajan lični doprinos dali profesori Konstantinović, Lovčević, Lukić, Radojković, Stojčević i Denković. Plodnim, najšire društveno afirmisanim, naučnim i pedagoškim radom, oni su stvorili dela od izvanrednog značaja za razumevanje i dalji razvoj samoupravnih socijalističkih odnosa, a svojim teorijskim radovima značajno su povećali domet pravnim i društvenim naukama uopšte. Odlikovani profesori su bili učesnici u izgrađivanju nove, socijalističke vlasti i dali neposredan doprinos u zakonodavnoj regulativi nove, socijalističke države.

Dela ovih istaknutih naučnih radnika na najbolji način ilustruju suštinu naših društvenih opredeljenja. U njima je sadržana revolucionarnost i humanost socijalizma i duboke demokratičnosti samoupravljanja. U njima je i spoznaja neophodnosti da gradimo otvoreno društvo, angažovano za miroljubivu međunarodnu saradnju, progresivne i demokratske težnje savremenog čovečanstva. Zato odlikovanja, koja su dodeljena profesorima Konstantinoviću, Lovčeviću, Lukiću, Radojkoviću, Stojčeviću i Denkoviću, predstavljaju izraz najšireg društvenog priznanja za njihov veliki lični doprinos razvoju pravnih i društvenih nauka, kao i ukupnom razvoju naše zemlje.

Zadovoljstvo mi je što odlikovanje Predsednika Republike mogu da uručim i drugu Tanasiju Janićijeviću, koji je svoj dugogodišnji predani rad na brojnim i uvek značajnim studentskim pitanjima utkao u uspešno delovanje Pravnog fakulteta u Beogradu.

Svim odlikovanim drugovima srdačno čestitam na visokom priznanju Predsednika Republike i izražavam najbolje želje za dalje uspehe u njihovom društvenom angažovanju i radu na dobro naše socijalističke samoupravne zajednice.

GOVOR MIHAILA KONSTANTINOVIĆA

Druže predsedniče,

Dozvolite mi da Vam zahvalim na rečima kojima ste propratili predaju odlikovanja mojim kolegama i drugovima i meni i da Vas zamolim da budete tumač naše duboke zahvalnosti predsedniku Socijalističke Republike Jugoslavije maršalu Titu za počast koja nam je ukazana.

Povod za to je naš rad na pravu i drugim društvenim naukama. Ta aktivnost je oduvek bila značajna, kako za život pojedinaca, tako i za život društva kao celine.

Davno, pre mnogo vekova zapisano je da ima tri osnovna pravila prava, a to su: živeti pošteno, ne nanositi štetu drugome i svakom priznati ono što je njegovo. U stvari, to je svrha prava, to su rukovodna načela za sve, i pravnike i nepravnike. Za formiranje pravnika, da neko postane pravnik, potrebno je savladati više raznih disciplina, za to treba dosta vremena i napora. Potrebno je naučiti razlikovati raznovrsne odnose, koji mogu nastati između subjekata, pojedinaca i njihovih grupa, raščlaniti složenu stvarnost i utvrditi o čemu se radi.

To je potrebno i danas, kada se polje primene zakona sužava u korist društvenih dogovora, samoupravnih sporazuma i drugih samoupravnih opštih akata, koji sve više postaju izvori prava. Oni neće potpuno zameniti zakon, ali u oblasti privredne delatnosti oni će sve više dolaziti do izražaja. Za njihovo sastavljanje i primenu biće potrebna saradnja pravnika, naših učenika. Mislim da su oni dorasli tom zadatku, a to za nas znači da se možemo povući u mir, pošto smo svoju dužnost ispunili.

SEĆANJA

Dragoljub Jovanović

PROF. MIHAILO KONSTANTINOVIĆ*

U Lionu se našlo u toku Prvog svetskog rata troje ljudi koji oličavaju tri vrste naše otmenosti. Konstantinović je u tome, i drugom pogledu, između Nedeljka Divca i Dragog Jankovića. Duže je bio s pravnikom sa Uba nego s profesorom iz Prijepolja. Divac mu je bliži po fizičkom poreklu i po sporim reakcijama. Janković mu je srodniji po dinamizmu i labilnom moralu. Pošto je već u gimnaziji bio socijalist i pošto je, kao i đavo, znao šta je dobro, želeo je da se veže za Cala i postali su kumovi. Sa godinama, udaljavao se od zemljaka s druge strane Javora, i sve više ličio na majstora sa kaišem. Neko vreme su se, u Klovisu – kako su drugi zvali Konstantinovića – borila dva morala, ali je, kao obično, pobedio gori, onaj čija staza ide nizvodno.

Imao je svoj trenutak veličine, ali on je, izgleda, istrošio svu rezervu njegove srčanosti. To je bilo 1917, kad se vodila bitka na Verdenu i kad je Pariz ponovo mogao doći u opasnost, kao pre bitke na Marni. Jedna grupa naših studenata iz Liona javila se u francusku vojsku. Prošli su kroz Pariz, i tada sam se upoznao s Mihailom. Kad su došli na sam front, Francuzi su plemenito odbili tu pomoć. Rekli su da će ti mladići više koristiti svojoj Srbiji ako ostanu živi i završe škole nego što će doprineti da se spase Francuska. Ako se ne varam, toj grupi se pridružio u Parizu Voja Vujović, koji je s Konstantinovićem služio vojni rok u Žozijeru.

Drugi, daleko manji podvig, učinio je mladi pravnik, koji je sa odlikom doktorirao u Lionu, kad je 1925. iz Subotice, gde je bio docent, poslao članak o „pitanju svojine“ za naš almanah. Stavili smo ga na prvo mesto, kako zbog tako opšte teme, tako zbog pisca do koga nam je bilo stalo. Do željene saradnje nije došlo. Konstantinović se ušančio u fakultetskoj zgradi, gde je i stanovao, družio se skoro isključivo sa svojim šurakom Radomirom

* Prof. dr Dragoljub Jovanović (1995–1977), redovni profesor Pravnog fakulteta u Beogradu, poznavao je Mihaila Konstantinovića iz njihovih studentskih dana u Francuskoj. O njemu je napisao tekst „Prof. Mihailo Konstantinović“ koji je objavljen u: Dragoljub Jovanović, *Medaljoni, knjiga 2*, Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 18–21.

Popovićem, nije mario za Miju Mirkovića s kojim sam uzalud pokušavao da ga zbližim, držao je lepa predavanja iz građanskog prava, popreko se gledao s Mirkom Kosićem, prezirao Fedora Nikića, pomalo zebao od Milića, profesora rimskog prava, pošto je sam imao tezu iz te oblasti. Žudeo je da dođe u Beograd, ali se nije gurao, čak ni člancima ni beleškama u Arhivu. Još manje je napisao znatniju raspravu ili udžbenik. Razmišljao je, gradio svoju otmenost, mazio svoju inteligenciju, štedeo svoje telo za koje je znao da je načeto grudnom bolešću. Mrštio se pri pomenu mnogobrojnih Mirkovićevih udžbenika, zamerao Kosiću što u isto vreme drži novosadsku Trgovinsko-industrijsku komoru, zgražavao se nad Nikićevim pokušajima da se pre Kosića naturi kralju za ministra. Kosić je izdavao časopis *Društveni život*, ali nije angažovao nijednog od svojih kolega. Ljubomorno je čuvao za sebe i Maticu srpsku, i sve Srbijance, Dalmatince, Primorce i Ruse gledao kao uljeze koji se goje na „debeloj bačkoj hrani“.

Objašnjenje je možda u činjenici da je Konstantinović spor kao Divac, a lenj kao Dragi Janković. Mozak mu radi neprestano, ali više razmišlja i umuje nego što asimiluje ili stvara. Davao se jedino na časovima nižući tečne i skladne rečenice. Za sve drugo vreme, čak i u svom kabinetu, čuvao se, štedeo, čekao, kao mačak u zapecku. Ljudi s nešto povišenom temperaturom obično žure da uspeju, da što više osete, dožive, postignu. Tu žurbu je kod Konstantinovića obuzdala njegova jaka inteligencija i njegova slaba volja. Znao je da će doći jedan čas i tada će pustiti svoj film da se odvija munjevito. Moralne prepreke će preskočiti, ali treba da dođe vreme i događaj, prilika i ljudi koji će ga potražiti. Janković je manje krio da čeka poziv iz dvora, ali i Konstantinović mu se potajno nadao. Dugo se uzdržavao i lišavao, ali je verovao da će mu se to isplatiti, pre ili posle.

Naknada je odista došla. Ne znam šta je bilo između njega i Dragiša Cvetkovića u doba kad je bivši ministar vera polagao ispite u Subotici. Kad je valjalo praviti sporazum s Mačekom, Dragiša se setio svoga profesora građanskog prava i uzeo ga, upravo predložio knezu Pavlu, za jednog od stručnjaka sa srpske strane, pre Mike Ilića i Đorđa Tasića. Nije slučajno ni to da je u „vladi sporazuma“ ministar postao i Konstantinović. Možda je već pre toga seo za Pavlovu i Olginu trpezu da jede ostatke gozbe Milana Stojadinovića. Nisu mu dali portfelj, ali se našao u predsedništvu vlade, s nadama koje je gajio samo još jedan čovek i ministar Dvora Milan Antić, s nadama da jednog dana sam bude predsednik vlade, kao ličnost kneževog poverenja. Knez nije mario partijske šefove i najradije bi išao na kakvu činovničko-stručnjačku kombinaciju. Dragiša se nije bojao ni jednog ni drugog, jer je znao da ta biljka ne raste na ovoj vetrometini. Više se uplašio dr Ivan Šubašić. I sam nije bio partijski jak i sve je očekivao od kneževog blagovolenja, razume se uz Mačekovu „privolu“. Žalio se na Konstantinovića da se prema njemu ponaša kao prema potčinjenom i da

pokazuje „premijerske manire“. Ja sam ga takođe jednom video kao ministra pri predsedništvu vlade, samo se meni učinio više uzdržljiv i uplašen nego siguran u svoju stvar. Nije reći proslavio niti je prstom mrdnuo da se skine zabrana s moje knjige *Između tamnice i slobode*, u kojoj je bilo prikazano suđenje iz aprila 1939. Hrabriji je bio pomoćnik ministra unutrašnjih poslova kad mi je rekao da knjiga ne može biti oslobođena zbog rečenice da „levi zemljoradnici nemaju neprijatelja u levici“, što znači da nemaju ništa protiv komunista. Konstantinović je sav svoj kapital čuvao za sebe, a ni meni se nije hteo zameriti. Zato me je lepo saslušao, mudro je ćutao, ništa nije obećao.

Knezu su se svakako svideli njegovi maniri, koji su ga odmarali od Mačekovog seljaštva i Cvetkovićevog prostakluka. I Konstantinović se pokazao inteligentan, kulturan, recimo učtiv bez snishodljivosti – najzad, diskretan kako se samo poželeti može. Nije pretendovao na neku snagu u narodu, a po svome poznavanju sveta daleko je zaostajao nad svojim gospodarem. Kao Aleksandar i svi vladari, Pavle je imao ukus za moralne ledine ili bar za rovašene, u najmanju ruku za načete osobe. Ako se dopao knezu, Mihailo je morao izgubiti ljubav svoga kuma Divca. Od svih formula koje je čuo o sebi, Divac je bio najnezadovoljniji onim što mu je rekao Slobodan Penezić: da je pošten čovek i dobar Srbin. Zbog obadva ova svojstva on nije bio zadovoljan sporazumom od 23. avgusta 1939. i podviknuo je da će „za ovo imati jednoga dana da se odgovara“. Klovis je odjednom izašao iz svoje rezerve i ratobornije no ikad, skoro neprisebno, odgovorio je: „Misliš da se mi nekoga bojimo!?“ *Mi i nekoga* imalo je da znači da su *oni* sila i da su svi ostali niko i ništa. Očigledno, Konstantinovića je uhvatila groznica vlasti. Imao je velike planove s Pavlom, daleko veće nego Milan Kašanin, u svakom slučaju veće nego Pavle s njim. Zato se bojavao svakog dodira koji bi mogao da ga kompromituje kod prvog namesnika.

Najtežu krizu imao je u drugoj polovini marta 1941. kad se odlučivalo o pristupanju Trojnom paktu, osovini Berlin–Rim–Tokio. Po nečijoj želji ili naredbi, Srđan Budisavljević i Branko Čubrilović odvojili su se od Mačeka i podneli ostavke. Apelovali su i na Konstantinovića, ali je na njega računao i Pavle. Spremio je ostavku, podnosio je, ali je nije podneo. Ona je nađena u njegovoj fijoci, ali ni kod predsednika vlade ni kod kneza. Ipak je sa Simovićevom vladom otišao u emigraciju. Dugo je sedeo u Kairu izolovan, spuštao se do Kenije, na putu za Južnu Afriku, vratio se natrag u Egipat i najzad se prebacio u London. Nije uzet ni u jednu izbegličku vladu. Ne znam da li mu je nuđeno, ali njegovom temperamentu odgovara ta opreznost, pogotovu što su mu u zemlji ostali žena i dvoje dece. Vratio se odmah posle Grola i Miše Trifunovića. Među prvim posetama u Beogradu bio je njegov dolazak u Profesorsku koloniju. Ne znam da li smo još bili van Fronta ili je to bilo posle 18. februara 1945, ali se sećam

da sam ga upoznao sa svojim odnosima s komunistima od samog početka rata do toga dana. Jedva je šta pitao, a govorio nije apsolutno ništa. Politički se nije angažovao, ali je na univerzitetu preuzet istim ukazom kao i ja – 11. juna. On je bio primljen mnogo bolje. Odmah je predavao, dok sam ja dugo čekao na program i na dvoranu. Prvih meseci sam samo bio u ispitnoj komisiji, s Radivojem Uvalićem i Dušanom Dohčevićem. Konstantinović je i pisao i držao javna predavanja iz svoje struke, pa je postao i prodekan i dekan. Jedno vreme je izgledalo da se oduševljava sovjetskim porodičnim pravom. Ali je izvesno da je ostao veran demokratiji zapadnog tipa, ako ne i demokratskom socijalizmu.

Ne zaboravljajući naše drugarstvo, bio je u teškom položaju kad se na fakultetu odlučivalo, po zahtevu Partije, da budem uklonjen. Nije se borio za mene, kao Milivoje Marković, čak ni kao Bora Blagojević, ali nije došao na sednicu koja je prelomila štap preko mene. Verujem da je bio sa onima koji su zahtevali da ja budem saslušan pre no što me osude, ali nije imao hrabrosti da sedi među sudijama. Njega je, opet kao Divca, strahovito pogodila smrt odrasle i voljene kćeri, još dok sam bio u Mitrovici. Otada se još ređe pojavljuje u javnosti. Nije se obradovao ni sinovljevoj ženidbi sa starijom ženom, koja mu je još dovela dva tuđa sina. Treći udar je skoro potpuno slepilo njegovog druga i šuraka, s kojim ga sve veže još iz lionskih dana. Kažu da ga duhovitost nije napustila, ali nije oran ni za kakve poduhvate. Može da ga teši jedino to što ima još nesrećnijih očeva i još manje dobro plasiranih inteligencija.

Radomir Lukić

IN MEMORIAM PROFESORU DR MIHAILU KONSTANTINOVIĆU *

Pala mi je u deo tužna dužnost da se u ime Pravnog fakulteta i brojnih naraštaja njegovih studenata oprostim od profesora Mihaila Konstantinovića, jednog od najuglednijih i najpoštovanijih profesora Pravnog fakulteta, u njegovoj već dugoj istoriji.

Rođen 1897. u Čačku, Mihailo Konstantinović je prošao albansku golgotu i diplomirao prava u Francuskoj, gde je i doktorirao. Kasnije je postao docent na Pravnom fakultetu u Subotici, a zatim vanredni i 1935. godine redovni profesor Građanskog prava na Pravnom fakultetu u Beogradu. Te godine je počeo predavanja iz Obligacionog prava na trećoj godini studija.

Imao sam čast da te, 1935. godine slušam njegova zaista sjajna predavanja koja su ostavljala dubok utisak na sve nas ondašnje studente, kao i na njegove kasnije studente sve do odlaska u penziju.

Njegov rad na Fakultetu nije prekinut penzijom nego se nastavio još nekoliko godina, a dodir s fakultetom nije prekidao sve do svoje smrti.

Prof. Konstantinović je počeo svoj naučni rad izvanrednom doktorском tezom iz rimskog prava, što mu je omogućilo da duboko prouči taj temelj celokupnog današnjeg prava, ma koliko ono u velikoj meri odstupalo od tog uzora. Specijalizovao se u privatnom pravu, koje je široko proučavao na uporednoj osnovi. Bio je svestran i dubok poznavalac i drugih pravnih nauka, kao sociologije, istorije, filozofije i drugih disciplina koje omogućuju dublji i širi pogled na pravo.

Svi radovi prof. Konstantinovića pokazuju to njegovo veliko poznavanje širokih oblasti ljudskog duha, vanrednu brižljivost u radu, retko tanano analiziranje i najtežih problema i originalnost rešenja. Ali, prof. Konstantinović je imao i razvijeno osećanje za lepo, za jezički savršen izraz, što danas, kad se ova osobina retko sreće, treba naročito podvući.

On je uvek iznova težio savršenom produblivanju problema i savršenom izrazu. Ta strast za savršenstvom, što je shvatao kao dužnost, uzrok je što nije dao još više radova, koji će još dugo biti uzor savršenstva u svojoj vrsti.

* Prof. dr Radomir Lukić (1914–1999) je bio jedan od najuglednijih profesora Pravnog fakulteta u Beogradu, redovni član SANU. Održao je oproštajni govor na sahrani Mihaila Konstantinovića 2. februara 1982. godine na Novom groblju u Beogradu. Tekst njegovog govora objavljen je u listu *Politika*. 4. februara 1982. i časopisu *Anali Pravnog fakulteta* u Beogradu, God. 30, br. 1–2, 1982, str. 5–7.

U uspomeni svojih studenata, prof. Konstantinović će ostati kao veliki nastavnik, predavač, govornik. On je govorio odmereno, jasno, zanimljivo, s onom otmenošću i elegancijom koja se obično pripisuje Francuzima i koja je tako retka u našoj sredini. Prof. Konstantinović je bio umeren, odmeren, razlozan, otmen, ljubazan, savršenog ponašanja, što je proizlazilo iz njegovog poštovanja ljudske ličnosti, iz njegove humanosti. Bilo je pravo uživanje slušati kako govori i gledati ga kako postupa.

Posebno treba istaći njegov odnos prema studentima, istovremeno kao ravnopravnima i onima kojima treba pomoći. To se naročito videlo na ispitima. Prof. Konstantinović je uvek bio ljubazan i na neosetan i blag način pomagao studentu da kaže ono što stvarno zna.

Kao najveći doprinos prof. Konstantinović našoj pravnoj nauci i našem pozitivnom pravu svakako će ostati njegov kodifikatorski rad, jedan od najsloženijih radova koje jedan pravnik može da obavi. Od Hamurabija preko Justinijana i njegovih kodifikatora, do Napoleona i našeg Valtazara Bogišića, kodifikatori ulaze u istoriju kao oni koji polažu kamene temeljce značajnih vekovnih građevina koje oblikuju živote nacija.

Prof. Konstantinović je svim svojim velikim znanjem, savesnošću i oduševljenjem pristupio jednom od najsloženijih zadataka koji je imao da reši naše socijalističko pravo – izgradnja zakonika o obligacijama, temelja privatnog prava. Godinama je on strpljivo i uporno radio i uspeo da stvaralački poveže nasleđe vekovima izrađivanog sistema obligacija s rešenjima koja traže nove potrebe savremenog socijalističkog i samoupravnog društva, dodajući uz to savršen zakonodavni jezik, sažet, jasan, sadržajan i, ne na poslednjem mestu, – književno lep.

Pod skromnim naslovom „Skica za zakonik“, njegovo delo je objavljeno i desila se retka pojava: kao takav, taj predlog za zakonik, ta skica, počela se primenjivati kao pravi zakonik i tako vršiti svoju funkciju od neocenjive vrednosti u našem novom pravu. I to je trajalo sve dok, uz izvesne dodatke, ta Skica nije i formalno postala naš današnji Zakonik o obligacionim odnosima, kojim se s pravom ponosimo kao velikim zakonodavnim delom, a koje će u istoriji ostati vezano za ime prof. Konstantinovića.

S prof. Konstantinovićem odlazi značajan naučnik, nesavršen profesor, veliki kodifikator, plemenit čovek širokog duha, svestranog znanja, duboke humanosti. Naš Pravni fakultet, naša pravna nauka, naše društvo, mi, njegovi učenici i kolege, ostajemo s utoliko većim bolom i žalošću. Ali znamo da se prirodnom zakonu neumitne smrti nemoćan čovek ipak može odupreti svojim delom, kako je to učinio i prof. Konstantinović.

Radomir Đurović

DVA ZNAČAJNA DOPRINOSA PROFESORA MIHAILA KONSTANTINOVIĆA*

Poštovana porodico Konstantinović, kolegice i kolege, radnici Pravnog fakulteta u Beogradu,

Težak je bio životni put dragog profesora i velikog učitelja više desetina generacija pravnika širom Jugoslavije. Od rodnog Čačka, predano radeći i školujući se, kao osamnaestogodišnjak savlađuje golgotu preko zavejanih albanskih planina, nadahnut patriotizmom i ljubavlju za svoju napaćenu i opustošenu zemlju. Kao što je prota Matija Nenadović u svojim „Memoarima“ govorio, te reči se u punoj meri odnose na našeg dragog profesora: „Burna vremena novije srpske prošlosti bila su tesno skopčana sa mojim životom; i kao što su ona promenljiva bila, tako je i moj život bio promenljiv“.

Krajem ratnog vihora opredeljuje se za pravo i pravne nauke. U tom postiže izuzetne rezultate i u svojoj dvadesetšestoj godini života brani zapaženu doktorsku disertaciju na Univerzitetu u Lionu. To je bio početak uspeha briljantnog pravnika koji se sa podjednakim žarom bavio i pravnom praksom i pravnom teorijom. Ova osobenost znalačkog povezivanja prakse i teorije će sve više ukrašavati mozaik naučnog i životnog dela našeg velikog profesora, pravnika i pravnog mislioca. Ovom prilikom ukazaćemo samo na dva značajna doprinosa profesora Mihaila Konstantinovića.

Predratni pravni mozaik u oblasti obligacionog prava nastavio je svoje delovanje, i posle stvaranja zajedničke države, no istina, u ublaženom vidu i u toku naše socijalističke izgradnje. Izjednačavanje pravnih rešenja i popunjavanje pravnih praznina vršilo se parcijalnim propisima i stvaralačkom sudskom praksom. Sigurno, ovakav metod ostvarivanja pravne sigurnosti u oblasti obligacionih odnosa nije mogao biti trajnije rešenje. Međutim, nastankom zajedničke države moralo se hitno postaviti i pitanje nove jedinstvene kodifikacije u oblasti imovinskih odnosa. Šta uzeti za oslonac i osnovu pri radu na novoj kodifikaciji? – bilo je jedno od osnovnih pitanja o kojima se vodila diskusija. Prof. M. Konstantinović, tada vrlo mlad profesor prava, uzeo je značajno učešće u raspravi o „ovom novom

* Prof. dr Radomir Đurović (1926–2013), redovni profesor Pravnog fakulteta u Beogradu, govorio je na komemoraciji Mihailu Konstantinoviću na Fakultetu. Tekst njegovog govora objavio je časopis *Anali Pravnog fakulteta* u Beogradu, God. 30, br. 1–2, 1982, str. 13–17.

jugoslovenskom zakoniku“. On je sa izvanrednim pravnim argumentima kritikovao nastojanje većine tada uticajnih pravnika da se za osnovu novog zakonika uzme Austrijski građanski zakonik. U svom delu: „Jugoslovenski građanski zakonik“ (objavljenom u „Pravnom zborniku“, Podgorica, 1933. godine), pošto je izneo mane Austrijskog građanskog zakonika, profesor M. Konstantinović zaključuje: „Sa svim svojim manama Austrijski zakonik je dobar za Austriju, u to nema sumnje, i to nije u protivurečnosti sa onim što smo maločas rekli o njegovoj unutrašnjoj vrednosti. Jer, pravo jedne zajednice ne sastoji se ni izdaleka isključivo iz tekstova zakonika. Tekstovi su samo podloga za sudsko tumačenje, koje ih daleko prevazilazi. Tako se i u Austriji u toku više od jednog stoleća razvijala sudska praksa koja je, prema zahtevima stvarnosti i potrebama života, neke tekstove Zakonika ostavila bez praktičnog dejstva, dok je drugima, ranije skoro neprimećenim tekstovima, dala vanredno veliki značaj“.

Ističući potrebu donošenja Zakonika koji bi odgovarao našem društvu i bio stvoren za potrebe naših naroda, prof. M. Konstantinović zaključuje: „Usvajanje Austrijskog građanskog prava predstavlja nacionalno-politički jednu pogrešku. Jugoslavija treba da ima jugoslovenski zakonik, stvoren prema potrebama Jugoslovena“. Pošto su mnogi u to vreme isticali da bi usvajanje Austrijskog građanskog zakonika kao osnove za novi jugoslovenski zakonik bilo vrlo korisno i zbog obimne prakse sudova koja je nastala u toku stovadesetogodišnjeg postojanja toga zakonika. U vezi sa tim mišljenjima profesor M. Konstantinović je izneo jedan značajan stav: „Sudska praksa vredi ako se formira postepeno i u smislu nazora i potreba naše sredine. Ma koliko bila interesantna, tuđa sudska praksa ne sme biti proročanstvo za nas. Inače, strana praksa i literatura, ako se ide za njihovim podržavanjem, izazivaju sterilnost kod imitatora, umesto da mu pomognu“. Profesor M. Konstantinović je u raspravama koje su se tada vodile imao u vidu potrebu relativno brzog donošenja građanskog zakonika, jer je bilo prošlo više od deset godina od početka rada na preradi Austrijskog građanskog zakonika kao osnove za novi jugoslovenski građanski zakonik, a takva osnova nije bila još izrađena. Imajući u vidu što skorije donošenje zakonika, bio je za to da se nađe jedno prikladno rešenje koje neće zahtevati mnogo vremena. U tom smislu on iznosi svoje mišljenje i predlog: „Ako odbacimo Austrijski građanski zakonik to ne znači da za osnov našeg budućeg građanskog zakonika treba da usvojimo neki drugi građanski zakonik. To ne znači, takođe, da treba da pristupimo izradi potpuno novog i originalnog zakonika“. Zatim predlaže rešenje ovoga značajnog pitanja. Kao izvršni poznavalac dela Valtazara Bogišića, a pošto je prethodno dao osnovne karakteristike Bogišićevog Opšteg imovinskog zakonika, prof. M. Konstantinović zaključuje: „Iz cele ove diskusije izlazi da bi za osnov našeg budućeg građanskog zakonika trebalo uzeti Crnogorski imovinski

zakonik. Samo tako mogli bismo u skoroj budućnosti imati zakonik koji bi zadovoljavao sve uslove dobrog zakonika: odgovarao bi našem narodu i bio u svakom pogledu na dostojnoj visini“.

Iduće godine, 1934. objavljena je Predosnova jugoslovenskog građanskog zakonika. Ova Predosnova je bila verzija noveliranog Austrijskog građanskog zakonika. Istina, verzija je bila nešto malo prilagođena našim potrebama. Međutim, gledano u celini i dalje je to bio jedan neadekvatan nacrt zakonika koji nije odgovarao našim potrebama. Sticajem prilika Predosnova nije postala zakonik i trebalo je da prođe 44 godine da se dođe do jedinstvenog obligacionog zakona.

Idije tada istaknute bile su zvezda vodilja u kasnijim delima i naučnom radu profesora M. Konstantinovića. Ove ideje su došle do punog izražaja u svima poznatoj: „Skici za zakonik o obligacijama i ugovorima“, koja je poslužila za osnovu pri izradi novog Zakona o obligacionim odnosima od 1978. godine.

Drugi ogromni doprinos našoj društvenoj zajednici, a koji je posledica znalačkog povezivanja prakse i pravne teorije je ostvaren u osnivanju, izgradnji i delatnosti Spoljnotrgovinske arbitraže pri Privrednoj komori Jugoslavije u Beogradu. Profesor M. Konstantinović je tridesetpet godina svoga plodnoga rada utkao u Spoljnotrgovinsku arbitražu u Beogradu. Od osnivanja Spoljnotrgovinske arbitraže 1947. godine, pa do poslednjih dana života, kao njen dugogodišnji predsednik, a poslednjih osam godina i kao član predsedništva, uticao je i odlučujuće doprineo da ona izraste u uglednu ustanovu i u zemlji i u svetu. Zahvaljujući naporu, ugledu i stvaralačkom doprinosu profesora M. Konstantinovića Spoljnotrgovinska arbitraža pri Privrednoj komori Jugoslavije u Beogradu postala je jedna od dvadesetak najpoznatijih privredno-trgovinskih arbitraža u svetu. Težak je bio put da se ovo postigne. U to vreme, pre tridesetak godina, bilo je izvesnih zamerki da se naše sudstvo, rukovodeći se novim principima, nedovoljno snalazi u spoljnotrgovinskim odnosima i u rešavanju sporova koji nastaju iz tih odnosa. Jedan od zadataka Spoljnotrgovinske arbitraže bio je i da otkloni te zamerke. Samo pod znalačkim rukovođenjem od strane jedne takve ličnosti kakav je bio profesor M. Konstantinović, bilo je moguće afirmisati rad arbitraže u svetskim razmerama i zauzeti dostojno mesto u međunarodnoj trgovinskoj arbitražnoj praksi i arbitražnom pravu. Profesor M. Konstantinović je znao da delatnost arbitraže usmeri u više pravaca. Tako, delatnost Spoljnotrgovinske arbitraže u Beogradu, od njenog osnivanja pa do danas, se sastojala ne samo u rešavanju sporova između naših organizacija udruženog rada i inostranih privrednih subjekata, već i u stalnoj pomoći našim organizacijama udruženog rada koje su vodile sporove ili dolazile u nesporazume pred arbitražama, sudovima ili nekim drugim organima u inostranstvu, kao i davanju pravnih saveta

i mišljenja u vezi sa eventualnim sporovima. Profesor Konstantinović je često isticao: „Arbitraža ne treba da se grabi za nadležnost, već da se spor ili nesporazum reši. A kada nastane spor ne postoji naše i strano preduzeće, već samo tužilac i tuženik.“ Veliki deo svoje aktivnosti Spoljnotrgovinska arbitraža je usmerila na savete i mišljenja kako da se izbegne nastajanje nekog spora i nađe odgovarajuće rešenje bez vođenja postupka. Ovaj rad na pomoći i prevenciji je bio od izuzetnog značaja za našu privredu i društvenu zajednicu u celini. Po svom značaju on se u celini može uporediti sa neposrednim rešavanjem nastalih sporova od strane Spoljnotrgovinske arbitraže. Tako, retko prođe dan a da se dve-tri organizacije udruženog rada ne obrate Spoljnotrgovinskoj arbitraži u vezi određenih složenih pitanja iz oblasti spoljnotrgovinskog poslovanja i mogućih pravnih rešenja nastale situacije. Spoljnotrgovinska arbitraža, usmerena od strane profesora M. Konstantinovića je uvek izlazila u susret i, prema svome najboljem znanju i umenju, davala odgovarajuće savete i pravna mišljenja. Ovakva delatnost je u mnogome doprinela afirmaciji Spoljnotrgovinske arbitraže i podizanju njenog ugleda kod naših privrednika. Na tome je posebno insistirao naš dragi profesor i predsednik.

Spoljnotrgovinska arbitraža pri Privrednoj komori Jugoslavije, pod rukovodstvom profesora M. Konstantinovića je razvila plodnu saradnju i vrlo prijateljske odnose sa svim poznatijim trgovinskim arbitražama širom sveta. Na međunarodnim skupovima i kongresima međunarodnih trgovinskih arbitraža, učešće i izlaganje profesora M. Konstantinovića pobuđivalo je veliko interesovanje kod svih delegata, bez obzira na zemlju koju su predstavljali ili na društveno-političko uređenje zemlje iz koje su poticali. Strani pravници su visoko cenili mišljenje i stav profesora M. Konstantinovića i smatrali ga vrhunskim autoritetom arbitražnog prava. U tom smislu je naša Spoljnotrgovinska arbitraža i davala odgovarajuću pomoć i doprinos razvoju arbitraža u drugim zemljama. Tako, na primer, pre nekoliko godina, izvesni privredni i naučni krugovi u susednoj Republici Grčkoj su izjavili da žele da se koriste iskustvima iz rada naše arbitraže povodom pokrenute inicijative u Grčkoj za obrazovanje stalne spoljnotrgovinske arbitraže, koja do pre dve godine u Grčkoj nije postojala. Naša Spoljnotrgovinska arbitraža u skladu sa duhom saradnje koji je razvijao profesor M. Konstantinović je pomogla svojim savetima, davanjem na uvid pravilnika o arbitraži i ostalih normativnih akata, arbitražne prakse i sl., obrazovanju i delatnosti spoljnotrgovinske arbitraže u susednoj prijateljskoj Grčkoj.

Veliko je naučno i životno delo profesora Mihaila Konstantinovića. Osećajući veliki gubitak i bol, ponosni smo što smo ga imali. Trajan je njegov doprinos Pravnom fakultetu u Beogradu, našoj pravničkoj misli i nauci, pravnoj nauci uopšte i čitavoj našoj društvenoj zajednici. Generacije pravnika i naših radnih ljudi širom zemlje trajno će zadržati sećanje

na njegov svetao lik izuzetne ličnosti, moralne vrednosti, velikog profesora i divnog čoveka. Naša srca su puna zahvalnosti za sve što je naš veliki profesor i učitelj dao našem društvu i svima nama pojedincima – njegovim učenicima. Fizički odlazak ma koliko bolan nije ostavio prazninu u našim osećanjima, jer su misli i dela našeg dragog profesora ostala sa nama i ona će i nas i buduće naraštaje podsticati na novo poduhvate i pregalaštva.

Slava profesoru Mihailu Konstantinoviću!

*Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 1970:
Mihailo Konstantinović, Milan Despotović, Pavle Dimitrijević*

PROFESOR MIHAILO KONSTANTINOVIĆ*

1. Tridesetog januara 1982. preminuo je dr Mihailo Konstantinović, penzionisani profesor Pravnog fakulteta u Beogradu i član Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Vest o njegovoj smrti objavljena je i u radio-emisijama i u dnevnoj štampi. O pokojniku je na dan sahrane održano više posmrtnih beseda, u prisustvu neuobičajeno mnogo sveta. Tu su bili gotovo svi ugledniji pravnici iz Beograda, nastavnici i asistenti Pravnog fakulteta u Beogradu i delegacije nekih drugih pravnih fakulteta iz naše zemlje. Sve je upućivalo na to da je umro neko od imena i ugleda. To ime obavezuje nas, njegove savremenike i poštovaoce, da o njemu što-god i pismeno kažemo. Ne zbog toga što usmena kazivanja na dan sahrane nisu bila potpuna, nego zato što pisane reči duže traju i što mogu dosegnuti i do onih generacija pravnika koje će tek doći.

2. Dr Mihailo Konstantinović rođen je 1897. godine, u Čačku. Srednjoškolsko obrazovanje započeo je u svom rodnom gradu, ali ga tu nije i završio. Oluja prvog svetskog rata nagnala ga je da iziđe iz gimnazijske klupe i da, zajedno sa više hiljada srpskih regruta i ostale omladine, krene preko Albanije za Grčku. Na tom mukotrpnom putu postaće očevidac i saučesnik besprimernog stradanja srpskih mladića, od kojih će manje od jedne četvrtine stići do cilja. Posle te golgote, obreo se u Francuskoj, koja postaje njegova druga domovina. Kao dobrovoljac francuske vojske učestvovao je u ratu na Zapadnom frontu. Potom je nastavio svoje prekinuto školovanje i maturirao. U Lionu započinje i završava pravne studije, a 1923. brani svoju doktorsku disertaciju iz rimskog prava: „Le 'peraculum rei venditae' en droit romain classique“. Iste godine vraća se u Jugoslaviju i postaje docent Pravnog fakulteta u Subotici. Tu će, kao nastavnik za građansko pravo, ostati sve do 1936. godine, a potom će doći na Pravni fakultet u Beogradu i postati redovni profesor, kome je povereno da drži nastavu iz obligacionog prava.

Godine 1939. profesor Konstantinović postaje ministar pravde u vladi Kraljevine Jugoslavije, a potom ministar bez portfelja. Zbog neslaganja sa pristupanjem Jugoslavije Trojnom paktu, podnosi ostavku na svoj položaj,

* Prof. dr Jakov Radišić (1931), redovni profesor obligaciono prava i medicinskog prava na pravnim fakultetima u Nišu, Kruagujevcu i na Pravnog fakulteta Univerziteta Union u Beogradu. Tekst o Mihailu Konstantinoviću objavio je u časopisi *Arhiv za pravne i društvene nauke*, God. 67, knj. 37, kolo 3, br. 4, 1981, str. 571–575.

a posle kapitulacije jugoslovenske države emigrira u inostranstvo. Tamo ostaje za celo vreme okupacije, a posle oslobođenja vraća se u Jugoslaviju i postaje opet profesor Pravnog fakulteta u Beogradu. Tu, u svojstvu nastavnika i šefa Katedre za građansko pravo, radi sve do odlaska u penziju, (1969). Sa tog mesta, dugi niz godina, rukovodi Opštim seminarom za građansko pravo, predsedava komisijama za polaganje usmenog doktorskog, odnosno magistarskog ispita, i komisijama za odbranu doktorskih i magistarskih disertacija na građanskopravnom smeru. Sem toga, osniva i uređuje časopis „Anali Pravnog fakulteta u Beogradu“, i učestvuje u zakonodavnoj delatnosti koju organizuju odgovarajući državni organi. Postaje, najpre, član Komisije za izradu nacрта Ustava FNRJ, a potom i drugih komisija koje izrađuju nacрте pojedinih zakona. Prvi naš Zakon o braku, Zakon o nasleđivanju i Zakon o zastarelosti potraživanja bili su njegovo delo. Poslednji, i ujedno najveći zakonski tekst koji je on napisao čini Skica za zakonik o obligacijama i ugovorima, koja je doživela dva izdanja i bila korišćena u praksi gotovo kao da je pozitivan zakonski tekst. Uz izvesne dopune i preinačenja, ona je postala tkivo Zakona o obligacionim odnosima. Povrh svega, bio je još i dugogodišnji predsednik Spoljnotrgovinske arbitraže pri Privrednoj komori Jugoslavije.

3. Sve napred rečeno o profesoru Konstantinoviću predstavlja puku i sumarnu fotografiju, koja pokazuje njegov životni put. Iz nje se, uglavnom, vidi šta je on za života radio, ali se ne vidi i *kako* je to činio. Nedostaje, dakle, sud o vrednosti njegovog rada, koji je potreban makar onim čitaocima što nisu imali priliku da ga neposredno upoznaju. Radi njih, treba reći nešto i o tome *kakav* je poslanik bio profesor Konstantinović. Bolje rečeno, kako smo ga mi, njegovi studenti (a docnije i kolege) pojmlili i doživeli. Đacima, po pravilu, pada u deo da kazuju drugima kakvi su bili njihovi učitelj. Ako su oni bili nenadmašni majstori u svojoj struci, đaci o njima pričaju i s bolom i s ponosom. Ta kazivanja nisu potrebna samo zbog poštovanja nego i zbog opšte želje da idealni učitelji ostanu uzor drugima i posle svoje smrti. A profesor Konstantinović spada, sigurno, u takve.

4. Kao dugogodišnji nastavnik obligacionog prava, obrazovao je profesor Konstantinović mnoge generacije pravnika. Svoj nastavnički poziv voleo je i cenio iznad svega, pa mu se zato predavao bez ostatka. Nikada na čas nije došao da improvizuje svoje predavanje, bez temeljne prethodne pripreme i utvrđenog plana. Njegovi slušaoci nisu ni slutili koliki je rad prethodio svakom njegovom izlaganju. Taj se napor odvijao u časovima samoće, u njegovoj radnoj sobi, a zabeleške pred njim na stolu jedini su vidljiv dokaz da ga je bilo. Studentima je govorio sa toliko lakoće i spontanosti da je izgledalo kao da mu je prirodno sve ono o čemu govori. Dok sedi za katedrom, sav je u svojoj misli i reči, i prestaje biti materija. Ali se

njegov umni naboj nije iskazivao ni gestikulacijom ni povišenim tonom. On je savršeno znao da vlada svojim fizičkim bićem i kad se potpuno spiritualizira, pa je govorio sa mirnoćom poput onih atinskih govornika koji su svoje ruke držali ispod toge. Uz dostojanstveno i otmeno držanje, njegove mirne reči su imale nepojmljivu silinu uverenja, koja je svojstvena samo dobrom dramskom umetniku. One su se rađale iz ideja kao biljke iz semena, i nisu navirale u valovima i uz prasak, nego su tekle polako i ravnomerno, ali ne i monotono. I baš zato su prijanjale slušaocima za dušu i ostajale u pamćenju. Nametale su im se nenametljivo.

U svojim predavanjima profesor Konstantinović nije saopštavao samo podatke do kojih je dolazio na posredan način, preko knjiga i časopisa; bilo je u njima i činjenica prikupljenih „na licu mesta“, tamo gde su se i zbile. Njegovom oku nije izmicalo ništa što se značajno događa u praksi naših sudova. Iznosio je brojne slučajeve iz života i tražio je i od studenata da o njima kažu svoj pravni sud. Na kraju usledi, redovno, njegova magistralna analiza, pri kojoj on, kao mađioničar, izvlači jedno po jedno pravno pravilo, dok ne sazida svoju velelepnu misaonu građevinu. Zidajući je, pravio je zanimljive šetnje po mnogim oblastima ljudskih znanja, počev od lepe književnosti pa do filozofije i sociologije. I sve njih on je povezivao sa pravom, pokazujući tako da pravnik mora biti univerzalni duh. Mnoge njegove misli studenti su pamtili i kazivali kao poslovice i izreke. Ima li boljeg dokaza o vrednosti usmene reči, koju su, inače, mnogi spremni da potcene i da veličinu svakog naučnika, pa makar on bio i nastavnik, mere isključivo onim što je on napisao!

Prema svojim studentima odnosio se profesor Konstantinović kao prema sebi ravnima. Svoje potvrđivanje nije tražio u nipodaštavanju onih koje je podučavao. Svestan svoje superiornosti, bio je velikodušan i radije je praštao drugima nego sebi. I kad je nekoga prekorevao, nalazio je razloga i za pohvalu. Kao član komisije za odbranu doktorskih i magistarskih disertacija nije se ustručavao od izricanja i oštrih sudova o kandidatovom radu, ali nije zahtevao „smrtnu presudu“. Snagom svojih argumenata dovodio je ponekad kandidata i do iverice provalije, ali ga nije gurao u nju. Kad je izgledalo da će baš tako postupiti, on je vešto ublažavao oštricu svoje kritike i pružao „uže za spasavanje“. Posmatraču iz publike takvo ponašanje moglo se učiniti čak i protivrečnim, ali je ono pedagoški bilo ispravno. Lekcija je održana onako kako priliči profesoru, i iz nje su naučili mnogo i kandidat i ostali prisutni.

5. Kao naučnik, profesor Konstantinović je sasvim izuzetan. Ne toliko po svojim idejama koliko po svome poimanju nauke i naučnog rada. Za razliku od mnogih drugih, on je više osećao potrebu da čita i razmišlja nego da kaže. Svoju misao je bogatio upornim i sistematskim radom.

Kopao je i po inostranoj i po domaćoj literaturi i po sudskoj praksi, učeći se od svakoga. Od francuskih i nemačkih pravnikâ učio je pravo, a od engleskih i američkih pravednost. No tuđi obrasci nisu ga učinili tuđim. Budući dobro obavešten o svim modernim stremljenjima u pravu, trudio se da i sam bude stalno savremen. Češljao je ono što su drugi zamrsili i podsećao je ono što je bezživotno. Znao je da nauka ne može zameniti praksu, ali ni praksa nauku.

Kao pravnik, profesor Konstantinović umeo je matematički jasno da misli i majstorski da piše. Međutim, iako je stalno radio, on nije često pisao. Mnogi njegovi poštovaoci pitali su se zbog čega se on ustručava da češće piše. Nekima je samo slušanje njegovih predavanja na doktorandskom kursu bilo dovoljno da napišu članak ili studiju, ali profesoru Konstantinoviću to nije bilo dovoljno da bi i sam pisao. Njegova opreznost i težnja ka vrhunskom, ka savršenstvu, sputavale su ga da češće piše. Zato što je mnogo znao, nije se olako prepuštao zadovoljstvu pisanja. On nije smatrao da rezultat svakog istraživanja treba saopštavati u vidu pisanog teksta, nego da se to može činiti i usmenom reči, na časovima predavanja i na drugim naučnim skupovima. Stoga kod profesora Konstantinovića nije bilo granice između naučnog i nastavnog rada, nego su oni činili jednu celinu. On je i usmenom rečju prenosio sebe u druge, u svoje slušaoce. To, međutim, poneko od pravnikâ nije mogao da shvati pa je smatrao da se on više iskazuje kao nastavnik nego kao naučnik.

Među objavljenim radovima profesora Konstantinovića najznačajniji su ovi: „Zabrana zloupotrebe prava i socijalizacija prava“; „Metode pravnih konstrukcija i slobodnog istraživanja prava“; „Le droit international du nouveau Code de procédure civile Yougoslave“; „Odnos između prava na naknadu štete i prava na osiguranu sumu“; „Osnov odgovornosti za prouzrokovanu štetu“; „Bračno pravo“; „Obligaciono pravo“ (skripta); „Skica za zakonik o obligacijama i ugovorima“. Studentima će ostati u sećanju osobito skripta iz obligacionog prava, koja predstavljaju, u stvari, stenografisane beleške sa njegovih predavanja. Iako su ih umnožavali sami studenti u veoma skromnoj neuglednoj tehnici, ona su dragocen materijal za pravnike. Skromnost i samokritičnost autora nisu dopustili da od njih postane štampani udžbenik, iako su dugi niz godina vršila, u stvari, tu funkciju. Nijedan drugi udžbenik iz ove oblasti nije ih, dosad, nadmašio po jezgrovitosti stila i jednostavnosti sadržine. Na relativno malom broju strana rečeno je u njima sve što je i koliko je potrebno da se studentima kaže. Mogao je profesor Konstantinović od svojih predavanja sačiniti i nekoliko tomova pisanog teksta, ali mu njegovo pedagoško čulo to nije dopuštalo. Smatrao je da više od toga studentima nije potrebno, jer ne bi odgovaralo njihovom uzrastu. Osnovne ideje, koje student treba da pojmi i zapamti, nije hteo da zatrpava suvišnim detaljima. Jer detalji bi zatamnivali ideju

i dezorijentisali neiskusnog čitaoca. Od dece koja se uče hodati nije tražio da odmah znaju i trčati.

6. Jezik kojim je govorio i pisao profesor Konstantinović može biti hvaljen bez straha od preterivanja. Malo je u nas pravnika koji su i tako zreli duhom i tako moćni tehnikom saopštavanja svoje misli. Sposobnost govora i dar pisanja idu kod njega naporedo, te nema nikakve razlike između njegove pisane i usmene reči. I najapstraktnije stvari umeo je da iskaže običnim rečima našeg narodnog jezika, bez kalupa i birokratskog žargona u kome misao valja vijati. Nema kod njega ni traga od one učene nadmenosti koja se zaogrće u ruho stranih reči i izraza. Znao je profesor Konstantinović tako dobro svoj maternji jezik da je na njemu mogao sve da kaže. On je sušta suprotnost onima koji potcenjuju izražajne mogućnosti našeg jezika u oblasti pravnih nauka.

Jednostavnost i tačnost njegovih definicija pojedinih pravnih pojmova zadivljuju. To nije dosadna i suvoparna teorija koja odbija čitaoca, nego poezija koja ga pleni. Logično i tečno tkivo njegove rečenice nema nijedne suvišne reči. Ono što je Jovan Dučić bio među pesnicima svoga vremena, to je profesor Konstantinović među pravnim piscima posle drugog svetskog rata. Tako može da govori i da piše samo onaj ko je književno obdaren i ko ima moć nad činjenicama koje izlaže. Vidi se da te činjenice nisu samo prošle kroz njegovu svest, nego ih je on proživeo; odstojale su u njemu kao staro vino u podrumu. Eto objašnjenja zašto je profesor Konstantinović radio sporo, iako je živeo u vremenu užurbanosti. On nije uzor onima koji hoće da brzo pišu, nego onima koji žele da svojom rečju duhovno počaste čitaoca. Nije uzor ni onima čija je želja da postanu *veliki* naučnici, ali jeste onima kojima je stalo da budu *pravi* naučnici.

7. Lik profesora Konstantinovića ne bi bio potpun bez naznake njegovih ljudskih vrednosti. Njega su karakterisali čestitost, savesnost, otmenost, uljudnost, dostojanstvenost, oštroumnost, radljivost, skromnost i velikodušnost. Bio je gospodin i po mišljenju i po govoru i po ponašanju. Otmenost je kod njega, s jedne strane, spontana i prirodna, a s druge strane, kultivisana, naučena od njegovih francuskih učitelja. Imao je francuski stil, ali mu je osećanje bilo našeg podneblja. Iako je stajao na visokom intelektualnom bregu, gledao je i u obične ljude i družio se sa njima. Interesovao se naročito za naše selo i život seljaka. U svetu tih neobrazovanih ljudi nije se ponašao kao učitelj, nego kao učenik. I divio se njihovoj srdačnosti i gostoljublju.

8. Delo profesora Konstantinovića značajno je i nezaboravno. Ono se ne sastoji samo iz napisanih i objavljenih radova, nego i iz onoga što je pravicima usmeno kazao. Njegovo kazivanje moglo se čuti na časovima predavanja, na seminarskim sastancima, na odbranama doktorskih

i magistarskih disertacija, na naučnim skupovima, u Spoljnotrgovinskoj arbitraži pri Privrednoj komori Jugoslavije, i u pojedinačnim razgovorima sa njim. I iz pisane i iz usmene njegove reči mogao je svako ponešto naučiti. Svako kome je stalo do učenja. On nije bio autoritet koji se nametao propagandom, preko štampe, radija i televizije, nego isključivo vlastitim bićem pameti i znanja. Tužno je i bolno saznanje da je profesor Konstantinović upokojen i da neće moći više ništa novoga da kaže o pravu. Ali će onim što je za života rekao pomoći mnogim pravnicima da kažu oni sami. Tako će govoriti kroz druge. On je uložio duhovni kapital koji će se stalno oplođavati. To znači da je živio životom koji se ne boji smrti.

*Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 1975:
Miodrag Trajković, Marina Janjić Komar, Mihailo Konstantinović,
Obrad Stanojević, Obren Stanković*

**HAVENRONDVAART
HAFENRUNDFAHRT
HARBOURTRIP
VISITE DU PORT**

**HAVENDIENST „SPIDO“
ROTTERDAM**

PONTON WILLEMSPLEIN
Tel. 135400 - P.O.B. 815

Mihailo Konstantinović u Roterdamu

.....

DOSIJE

.....

REHABILITACIJA POLITIČKIH OSUĐENIKA I KAŽNJENIKA U SRBIJI

Institut rehabilitacije lica koja su krivično ili u širem smislu kazneno osuđena iz političkih ili ideoloških razloga uveden je u naš pravni sistem Zakonom o rehabilitaciji iz 2006. godine. Nesumnjivo je jasan politički značaj uvođenja rehabilitacije lica osuđenih iz političkih ili ideoloških razloga u naš pravni sistem. Raniji društveni poredak koji je u svom nastanku bio oslonjen na sistematsko kršenje prava pojedinaca koji su smatrani neprijateljima novog društvenog poretka poznat je po zloupotrebama prava u političke svrhe. Savremeno društveno uređenje zasnovano je na demokratiji, vladavini prava, ali i tržišnoj privredi i uopšte građanskom društvu kao okviru u kome se ostvaruju prava i slobode pojedinaca. Kako bi se to omogućilo potrebno je otkloniti iz pravnog sistema koliko je to god moguće sve one delove koji su suprotni opšteprihvaćenim načelima pravne države i omogućiti ranijim klasnim neprijateljima, odnosno njihovim naslednicima uživanje prava kojih su lišeni, od otklanjanja žiga osuđenih lica pa sve do prava na rehabilitaciono obeštećenje odnosno povraćaj konfiskovane imovine.

Zakon o rehabilitaciji iz 2006. godine (Sl. glasnik RS, br. 33/06) opredelio se za pravnu rehabilitaciju u užem smislu (žrtva političke represije ima pravo samo na to da se presuda proglašuje ništavom). On nije bio praćen donošenjem nužnih pratećih zakona i nije omogućio pravo na obeštećenje žrtava političke represije. U nastojanju da se prevladaju slabosti pomenutog zakona i da se omogući obeštećenje rehabilitovanih lica, Narodna skupština je u jesen 2011. godine donela novi Zakon o restituciji (Zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju, Sl. glasnik RS, br. 72/2011, 108/2013, 142/2014 i 88/2015) i novi Zakon o rehabilitaciji (Sl. glasnik RS, br. 92/11). Na taj način stvoreni su uslovi da se ispravi nepravda koja se dogodila u toku Drugog svetskog rata i posle njega političkim osuđenima i vlasnicima imovine koji su osuđeni i ostali bez imovine bez valjanog pravnog osnova a na osnovu „revolucionarnih zakona“.

Novi Zakon o rehabilitaciji nastojao je da otkloni slabosti zakona iz 2006. godine i da omogući odgovarajuće obeštećenje rehabilitovanim licima. Na drugoj strani, Zakon o restituciji uredio je uslove, način i postupak vraćanja imovine koja je na teritoriji Republike Srbije podržavljena oduzimanjem

od bivših vlasnika – fizičkih i pravnih lica, bez pravične naknade, primenom propisâ o agrarnoj reformi, konfiskaciji, sekvestraciji, nacionalizaciji i eksproprijaciji kao i svim drugim aktima kojima je izvršeno podržavljenje, u periodu od 1945. godine, i prenesena u opštenarodnu, državnu, društvenu ili zadružnu svojinu, kao i imovine koja je konfiskovana na osnovu rasističkih propisa, radnji i akata okupatorske vlasti posle 6. aprila 1941. godine. Međutim, rehabilitovana lica se i dalje suočavaju sa velikim teškoćama u ostvarivanju svojih prava, posebno prava na obeštećenje.

Redakcija časopisa **Hereticus** nastavlja da prati procese rehabilitacije političkih osuđenika i kažnjenika u Srbiji i da objavljuje pojedine dokumente iz sudskih spisa koja imaju širi, principijelan značaj za kritičko preispitivanje naše autoritarne prošlosti.

U ovom broju ćemo ukazati na slučaj Jovana i Ljubice Jovanović. Jovan Jovanović, industrijalac iz Leskovca, preminuo je 1943. godine. Njemu je suđeno tri godine posle smrti, 1946. godine. Odlukom Gradskog narodnog odbora u Leskovcu br. 1207/46, oglašen narodnim neprijateljem i konfiskovana mu je celokupna imovina. Ta odluka nije nikada dostavljena porodici, ali je bila pravni osnov za konfiskaciju. Viši sud u Beogradu doneo je rešenje o rehabilitaciji Jovana Jovanovića Reh. br. 188/10, od 25. novembra 2011. godine, pa se utvrđuje da je Odluka Gradskog narodnog odbora u Leskovcu br. 1207/46, ništava od trenutka njenog donošenja, kao i sve njene pravne posledice, a rehabilitovano lice Jovan Jovanović se smatra neosuđivanim.

Ljubica Jovanović je bila supruga pokojnog Jovana Jovanovića, industrijalca iz Leskovca. Ona je presudom Okružnog suda u Leskovcu Kzp. 1/46 od 27. maja 1946. godine osuđena na dve godine lišenja slobode sa prinudnim radom, kao glavnom kaznom, konfiskacijom celokupne imovine i gubitkom političkih i građanskih prava (osim roditeljskog prava i prava socijalno osiguranje) u trajanju od četiri godine, kao sporednim kaznama koji su izvršene a sve to isključivo u cilju oduzimanja imovine velike vrednosti. Viši sud u Beogradu doneo je rešenje o rehabilitaciji Ljubice Jovanović Reh. br. 188/10, od 25. novembra 2011. godine, pa se utvrđuje da je presuda Okružnog suda u Leskovcu Kzp. 1/46 od 27. maja 1946. godine ništava u delu koji se odnosi na Ljubicu Jovanović od trenutka njenog donošenja i da su ništave sve njene pravne posledice uključujući i kaznu konfiskacije imovine.

REHABILITACIJA JOVANA I LJUBICE JOVANOVIĆ

1. O životu Jovana i Ljubice Jovanović¹

Jovan Jovanović rođen je 15. maja 1891. godine u leskovačkoj porodici Lazara i Jelene Jovanović. Školovao se u Nemačkoj, gde je završio srednju i višu školu i postao inženjer tekstilne struke. Bio je oženjen Ljubicom rođenom 2. avgusta 1899. godine, od oca Živka Stoilkovića i majke Paraskeve, sa kojom je imao četvoro dece: Mirjanu i Jelenu koje su u posleratno vreme bile na univerzitetu, te nešto mlađe Divnu i Gligorija koji su tada pohađali gimnaziju. Jovan je sa svojim bratom Nikolom, u suvlasništvu sa Borislavom, Vojislavom i kćerkama Radojkom i Ljubicom iza pok. brata Popovića, nastavili su rad zajedničkog preduzeća „Jovanović i Popović“ koje je osnovano još 1890. godine. Kako se navodi u novinskim člancima ovog vremena „Fabrika vunениh tkanina, gajtana i pletiva Jovanovića i Popovića iz Grdelice-Leskovca je podignuta 1904. godine, a osnivači su bili pok. Gligorije Jovanović i gospodin Milan Popović koji su 1903. bili članovi prve tekstilne fabrike u Leskovcu. Fabrika je od osnivanja proširivana nekoliko puta, a najveće povećanje je izvršeno 1926. godine kada su sazidane nove fabričke zgrade. Kako se ističe u zahtevu za rehabilitaciju „ceo vek i četiri generacije Jovanovića zajedno sa drugim porodicama stvaralo je počev od manufakture do najmodernije tekstilne fabrike na Balkanu, tekstilnu industriju Leskovca i okoline, zbog čega je Leskovac između dva svetska rata slovio za „srpski Mančester“.

Jovan Jovanović je bio učesnik balkanskih ratova, kao i Prvog svetskog rata. Teško je ranjavan na Solunskom frontu, nakon čega je porodici stigao telegram da je preminuo. Pa ipak, na sreću ne bejaše tako – ostao je živ, a upravo to je bio razlog da sagradi crkvu Svetog Jovana u Grdelici. Tako dnevni list *Leskovački glasnik* u subotnjem izdanju od 3. jula 1937. godine pod naslovom „Putem narodnih velikana iz prošlosti“, piše da je g. Jovan Jovanović, industrijalac, svoju zadužbinu, crkvu Sv. Jovana u Grdelici, podigao otvorivši srce i kasu iz koje je nikla lepa zadužbina.

1 Biografski podaci o Jovanu Jovanoviću iz Leskovca, dati su na osnovu Rešenja o rehabilitaciji Višeg suda u Beogradu Reh. br. 188/10 od 25. novembra 2011. godine, pa se tako izneti podaci o pojedinim činjenicama istorijskog karaktera ne bi mogli smatrati u dovoljnoj meri naučno zasnovanim. Sagledavanje istorijskih prilika, pa čak i činjeničnog stanja u vezi sa osudom Jovana Jovanovića, u naučnom smislu sasvim je grubo, bez većeg oslanjanja na istorijski metod, što bi prevazilazilo cilj i svrhu ovog rada.

Ističe se da je to njemu i inače svojstveno, te da pomaže sirotinji, a i svake kome je trebalo pomoći u nuždi. Njemu i njegovoj ženi i inače su obraćali za pomoć u nuždi, ali i u radosti, kao kada bi njihovi radnici pravili svadbu. Potom se navodi da će 7. jula u Grdelici junak dana biti Jova Jovanović koji nije žalio trud i novac već je isto spojio sa verom u Boga i podigao divan hram. Zatim se konstatuje kroz pitanje „nije li gospodin Jova primer za sve koji imaju milione i te svoje milione ne upotrebljavaju na korist celog društva sa kojim oni svakodnevno žive“.

Jovan Jovanović, industrijalac iz Leskovca, suvlasnik fabrike štofova i gajtana „Jovanović i Popović“ iz Grdelice i vlasnik više nepokretnih dobara u Leskovcu, Beogradu i Vrnjačkoj banji, preminuo je 9. decembra 1943. godine, najverovatnije u Beču, gde je otišao na operaciju. Ljubica će nakon posleratnih nedaća, doživeti duboku starost u Beogradu gde je preminula 20. februara 1985. godine.

2. Oduzimanje imovine Jovana Jovanovića

2.1. Specifičnost postupka

Kao i u drugim slučajevima razvlašćivanja istaknutih predstavnika tadašnje buržoazije, koja je svoju finansijsku i materijalnu snagu uglavnom zasnivala na pionirskoj industriji nastaloj na višedecenijskim porodičnim manufakturama i gazdinstvima, upravo je posedovanje industrijskih postrojenja bilo osnov obračuna sa ovim posleratnim klasnim neprijateljima.²

Rehabilitacioni sud konstatuje da je Državna komisija za utvrđivanje ratnih zločina, tada pokojnog Jovana L. Jovanovića, člana upravnog odbora fabrike vunjenih tkanina Jovanović i Popović iz Grdelice oglasila za narodnog neprijatelja Odlukom o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača DFJ – f. broj 1585.

Kako se navodi u ovoj Odluci, Jovan Jovanović oglašava se narodnim neprijateljem zbog zločina koji je obuhvatao saradnju i privrednu pomoć okupatoru izrađivanjem „svih vrsta vojničkih čoja, vojničkih konjskih ćebadi, šajaka, sukna, raznih čoja za uniforme i građanska odela“. Nadalje, Jovanu i ostalima koji su rukovodili i u čijem su se vlasništvu nalazila štofarska preduzeća na teret se stavlja da „su svojim radom u radnom sektoru pomagali okupatora u njegovom ratnom naporu, kome je bilo nužno da sva privredna sredstva u okupiranim oblastima stavi u službu nemačke vojne sile... oni su svesno okupatora pomagali da bi pljačkajući srpski narod došli do sve veće zarade, iako su znali da svojim radom direktno pomažu okupatora u vođenju rata, kao i to da je novac primljen od okupatora

2 Vid. Stefan Samardžić, „O jednom predmetu rehabilitacije iz aspekta krivičnog prava – slučaj Đoke Dunderskog, veleposednika i fabrikanta novosadskog“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta, Novi Sad*, 4/2015, 1925–1939.

opljačkan od srpskog naroda, te su izdajnici u svojoj nezajažljivoj želji za bogaćenjem razvili sve više posao, tako da se već 1942. godine u fabrici osetno povećala proizvodnja, a time i zarada. Vrednost prodate robe 1941. godine bila je 22.983.076 dinara, dok je u 1942. godini bila 30.964.323 dinara.“ Naposljetku se navodi da su „ovakvim svojim radom članovi upravnog i nadzornog odbora, među kojima je Jovan Jovanović, počinili zločin protiv srpske nacionalne časti u cilju ličnog bogaćenja.“

Sam postupak oduzimanja imovine Jovana Jovanovića, industrijalca iz Leskovca uslovljen je upravo specifičnim okolnostima – da je on preminuo još u toku rata, 1943. godine, ostavivši iza sebe suprugu Ljubicu i četvoro, tada maloletne dece. Naime, kako se navodi u postupku rehabilitacije Ljubice³, supruge Jovana Jovanovića Sreski sud u Leskovcu, kao starateljski sud, je starateljskim pismom – dekretom 13/44 od 12. februara 1944. godine u starateljskoj stvari iza pokojnog Jovana Jovanovića, bivšeg iz Leskovca, osim Nikole Jovanovića, industrijalca iz Leskovca koji je bio glavni staratelj maloletne dece pok. Jovana, za konačnog staratelja postavio Ljubicu udovicu pokojnog Jovana Jovanovića.

Upravo činjenica da je pok. Jovan bio akcionar i suvlasnik pravnih lica u čijem se vlasništvu nalazio deo njegove imovine, kao i iz razloga da su u vreme njegove smrti 1943. godine sva njegova deca bila maloletna, postupak konfiskacije imovine leskovačkog industrijalca Jovana Jovanovića, sa njemu prethodnim krivičnim postupkom sproveden je nakon njegove smrti, zapravo protiv njegove supruge Ljubice.

2.2. Zakonski okvir krivičnog progona Ljubice Jovanović

U navedenom smislu celokupan normativni okvir osuda u cilju konfiskacije celokupne imovine omeđen je praktično sa dva propisa. U prvom redu radi se o sasvim heterogenom fragmentarnom propisu krivičnog prava koji sadrži pojedine odredbe materijalnog, ali i krivičnog procesnog prava – *Zakonu o krivičnim delima protiv naroda i države*.⁴ Ovaj propis krivičnog karaktera najveću pažnju poklonio je posebnom delu krivičnog prava, odnosno propisivanju pojedinačnih krivičnih dela, a tek nekoliko normi po svojoj prirodi pripadalo bi opštem delu krivičnog prava. Krivična dela protiv naroda i države koja je predviđao *ZKdpND* zapravo su samo posebni oblici osnovnog krivičnog dela predviđenog članom 2 ovog propisa.⁵

3 Vid. Rešenje o rehabilitaciji Okružnog suda u Beogradu Reh. br. 11/06 od 18. januara 2008. godine.

4 U daljem tekstu: *ZKdpND*, *Sl. glasnik DFJ*, br. 66/45, [u vreme suđenja na snazi je bila ova verzija Zakona, a kasnije je usledilo nekoliko izmena], *Sl. glasnik FNRJ*, br. 59/46, 106/47 i 110/47 – ispr.

5 Krivičnim delom protiv naroda i države smatra se „svaka radnja kojom se ide za tim da se putem nasilja obori ili ugrozi postojeće državno uređenje FNRJ, ili da se ugrozi

Osim navedenog propisa koji je, uz sve nedostatke od kojih smo na neke ukazali, ipak bio krivičnog karaktera, od fundamentalnog značaja je bio *Zakon o konfiskaciji imovine i o izvršenju konfiskacije*⁶, a kako nam se čini upravo je cilj ovog zakona bio stvarni razlog vođenja krivičnog postupka protiv Ljubice, udovice Jovana Jovanovića.

Javni tužilac Leskovačkog okruga optužnicom K. br. 170/45 od 31. decembra 1945. godine, optuženoj Ljubici Jovanović, udovici pok. Jovana Jovanovića stavio je na teret tri krivična dela.

Kako se navodi u optužnici, pre svega se tereti da je „u grupi sa ostalim optuženim privredno sarađivala sa neprijateljem, odnosno okupatorom, na taj način što su u tekstilnom preduzeću Jovanović i Popović u Grdelici, proizveli u periodu od 1941. do 1944. godine tekstilne robe i izliferovali Nemačkoj vojnoj sili neposredno za Berlin, neprijateljskim jurišnim SS trupama, neprijateljskoj organizaciji TOT, svega u vrednosti od 112.227.886,27 dinara, zaradivši na tome poslu preko 20.000.000 dinara, stavili na raspolaganje neprijatelju za ciljeve proizvodnje i sami proizveli predmete koji jačaju ekonomsku snagu i potencijal neprijatelja, čime je izvršila krivično delo iz člana 10 ZKdpND.⁷

Nadalje, optužnim aktom se Ljubici Jovanović na teret stavlja da je „održavala prisne prijateljske i intimne odnose sa nemačkim i bugarskim oficirima i komandantima, čime je izvršila krivično delo iz člana 3 tač. 9 ZKdpND⁸, te naposljetku da je „optuživala Veronjinu svog slugu Vojislava Stojiljkovića iz Brve, potporučnika 2 Bataljona 13 brigade u Đakovici, čime je izvršila krivično delo iz člana 3 tač. 3 istog Zakona⁹.

njena spoljna sigurnost ili osnovne demokratske, političke, nacionalne i ekonomske tekovine oslobodilačkog rata: federativno uređenje države, ravnopravnost i bratstvo jugoslovenskih naroda i narodna vlast.“ Osim toga, kao krivično delo protiv naroda i države „smatra se, pod uslovom uzajamnosti, i svaka radnja iz prethodnog stava koja je uperena protiv sigurnosti drugih država sa kojima FNRJ ima ugovor o savezu, prijateljstvu i saradnji.“

6 Sl. list DFJ, br. 40/45 i Sl. list FNRJ, br. 61/46 i 74/46.

7 „Lica koja za vreme rata privredno sarađuju s neprijateljem odnosno okupatorom, tj. koja svoja industrijska, trgovačka, transportna ili druga preduzeća ili svoju stručnu spremu stave na raspoloženje neprijatelju za ciljeve proizvodnje odnosno sama proizvede predmete koji jačaju ekonomsku snagu i ratni potencijal neprijatelja, ili njihova saradnja sa neprijateljem sadrži naročito teške oblike eksploatacije i pritiska na radnike uz pomoć okupatorskih vlasti, kazniće se lišenjem slobode s prinudnim radom do 10 godina i konfiskacijom imovine.“

8 „Državljanin Jugoslavije koji podstiče stranu državu na rat protiv svoje otadžbine ili na oružanu intervenciju, na ekonomski rat, na zapćenje imovine DFJ i njenih državljanina, na prekid diplomatskih odnosa, raskidanje međunarodnih ugovora ili na mešanje u njene unutrašnje poslove svoje otadžbine ili ma čime pomaže stranu državu koja se nalazi u ratu sa Jugoslavijom“.

9 „Ko izvrši ratni zločin, tj. ko u vreme rata ili neprijateljske okupacije radi kao pokretač, organizator, naredbodavac, pomagač ili neposredni izvršilac ubistava, osuđivanja na

Veće Okružnog narodnog suda u presudi Kzp. br. 1/46 od 27. maja 1946. godine utvrdilo je da je okrivljena „Ljubica Jovanović kao staraoc mase narodnog neprijatelja pok. Jovana Jovanovića, bivšeg iz Leskovca, suvlasnika pom. Preduzeća, dopustila da preduzeće i dalje privredno saraduje sa neprijateljem, odnosno okupatorom od smrti pokojnog Jovana, pa do oslobođenja“ na načine koji joj se u optužnici stavljaju na teret. Presuda je u odnosu na optužni akt, utvrdila da je okrivljena izvršila i krivično delo iz člana 11 ZKdpND¹⁰ jer je „pomogla u većem obimu naoružane bande organizacije Draže Mihajlovića, dala štofa i drugog materijala u iznosu od 38.000.000 dinara, po nalogima koji su imali potpis Draže Mihajlovića „Čiče“.

Kako se navodi u presudi, „zbog napred navedenog, okrivljena Ljubica Jovanović osuđena je na dve godine lišenja slobode sa prinudnim radom, kao glavnom kaznom koja se kazna računa od dana lišenja slobode, zatim konfiskacijom celokupne imovine uz ograničenje iz čl. 6 Zakona o konfiskaciji i gubitkom političkih i građanskih prava sem roditeljskih prava i prava na socijalno osiguranje na četiri godine, koja joj se računa od dana izdržane ili oprostene kazne.“

2.3. Konfiskacija imovine Jovanovića

Na osnovu navedene krivične presude Ljubici Jovanović sprovedena je konfiskacija celokupne imovine, kojom su između ostalog obuhvaćene petospratna zgrada sa placem u tadašnjoj ulici Miloša Velikog br. 43 u Beogradu; izuzetno velike površine poljoprivrednog i građevinskog zemljišta u Leskovcu sa pripadajućim zgradama; celokupni pogoni sa svim pripadajućim inventarom i mašinama fabrika koje su bile u (su)vlasništvu Jovana Jovanovića, te praktično nepregledan spisak vrednih pokretnih stvari. Osim što je imovina koja je pripadala pravnim licima čiji je akcionar bio pokojni Jovan, oduzeta po osnovu konfiskacije kao sekundarne krivične

smrtne kazne i njihovog izvršenja, hapšenja, mučenja, prisilnog iseljavanja ili odvođenja u koncentracione logore, internacije i prisilni rad stanovništva Jugoslavije; ko vrši namerno izgladnjavanje stanovništva, prinudno odnarođivanje, prinudnu mobilizaciju, odvođenje u prostituciju i silovanje, prisilno prevođenje u drugu veru; ko pod istim uslovima vrši potkazivanja koja imaju rezultat u ovom stavu navedene mere terora i prisiljavanja ili ko pod istim okolnostima naređuje ili vrši paljevine, uništavanja ili pljačku javne ili privatne imovine, ko postane funkcioner terorističkog aparata i policijskih formacija okupatora ili službenik zatvora, koncentracionih i radnih logora, ili nečovečno postupa sa jugoslovenskim državljanima i ratnim zarobljenicima.“

10 „Ko pomaže ma na koji način naoružane bande ili slične organizacije ili njihovim aktivnim članovima daje sklonište, dostavlja, krije ili prevozi oružje, hranu, materijal, novac i drugo, služi za održavanje veze ili im čini druge usluge, ili ometa vlasti u njihovom otkrivanju i hvatanju, kazniće se lišenjem slobode s prinudnim radom najmanje godinu dana.“

sankcije izrečene presudom Ljubici Jovanović, oduzeta je i imovina iz sefa u Francusko-srpskoj banci, među kojom i uložne knjžice na ime maloletne dece pok. Jovana Jovanovića. U odnosu na konfiskovanu novčanu aktivu, udovica Jovana Jovanovića uspjela je da određene iznose, koji su u odnosu na vrednost uloga koji su konfiskovani, bili izuzetno skromni, gotovo simbolični, izuzme od konfiskacije.¹¹

3. Zakonski okviri i postupak rehabilitacije Jovana i Ljubice Jovanović

Iako smo u obradu ovog slučaja krenuli zaintrigirani sudbinom jednog od najvećih industrijalaca leskovačkog kraja, pa i cele Srbije tog vremena, Jovana Jovanovića, zbog specifičnosti postupka u kome je konfiskovana njegova imovina, otišli smo u dalje istraživanje. Osim što se iz same rehabilitacije Jovana Jovanovića zapravo vidi da je krivični postupak vođen protiv njegove supruge Ljubice, njihova unuka Jovanka Savinšek iz Beograda, kao podnosilac zahteva je istovremeno sa zahtevom za rehabilitaciju Jovana podnela upravo i zahtev za rehabilitaciju njegove supruge Ljubice. Oba zahteva podneta su 25. aprila 2006. godine. Po sebi tačan datum podnošenja zahteva ne bi bio naročito značajan, osim u pogledu vremenskog važenja Zakona o rehabilitaciji, ali naročito smo ga naglasili iz jednog sasvim posebnog razloga. Naime, prvi srpski Zakon o rehabilitaciji¹² stupio je na pravnu snagu upravo na ovaj dan, a istog dana unuka podnosilac zahteva iskoristila je zakonsku mogućnost i podnela zahteva za rehabilitaciju svog dede i svoje bake.

O zahtevima za rehabilitaciju bračnog para Jovanović iz Leskovca, koji su podneti tada nadležnom Okružnom sudu u Beogradu, odlučivala su dva odvojena sudska veća, pa su tako u pogledu ova dva zahteva i donete dve posebne odluke. U odnosu na zahtev za rehabilitaciju Ljubice Jovanović odluka kojom se zahtev usvaja i utvrđuje se da je presuda Okružnog suda u Leskovcu Kzp. 1/46 od 27. maja 1946. godine ništava u delu koji se odnosu na Lubicu Jovanović od trenutka njenog donošenja i da su ništave sve njene pravne posledice uključujući i kaznu konfiskacije imovine, doneta je još u januaru 2008. godine.

U obrazloženju ove presude ističe se da je pokojna Ljubica Jovanović oglašena krivom i osuđena presudom, „upravo iz razloga što je bila pomoćni staratelj svojoj maloletnoj deci, naslednicima pok. Jovana Jovanovića koji je bio suvlasnik fabrike štofova i gajtana „Jovanović i Popović“

11 Rešenje o rehabilitaciji Jovana Jovanovića, koje je dato u prilogu ovog teksta sadrži celokupan spisak konfiskovane imovine, na koju smo se ovde samo sumarno osvrnuli.

12 U daljem tekstu: *ZReh 06; Sl. glasnik RS*, br. 33/06.

iz Grdelice, isključivo u cilju konfiskacije fabrike.“ Zanimljivo je da rehabilitaciono veće izvodi zaključak kako ono što je napisano u presudi „odražava sliku surovog vremena obračuna sa ljudima čiji je jedini greh bio u tome što su imali fabrike i imovinu koja je novoj vlasti bila neophodna da bi je iskoristili za postizanje sopstvenih političkih ciljeva.“

Rešenje o rehabilitaciji Jovana Jovanovića, doneo je krajem 2011. godine Viši sud u Beogradu, koji je u međuvremenu promenom propisa o organizaciji sudova postao nadležan za postupke rehabilitacije. Ovim rešenjem utvrđena je ništavost Odluke Gradskog narodnog odbora u Leskovcu br. 1207/46, od trenutka njenog donošenja, kao i ništavost svih njenih pravnih posledica, a rehabilitovano lice Jovan Jovanović, se smatra neosuđivanim. Poništenom odlukom konstatuje se zapravo da je Jovan Jovanović umro u toku okupacije, 1943. godine „kao narodni neprijatelj zbog privredne saradnje sa okupatorom preko njegovog tekstilnog preduzeća u Grdelici i mlina u Leskovcu“ pa upravo ovom Odlukom konfiskuje imovina koja mu je pripadala, jer je kako se navodi u Odluci „umro kao narodni neprijatelj pre nego što ga je stigla kazna.“

Kako se ističe u obrazloženju rešenja o rehabilitaciji, Veće je posebno imalo u vidu Odluku o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača državne Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača – f. broj 1585, iz koje je utvrdilo da je celokupan spis Državne komisije upućen sudu Srpske nacionalne časti u Leskovcu, ali da sudu nije dostavljena bilo kakva odluka suda Srpske nacionalne časti iz koje bi se mogla utvrditi eventualna krivica pok. Jovanović Jovana kome nijedan od redovnih sudova u tadašnjoj FNRJ nije sudio za bilo koje krivično ili drugo kažnjivo delo. Veće naročito naglašava da „se prema preminulom licu i nije mogao voditi krivični ili neki drugi postupak, koji bi na kraju rezultirao izricanjem sporedne kazne konfiskacija imovine. Nadalje, rehabilitaciono veće ulazeći dublje u pitanja svarnog prava navodi da „Jovanović Ljubica, supruga pok. Jovanović Jovana, nije bila suvlasnik ili vlasnik imovine koja je konfiskovana, već je tretirana od novih vlasti kao staralac te imovine, a za to nije doneto bilo kakvo rešenje državnog organa ni rešenje o državnom sekvstru.“ Naposljetku, zaključuje se da je „mera konfiskacije izrečena isključivo radi ekonomskog razvlašćivanja porodice Jovanović, koja je bila pripadnik srpske buržoazije, što ukazuje da je progon porodice Jovanović vršen isključivo iz ideoloških i političkih razloga.“

REŠENJE O REHABILITACIJI JOVANA JOVANOVIĆA*

REPUBLIKA SRBIJA

VIŠI SUD U BEOGRADU

Reh. br. 188/10

Dana 25. novembra 2011. godine

B e o g r a d

Timočka br. 15

VIŠI SUD U BEOGRADU, u veću sastavljenom od sudije Jelene Kilibarda, kao predsednika veća i sudija Predraga Vasića i Vladimira Mesarovića, kao članova veća, u vanparničnom predmetu predlagača Jovanke Savinšek iz Beograda, ul. Krušedolska br. 7, radi rehabilitacije pok. Jovana Jovanovića, u javnom postupku, nakon održanog ročišta dana 25.11.2011. godine, u prisustvu predlagača, doneo je sledeće

REŠENJE

USVAJA SE zahtev predlagača Jovanke Savinšek iz Beograda, za rehabilitaciju sada pokojnog Jovana Jovanovića, rođenog dana 15.05.1891. godine, u mestu Leskovac, od oca Lazara i majke Jelene, pa se **UTVRĐUJE** da je Odluka Gradskog narodnog odbora u Leskovcu br. 1207/46, ništava od trenutka njenog donošenja, kao i sve njene pravne posledice, a rehabilitovano lice Jovan Jovanović, se smatra **NEOSUĐIVANIM**.

Obrazloženje

Sada pok. predlagač Jelena Popović, bivša iz Beograda, podnela je Okružnom sudu u Beogradu dana 25.04.2006. godine zahtev za rehabilitaciju svog oca sada pok. Jovana Jovanovića, iz Leskovca, industrijalca, suvlasnika fabrike štofova i gajtana „Jovanović i Popović“ iz Grdelice i vlasnika više nepokretnih dobara u Leskovcu, Beogradu i Vrnjačkoj banji, koji je preminuo 09.12.1943. godine u bolnici u Beogradu. Odlukom Gradskog narodnog odbora u Leskovcu br. 1207/46 pok. Jovan Jovanović, bivši iz Leskovca, oglašen je narodnim neprijateljem i konfiskovana mu je celokupna imovina, ta odluka nije nikada dostavljena porodici, ali je bila pravni osnov za konfiskaciju. Pok. Jovan Jovanović je umro 1943. godine, a 1946. godine mu je suđeno, tri godine posle smrti Javni tužilac okruga Leskovac „stavio je sudu predlog da izvrši konfiskaciju njegove imovine“ u smislu čl. 28 Zakona o konfiskaciji, „pošto je isti umro za vreme okupacije pre nego što ga je stigla kazna“, iz čega proizilazi da je Jovan Jovanović mrtav, bio žrtva komunističkog terora kao tipičan predstavnik srpske buržoazije nastale sredinom 19. veka koja je za nepunih sto godina od zaostale poljoprivredne zemlje, uspela da Srbiju uvede u krug industrijskih zemalja. Ceo vek i četiri generacije Jovanovića zajedno sa drugim porodicama stvaralo je počev od manufakture do najmodernije tekstilne fabrike na Balkanu, tekstilnu industriju Leskovca i okoline, zbog čega je Leskovac između dva svetska rata slovio za „srpski Mančester“. Nijedan pravni sistem u svetu ne poznaje mogućnost da se nekome sudi nakon smrti, predlagač smatra da su stekli propisani uslovi za donošenje rešenja kojim se zahtev usvaja

* Tekst rešenja u izvornom obliku preslovljen je u latinično pismo, bez redakcijskih i lektorskih intervencija.

i utvrđuje da je Odluka gradskog narodnog odbora u Leskovcu br. 1207/46 ništava od trenutka donošenja, kao i njene pravne posledice, uključujući konfiskaciju celokupne imovine. Predlagač Jelena Popović preminula je dana 30.08.2006. godine, pa je nakon prekida postupka, postupak nastavljen po predlogu Jovanke Savinšek zakonskog naslednika rođena predlagača Popović.

Spisi predmeta Reh. 12/06, Reh. 274/07 ranijeg Okružnog suda u Beogradu, sada nose oznaku Reh. 188/10 Višeg suda u Beogradu.

Veće je nakon ocene svih izvedenih dokaza tokom postupka, ocenom svakog izvedenog dokaza posebno, kao i svih dokaza u njihovoj ukupnosti u smislu čl. 8 Zakona o parničnom postupku, u vezi sa čl. 30 st. 2 Zakona o vanparničnom postupku, utvrdilo sledeće činjenično stanje:

Čitanjem pogrebne liste za umrle u Beogradu Knj. Lek. br. 554/43 od 09.12.1943, Veće je utvrdilo da je Jovan Jovanović, od oca Lazara i majke Jelene, preminuo dana 09.12.1943. godine.

Čitanjem Izvoda iz matične knjige umrlih Narodnog odbora u Leskovcu, tekući broj 323 od 02.02.1952. godine, Veće je utvrdilo da je Jovanović Jovan, rođen 15.05.1891. godine u Leskovcu, industrijalac iz Leskovca, srpske narodnosti, preminuo dana 09.12.1943. godine.

Čitanjem Rešenja Sreskog suda za treći reon grada Beograda Dn. br. 4652/46, I. br. 680/46 od 08.08.1946. godine, Veće je utvrdilo da se na osnovu čl. 28 Zakona o konfiskaciji, niže označena imovina narodnog neprijatelja Jovana Jovanovića, biv. ind. iz Leskovca, prenosi u svojinu države FNRJ i to nepokretnosti: petospratna zgrada sa placem u Mil. Velikog br. 43 upisana u z.k.ul. 1637 k.o. Beograd 5 parc. br. 1287/1, kuća k. br. 43 u ul. Miloša Velikog sa 850.60 kv. m.

Čitanjem presude Sreskog suda u Leskovcu G-br. 214/45 od 20.09.1945. godine, Veće je utvrdilo da se konfiskuje i prenosi u svojinu države FNRJ imovina pok. Jovana Jovanovića i to nekretnine: jedna njiva zv. „metlareva“ postojeća u ataru grada Leskovca u merama i granicama: sa severa do puta 75 met. sa zapada do Kostadina Cvetkovića 77.30 met. sa juga do Nikole Stojanovića iz Leskovca 80 met. sa istoka do imanja opštine grada Leskovca 29 met. sa kao kat. parc. br.4690 u vrednosti 50.000 din., jedna njiva u ataru grada Leskovca na mestu zv. „Čifluk Mira“ sa merama i granicama: sa istoka do imanja opštine grada Leskovca 67–10 m., sa severa do Nikole Jovanovića 80.70m., sa zapada do Kostadina Cvetkovića 39 i sa juga do Dimitrija Živkovića 84.5m., zatim sa zapada do Dimitrija Živkovića 18.3 m. kat. parcela br. 4692 u vrednosti od 26.000 dinara, jedna njiva na mestu zv. „Mira“ u ataru grada Leskovca u merama i granica od istoka do imanja opštine grada Leskovca 18 metara od severa u tri preloma; prvi prelom do službenog puta 32 m., drugi prelom do imanja stadiona Cvetkovića 13 m., treći prelom do Nikola Stojanovića 220 m. od juga do Persa ud. Kostadina Stojanovića 233 m. i 90cm. od zapada do braće Ristić Dimitrija i Aleksandra 28 m. kao parcela 4693 u vrednosti 3000 dinara, jedna njiva u ataru grada Leskovca na mestu zvano „Mira“ u merama i granicama sa istoka do Nikole Jovanovića 57 m sa juga do Nikole Jovanovića 147,70 m., sa zapada do pomenutog Nikole 13m. i sa severa do puta 143 kao kat. parcela br. 1691 u vrednosti 13.000 dinara. Utrina koja se nalazi u ataru grada Leskovca na mostu zvanom „Mira“ u merama i granicama sa istoka do puta 95 m. sa zapada do Nikole Jovanovića 97,5m. sa severa do puta 14,5 m. i sa juga od utrine zv. „Mira“ 14,5 m., ova parcela je spojena sa kat. parcelom br. 4692.

Napomena: njiva i utrina po napred pobrojanim tačkama ujedinjene su i računaju se kao jedna parcela, zgrade koje se nalaze na ovim parcelama oštećene su od požara i eksplozije. Plac sa demoliranim i skoro porušenim zgradama na istome i koji postoji u gradu Leskovcu u ul. Kralja Petra I br. 20 kao k.p. 1832 u površini od 7 ari i 47 m² u vrednosti 400.000 dinara, plac sa zgradama u ul. Kralja Petra I br. 16 kao k.p. 1836 u površini 28 m² u vrednosti 30.000 dinara, plac sa kućom i ostalim zgradama u ul. Vojvode Mišića br. 19 u Leskovcu kao k.p. br. 1086 u površini od 6 ari i 80 m² u vrednosti 600.000 dinara, plac sa zgradama na istom kao k.p. 2868 u ul. Škretin Sokak u Leskovcu u površini 2 ari i 41 m² u vrednosti 150.000 dinara. Vinograd u brdu „Hisaru“ atara grada Leskovca kao kp. 5762 u površini 26 ari i 1 m² u vrednosti 10.000 dinara. Njiva zvana „Gornje polje“ atara grada Leskovca kp. br. 7478 u površini 2ha 58 ari i 83 m² u vrednosti 64.700 dinara. Voćnjak i livada zvana „Gornje polje“ kao k.p. 7438 i 7438 u površini 4 ha 23 ari i 52 m², u vrednosti od 84.700 dinara, njiva zvana „Gornje polje“ 7437 u površini 1 ha, 16 ari i 44 m² u vrednosti od 29.000 dinara. Njiva zvana „Čairište“ atara grada Leskovca kao k.p. br. 7400 u vrednosti 64.000 dinara, njiva zv. „Čairište“ grada Leskovca u merama i granicama sa zapada do Nikole Nikolića 135.80 m, sa severa do Šanca 138 m, sa istoka do Bara 17,2 metara i sa jugoistoka do stare bare 60 m, sa istoka do stare bare 38 m, sa juga do stare bare 82m, k.p. 7478m, spojena sa ranijom parcelom pod istim brojem, njiva zvana donje polje kao k.p. 4931 u površini 2 ha, 20 ari i 39 m² u vrednosti 55.000 dinara, njiva u ataru gradu Leskovca zv. „Donje polje“ kod železničke rampe u merama i granicama; opisanim u tapije b. sreskog suda u Leskovcu broj 46/40 kao k.p. br. 4931 u vrednosti 55.000 dinara. Njiva postojeća u ulici mala zv. „Mira“ koja je sastavljena iz 6 parcela koje nose br. k.p. 4348, 4348, 4850, 4851, 4852, 4853 u vrednosti 57.500 dinara, plac sa zgradama i vinogradom koje su zgrade o bombardovanju oštećene, a sastoje se od upotrebljivih prostorija: podruma, prizemlja, tri odeljenja, na spratu šest odeljenja, na mansardi jedno odeljenje, klozet i bunar, a koji postoji u brdu „Hisaru“ ulica Sat mala preko puta parka „Devet Jugovića“ upisan kao k.p. 5738 u veličini 21 ar 57 m², a u granicama severno od ulice Sat mala, južno od Zagorke Mladenović. istočno od Stevana Čuljkovića, zapadno od Petra Timića i do Mitića Aleksandra u vrednosti od 250.000 dinara, jedan plac bez zgrade postojeći u Vrnjačkoj banji u zajednici sa Dragutinom Stankovićem iz Leskovca. Njiva koja postoji u ataru sela Mrštana u prostoru oko tri duluma, livada zv. „Rosulja“ postojeća u ataru sela Strojkovca u merama i granicama od istoka do Alekse Kocića 60 m, od juga do Vasiljka Stamenkovića 20 m, Jovana Stamenkovića 160m i Radivoja Stojiljkovića 42 m, opet do Jovana Stamenkovića 37 i 60 m od zapada do Borisava Pešića 140 m i od severa do Milutina Milenkovića i Prokopa Cvetkovića u vrednosti 10.000 dinara. Livada zv. „Rosulja 2“ u ataru sela Strojkovca u merama i granicama od juga do Milutina Milenkovića 355m od zapada do Janačka Savića 17 m od istoka do na prelom do Janačka Savića 47 m sa juga na prelom od Janačka Savića 53 m, od severa do Miladina Stojanovića 125 m, od severa do Miladina Stojanovića 140 m i od severa do istoka na prelom do Miladina Stojanovića 23 m i Đorđa Đorđevića 71 m vrednost 25.000 dinara. Pokretnosti: dva bračna kreveta sa punjenim madracima 3000 din., dva krevetska čaršava za prostiranje 100 din. dve natkasne 1600 din. jedno toalet ogledalo 1500 din. jedan radio aparat marke „Ingelen“ 6000 din. jedan klavir marke „Bezendorf“ 20.000 din. dve sofe 5000 din.

jedan luksuzni orman za biblioteku 13.000 din. dve obične stolice 200 din. dve tapacirane stolice 400 din. jedan kombinovani orman sa gramofonom i 9 gramofonskih ploča 6000 dinara, jedan veliki trokrilni orman orahov 2.000 din., jedan mali orman šemizet 1200 din., jedna polovna kada 800 din. jedan stari gvozdeni krevet 600 din. Jedan mali dečji madrac 200 dinara, četiri staklena balona prazna od 400 lit. 320 dinara, dva balona sa 80 litara belog vina 1120 dinara, dva bureta za kupus 200 din., jedno celo ovalno zidno ogledalo 200 din. Jedna plehana peć 100 dinara. Konfiskuje se kao zajednička svojina pok. Jovana Jovanovića sledeća imovina: zgrada od tvrdog materijala koja se sastoji iz prizemlja i dva sprata služi za mlin zajedno sa koperajem koja je odvojen vetrobranim betonskim zidom od min hauza i mlina, dugačka 27 metara, široka 11 metara, visoka 12 metara, u ulici Vučka Karadžića br. 1 u Leskovcu pokrivena plehom od tvrdog materijala u vrednosti 350.000 dinara. Zgrada od tvrdog materijala sastoji se iz prizemlja i jednog sprata, služi za mašinski magacin zajedno sa silosom dugačak 20 metara, široka 112 metara i visoka 83 metara, nalazi se u dvorištu zgrade opisane pod 1/ u vrednosti 150.000 dinara. Prizemna zgrada od tvrdog materijala koja se sastoji od dva odeljenja od kojih jedno služi za gaso-generator, a drugo za štalu, dugačka 7,5 m široka 6m, visoka 6,5 m, nalazi se u dvorištu zgrade opisanih pod 1 i 2. Prizemna zgrada na uglu ul. Vučka Karadžića i Kraljice Marije sa četiri glavna odeljenja i jednim sporednim odeljenjem vrednosti 200.000 dinara. Tri dućana u ul. Kraljice Marije br. 16 od slabog materijala pod jednim krovom u vrednosti 150.000 dinara, jedan dvo-spratni mlinski magacin u ul. Dođa Lešnjaka br. 10 sa dva odeljenja u prizemlju i dva odeljenja na spratu, magacin ima svoj podrum u vrednosti od 300.000 dinara. Od mašina jedan dizel motor prepravljen za saugas motor od 100 k. sn. koji se nalazi u mašinhauzu zgrada pod broj 1 ovoga spiska u vrednosti 130.000 dinara, jedna dinamova mašina od 20 k. sn. 13kilo vata u vrednosti 15.000 dinara. Jedna šol mašina za brašno u vrednosti 10.000 dinara. Jedna šljaf mašina za oštrenje valjka u vrednosti od 30.000 dinara. Četiri dupla detašera marke „Gaseke“ u vrednosti od 30.000 dinara, sedam duplih valjaka „Konigen“ u vrednosti 300.000 dinara, jedan kamen sa patentom u vrednosti od 5.000 dinara, devet duplih elevatora kroz ceo mlin u vrednosti od 50.000 dinara, dva jednostavna olevatora u vrednosti od 10.000 dinara, dve transmisije preko celog mlina sa kajišom i drvenom konstrukcijom u vrednosti od 60.000 dinara, jedan afsug drvene cevi, drvena konstrukcija i instalacija po celoj mlinskoj zgradi u vrednosti od 250.000 dinara, alat i razni pribor za rad koji se nalazi u mašinhauzu i po celom mlinu u vrednosti od 10.000 dinara, jedna centrifuga za pranje pšenice u vrednosti od 10.000 dinara, jedna mašina za vađenje kamena u vrednosti 10.000 dinara, jedna komora za žito u vrednosti 4.000, dve komore za brašno u vrednosti od 20.000 dinara, jedna transmisija u vrednosti od 3.000 dinara, jedna decimalna vaga u vrednosti od 3.000 dinara, tri fas-rezervoara u vrednosti od 10.000 dinara, jedan elevator u vrednosti od 5.000 dinara, tri plantiktera u vrednosti od 180.000 dinara, dve duple griz mašine u vrednosti od 40.000 dinara, jedan ventilator u vrednosti od 12.000 dinara, jedna transmisija u vrednosti od 10.000 dinara, jedan sau pilter aparat u vrednosti od 35.000 dinara, jedna komora za mekinje u vrednosti od 3.000 dinara, jedan cuklop u vrednosti od 5.000 dinara, jedan ventilator u vrednosti od 15.000 dinara, jedan nop aparat u vrednosti od 3.000 dinara, dva aspiratora u vrednosti od 20.000 dinara, jedan filter canga aparat u vrednosti od 10.000 dinara, jedan rezervoar za vodu u vrednosti od 3.000 dinara, dva šnoka u vrednosti od 2.000 dinara, jedan magnet

u vrednosti od 2.000 dinara, jedna kartelj trijera u vrednosti od 15.000 dinara, jedan nahtrijer u vrednosti od 2.000 dinara, dva šemp cilindra u vrednosti od 15.000 dinara, jedna transmisija u vrednosti od 10.000 dinara, jedan monak „Ajena“ br. 4 u vrednosti od 10.000 dinara, dve šel mašine u vrednosti 20.000 dinara, dve rezervne komore za žito u vrednosti 4.000 dinara, šest elevatora u vrednosti od 40.000 dinara, jedna automatska vaga za žito 10.000 dinara, dva elevatora u vrednosti od 15.000 dinara, dva aspiraciona šneka u vrednosti od 12.000 dinara, jedna velika vaga u vrednosti od 7.000 dinara, jedan dinamo motor od 10 konj. sn. 8.50 kv. u vrednosti od 3.000 dinara, dve transmisije sa šajbnama i kajševima 15.000 dinara, jedna cev za prebacivanje žita i sliosa u mlin u vrednosti 7.000 dinara, jedan gazel-generator sa celokupnom instalacijom 25.000 dinara, jedan orman za arhivu bez stakla u vrednosti 720 din., jedan pult u vrednosti od 500 dinara, jedna mašina za sabiranje marke „Remington“ u vrednosti od 3.000 dinara, jedan ovalni sto u vrednosti od 300 dinara, jedan dvokrilni šifonjer u vrednosti od 300 dinara, jedna novčana kasa u vrednosti od 6.000 dinara, jedna pisaća mašina marke „Hermes“ u vrednosti 2.000 dinara, jedna bronzana peć sa čunkovima u vrednosti 400 din., jedan stari grao šifonjer u vrednosti od 300 dinara, jedan mali pisaći sto u vrednosti od 300 dinara, jedan osrednji pisaći sto u vrednosti od 500 dinara, jedan pisaći sto braon boje u vrednosti od 600 dinara, jedan običan sto u vrednosti od 150 dinara, tri stone električne lampe u vrednosti 450 dinara, jedan gvozdeni čiviluk u vrednosti od 200 dinara, devet običnih stolica u vrednosti od 900 dinara, jedan beo kredenac u vrednosti od 500 dinara, jedna vaga od 500kg u vrednosti 1.000 dinara, jedan mali etažer u vrednosti od 100 din., jedan neispravan pisaći sto u vrednosti od 300 dinara, dva mala neispravna stočića u vrednosti od 200 dinara, jedan stari sto u vrednosti od 150 dinara, tri pletene stolice u vrednosti od 150 dinara, dva bureta gvozdена u vrednosti od 200 dinara, jedno drveno bure u vred. 200 din., jedna bor mašina u vred. 500 din., jedan zidni sat u vred. 500 din., jedan običan sto u vred. 100 din., jedna vaga gvozdена meri 1100 kg u vrednosti 4000 din., dve stolice u vred. 200 din., jedno gvozdено bure u vred. 100 din., osam gvozdена bureta u vred. 800 din., jedna hektolitarska vaga za pšenice sa astalom u vred. 500 din., jedan neispravan kazan za kupatilo u vrednosti od 500 dinara, jedna vaga od 500 kg sa osam tegova u vrednosti od 2000 dinara, jedan fi-jaker bez gume u vrednosti od 20000 dinara, jedno neispravno čeže sa lomljenom rukavicom u vrednosti od 2000 dinara, jedna bačva od 3500kg u vrednosti od 3500 dinara, jedna sejalice za kukuruz u vrednosti od 1500 dinara, dva pluga u vrednosti od 3000 dinara, jedna ispravna sejalice u vrednosti od 3500 dinara, jedna presa za vino u vrednosti od 10000 dinara, tri zvona za volove u vrednosti u 700 dinara, deset kg lanaca u vrednosti od 200 dinara, pet točkova za bicikle bez guma u vrednosti od 200 dinara, dve stelne junice crveno bele u vrednosti od 10000 dinara, dve bačve od 4000 kg u vrednosti od 8000 dinara, jedno bure od 600 kg u vrednosti od 600 dinara, jedan prednji i zadnji trap od volujskih kola bez točkova u vrednosti od 60000 dinara, pet starih futera za prozore za četiri krila u vrednosti od 1000 dinara, jedan drveni valjak u vrednosti od 1000 dinara, jedno duplo bure za čišćenje klozeta u vrednosti od 1000 dinara, jedna mašina za skupljanje sena u vrednosti od 1000 dinara, jedna neispravna sejalice u vrednosti od 500 dinara, jedno veliko cinkano bure u vrednosti od 500 dinara, jedno malo cinkano bure u vrednosti od 200 dinara, jedan četvorokrilni orman u vrednosti od 2000 dinara, jedna konjska kola u vrednosti od 3000 dinara.

Iz obrazloženja ove presude, Veće je utvrdilo da je na osnovu pravnosnažne presude Okružnog Narodnog suda u Leskovcu K-p 1/46, sproveden postupak konfiskacije, osuđeni su pored ostalog na konfiskaciju celokupne imovine i to: Jovanović Ljubica udovica pok. Jovana Jovanovića. U pogledu imovine Jovana Jovanovića, sud svoju odluku zasniva na aktu Javnog tužilaštva u Leskovcu K. br. 170/45 od 22.07.1946. godine, jer se iz ovog akta i akta Gradskog narodnog odbora br. 1207/46 vidi da je Jovan Jovanović umro u toku okupacije kao narodni neprijatelj, on je bio suvlasnik u mlinu Jovanović i Popović u Leskovcu, suvlasnik u tekstilnoj fabrici u Grdelici, pa je prema tome i on bio privredni saradnik okupatora, te je sa njegovom imovinom postupljeno prema čl. 28 Zakona o konfiskaciji.

Čitanjem Izvoda iz matične knjige umrlih Opštine Palilula, za matično područje Beograd, broj 00491 za godinu 2006, od 30.08.2006. godine, Veće je utvrdilo da je Jelena Popović od oca Jovana i Majke Ljubice Jovanović, rođena 16.02.1928. godine u Leskovcu, preminula 30.08.2006. godine u Beogradu.

Čitanjem izvoda iz matične knjige venčanih Opštine Vračar, za matično područje Beograd, broj 1081 za godinu 1972 od 28.12.2005. godine, Veće je utvrdilo da je dana 24.12.1972. godine zaključen brak između Gorana Savinšeka, rođenog 05.01.1948. godine u Beogradu, od oca Savinšek Marijana i majke Milošević Radmile i Jovanke Popović rođene 20.01.1950. godine u Beogradu od oca Popović Slavoljuba i majke Jovanović Jelene.

Čitanjem Optužnice Javnog tužioca Leskovačkog okruga K. br. 170/45 od 31.12.1945. godine, Veće je utvrdilo da je opt. Ljubici Jovanović, udovici pok. Jovana Jovanovića stavljeno na teret da je u grupi sa ostalim optuženim privredno saradivala sa neprijateljem, odnosno okupatorom, na taj način što su u tekstilnom preduzeću Jovanović i Popović u Grdelici, proizveli u periodu od 1941. do 1944. godine tekstilne robe i izliferovali Nemačkoj vojnoj sili neposredno za Berlin, neprijateljskim jurišnim SS trupama, neprijateljskoj organizaciji TOT, svega u vrednosti od 112.227.886,27 dinara, zaradivši na tome poslu preko 20.000.000,00 dinara, stavili na raspolaganje neprijatelju za ciljeve proizvodnje i sami proizveli predmete koji jačaju ekonomsku snagu i potencijal neprijatelja, čime je izvršila krivično delo iz člana 10 Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države, zatim što je održavala prisne prijateljske i intimne odnose sa nemačkim i bugarskim oficirima i komandantima, čime je izvršila krivično delo iz člana 3 tač. 9 Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države, što je optuživala Veronjinu svog slugu Vojislava Stojilkovića iz Brve, potporučnika 2 Bataljona 13 brigade u Đakovici, čime je izvršila krivično delo iz člana 3 tač. 3 Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države.

Čitanjem presude Okružnog narodnog suda Kzp. br. 1/46 od 27.05.1946. godine, Veće je utvrdilo da je okr. Ljubica Jovanović kao staraoc mase narodnog neprijatelja pok. Jovana Jovanovića, bivšeg iz Leskovca, suvlasnik pom. Preduzeća, dopustila da preduzeće i dalje privredno saraduje sa neprijateljem, odnosno okupatorom od smrti pokojnog Jovana, pa do oslobođenja, na taj način što je privredno preduzeće Jovanović i Popović a.d. iz Grdelice izliferovalo tekstilnu robu štofa, šajka, ćebad i platna i dr., Nemačkoj vojnoj sili za Berlin, SS trupama, organizaciji Tot u vrednosti 62.764.681,19 dinara, bugarskom okupacionom korpusu u Nišu izliferovalo raznog tekstila u vrednosti 574.800,00 dinara, kvinslinškim organizacijama SDS, srpskim vlastima, nacionalnoj službi rada i dr. u vrednosti od 48.888.397,08 dinara, sve u ukupnoj vrednosti 112.227.886,27 dinara, zaradivši

pri tom poslu oko 20.000,00 i to od sirovina zatečenih od pre rata i docnije do- bivenih sirovina od Omni prometa, celuloznog pamuka dobijenog od Nemačke i vune opljačkane od okupatora i domaćih izdajica od naroda Jugoslavije, te na taj način povećali i pojačali ekonomsku snagu i ratni potencijal neprijatelja, potom što je održavala prisne i prijateljske odnose sa nemačkim oficirima i komandan- tima, priređivala gozbe u Leskovcu, svojoj kući, gostila nemačkog Zonder Firera, krajskomadanture u Leskovcu, Voronjina koji je stanovao u njenoj kući, što je sa istim često ostajala nasamo i bila u intimnim odnosima sa njim, sa ostalim članovi- ma porodice slikala sa istim i šetala u fijakeru do Grdelice, što je od istog zahte- vala da kupuje jaja, kokoš i druge namirnice od naroda po maksimiranim cenama i to sve spremala za gozbe i što je svojim mal. ćerkama dozvolila da budu u dru- štvu i prisnim odnosima sa nem. Zonderfirerom Voronjinom, čime je izvršila kri- vično delo iz člana 3 tač. 9 Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države, za- tim što je optužila nemačkom Zonderfireru Voronjinu svoga slugu Vojislava Sto- jilovića iz Brve, zbog čega ga je isti sproveo za borski rudnik na prinudni rad gde je ostao 20 dana, a potom pobegao i otišao u NVO, što je učinila kako bi Vojislava uklonila da joj ne smeta u intimnim odnosima sa Voronjinom, čime je omogućila da se sprovede teror i prisilno odvođenje na prinudnom radu našeg stanovništva, te je tako učinila krivično delo iz čl. Z tačka 3 Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države, zatim što je u grupi, preko svog preduzeća „Jovanović i Popović“ u Grdelici, za vreme okupacije, pomogla u većem obimu naoružane bande orga- nizacije Draže Mihajlovića, dala štofa i drugog materijala u iznosu od 38.000.000 dinara, po nalogima koji su imali potpis Draže Mihajlovića „Čiče“, čime je izvrši- la krivično delo iz čl. 11 Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države. Zbog napred navedenog, okrivljena Ljubica Jovanović osuđena je na dve godine lišenja slobode sa prinudnim radom, kao glavnom kaznom koja se kazna računa od da- na lišenja slobode, zatim konfiskacijom celokupne imovine uz ograničenje iz čl. 6 Zakona o konfiskaciji i gubitkom političkih i građanskih prava sem roditeljskih prava i prava na socijalno osiguranje na četiri godine, koja joj se računa od dana izdržane ili oproštene kazne.

Čitanjem kopije dnevnog lista „Leskovački glasnik“ za subotu 03. juli 1937. godine i naslova „Putem narodnih velikana iz prošlosti“, Veće je utvrdilo da je is- pod slike crkve Sv. Jovana u Grdelici naslovljeno da ista predstavlja zadužbinu g. Jovana Jovanovića, industrijalca, u tekstu se navodi da je Jovan Jovanović otvorio srce, kasu iz koje je nikla lepa zadužbina, da je to njemu svojstveno što čini češće kada treba da se pomogne sirotinji, svakome kome je trebalo pomoći u nuždi to su činili on i njegova žena, kojima su se inače obraćali, što se dešavalo i u radosti kada bi radnici pravili svadbu i njemu se obraćali. Potom se navodi da će 7. jula u Grdelici junak dana biti Jova Jovanović koji nije žalio trud i novac već je isto spo- jio sa verom u Boga i podigao divan hram. Zatim se konstatuje kroz pitanje „nije li gospodin Jova primer za sve koji imaju milione i te svoje milione ne upotreblja- vaju na korist celog društva sa kojim oni svakodnevno žive“.

Čitanjem Zaključka Sreskog suda u Vlasotincu posl. br. K-167 i 179/46 od 6. juna 1947. godine, Veće je utvrdilo da se konfiskuje imovina narodnih nepri- jatelja firme Jovanović i Popović a.d. iz Grdelice, među čijim predstavnicima je i Ljubica Jovanović, udovica Jovana Jovanovića, iz Beograda i ista imovina preneti na državu FNRJ: jedan ćilim u vrednosti od 1.000 dinara, jedan divan u vrednosti od 2.000 dinara, jedna postelja u vrednosti od 300 dinara.

Čitanjem Zapisnika Sreskog suda za prvi reon grada Beograda Konf. br. 988/46, sastavljen dana 28.02.1947. godine, Veće je utvrdilo daje Komisija u francusko-srpskoj banci u cilju popisivanja imovine mase pok. Jovana Jovanovića, koja se nalazi u sefu navedene banke br. 1097, da je konstatovala da je gornji sef pronađen zatvoren spoljnom kontrolnom i unutrašnjom bravom neoštećen u ispravnom stanju, poslednji put otvaran 05.04.1943. godine od strane pok. Jovana Jovanovića u kome su nađene sledeće stvari: uložna knjižica državne hipotekarne banke br. 55754 koja glasi na ime Jovanović Jovana kći Mirjane sa saldnom na dan 31.12.1942. godine u vrednosti od 394.017 dinara, uložna knjižica državne hipotekarne banke br. 55755 koja glasi na ime Jovanović Jovana kći Jelena sa saldnom na dan 31.12.1942. godine u vrednosti od 394.017 dinara., uložna knjižica državne hipotekarne banke br. 60550 koja glasi na ime Jovanović Jovana sin Gligorije sa saldnom na dan 31.12.1942. godine u vrednosti od 255.035 dinara. uložna knjižica državne hipotekarne banke br. 40563 koja glasi na ime Jovanović Jovana kći Divna sa saldnom na dan 31.12.1942. godine u vrednosti od 321.141 dinara. uložna knjižica jugoslovenske udružene banke a.d. u Beogradu br. 2296 koja glasi na ime Mirjane, kći Jovanović Jovana sa saldnom na dan 30.04.1935. godine sa saldnom od 22.034,89 dinara. Uložena knjižica jgoslovenske udružene banke a.d. br. 2325 koja glasi na ime Jelene, kći Jovana Jovanović iz Lekovca sa saldnom na dan 22.12.1932. godine u vrednosti od 11.990.80 dinara, nađen je spisak obveznica dva i po % ratne štete koje su priložene kao kaucija za licitaciju čoje i čebade prema naređenju ministra vojske i mornarice, jedan specijalan nož od metala za sečenje kupona u vrednosti od 200 dinara, a koje stvari su uzete radi predaje računovodstvu od strane izaslanika.

Čitanjem dopisa Odseka N.O. III reona odeljka narodne imovine-Beograd br. 31899–323/46 od 20.08.1946. godine upućenog Upravi Stambenih zgrada INO-a, Veće je utvrdilo da je Sreski sud za III reon grada Beograda dostavio rešenje tom odseku I br. 680/46 od 08.08.1946. godine čiji dispozitiv glasi „Na osnovu čl. 28 Zakona o konfiskaciji petospratna zgrada sa placem u Miloša Velikog 43, upisana u zk. ul. 1637 k.o. Beograd, 5 parc. br. 1287/1 kuća k. br. 43 u ul. Miloša Velikog sa 850.60 mk. – imovina narodnog neprijatelja Jovana Jovanovića, bivšeg industrijalca iz Leskovca prenosi se u svojinu FNRJ.

Čitanjem Izlučnog zahteva podnetog 31.10.1946. godine Narodnom Sreskom sudu prvog reona kao nadležnom od strane Sreskog suda u Leskovcu, Veće je utvrdilo da je na osnovu Rešenja Narodnog suda u Leskovcu R. br. 214/46 kojim je izvršena konfiskacija celokupne imovine Jovana Jovanovića, utvrđeno da se iz masenog novca koji se nalazi kod francusko-srpske banke u Beogradu pod oznakom: masa pok. Jovana Jovanovića iz Leskovca u smislu čl. 4 tačka 5 izluči sumu od 75.000 dinara, tj., na svakog člana porodice po 5000 dinara mesečno za tri meseca. U zahtevu se navodi da, kako su njena deca u školi Mirjana i Jelena na univerzitetu, a Divna i Gligorije u gimnaziji, nijedan čl. porodice nije uključen u privredni rad u cilju zarade. S obzirom na isto Ljubica Jovanović je kao podnosilac izlučnog zahteva u vezi čl. 4 tačka 5 i u vezi ovih članova mesnih prilika u Beogradu tražila da Narodni Sreski sud prvog reona donese odluku u odnosu na napred rečeno.

Čitanjem Rešenja broj: 988–46–10 (konf. br. 1061/46) od 18. februara 1946. godine Sreskog suda za prvi reon grada Beograda, Veće je utvrdilo da se 1. naređuje nasilno otvaranje sefa broj 1097 kod francusko-srpske banke, čiji je zakupac bio

pok. Jovan Jovanović i to radi konfiskovanja imovine koja se u sefu nalazi, 2. na osnovu čl. 30 Zakona o konf. troškovi nasilnog otvaranja sefa ukoliko ih ne bude snosila banka padaju na teret imovine koja se konfiskuje koje troškova ima isplatiti pravni odsek INO-a ako ih bude snosila označena imovina odnosno ako ih ne ponese francusko-srpska banka, 3. nasilno otvaranje sefa i sprovođena konfiskacija imovine ima se izvršiti na dan 28.02.1947 godine, koje radnje će se sprovesti od strane sudskog izaslanika imenovanog suda uz jednog člana prvog reona, jednog predstavnika pravnog odseka INO-a grada Beograda i potrebnog broja drugih stručnih lica za otvaranje sefa i procene imovine koje se bude u istom našle.

Čitanjem rešenja Sreskog suda za III reon grada Beograda od 08.02.1946. godine, Veće je utvrdilo da je petospratna zgrada sa placem u Miloša Velikog br. 43, upisana u zk. ul. 1637 KO Beograd 5 parcela broj 1287/1 kuća k. br. 43 u ul. Miloša Velikog sa 850,60 m², prenetu u svojinu FNRJ.

Čitanjem dopisa Narodnog odbora I reona br. 39380/2011 od 09.12.1946. godine upućenog odseku narodne imovine INO, Veće je utvrdilo da je povodom predmeta fabrike vunjenih tkanina Jovanović i Popović i drugih konfiskovanih imovina pod zakonskom odgovornošću, na čuvanju kod francusko-srpske banke a.d. u Beogradu na tekućim računima o sprovedenoj sudskoj konfiskaciji navedene imovine koju je sudski izaslanik sa predstavnikom ovoga odeljka sproveo na osnovu naređenja Narodnog suda Sreskog suda prvog reona konf. br. 1061/46–2 od 05.12.1946. godine i izvršenja presude Okružnog suda u Leskovcu K zp. br. 1/46 od 27.05.1946. godine.

Čitanjem dopisa Izvršnog narodnog odbora grada Beograda Pravnog odseka br. 18688 dos. 1643 od 11.08.1947. godine, upućenog Upravi stambenih zgrada trećeg reona, Veće je utvrdilo da je Sreski sud za grad Beograd dostavio akt sadržine da je u zk. ul. br. 1637 k.o. Beograd 5, parcela 1287/1 kuća k. br. 43 u ulici Kneza Miloša sa kućištem, dvorištem, jednom zgradom i vrtom od 805, 60 m², vlasnika Jovan Jovanović iz Leskovca od 14.07.1939. godine, dana 17.08.1946. godine pod Dn. br. 4652/46, a na osnovu rešenja Sreskog suda trećeg reona od 08.08.1946. godine I. 680/46 prešla na FNRJ.

Čitanjem rešenja Prvog Sreskog suda za grad Beograd Konf. br. 988/46/15 i Konf. br. 1061/46 od 25.09.1947. godine, Veće je utvrdilo da je od konfiskacije novčanog potraživanja po tekućem računu mase Jovana Jovanovića iz Leskovca kod Francusko-srpske banke a.d. u Beogradu čiji je iznos 92.560 dinara, izuzuzeta novčana svota od 21.600 dinara u korist članova uže porodice osuđenog Jovana, i to žene Ljubice Jovanović i dece Divne i Glorija Jovanović, dok se u ostalom zahtev predlagača Ljubice Jovanović odbija što se tiče veće svote od napred pomenute za navedena lica i to: da se izuzme izvesna novčana suma od konfiskovane, u korist pred. dece Mirjane i Jelene Jovanović, da se izuzme i dodeli na ime nabavke pokušaja 25.000 dinara, dok je sledeća konfiskovana imovina osuđenika Jovana Jovanovića, bivšeg iz Leskovca prenetu u svojinu države FNRJ i to: ostatak novčanog potraživanja po tek. računu francusko-srpske banke u iznosu od 70.960 dinara, potraživanje po uložnoj knjižici banke br. 55754 koja glasi na ime J. Jovan, kći Mirjane sa saldnom na dan 31.12.1942. godine u iznosu 394.017 dinara, potraživanje po uložnoj knjižici banke br. 55756 koja glasi na ime J. Jovan, kći Jelene sa saldnom na dan 31.12.1942. godine u iznosu 394.017 dinara, potraživanje po uložnoj knjižici banke br. 60550 koja glasi na ime J. Jovan, sina Glorija sa saldnom na

dan 31.12.1942. godine u iznosu 225.035 dinara, potraživanje po uložnoj knjižici banke br. 40563 koja glasi na ime J. Jovan, kći Divne sa saldom na dan 31.12.1942. godine u iznosu 321.141 dinara, potraživanje po uložnoj knjižici Jugoslovenske udružne banke a.d. Beograd br. 2296 koja glasi na ime Mirjane, kći J. Jovanovića sa saldom na dan 30.04.1935. godine u iznosu od 22.034,89 dinara, potraživanje po uložnoj knjižici Jugoslovenske udružne banke a.d. Beograd br. 2325 koja glasi na ime Jelene, kći J. Jovanovića sa saldom na dan 22.12.1932. godine u iznosu od 11.990,80 dinara, jedan nož od metala za sečenje kupona u vrednosti od 200 dinara, potraživanje zajedničke imovine po tekućem računu Fabrike vunelih tkanina Jovanović i Popović a.d. kod francusko srpske banke u Beogradu u iznosu od 75.772 dinara, hartija od vrednosti čuvanih kod Državne investicione banke FNRJ rev. br. 1828 – obveznice 2½ % r.š. nom. vred. 1.295.000 dinara, rev. br. 2178 – obveznice 2½% r.š. nom. vred. 615.000 dinara, akcije privatne agr. banke nom. vred 100.000 dinara, rev. br. 2260 – obveznice 2½% r.š. nom. vred. 100.000 dinara, rev. br. 2268 – obveznice 2½% r.š. nom. vred. 14.000 dinara, rev. br. 2344 – obveznice 2½% r.š. nom. vred. 100.000 dinara, potraživanje po uložnoj knjižici Državne investicione banke, partija br. 80, na iznos od 20.000. dinara.

Čitanjem Rešenja Okružnog suda za grad Beograd Gž. br. 140/48 od 26.01.1948. godine, Veće je utvrdilo da je žalba predlagača Ljubice Jovanović od 18.10.1947. godine delimično uvažena, a rešenje Prvog Sreskog suda za grad Beograd konf. br. 988/46/15 i konf. br. 1061/46 od 20.09.1947. godine, preinačeno u dispozitivu koji nakon izmene glasi: 1. od konfiskacije novčanog potraživanja po tekućem računu mase Jovana Jovanovića iz Leskovca kod Francusko-Srpske banke a.d. Beograd čiji je iznos 92.560 dinara, izuzima se novčana svota od 36.000 dinara u korist članova porodice osuđenog Jovana i to njegove žene Ljubice Jovanović i dece Divne, Grigorija, Mirjane i Jelene Jovanović, 2. odbijaju se sledeći zahtevi predlagača Ljubice Jovanović – zahtev da se izuzme veće svote od one pod 1. za gore navedena lica – zahtev da se izuzme od konfiskacije i podeli na ime nabavke pokućanstva 25.000 dinara, da sa gornjeg tekućeg računa, 3. ostatak novčanog potraživanja po tekućem računu Francusko-Srpske banke a.d. Beogradu iznosu od 56.560 dinara, 4. nalaže se imenovanj banci da konfiskovana novčana potraživanja isplati pravnom odseku INO-a grada Beograda koji će ih predati nadležnom državnom organu. Po pravnosnažnosti ovog rešenja izuzeta su iz konfiskacije u dinarskoj vrednosti od 36.000 dinara, isplatiće se Ljubici Jovanović.

Čitanjem dopisa francusko-srpske banke a.d. Beograd od 13.12.1947. godine upućenog Izvršnom narodnom odboru grada Beograda – pravnom odseku Veće je utvrdilo da je banka usled likvidacije zavoda na dan 10.11.1947. godine prenela na Narodnu banku FNRJ, centralu za NRS, Beograd, zajedno sa ostalom pasivom i potraživanje po tekućem računu pok. Jovana Jovanovića, bivšeg industrijalca iz Leskovca, iznos od 92.560 dinara, prenos je izvršen pod brojem 5 spiska potraživanja po tekućim računima „fizičkih i pravnih lica koja su blokirana po osnovu konfiskacije-sekvestra“.

Čitanjem izveštaja bankarskog društva a.d. u likvidaciji čiji je narodni likvidator Narodna banka FNRJ od 19. novembra 1947. godine o konfiskaciji imovine osuđenog Jovana Jovanovića, industrijalca iz Leskovca, Veće je utvrdilo da prema rešenju prvog Sreskog suda za grad Beograd konf. br. 988/46/15 i konf. br. 1061/46 od 25.09.1947. godine, upućenog INO-u grada Beograda pravnom odseku,

treba isplatiti potraživanje po ul. knjižici Jugoslovenske udružne banke a.d. Beograd br. 2296 koja glasi na ime Mirjane, kći Jovana Jovanovića iznos od 1.797 din. i potraživanje po uložnoj knjižici istog zavoda br. 2325 koja glasi na ime Jelene, kći Jovana Jovanovića od 1.658 din.

Čitanjem dopisa Izvršnog odbora pravnog odseka broj 25331, dos. 1643 od 10.12.1947. upućenog Narodnoj banci FNRJ kao likvidatoru bankarskog društva a.d. Veće je utvrdilo da se obratilo molbom da se po osnovu rešenja Sreskog suda za grad Beograd konf. br. 988/46/15 i konf. br. 1061/46 od 25.09.1947. godine izvrši uplata na čekovni račun broj 10–80547.

Čitanjem dopisa INO-a br. 25331, dos. 1643 od 11.12.1947. godine, upućenog prvom Sreskom sudu za grad Beograd – računovodstvu, Veće je utvrdilo da je Sreski sud za grad Beograd svojim rešenjem konf. br. 988/46/15 i konf. br. 1061/46 od 25.09.1947. godine, preneo u vlasništvo države konfiskovanu imovinu Jovana Jovanovića i potraživanja po uložnim knjižicama. Ovde navedene uložne knjižice Državne hipotekarne banke treba poslati Državnoj investicionoj banci, Glavnoj filijali u Beogradu da bi se novac mogao preneti na njihov račun. Knjižice Jugoslovenske udružne banke 6 i 7 treba poslati NB FNRJ kao likvidatoru bankarskog društva a.d. u likvidaciji.

Čitanjem dopisa INO-a br. 25331, dos. 1643 od 11.12.1947. godine upućenog Francusko-Srpskoj banci, Veće je utvrdilo da se navedeni odbor istoj banci obratio sa molbom da se po osnovu Rešenja Sreskog suda za grad Beograd konf. br. 988/46/15 i konf. br. 1061/46 od 25.09.1947. godine, prenese u vlasništvo konfiskovana imovina Jovana Jovanovića i potraživanja po uložnim knjižicama uplati novčani iznos na čekovni račun broj 10–80547.

Čitanjem dopisa INO-a br. 25331, dos. 1643 od 20.12.1947. godine upućenog Državnoj investicionoj banci, Veće je utvrdilo da se banci obratio sa molbom da se po osnovu Rešenja Sreskog suda za grad Beograd konf. br. 988/46/15 i konf. br. 1061/46 od 25.09.1947. godine, prenese u vlasništvo države konfiskovana imovina Jovana Jovanovića i potraživanja po uložnim knjižicama uplati novčani iznos na čekovni račun broj 10–80547.

Čitanjem kopije članka koje nose naziv „Fabrika vunениh tkanina, gajtana i pletiva“ Jovanovića i Popovića iz Grdelice-Leskovca, Veće je utvrdilo da je fabrika podignuta 1904. godine, osnivači su bili pok. Gligorije Jovanović i g. Milan Popović koji su 1903. bili članovi prve tekstilne fabrike u Leskovcu. Fabrika je od osnivanja proširivana nekoliko puta, a najveće povećanje je izvršeno 1926. godine kada su sazidane nove fabričke zgrade.

Čitanjem izveštaja Državne investicione banke FNRJ glavne filijale Beograd, služba ostava, od dana 07.02.1948. godine, upućenog Izvršnom narodnom odboru grada Beograda, Veće je utvrdilo da konfiskovana imovina prelazi u svojini države FNRJ, odnosno postaje opšte narodna imovina, u pogledu čega treba da postoji zakonski propis o tome koji državni organ će odlučivati o značaju pojedinih delova opštenarodne imovine, a imajući u vidu da je jedino Zakonom o državnim privrednim preduzećima propisano da Prezidijum narodne skupštine FNRJ na predlog Vlade FNRJ određuje koja preduzeća imaju opštedržavni značaj. Država FNRJ odgovara za obaveze konf. imovinskih masa do visine njihove aktive – čl. 5 Zakona o konfiskaciji imovine i o izvršenju konfiskacije. Sva konfiskovana sredstva koncentrišu se kod Ministarstva finansija FNRJ.

Čitanjem izveštaja upućenog Ministarstvu finansija NBS, Odsek narodne imovine, broj 8718 Dos. 1643 od 29.04.1948. godine, Veće je utvrdilo da je pravnosnažnim rešenjem Okružnog suda za grad Beograd Gž. 140/48 od 26.01.1948. godine, izuzeta novčana svota od 36.000 dinara u korist članova uže porodice osuđenog. Imajući u vidu da je suma od 21.600 dinara isplaćena Jovanović Ljubici, NB FNRJ je ostala u obavezi da isplati ostatak novca u iznosu od 14.400 dinara.

Čitanjem izveštaja Ministarstva finansija broj 39100 od 08.05.1948. godine u predmetu molbe Ljubice Jovanović za isplatu 14.400 dinara, upućene izvršnom odboru NO grada Beograda, Pravnog odseka, Veće je utvrdilo da je istoimenoj naloženo da priloži rešenje Okružnog suda za grad Beograd Gž. 140/48 od 26.01.1948. godine, jer se isplate iz konfiskacije vrše na osnovu pravnosnažnih sudskih odluka.

Čitanjem izveštaja Narodnog odbora grada Beograda, broj 158/50 od 24.05.1948. godine, upućenog Sreskom sudu prvog reona za grad Beograd, Veće je utvrdilo da je na osnovu pravnosnažnih rešenja konf. br. 988/46/15 i konf. br. 1061/46 isti zatražio da se iz konf. imovine Jovana Jovanovića preda jedan specijalan nož od metala za sečenje kupona u vrednosti od 200 dinara.

Čitanjem presude Okružnog suda za grad Beograd, Po. br. 4941/47 od 05.05.1948. godine, Veće je utvrdilo da se ulozi, koji se nalaze kod NB FNRJ na uložnim knjižicama, 60.550 dinara svojina Gligorija J. Jovanovića broj 55755, svojina Jelene J. Jovanovića i broj 40563 svojina Divne J. Jovanović, a koji su ulozi rešenjem Prvog sreskog suda za grad Beograd konf. br. 988/46 i 1061/46 preneti u svojinu države FNRJ kao konfiskovana imovina, izuzimaju iz konfiskovane imovine i predaju na slobodno raspolaganje Gligoriju, Jeleni i Divni kao vlasnicima.

Čitanjem izveštaja izvršnog Narodnog odbora grada Beograda, broj 2002 od 12.07.1948. godine, upućenog drugu Miroslavu Mihajloviću, Veće je utvrdilo da je na osnovu pravnosnažne i izvršne presude Okružnog suda za grad Beograd, Po. br. 4941/47 od 05.05.1948. godine, priznato pravo isključive svojine uloga koji se nalazi kod NB FNRJ i to po uložnim knjižicama broj 60.550 predstavlja svojinu Gligorija J. Jovanovića, broj 55755 svojinu Jelene J. Jovanovića, a broj 40563 svojinu Divne J. Jovanovića.

Čitanjem naloga Gradskog narodnog odbora grada Beograda, Izvršnog odbora pravnog odseka, broj 8091 od 14.10.1948 godine u Beogradu, upućenog Centralnom magacinu iz Beograda, Veće je utvrdilo da je u istom magacinu deponovan na čuvanje nož za sečenje kupona.

Čitanjem Potvrde Izvršnog odbora-Gradskog narodnog odbora grada Beograda Dos. 1643 od 03.07.1952. godine, Veće je utvrdilo da je pregledom zemljišnih knjiga ustanovljeno da je nepokretno imanje u ulici Miloša Velikog br. 43 u zk. ul. br. 1637 k.o. kao bivše vlasništvo Jovana Jovanovića iz Leskovca, preneto kao opštenarodna imovina na državu, za organe upravljanja određen treći reon Dn. 7005/47 od 18.09.1947. godine.

Čitanjem dopisa Javnog tužilaštva leskovačkog okruga K. br. 170/46 od 04.09.1946. godine upućenog Sreskom narodnom sudu trećeg reona, Veće je utvrdilo da je od strane Okružnog suda u Leskovcu presudom 1/46 od 15.07.1946. godine osuđena i Mirjana Jovanović. Jovan Jovanović umro je za vreme okupacije i oglašen je od strane GNO-a u Leskovcu br. 1207/46 kao narodni neprijatelj zbog privredne saradnje sa okupatorom preko njegovog tekstilnog preduzeća u Grdelici i mlina u Leskovcu. Imajući u vidu da pok. Jovan ima kuću u ulici Miloša Velikog

br. 43, to je sam svojim aktom K. br. 170/45 od 22.07.1946. godine, predložio sudu da u smislu čl. 28 Zakona o konfiskaciji i autentičnom tumačenju uz taj čl. izvrši konfiskaciju imovine u Beogradu, kao i konfiskaciju imovine osuđene Mirjane i Ljubice, koja se nalazi na izdržavanju kazne, a Mirjana živi u Beogradu. Kako je čl. 28 Zakona o konfiskaciji ukinut Zakonom o potvrdi i izmenama Zakona o konfiskaciji, a predviđeno je da se po ovakvim predmetima konfiskacija okonča do 1. oktobra 1946. godine to je Javno tužilaštvo zamolilo izvršenje konfiskacije i da se o tome obavesti tužilac.

Čitanjem dopisa Javnog tužilaštva leskovačkog okruga K. br. 170/46 od 22.07.1946. godine upućenog Sreskom narodnom sudu, Veće je utvrdilo da kako je od strane Okružnog suda u Leskovcu dostavljena presuda KZP. 1/46 od 15.07.1946. godine kojom su osuđeni i čija je imovina konfiskovana, među kojima su Ljubica i Mirjana Jovanović, kći Jovana Jovanovića, imajući u vidu kako je Jovan Jovanović umro u toku okupacije, a ima zajedničku imovinu sa ostalim osuđenima u koju imovinu ulazi tekstilna fabrika u Grdelici „Jovanović i Popović“, a samostalno ima kuću u Beogradu te je dostavljen izveštaj GNO u Leskovcu br. 1207/46 iz koga se vidi da je J. Jovanović umro za vreme okupacije kao narodni neprijatelj, usled čega je obavešten Sreski sud u Leskovcu i Sreski sud trećeg reona u Beogradu sa predlogom da se izvrši konfiskacija imovine pok. Jovana, jer je umro kao narodni neprijatelj pre nego što ga je stigla kazna.

Čitanjem odluke Izvršnog odbora Gradskog narodnog NRS br. 1207 od 13.07.1946. godine upućenog Javnom tužilaštvu u Leskovcu Veće je utvrdilo da je J. Jovanović suvlasnik firme „Jovanović i Popović“ oglašen krivim za saradnju sa okupatorom te su postojala mišljenja da se isti treba tretirati kao narodni neprijatelj, zbog čega se pristupilo konfiskaciji njegove imovine, a u prilog čega svedoči pomoć Nemaca sa kojima se opraštao kada je bio na operaciji u Beču, kada je i umro.

Čitanjem dopisa Javnog tužilaštva leskovačkog okruga K. br. 170/45 od 11.07.1946. godine upućenog gradskom narodnom odboru-Leskovac, Veće je utvrdilo da, pošto su članovi firme „Jovanović i Popović“ u Grdelici od strane Okružnog suda u Leskovcu osuđeni zbog privredne saradnje sa okupatorom na konfiskaciju celokupne imovine, a kako je za to vreme okupacije suvlasnik firme bio Jovan Jovanović kome se nije moglo suditi zato što je za vreme okupacije umro, potreba tužilaštva jeste da sazna da li je isti bio narodni neprijatelj kako bi mogao da da predlog Sreskog suda za konfiskaciju i njegovog dela imovine. Takođe su napomenuli da je žena Jovana Jovanovića-Ljubica osuđena na konfiskaciju lične imovine, rad i što je kao staralac produžila saradnju posle njegove smrti. Na osnovu čl. 28 Zakona o konf., konfiskovaće se imovina ratnih zločinaca i narodnih neprijatelja koji su u toku rata streljani, ubijani, poginuli ili pobešli. Po autentičnom tumačenju propisa isto važi za umrle pre nego što ih je stigla kazna da li je neko kao narodni neprijatelj umro to je nadležnost Narodnih odbora da odrede. Tužilaštvo je mišljenja da je pok. Jovan usled saradnje sa okupatorom postao narodni neprijatelj obzirom da je sud ostale vlasnike za iste krivice osudio i proglasio ih narodnim neprijateljima. Komisija za utvrđivanje ratnih zločina oglasila je pokojnog Jovana za narodnog neprijatelja koja odluka se nalazi u krivičnom spisu.

Čitanjem dopisa Sreskog suda trećeg reona grada Beograda od 22.10.1946. godine K. br. 680/46 upućenog Javnom tužilaštvu leskovačkog okruga Veće je utvrdilo da po predmetu konfiskacije imovine Jovanović Mirjane i Ljubice iste nemaju

nikakvu imovinu na teritoriji grada Beograda. Prema izveštaju zemljišno knjižnog odeljenja navedenog suda osuđene nemaju nepokretnosti. Sudska komisija je izlaskom na licu mesta u stan osuđene Ljubice u Brankovoj ulici br. 5 ustanovila da osuđena nema nikakve pokretnosti koje mogu doći u obzir kao predmet konfiskacije obzirom da osuđena stanuje sama. Napomenuto je da je navedeni sud od 08.08.1946. godine K. br. 680/46 preneo u svojinu države imanje u ulici Miloša Velikog br. 43 kao svojinu narodnog neprijatelja Jovana Jovanovića iz Leskovca.

Čitanjem dopisa Sreskog suda trećeg reona grada Beograda K br. 680/46 od 19.09.1946. godine upućenog Javnom tužilaštvu leskovačkog okruga, Veće je utvrdilo da navedeni sud nije mogao da dođe do podataka o imovini Ljubice i Mirjane Jovanović. Prema izveštaju zemljišno knjižnog odeljenja ovog suda imenovane nemaju nekretnine u Beogradu. Rešenjem navedenog suda od 08.08.1946. 680/46 kuća u ul. Miloša Velikog 43 prešla je u svojinu države.

Čitanjem Odluke o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača – FDJ, Državne komisije za zločinca Jovana L. Jovanovića – f. broj 1585, člana upravnog odbora fabrike vunениh tkanina Jovanović i Popović, Grdelica. Prema kvalifikaciji zločin se opisuje kao: saradnja i privredna pomoć okupatoru u njegovom ratnom naporu, preduzeće je izrađivalo za okupatora sve vrste vojničkih čoja, vojničkih konjskih ćebadi, šajaka, sukna, razne čoje za uniforme i građanska odela. U pojedinostima o zločinu, stoji da iako je okupator svojim zločinačkim napadom na zemlju izvršio niz zločina iako veliki broj oterao u zarobljeničke logore, nemilosrdno počeo da ubija nevine žene, starce i decu što nije smetalo članovima nadzornog i upravnog odbora fabrike da svoje preduzeće stave u službu okupatora. U ovim izdajnicima okupator je našao verne saradnike, jer su svojim radom u radnom sektoru pomagali okupatora u njegovom ratnom naporu, kome je bilo nužno da sva privredna sredstva u okupiranim oblastima stavi u službu nemačke vojne sile. U Srbiji je naišao na puno razumevanje i potporu od šake izdajnika, među kojima se nalaze i članovi upravnog i nadzornog odbora ove fabrike. Oni su svesno okupatora pomagali da bi pljačkajući srpski narod došli do sve veće zarade, iako su znali da svojim radom direktno pomažu okupatora u vođenju rata, kao i to da je novac primljen od okupatora opljačkan od srpskog naroda, te su izdajnici u svojoj nezajzljivoj želji za bogaćenjem razvili sve više posao, tako da se već 1942. godine u fabrici osetno povećala proizvodnja, a time i zarada. Vrednost prodate robe 1941. godine bila je 22.983.076 dinara, dok je u 1942. godini bila 30.964.323 dinara. Podvlačeći svoju privrednu saradnju sa okupatorom ovi izdajnici opravdavaju svoj zahtev za traženi kredit kod Narodne banke. Ovakvim svojim radom članovi upravnog i nadzornog odbora, među kojima je Jovan Jovanović, su počinili zločin protiv srpske nacionalne časti u cilju ličnog bogaćenja.

Veće je u dokaznom postupku saslušalo predlagača.

Čitanjem iskaza predlagača Jovanke Savinšek, Veće je utvrdilo daje unuka pok. Jovana Jovanovića po majci, fabrika koja je bila u suvlasništvu „Jovanovića i Popovića“ osnovana je 1890. godine o tome je dostavljen istorijat. Fabrika se bavila izradom tkanina, štofova, gajtana, sukna i sl., nije se bavila izradom odevnih predmeta. Za vreme Drugog svetskog rata fabrika se nalazila na granici između Bugarske i teritorije koja je bila pod okupacijom. Kada su došli Nemci su rekvirirali ono što je bilo zatečeno, vozila, proizvodne tkanine, vunu, nakon čega je roba dolazila u fabriku od strane Nemaca-okupatora dolazila je tkanina radi prerade

i pod upravom okupatora se sprovodila proizvodnja dok je bilo materijala, 1946. godine fabrika je radila sa smanjenim kapacitetom, umesto deset radila je osam sati dnevno, ukupno 462 radna dana za vremenski period od 4 godine, dakle, nije radila svakodnevno, nova fabrika je opremljena pre Drugog svetskog rata, a za vreme Drugog svetskog rata nije radila. Po njenim saznanjima iz fabrike se uzimalo sve ono što se u njoj nalazilo, to su činili ne samo Nemci, već i drugi pokreti kao što je pokret Draže Mihajlovića i partizanski pokret „Kukavički partizanski odred“ sa planine Kukavice. Saznanja koja ima, ima od svojih predaka majke, bake i tetke o tome šta se dešavalo za vreme bolesti njenog sada pok. dede, oni nisu ni odlazili u fabriku koja se nalazi u Grdelici, živeli su u Leskovcu, pa nisu imali neposredna saznanja o tome šta se dešavalo u fabrici. Za vreme rata fabrika je bila u suvlasništvu „Jovanovića i Popovića“, sa strane Jovanovića u vlasništvu njenog pok. dede Jovana i njegovog rođenog brata Nikole, a sa strane Popovića u suvlasništvu Borislava, Vojislava i kćerki Radojke i Ljubice iza pok. brata Popovića, to se vidi i iz krivične presude. Sudilo se i njenoj tetki koja je imala 18 godina nakon rata, kao i njenoj babi, majci je takođe suđeno, ona je po prvostepenoj presudi osuđena, presuda je bila ukinuta jer je u to vreme bila maloletna, sve je sprovedeno u cilju potpune konfiskacije celokupne imovine. Njen pokojni deda se školovao u Nemačkoj, gde je završio srednju i višu školu, bio inženjer tekstilne struke, učesnik balkanskih ratova, Prvog svetskog rata, teško ranjavan na Solunskom frontu, stigao je telegram da je preminuo, a ostao je živ iz kojih razloga je sagradio crkvu u Grdelici, sigurno nije saradivao sa Nemicima. Iz priloženih dokaza se može utvrditi istorijat nastanka manufakture za života njenog čukundede, pa i kasnije za vreme njenog pradede i kasnije dede, iz kojeg se može utvrditi koji su začeci nastanka tekstilne proizvodnje u Srbiji.

Odredbom člana 1 Zakona o rehabilitaciji („Službeni glasnik RS“ br. 33/06) propisano je da se rehabilituju lica koja su bez sudske ili administrativne odluke ili sudskom ili administrativnom odlukom lišena, iz političkih ili ideoloških razloga, života, slobode ili nekih drugih prava od 6. aprila 1941. godine, do dana stupanja na snagu tog zakona, a imali su prebivalište na teritoriji Republike Srbije.

U konkretnom slučaju, pokojni Jovan Jovanović bivši iz Beograda imao je prebivalište na teritoriji Republike Srbije na dan 09.12.1943. godine kada je preminuo. Odlukom Izvršnog odbora Gradskog narodnog NRS br. 1207 od 13.07.1946. godine, Jovan Jovanović, suvlasnik firme „Jovanović i Popović“ oglašen je krivim za privrednu saradnju sa okupatorom 3 godine nakon smrti, usled čega je tretiran kao narodni neprijatelj, zbog čega se pristupilo konfiskaciji njegove imovine, a na isti način se postupalo i sa njegovom suprugom Ljubicom Jovanović, koja je presudom Okružnog narodnog suda Kzp. br. 1/46 od 27.05.1946. godine, kao staralac mase narodnog neprijatelja pok. Jove Jovanovića, bivšeg iz Leskovca, osuđena na dve godine lišenja slobode sa prinudnim radom, kao glavnom kaznom koja se kazna računa od dana lišenja slobode, zatim konfiskacijom celokupne imovine uz ograničenje iz čl. 6 Zakona o konfiskaciji i gubitkom političkih i građanskih prava sem roditeljskih prava i prava na socijalno osiguranje na četiri godine, koja joj se računa od dana izdržane ili oproštene kazne.

Postupak rehabilitacije određen Zakonom o rehabilitaciji odnosi se samo na one akte represije i nasilja učinjena iz političkih ili ideoloških razloga, koji su za posledicu imali lišenje života, slobode ili nekog drugog građanskog prava.

Po oceni Veća, Odluka Izvršnog odbora Gradskog narodnog odbora NRS br. 1207 od 13.07.1946. godine, doneta je bez valjanih dokaza na osnovu kojih bi se moglo zaključiti o odgovornosti lica čija se rehabilitacija traži, a u odluci se navodi da je J. Jovanović kao suvlasnik firme „Jovanović i Popović“, oglašen krivim za privrednu saradnju sa okupatorom, da su postojala mišljenja da se isti treba tretirati kao narodni neprijatelj, zbog pomoći Nemcima sa kojima se opraštao kada je bio na operaciji u Beču, kada je i umro, zbog čega se pristupilo konfiskaciji njegove imovine po čl. 28 Zakona o konfiskaciji. Polazeći od utvrđenog činjeničnog stanja, iz izvedenih dokaza tokom postupka, Veće je zaključilo da oglašavanje krivim Jovana Jovanovića za saradnju sa okupatorom tri godine nakon njegove smrti od 09.12.1943. godine, jeste odluka doneta iz isključivo političkih i ideoloških razloga, a na štetu osuđenog lica, posle njegove smrti, u cilju ekonomskog razvlašćivanja. Veće je posebno imalo u vidu Odluku o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača državne Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača F. 1585, iz koje je utvrdilo da je celokupan spis Državne komisije upućen sudu Srpske nacionalne časti u Leskovcu, da do zaključenja rasprave sudu nije dostavljena bilo kakva odluka suda Srpske nacionalne časti iz koje bi se mogla nesumnjivo utvrditi bilo kakva krivica koja je stavljena na teret sada pok. Jovanović Jovanu. Naime, pok. Jovanu Jovanoviću ni jedan od redovnih sudova u tadašnjoj FNRJ nije sudio za bilo koje krivično ili drugo kažnjivo delo, niti je oglašen krivim za krivično ili drugo kažnjivo delo. Činjenica da je Jovan Jovanović preminuo tokom 1943. godine dovodi do zaključka Veća da se prema preminulom licu i nije mogao voditi krivični ili neki drugi postupak, koji bi na kraju rezultirao izricanjem sporedne kazne konfiskacija imovine. Veće je prilikom odlučivanja cenilo da Jovanović Ljubica, supruga pok. Jovanović Jovana, nije bila suvlasnik ili vlasnik imovine koja je konfiskovana, već je tretirana od novih vlasti kao staralac te imovine, a za to nije doneto bilo kakvo rešenje državnog organa ni rešenje o državnom sekvestru. Iz utvrđenog činjeničnog stanja proizilazi da je krivični postupak vođen protiv Jovanović Ljubice koja nije bila vlasnik nepokretnosti koje su konfiskovane Jovanović Jovanu, posle njegove smrti, da prema Jovanu Jovanoviću zbog činjenice da je preminuo tokom 1943. godine, nije vođen bilo kakav krivični ili drugi postupak, te da nisu postojali bilo kakvi zakonski osnovi za konfiskaciju imovine. Po nalaženju Veća, mera konfiskacije je izrečena isključivo radi ekonomskog razvlašćivanja porodice Jovanović, koja je bila pripadnik srpske buržoazije, što ukazuje da je progon porodice Jovanović vršen isključivo iz ideoloških i političkih razloga.

S obzirom na napred navedeno, Veće je uvažilo zahtev za rehabilitaciju kao osnovan, na osnovu čl. 1, čl. Z i čl. 5 Zakona o rehabilitaciji, pa je utvrdio da je Odluka Gradskog narodnog odbora u Leskovcu br. 1207/46, ništava od trenutka njenog donošenja, kao i sve njene pravne posledice, a rehabilitovano lice Jovan Jovanović, se smatra neosuđivanim licem, zbog čega je odlučeno kao u izreci rešenja.

NAPOMENA:

Protiv ovog rešenja nije dozvoljena žalba.

REŠENJE O REHABILITACIJI LJUBICE JOVANOVIĆ^{* 14}

OKRUŽNI SUD U BEOGRADU, u veću sastavljenom od sudija Gordane Komnenić, predsednika veća, Dragana Mirkovića i Mirjane Riđički, članova veća, u predmetu predlagača Jovanke Savinšek iz Beograda, ulica Krušedolska broj 7, po zahtevu za rehabilitaciju pokojne Ljubice Jovanović bivše iz Beograda, u javnom postupku, doneo je dana 18.1.2008. godine, sledeće

REŠENJE

USVAJA SE zahtev za rehabilitaciju i UTVRĐUJE da je presuda Okružnog suda u Leskovcu Kzp. 1/46 od 27. maja 1946. godine ništava u delu koji se odnosi na Ljubicu Jovanović od trenutka njenog donošenja i da su ništave sve njene pravne posledice uključujući i kaznu konfiskacije imovine.

Pokojna Ljubica Jovanović bivša iz Beograda, koja je rođena 2.8.1899. godine u Leskovcu od oca Živka Stoilkovića i majke Paraskeve, umrla u Beogradu, dana 20.2.1985. godine, smatra se neosuđivanom.

Obrazloženje

Zahtevom od 25.4.2006. godine, Jovanka Savinšek iz Beograda, tražila je da sud rehabilituje njenu pokojnu baku Ljubicu Jovanoviću bivšu iz Beograda tako što će utvrditi da je presuda Okružnog suda u Leskovcu Kzp. 1/46 od 27. maja 1946. godine ništava u delu koji se odnosi na Ljubicu Jovanović od trenutka njenog donošenja i da su ništave sve njene pravne posledice uključujući i kaznu konfiskacije celokupne imovine. U zahtevu je navela da je pokojna Ljubica Jovanović bila supruga pokojnog Jovana Jovanovića, industrijalca iz Leskovca, i majka četvoro dece a da je navedenom presudom osuđena na dve godine lišenja slobode sa prinudnim radom, kao glavnom kaznom, konfiskacijom celokupne imovine i gubitkom političkih i građanskih prava (osim roditeljskog prava i prava socijalno osiguranje) u trajanju od četiri godine, kao sporednim kaznama koji su izvršene a sve to isključivo u cilju oduzimanja imovine velike vrednosti. Pokojna Ljubica nije bila akcionar fabrike štofova i gajtana „Jovanović i Popović“ iz Grdelice, ali je optužena i osuđena kao pomoćni staratelj imovinske mase svog pokojnog muža, zbog čega je i izdržala sve izrečene sankcije za dela koja ne samo da nije učinila već ga i objektivno nije mogla učiniti jer kao žena, u to vreme nije imala niti mogla imati bilo kakav uticaj na poslovanje fabrike. Pošto je suprug pokojne Ljubice preminuo 1943. godine za vreme okupacije, nova komunistička vlast je nju osuđila u cilju otimanja imovine velike vrednosti, jer je bila staralac te imovine pošto su u vreme njegove smrti svo četvoro dece bili maloletni.

U dokaznom postupku je ovaj sud je pročitao presudu Okružnog narodnog suda u Leskovcu Kzp 1/46 od 27. maja 1946. godine, starateljsko pismo – dekret sredskog suda u Leskovcu od 12.2.1944. godine pod brojem F 13/44, izvod iz matične knjige umrlih Opštine Savski Venac pod tekućim brojem 00958 za godinu 1985, izvod iz matične knjige venčanih Opštine Vračar pod tekućim brojem 1081 za godinu 1972, optužnicu javnog tužioca okruga Leskovačkog K. br. 170/45 od 31.12.1945. godine, kopije delova dokumenta iz istorijskog osniva Leskovca „Fabrika

* Tekst rešenja u izvornom obliku preslovljen je u latinično pismo, bez redakcijskih i lektorskih intervencija.

vunених тканина, гajtана, плевта Јовановић и Поповић, Grdelica – Leskovac“ и „Živko Smiljković“ и „Automatski mlinovi“ Živka Stoljkovića – Leskovac – Kumano-vo“; као и комплетан здружени спис предмета Окружног суда у Leskovcu Kzp 1/46.

Ocenom izvedenim dokaza i to tako svakog dokaza pojedinačno tako i svih izvedenih dokaza zajedno, u smislu odredbe čl. 8 ZPP u vezi odredbe čl. 30 st. 2 ZVP, Okružni sud je našao da je zahtev za rehabilitaciju pokojne Ljubice Jovanović, bivše iz Beograda, osnovan.

Iz pročitanih dokaza sledi da je Sredski sud u Leskovcu kao starateljski sud starateljskim pismom – dekretom 13/44 od 12.2.1944. godine, u starateljskoj stvari iza pokojnog Jovana Jovanovića, bivšeg iz Leskovca, postavio Nikolu Jovanoviću industrijalca iz Leskovca za glavnog staratelja – štitnika maloletne dece pok. Jovana a za konačnog staratelja postavio Ljubicu udovicu pokojnog Jovana Jovanovića iz Leskovca, tako što su staratelji obavezani da se staraju i o imovini maloletnika kao svaki dobar domaćin, s tim da za svaku štetu koja bi proizlašla usled njihovog nemarljivog i nesavesnog vršenja dužnosti odgovaraju po zakonu.

Presudom Okružnog суда као кривичног суда првог степена Kzp. 1/46 од 27.5.1946. године окривљена удова Лјубица Јовановић, рођена од оца Живка и мајке Параскеве стара 46 година, мајка четворо деце, рођена у Leskovcu, а живи у Београду, оглашена је кривом што је заједно са окривљеним Бориславом Поповићем и Мирјаном Јовановић одржавала присне и пријатељске односе са Немачким официри-ма и командантима тако што је приређивала гозбе у Leskovcu у својој кући гостила немачког зондер фирера који је становао у њеној кући и што је са истим често остала насамо и била у интимним односима са њим, што се она са осталим члановима породице сликала са истим, што се са истим шетала у фијакеру до Grdelice, што је од истог захтевала да купује јаја, kokošja и друга намirnica и друга намirnica од народа по максимираним ценама и то све спремала за гозбе што је својим малoletним ћerkama допуштала да буду у друштву и присним односима са немачким зондерфирером Varonjinom. Далје, окривљена Лјубица Јовановић оглашена је кривом и што је оптужила немачком зондерфиреру Varonjinu с ким је одржавала присне интимне везе, свог слугу Војислава Стоилjkовића из Брзе те га је он, убацио у друге раднике и спровео за Борски рудник на принудни рад где је остао 20 дана а потом је из рудника побегao и отишао у NVO, јер је Лјубица то учинила како би Војислава уклонила да јој не смета у интимним односима са Veronjinom чиме је помогла да се изврши терор и присилно одвођење на присилан рад нашег становишта. Заједно са окривљеним Бориславом Поповићем, Војиславом Поповић, Николом Јовановићем, Јованом Милenkовићем, Radulkom Rafajlović, Natalijom Milenković и Лјубицом Marković, Лјубица Јовановић је оглашена кривом што је преко свог предузећа „Јовановић и Поповић“ у Grdelici за време окупације помогла у већем обиму наоружане bande организације Драже Мihaljовића и дала им штофа и другог материјала у износу од 38.000,00 динара а по налозима који су имали од Драже Мihaljовића „Čičа“.

Javnom tužiocu okruga Leskovačkog u Leskovcu, окривљена Лјубица Јовановић је дана 9. јула 1945. године дала изјаву из које sledи да су за време окупације била реkvirirana два оделjenja њихове зграде у улици Краља Петра број 20 на првом spratu у Leskovcu, па је у том делу куће био немачки официр Vajcner капетан који је радио у крајскомандактури. Одмах по капитулацији земље тај немачки официр је дошао у њихову кућу и ту остао 18 месеци, знао је српски језик и понашао се пријатељски према Србима тако што је многе спаšavao из притвора. Из Leskovca је отишао

za Prokuplje i tamo činio velike usluge partizanima. Posle odlaska Vajcnera u kuću se uselio Voronjir – Zonder firer tumač koji je ostao u kući skoro dve godine do bombardovanja grada Leskovca. Za ovo vreme, s vremena na vreme useljavali su se i druge Nemci koji su koristi drugu sobu, ali po nekoliko dana pa su odlazili. Nemci su se u njihovoj kući hranili a o velikim pravoslavnim praznicima Voronjin je sedeo za stalom porodicom Jovanović i ručao sa njima jer je on bio pravoslavne vere. Dok su ovi Nemci stanovali u kuća Jovanovića, bili u dobrim odnosima sa porodicom „jer drugačije nije ni moglo biti, te ni u kom slučaju nismo dolazili u sukob“. Ni sa jednim nemačkim oficirima pa ni sa Voronjinom, Ljubica nije živela u nedozvoljenim odnosima, niti su sa njim u takvim odnosima bile njene kćeri. Za to vreme porodica Jovanović nikoga nije optuživala bilo posredno bilo neposredno pa je zato neistina da je tužilja optužila Vojislava Stoiljkovića iz sela Brze koji je bio njihov sluga i koji se rđavo ponašao prema njima. Ljubica se sećala jednog jutra kada je taj sluga bio pozvan iz predstojništva i upućen u Borski rudnik, tako što je otišao a uopšte nije javio već je docnije pisao iz Borskog rudnika i tražio da mu Ljubica pošalje 5.000,00 dinara od iznosa od 7.000,00 dinara koji je ostavio u kući na čuvanju, pa je Ljubica taj novac Vojinu poslala. Za vreme okupacije niti Ljubica niti njen muž nisu koristili bilo kakve privilegije od Nemaca za fabriku pa se zbog toga Ljubica nije osećala na bilo koji način krivom da je održavala prisne i prijateljske odnose sa pripadnicima okupatorske vojske i vlasti.

Na osnovu napred iznetog, jasno sledi da je pokojna Ljubica Jovanović oglašena krivom i osuđena presudom Okružnog suda u Leskovcu Kzp-1/46 od 27.5.1946. godine, upravo sa razloga što je bila pomoćni staratelj svojoj maloletnoj deci, naslednicima pokojnog Jovana Jovanovića koji je bio suvlasnik fabrike, štofova i gajtana „Jovanović i Popović“ iz Grdelice, isključivo u cilju konfiskacije fabrike. To što je njeno ne suprostavljanje nametnutom načinu života pod istom krovom sa pripadnicima okupatorskog režima tumačeno kao „održavanje prisnih i prijateljskih odnosa sa nemačkim oficirima i komandatima“ je nepravda kojoj nije mogla da se suprostavi. Javnom tužiocu koji ju je ispitivao, rekla je istinu, ali to kako je zaista živela porodica Jovanović i pod kojim okolnostima su dovedeni u situaciji da pripadnici okupatorskog režima borave u njihovoj kući, tada uopšte nije ni bilo važno. Bilo je neophodno optužiti Ljubicu Jovanović kao i druga lica koja su polagala svojinska prava na fabriku tekstila da bi odluka o konfiskaciji fabrike mogla da ima opravdanje. Ono što je napisano u presudi Okružnog narodnog suda u Leskovcu Kzp. 1/46 od 27.5.1946. godine održava sliku surovog vremena obračuna sa ljudima čiji je jedini greh bio u tome što su imali fabrike i imovinu koja je novoj vlasti bila neophodna da bi je iskoristili za postizanje sopstvenih političkih ciljeva. Zato je pokojna Ljubica Jovanović morala da bude osuđena i ako nije bilo njene krivice jer je jasno da kao žena i majka četvoro dece nije mogla imati bilo kakvog uticaja na poslovanje fabrike, a još manje je mogla da odlučuje o tome da li će stanovati u kući koju je, u jednom delu, rekvizicijom koristio okupator. Zbog toga je presuda o osudi i krivici pokojne Ljubice Jovanović, ništava od trenutka njenog donošenja i ništave su sve njene pravne posledice uključujući i kaznu konfiskacije imovine, a pokojna Ljubica Jovanović, smatra se neosuđivanom.

Na osnovu napred iznetog, odluka kao u izreci ovog rešenja doneta je primenom odredbe čl. 5 st. 1 i 2 Zakona o rehabilitaciji.

Za tačnost opravka tvrdi: OK

TITOVA POLITIČKA BIOGRAFIJA*

Pero Simić, *Tito fenomen 20. veka*, Službeni glasnik, Treće dopunjeno izdanje, Beograd, 2012, 419 str.

1. – Novinar i publicista Pero Simić više od tri decenije istražuje biografiju

* Rukopis Pere Simića „Tito fenomen XX veka“, čitao sam u svojstvu recenzenta i urednika Službenog glasnika. Većinu mojih recenzentsko-uredničkih primedbi Simić je prihvatio i u uvodnoj napomeni se zahvalio. Odlukom direktora Službenog glasnika, Slobodana Gavrilovića, u impresumu tri izdanja ove knjige nisam pomenut ni kao urednik ni kao recenzent knjige. U ovde objavljenom tekstu izvršene su neophodne modifikacije u skladu s okolnošću da je rukopis u međuvremenu štampan kao knjiga.

Josipa Broza Tita i najkontroverznije događaje iz istorije bivše Jugoslavije. Rezultate tih istraživanja objavio je u desetak knjiga koje su izazvale veliko interesovanje izdavača i čitalaca: *Kada Tito*, *Kako Tito*, *Zašto Tito* (1989), *Tito agent Kominterne* (1990), *U krvavom krugu – Tito i raspad Jugoslavije* (1993, drugo izdanje pod naslovom *Slom Titovog carstva* 1999), *Tito, tajna veka* (2009), *Titov dnevnik* (2009) *Tito, strogo poverljivo – arhivski dokumenti*, koautor sa Zvonimirom Despotom (2010). Na osnovu ovih knjiga Simić se među istoričarima i publicistima smatra jednim od najboljih poznavalaca Titove ličnosti i dela u svetu.

Sada je pripremio rukopis nove knjige pod naslovom *Tito, fenomen 20. veka*. Reč je o njegovom ambicioznom pokušaju da, predstavljajući biografiju Josipa Broza Tita, višedecenijskog nekrunisanog vladara socijalističke Jugoslavije, progovori i o istoriji KPJ, jugoslovenske socijalističke federacije, kao i o međunacionalnim i političkim odnosima u toj zajednici.

Autor polazi od činjenice da danas „tridesetak godina posle njegove smrti i dve decenije posle sloma bivše Jugoslavije, Tito na njenim razvalinama doživljava svojevrstu reinkarnaciju. Njegovo ime se sve češće izgovara, Titov lik svakodnevno vaskrsava na hiljadama znački i medaljona, zastava i grbova, na majicama i časovnicima, na bocama vina i žestokih pića, na tetoviranim ljudskim telima. Njegovu slavu obnavljaju desetine kafića i restorana, klubova i udruženja, u svim državama bivše Jugoslavije, a njegove nekad odbačene i prezrene biste i spomenici uveliko se vraćaju na svoja postolja; ulice mnogih gradova opet postaju Titove... Među njegovim sve brojnijim obožavaocima sve je više i onih koji nisu bili ni rođeni dok je on upravljao svojom ideološkom tvorevinom, socijalističkom Jugoslavijom. Samo 2007.

godine Titov grob u 'Kući cveća' posetilo je 138.000 ljudi iz svih država nekadašnje Jugoslavije i najrazličitijih delova sveta. Na Fejsbuku, najpoznatijoj internet stranici u svetu, godinama je registrovano oko 500 grupa Titovih fanova, više nego što ih imaju svi bivši i sadašnji lideri svih naroda i država bivše Jugoslavije. Rуска spisateljica Nadežda Mandeljštam znala je nekad reći, misleći na Staljina, da su diktatori obično besmrtni do kraja života, a Tito posle smrti postaje još besmrtniji" (str. 6–7).

Na drugoj strani, Simić upozorava da uprkos izuzetnoj popularnosti i brojnim knjigama koje su napisane o njemu, Titova biografija još uvek ima puno nejasnih, protivrečnih i senovitih mesta. O Titu je za njegovog života na pedesetak svetskih jezika napisano oko hiljadu knjiga, ali ni u jednoj od njih nije činjenično utvrđeno ko ga je, kada i gde primio u partiju kojom je doživotno vladao. Niti kada je i kako Kominterna postavila generalnog sekretara Komunističke partije Jugoslavije, na čijem je čelu ostao četrdeset godina. A još manje kako su u Moskvi, dok se on borio za dolazak na čelo KPJ, stradali svi vođeci jugoslovenski komunisti (str. 5–6).

Nastojeći da objasni ovaj svojevrsni fenomen – mit jednog čoveka koji je spajao nespojivo i doživeo nepodeljene simpatije celog sveta – Pero Simić je pripremio rukopis kojim nastoji da objasni zašto je i kako Tito postao svojevrsni fenomen XX veka. Razlog da Simić napiše novu knjigu o Titu vezan je za činjenicu da su mu postali dostupni relevantni dokumenti iz do sada nepoznatih arhiva u Sovjetskom Savezu i Jugoslaviji, a koji bacaju novu svetlost na važne „skrivenne“ i „nepoznate“ godine iz biografije Josipa Broza. Reč je, pre svega o: (1) Centralnom arhivu Centralnog komiteta Komunističke partije Sovjetskog Saveza, u kome se od njegovog osnivanja 1919,

čuva arhiva Kominterne (dostupan Simiću od maja 1990); (2) Arhiv Federalne službe bezbednosti Ruske Federacije (dostupan Simiću od jeseni 1991); i (3) Ruski državni arhiv socijalno-političke istorije (RGASPI), dostupan od leta 2008. i (4) Titov lični arhiv, dostupan od 2008.

Koristeći ovu bogatu arhivsku građu Simić je napisao jednu od najkompletnijih političkih biografija Josipa Broza. On je veoma široko koncipirao svoju knjigu koja se sastoji od uvoda (prologa) i dva obimna dela. U prologu (str. 3–10) on ukazuje na svojevrsni mit o Titu koji postoji i tri decenije posle njegove smrti, o čoveku koji je spajao nespojivo i zadio simpatije čitavog sveta i brojnih generacija, rođenih u decenijama posle njegove smrti.

Prvi deo (str. 11–196) obuhvata period od Titovog rođenja 1892. do kraja 1944. U njemu se u šesnaest poglavlja obrađuju bitne, najčešće sporne deonice u biografiji i političkoj karijeri Josipa Broza. Svako poglavlje nosi zanimljiv provokativan naslov koji čitaoca uvodi u relevantne događaje i koji se čitaju kao uzbudljiv roman: Identitet, Traženje sebe, Ropstvo draže od slobode, Našao je sebe: „Ja neću napustiti politiku dok je meni na ramenima glava“, Davanje „podataka“ o partijskim drugovima, Odbrana Staljinovih procesa, Borba za partijsku krunu, Ukoliko su potrebni podaci o nekome koga ovdje nisam spomenuo, molim da mi se to napomene, Ispunjavanje uslova, Bitka sa najopasnijim suparnikom (Petkom Miletićem), Mala svadba u Zagrebu, Forsiranje Jugoslavije – ubistvo Mustafe Golubića, Novi režim bez kvoruma – pripreme za Jajce, Od Srbije zavisi „naš konačni uspjeh“, Predstava na Kolarčevom univerzitetu. Ovaj deo sadrži i preko pedeset stranica dokumenata i fotografija ličnosti koje se pominju u tekstu.

Drugi deo (str. 197–374) obuhvata period od 1945. do Titove smrti 1980. godine i sadrži devetnaest poglavlja: Seljaci ćute, a gradsko stanovništvo i omladina su „protiv nas“, Izbegavanja prve domaće i međunarodne obaveze, Lapsus Edvarda Kardelja, Može li voda teći uzvodno, Sluđivanje podanika, Prelazak preko velike bare, Šta se može samoupravljanjem, Jugoslavija spolja jača, a iznutra slabi, Strah od gubljenja političkog monopola, Završetak borbe za Titovog naslednika, Sudovi ne treba da se drže zakona kao pijan plota, već da gledaju na naš socijalistički razvitak, Jurišanje u daleku prošlost, Zbog javne diskusije dve godine zatvora, a „na privremenom radu u inostranstvu“ 65% ratnog sastava JNA, Zapad kaže da je Jugoslavija najrovitija država na Balkanu, Amerikancima i Sovjetima treba reći da sve znamo, iako ne znamo, Izgubljen smisao za realnost, Projektovanje sebe u očima drugih, Čim je veća gužva, bolje se osjećam, Poslednji dani.

Na kraju je kratak epilog, trideset strana foto-dokumentacije i indeks imena. Nazivi poglavlja rečito govore o ambiciji autora da svestrano i na popularan način obradi političku biografiju, ličnost i delo Josipa Broza i da, pri tome, zauzme jasne i dokumentovane stavove o najspornijim pitanjima.

2. – Na osnovu dokumenata i arhivske građe, Simić se trudio da pojasnije manje poznate i sporne momente u Titovoj biografiji. On je prikazao kako je sistematski građen i deifikovan kult Josipa Broza Tita. Sve do 1949. godine jačanje Titovog autoriteta karakterisalo je beskonfliktno sapostojanje sa Staljinovom harizmom. Do sukoba sa Informbirom i SSSR-om 1948, Titov ideološki autoritet bio je u senci autoriteta neprikosnovenog vođe svetskog proletarijata – Staljina. U senci njegove harizme, Tito je uživao ugled antifašističkog narodnog

vođe oslobodilačke vojske. Kult Tita je u ovo vreme stvaran delom i kao imitacija Staljinovog kulta. Tek će posle sukoba 1948. godine Titov kult aktivno biti korišćen za simbole otpora i borbe za samostalnost Jugoslavije. Posle raskida sa Sovjetskim Savezom, Titov kult je dobio nove dimenzije i forme. Tito je veličan kao najveći antistaljinista, koji je raskinuo sa Staljinom u pravom trenutku i najviše doprineo rušenju Staljinovog kulta u međunarodnom komunističkom pokretu.

Autor je nastojao da osvetli uslove i konkretno-istorijski kontekst u kome je bilo moguće da vođa jugoslovenskih komunista postane jedini komunistički diktator koji je uspeo da dosegne pravni položaj ustavnog monarha. Od bravara je napravljen doktor nauka i počasni akademik, od čoveka bez ikakve vojne spreme genijalni vojni strateg, od osobe čiji je glavni cilj tokom duge vladavine bilo očuvanje lične vlasti, stvoren je genijalni pojedinac. Time je izgrađen izopačen sistem vrednosti u kome je komunistička partija bila glavni procenivač svih kolektivnih i pojedinačnih postignuća. Samo u takvom sistemu Broz je mogao da postane doktor nauka, višestruki počasni doktor, i mnogostruki počasni član akademija nauka, „najveći sin naših naroda“.

Brojne su vrline ovog rukopisa zbog kojih će Simićevu knjigu čitati sa velikim zanimanjem kako Titovi obožavatelji tako i njegovi oštri kritičari. I jedina i drugima knjiga će omogućiti da Tita počnu doživljavati više na osnovu činjenica, a manje na osnovu emocija i mitskih predstava.

Prihvativši se da osvetli složene probleme Titove uloge u istoriji KPJ i Jugoslavije, na osnovu relevantnih dokumenata, Simić je široko postavio predmet svog istraživanja. Njegovo istraživanje ovih složenih i kontroverznih pitanja

se odvijalo na dva nivoa: novinarskom i publicističko-istraživačkom. Osnovni metodološki postupak primenjen u ovom radu je analitičko-sintetički. Složenost predmeta istraživanja zahtevala je da se pojedinačnim metodskim postupcima izolovano dođe do konkretnih spoznaja tamnih i nepoznatih segmenata Titove biografije, političke uloge i značaja. Zahvaljujući tome on je uspeo da savremenom čitaocu približi složenu ličnost Josipa Broza koji je „spajao nepojivo“. Bio je vernik i nevernik, i austrofil i slovenofil, i rusofil i anglofil, i loklani nacionalista i konjuktorni jugoslovenski unionista, i zadrtni staljinista i prvi i jedini komunistički vladar koji se razišao od Staljina. Bio je sve što mu je u datom trenutku odgovaralo, ali je to činio tako vešto da su mnogi njegovi savremenici verovali da je oduvek bio ono što je trenutno propovedao.

Decenijama su mu se divili i oni koji o Jugoslaviji ništa nisu znali. Jedini je komunistički koji je uspeo da očara i vodećeg svetskog antikomunistu, engleskog premijera Vinstona Čerčila, koji ga je biranim rečima preporučivao i sovjetskom diktatoru Staljinu, pod čijim je šinjelom Tito stvoren.

3. – Na četiri stotine stranica rukopisa autor je ponudio obilje raznovrsnih činjenica, utemeljenih na zavidnom broju istorijskih podataka i razvijenoj naučnoj aparaturi i dokumentacionoj građi, što je sve dokaz nesumnjivog dugogodišnjeg autorovog truda. Očigledno je da je on učinio veliki napor da prikupe do sada nepoznatu građu iz različitih arhiva i izvora. Posebno je zanimljiva građa koju je koristio iz: Centralnog arhiva Centralnog komiteta Komunističke partije Sovjetskog Saveza, kasnije preimenovan u Ruski državni arhiv socijalno-političke istorije (RGASPI) u kome se od dolaska ruskih boljševika na vlast čuva arhivska građa Kominterne, Titovog

strogo poverljivog dosijea i dosijea drugih vođa KPJ u RGASPI-ju. Ovi dokumenti su se donedavno čuvali u jednom od najzatvorenijih arhiva u svetu, bivšem Staljinovom, sadašnjem Predsedničkom arhivu u Moskvi. Najzad, tu je i građa Arhiva Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, Arhiva Jugoslavije, Arhiva J. B. Tita, Diplomatskog arhiva u Beogradu, Vojnog arhiva u Beogradu, Arhiva Srbije i Istorijskog arhiva Beograda.

Zahvaljujući tome, posebna vrednost rukopisa su brojni dokumenti koji se prvi put pojavljuju. Čitaocima ove knjige autor predočava više od petsto novih činjenica iz svih perioda Titovog života, kojih nije bilo u ranijim izdanjima njegovih knjiga o Titu. Posebno mesto među njima pripada onima iz 1979/1980, poslednje godine Titove vladavine, koje su zbog uobičajene istorijske distance od trideset godina, postale dostupne tek početkom 2010, a bez njih se ne može staviti tačka na Titovu biografiju. Autor s pravom ističe da je ta „veoma bogata arhivska građa, koja se čuva u Titovom ličnom arhivu u Beogradu, značajna ne samo zato što na verodostojan način zaokružuje njegov životopis, već i zbog toga što ona, po svom karakteru, predstavlja Titov svojevrsni dokumentarni testament“. Pored toga javnosti se predočavaju i podaci o najvećoj misteriji Titovog života – likvidacijama svih njegovih konkurenata za šefa Komunističke partije Jugoslavije, koji su uoči Drugog svetskog rata streljani u Moskvi. Najzad, u ovom izdanju objavljuju se i najvažniji delovi Titovog tajnog dnevnika, pisanog krajem 1950. i početkom 1951, neposredno posle njegovog razlaza sa sovjetskim vođom, Josifom Visarionovičem Staljinom.

Autor je solidno dokumentovao svoju tezu da je Tito 1948. napravio najveći iskorak u svom životu sukobeći se sa Staljinom, jer je pripadao tom ideološkom

svetu i jer je izašao iz tog okvira, te da je to bio početak humanizovanja Jugoslavije. Međutim, on pokazuje da Tito nije voljno otišao od Staljina, jer je početna inicijativa bila Staljinova, a problem je nastao kada je Tito svojevolejno poslao dve divizije u Albaniju, i kad je shvatio da to može da ga ugrozi. Pri tome, ostalo je otvoreno pitanje koliko je Tito kasnije iskoristio potencijale destaljinizacije u jugoslovenskom sistemu, i da li je to u stvari bila jedna samo kozmetička i re-torička destaljinizacija, jer je po osnovnim parametrima Jugoslavija ostala neka vrsta neostaljinističke zemlje.

Simić je ubedljivo pokazao da je Tito bio izvanredan tehnolog vlasti i da se pokazao veoma vispren i uspešan u spoljnoj politici. Kada se odvojio od Staljina, Tita su Ameirikanci jedva dočekali. Oni su imali interesa da ga nagrade i da nagrade Jugoslaviju. Samo posle tri godine od sklapanja aranžmana sa SAD, u Jugoslaviju je ušlo oko pet stotina aviona, odnosno oko 102 milijarde dolara, plus ogromna finansijsko-ekonomska pomoć. Tito je prihvatio obavezu da sa trupama Grčke i Turske, oružane snage Jugoslavije predstavljaju strateške snage SAD i NATO-a za zaštitu Sredozemlja. Zanimljivo je da je on uspeo da izlobira podršku SAD, ali da pri tome ne bude samo podanik, kao kod Staljina. Tu, relativno autonomnu poziciju, kasnije je iskoristio za formiranje Pokreta nesvrstanih. Stoga Simić zaključuje da je Tito zadovoljio svoje velike ambicije na planu spoljne politike. Ali, cena je bila preskupa jer je saradnicima previše prepustao poslove unutar Jugoslavije, tako da je vremenom zapao u kontradikciju sa samim sobom. Najzad, on nije dozvolio da se formiraju demokratske institucije koje će imati kapaciteta da se nose sa svojim nadležnostima.

Posebno su zanimljive stranice rukopisa na kojima se prikazuju mehanizmi Titove vladavine. Kao real-političar

on je sklanjao one koji su mislili svojom glavom, i to je suština priče tog vremena. Posle 1972. kod Tita se više nije išlo na razgovor, već na referisanje. To je po Simiću, visoka cena koju je Tito platio, ali je još više platila Jugoslavija, jer se samo slušalo, ništa se nije promišljalo.

Najzad, pomenimio da ima više delova rukopisa i zanimljivih ličnosti, a koji su čak uspešnije obrađeni i živopisnije opisani od osnovnog predmeta istraživanja (npr. Goli otok, progon Dragoljuba Jovanovića, brojne žrtave rata i sl.). Iz tih razloga knjiga je važno svedočanstvo o prelomnim događajima i značajnim ličnostima iz vremena Titove vladavine.

4. – Ovom radu se mogu uputiti i ozbiljne primedbe. Simićeva analiza pati od nekonzistentnosti koja se ogleda u odnosu između novinarskog i istraživačkog pristupa i metoda. Njegova analiza je više deskriptivna a manje analitička i kauzalno-eksplikativna. Pišući redove ove knjige, autor nastupa i koraka paralelnim putevima – novinarskim i naučnoistraživačkim. Pozitivna strana ovakvog pristupa je što se naučnoistraživačkim nastojanjima daje neophodna svežina i konciznost novinarskog izražavanja. Sa druge strane, takav autorski pristup je hod po ivici brijača. Jer je gotovo nemoguće bilo izbeći da novinar Simić nadigra u sebi istraživača Simića i jednoj široko argumentovanoj tezi, umesto naučno utemeljenog zaključka, da profanu novinarsku završnicu.

Kada se posmatra celina, uočavamo da je manje uspeła autorova analiza determinanta Titovog delovanja i odnosa u KPJ i Jugoslaviji. Trud koji je autor uložio, utrošen je pretežnim delom na osvetljenje autoritarne ličnosti Josipa Broza i njegove makijavelističke borbe za vlast. Usled toga relativno malo pažnje je poklonjeno onoj oblasti u kojoj je trebalo da bude težište istraživanja, a to

je konkretno-istorijski kontekst Titovog delovanja u KPJ/SKJ, Jugoslaviji, međunarodnom radničkom pokretu i svetu.

Napustivši jasnu čvrsto utemeljenu početnu koncepciju i razrađen kategorijalni aparat, autor zamenjuje referencijalni okvir i prepušta se drugim, pretežno dnevnopolitičkim razmatranjima i za naslovljenu temu nedovoljno utemeljenim pojmovima: „tajna politika“, „zavera Kominterne“, „novi svetski poredak“ i sl. Autorova analiza je opterećena tzv. teorijom zavere, tako da njegov rukopis promovise „komunističku zaveru da se uruše Srbi, na čijem čelu je logično Josip Broz Tito“.

Umesto da pođe od hipoteza i da ih istraživanjem potvrđuje ili opovrgava, Simić je pošao od unapred donete presude Titu koju je prikupljenom građom dokazivao i elaborirao. To se najbolje vidi iz njegovih naslova poglavlja i podnaslova u okviru njih koji su gotovo presuda do presude („Provincijalna pomrčina“, „Za dva meseca zaslužio poverenje NKVD-a“, „Uklanjanje konkurenata“, „Obrana Staljinovih procesa“, „Sastanak samozvanog CK u tetkinjoj kući“, „Sumnjičenje sopstvenog promotera“, „Samog sebe proglasio za maršala“, „Država – to sam JA“, itd.).

Simić se nenaučno i nedovoljno objektivno fokusira na Tita i grupu oko njega kao na glavne krivce nedaća u Jugoslaviji. Pri tome, osnovno pitanje: da li bi Titova „meka diktatura“ bila moguća bez pristanka onih nad kojima je vršena, ostalo je bez celovitog i utemeljenog odgovora.

Dokumentaciona dimenzija analize je zadovoljavajuća, ali, nažalost, nije uvek praćena neophodnim podacima i pokazateljima iz literature. Ambicija autora da napiše objektivno publicističko-istraživačko delo samo je delimično ostvarena. Njegova analiza je često jednostrana, na momente, tendenciozna.

Stoga autorove teze i zaključci rezultat su često paušalnih ocena, nategnutih tumačenja, spornih konstatacija, nepouzdanih izvora. (Primeri ovih primedbi su naznačeni u rukopisu.) Stoga se stiče utisak da su autorova analiza i zaključci na pojedinim mestima jednostrani i nedovoljno utemeljeni. Po njemu – apsolutno ništa nije bilo dobro u vladavini Broza.

Pored toga, nedovoljna je selekcija podataka prezentiranih u rukopisu. Autor želi da ih bude što više i često ih trpa gde im nije mesto bez ikakvog rezona. To je imalo za posledicu da brojne nepoznanice iz Titove političke biografije ostanu neosvetljene, uprkos novim dokumentima i spoznajama. Reč je, na primer, o nepoznanicama o Titovom učešću u Prvom svetskom ratu (posebno o medalji za hrabrost na srpskom frontu) i u Oktobarskoj revoluciji. Zatim, njegova uloga u staljinističkim čistkama i Španskom građanskom ratu, dolazak na čelo komunističke partije Jugoslavije i učešće u velikim frakcijskim borbama i likvidacijama. Sa kim je sve pregovarao i šta je dogovarao za vreme Narodnooslobodičke borbe? Kakva je bila njegova uloga u masovnim likvidacijama ratnih zarobljenika i „narodnih neprijatelja“ 1945–1946? Šta je bilo u pozadini sukoba sa Staljinom i Informbiroom 1948, sa Rankovićem na Brionskom plenumu 1966, sa hrvatskim maspokom i srpskim liberalima početkom sedamdesetih godina?

Autorova namera je bila da otkrije i predoči nove i nepoznate činjenice o ovim protivrečnim zbivanjima, a da pritom ne izriče ishitrene sudove o Titu i zaključke da li je u pitanju pozitivna ili negativna ličnost. Nažalost, on je u tome samo delimično uspeo.

5. – Nesporno je da je autor uložio veliki trud u prikupljanju, obradi i sistematizovanju relevantne građe iz

biografije Josipa Broza Tita, kao i iz istorije KPJ i Jugoslavije. On se poziva na bogatu arhivsku građu, što njegovoj analizi daje izuzetan kvalitet. Trudio se da Tita, kao značajnu istorijsku ličnost, smesti u istorijski kontekst i da sud o njoj izreknu činjenice i dokumenti koje je prikupio. Uz to, njegov rukopis krasi jasan i razgovetan način kazivanja, razučena i uverljiva analiza.

Nadam da se da će autor u svom daljem radu na ovoj problematici i pripremi

rukopisa za štampu – uspeti da otkloni pomenute slabosti i da će njegova knjiga objektivnije osvetliti senovite strane Titove ličnosti i uloge.

Ukoliko se on potruđi da manje ostrašćeno, metodološki korektnije i objektivnije obradi i stručno utemelji svoju analizu u bogatoj istorijskoj građi koju je prikupio – njegova knjiga bi se mogla približiti najvišim standardima naše novinarske publicistike posvećene ličnosti i delu Josipa Broza Tita.

Mihailo Konstantinović u Beogradu 1946.

SOCIOLOŠKO ISTRAŽIVANJE
SAVREMENOG
SRPSKOG DRUŠTVA*

Slobodan Antičić, *Loša beskonačnost*
– *Prilozi sociologiji srpskog društva*,
Biblioteka „Politika i društvo“,
Službeni Glasnik i Dosije studio,
Beograd, 2012, 233 str.

1. – U našoj društvenoj nauci i široj javnosti postoji veoma izražen interes za sociološka istraživanja modernizacije i tranzicije. Ovaj interes je praćen

* Autorizovano izlaganje na predavanju knjige Slobodana Antičića, *Loša beskonačnost, prilozi sociologiji srpskog društva*, koje je održano u Knjižari-galeriji Službenog glasnika, u Beogradu 2. juna 2013. godine.

pojavljivanjem velikog broja tekstova, kako prevoda stranih, tako i tekstova domaćih autora. Uprkos tome, da se primetiti da u našim prilikama nedostaje jedan celovit prikaz socioloških istraživanja modernizacije i tranzicije u savremenom srpskom društvu. Zbog toga treba pozdraviti novu knjigu Slobodana Antičića koja nam nudi jednu originalnu interpretaciju problema modernizacije i tranzicije u Srbiji i složenih pitanja koja ti problemi otvaraju: iskustvenja tranzicije, svetskosistemska kriza i Srbija, klasna struktura današnje Srbije, transnacionalne strukture i srpsko obrazovanje, evroskepticizam u Srbiji.

Knjiga *Loša beskonačnost* Slobodana Antičića, sa podnaslovom *Prilozi sociologiji srpskog društva*, sačinjavaju tematski povezane studije koje je autor objavljivao u sociološkim publikacijama, tokom poslednje četiri godine. Zajednička tema ovih radova je srpsko društvo, a pisani su tako da se naslanjaju jedan na drugi, te sa idejom da budu zajedno i objavljeni. Oni su bili autorov učinak rada na projektima „Društveni akteri i društvene promene u Srbiji 1990–2010.“ i „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“, koji su se izvodili na Institutu za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Pojedini od ovih radova već su u trenutku objavljivanja doživeli osporavanje, kontroverze, pa i etiketiranje autora kao „etnokulturnog nacionaliste“. Teorijske kontroverze u akademskoj raspravi su razumljive, posebno ako se ima u vidu da u Antičićevim sociološkim tekstovima nesumnjivo ima dosta toga angažovanog – od korišćenja svetskosistemske paradigme, do preuzimanja koncepcije „kompradorske buržoazije“ u klasnoj analizi. Međutim, pitanje je da li to može da bude dovoljno da on bude svrstan u kategoriju „etnokulturnih nacionalista“. No neka čitalac o tome prosudi.

2. – Knjiga sadrži sledeće delove: uvod i šest poglavlja: (1) Postoji li u Srbiji transnacionalna kapitalistička klasa (TNKK)? (2) Kompradorska i nacionalna buržoazija: klasna struktura današnje Srbije, (3) Svetskosistemski aspekti krize i Srbija, (4) Transnacionalne strukture i srpsko obrazovanje, (5) Srpska tranzicija i istaknute ličnosti i (6) Evroskeptizam u Srbiji

Autor nas upoznaje sa svojim istraživanjem ukazujući da modernizacija Srbije, njena integracija u središte svetskog kapitalističkog sistema, već dva veka jeste naše besplodno „večno trebanje“, hegelovska „rđava beskonačnost“. Ovaj naraštaj je bio uveren da je petooktobarskim prevratom 2000. godine konačno došao do ključa za ulazak Srbije u „zlatni dvorac“ svetske istorije. Nakon deset godina granica se samo pomerila, tako da je opet ispred nas, jednako čvrsta i nesavladiva kao što je bila i tokom protekla dva veka. Autor postavlja ključno pitanje: Kako je prekoračiti? To ostaje glavno pitanje ovdašnje društvene misli, ne samo ovog pokolenja naučnika ili državnika, no i narednog. Neke od odgovora na to pitanje ponudio je na stranicama svoje knjige.

U prvom poglavlju Antonić nastoji da odgovori na pitanje: Postoji li u Srbiji transnacionalna kapitalistička klasa? U odgovoru na ovo pitanje, autor je kritikovao transnacionalne elite – od kapitalističkih, preko političkih, do kulturnih. U optici njegove analize je i kritika predstavnika transnacionalne kapitalističke elite u Srbiji. Pomoću te koncepcije TNKK on je nastojao da objasni vladajuću ideologiju, pojedine njene ekstremne oblike, kao i važne političke i ideološke konflikte koji postoje u srpskom društvu. U sumraku i krizi dominantnih socioloških paradigmi, autor je u svom istraživanju koristio različite paradigme: od marksističkih,

veberijanskih, dirkemovskih, funkcionalističkih do svetskosistemske. Međutim, tu nije reč o pukoj eklektici, već o plodotvornoj sintezi različitih socioloških pravaca i paradigmi. On jednako pažljivo čita knjige i koristi u argumentaciji stavove Marksa, Pola Barana, Andre Gunder Franka, Nikosa Pulancasa, Imanuela Valernstina i dr.

U tom smislu on je u narednom drugom poglavlju (Kompradorska i nacionalna buržoazija: klasna struktura današnje Srbije) i trećem poglavlju (Svetskosistemski aspekti krize i Srbija), uspeo da svetskosistemski pristup primeni u svom istraživanju, a paradigme o kompradorskoj i nacionalnoj buržoaziji, misionarskoj inteligenciji u Srbiji – da iskoristi kao plodotvornu teorijsko-metodološku osnovu za ozbiljno istraživanje i solidno argumentovane zaključke. Nije slučajno što su obe ove paradigme bile predmet žestokih napada na Antonića i osporavanja. Setimo se velike polemike koja je o Antonićevom tekstu „Misionarska inteligencija u današnjoj Srbiji“ započeta na Kikindskim dijalozima oktobra 2002, a potom vođena u nedeljniku *Vreme* od februara do aprila 2003. godine.

Pomenute teorijsko-metodološke paradigme Antonić je posebno primenio u četvrtom poglavlju u kojem razmatra odnos „Transnacionalne strukture i srpsko obrazovanje“. Svoju analizu autor fokusira na Zaključke i preporuke koje je svojevremeno 2002. Helsinški odbor za ljudska prava dao Briselu i Vašingtonu: „Zbog odsustva liberalne vizije srpskog društva neophodno je da se međunarodna zajednica strateški opredeli za stvaranje nove elite koja će korespondirati sa evropskim sistemom vrednosti kroz podršku radikalnim promenama u obrazovanju, pre svega osnovnom i srednjoškolskom“. (str. 117)

Na tim strateškim opredeljenjima i principima izvršena je reforma obrazovanja u Srbiji. Njen rezultat je promena karaktera obrazovanja u Srbiji i uticaj transnacionalne strukture na osnovu srednjeg obrazovanja i na strukturu visokog obrazovanja. Sa reformom visokog obrazovanja nekritički je prihvaćen tzv. Bolonjski model koji sprovodi radikalnu reformu univerziteta koja je: (1) nedovoljno promišljena i brzopleta, (2) ne vodi računa o našim sadašnjim prilikama i našoj tradiciji i (3) olako se povodi za nekim (američkim) uzorima nepotrebno i podanički pretvorenim u direktive. Na taj način postoji opasnost da se sa reformom našeg univerziteta zaboravi i zatre sama ideja i smisao univerziteta.

Antonić uspešno pokazuje da su dosadašnja iskustva primene Bolonjskog modela u Srbiji veoma loša i da su očigledne njegove slabosti na delu. Prvo, izgubljena je sama izdaja univerziteta (mi nemamo Zakon o univerzitetu već Zakon o visokom obrazovanju). Drugo, pokazalo se da nije svaka promena samim tim i promena nabolje. I treće, tzv. Bolonjski principi negirali su umnogome i ono što je tokom dugog vremena i kod nas i drugde u Evropi, posvedočilo svoju trajnu vrednost i što je moralo da bude sačuvano a nije. Iz tih razloga, nije slučajno, što su vodeći evropski univerziteti (naročito u Nemačkoj, Engleskoj čak i SAD) sačuvali njegovo biće i one principe Humboltovog modela koji su se tokom poslednja dva veka potvrdili kao trajno dobro.

U petom poglavlju Antonićevo osvetlio ulogu istaknutih ličnosti u tegobnoj srpskoj tranziciji – ulogu Vojislava Koštunice, lidera Demokratske stranke Srbije, predsednika i premijera Republike Srbije i Borisa Tadića, lidera Demokratske stranke i predsednika Republike Srbije. Sa njima dvojicom „Srbija je, posle gotovo čitavog stoleća, dobila pristojne

demokratske političare kojih se građani više nisu morali plašiti“ (str. 141). Po ugledu na Slobodana Jovanovića, autor je koristio, ne samo strukturalna, nego i intencionalna objašnjenja. Štaviše, on se potrudio da nađe konstante u glavnoj matici srpske politike u ovoj deceniji, kao i da – baš na osnovu srazmere u *determinizmu struktura i aktera* – proceni stupanj na kom je danas srpska tranzicija.

Najzad, poslednje poglavlje pod naslovom „Evroskepticizam u Srbiji“ Antonićevo je posvetio kritičkom preispitivanju evroentuzijasta, evrorealista i evroskeptika u Srbiji. On spada u retke pisce koji čitaju i radove drugih autora, njihove monografske studije, stručne radove, ali i publicističke radove, članke, polemike i beleške u raznim medijima. Na osnovu toga Antonićevo je (koji je i sam evoluirao od evrorealiste 2004. do evroskeptika 2008) ponudio zanimljivu klasifikaciju evroskepticizma u Srbiji: (1) Evroskepticizam u javnom mnjenju, (2) Stranački i evroskepticizam društvenih autoriteta (Srpska radikalna stranka, Demokratska stranka Srbije, Srpska pravoslavna crkva), (3) Evroskepticizam u publicistici: Miroslav Jovanović (Ženeva), Zoran Ćirjanić (NIN), *Pravoslavlje*, *NSPM* (Branko Radun, Vučinić, Anđelković, od 2008. godine i Antonićevo, Vukadinović, B. Pavlović, Saša Gajić), *Politika*, sajt Fonda „Slobodan Jovanović“, (4) Evroskepticizam u naučnoj periodici: časopis i sajt *Nova srpska politička misao* (Radmila Nakarada, Bogdana Koljević, Slobodan Samardžić), časopisi Instituta za političke studije: *Nacionalni interes* (Srđa Trifković, Miroslav Ivanović, Miloš Knežević, Zoran Milošević, Jelena Todorović), *Politička revija* (Petar Matić, Mile Rakić, *Srpska politička misao* (Milomir Stepić, Momčilo Subotić), Institut za evropske studije (Miša Đurković, Gordana Živković), i (5) Evroskepticizam u knjigama: Dejan

Mirović, *Argumenti protiv EU* (2008), Miloš Knežević, *Evroskepticizam: 111 evroskeptičkih fragmenata* (2008), *Evropa pa iza limesa* (2001).

3. – U svim ovim poglavljima autor je ispoljio sposobnost da kritički razmatra argumentaciju za različite, pa i oprečne poglede na socijalne i političke probleme savremene Srbije, kao i umešnost u raspolaganju činjenicama i literaturom, od kojih mnoge nisu poznate široj javnosti.

Ova njegova knjiga, kao i prethodne, sadrži popis i opis svih stradanja i nadanja poslednjih decenija. U izvesnom smislu ona je autorov pogled na jednodecenijsku dramu-tragediju Srbije. Malo je ko od naših duhovnih delatnika zastao da se zagleda u krivudavu stazu kojom bauljamo, da se zamisli nad našim usudom, nad sudbomosnim pitanjima – kao što je to učinio Slobodan Antičić u svojim prethodnim i ovom knjigom.

On piše oštro i oštromno, vodeći računa o istini i standardima zanata i poziva sociologa. Iz godine u godinu, on je 2002–2013. godine, na stranicama svojih knjiga, časopisa, novina – objavljivao svoje odgovore na društvene, političke, kulturne i moralne izazove koji su duboko potresali i potresaju naše društvo i državu. Njegovi tekstovi su zaokružili hroniku događaja koji su se u Srbiji dramatično smenjivali u poslednjoj deceniji. Pored hroničarske vrednosti, tekstovi Slobodana Antičića imaju i izvanredan analitički karakter koji potiče iz temeljne teorijske i istorijske obrazovanosti autora, ali i iz njegove etičke i moralne pozicije.

Autor je uložio veliki napor da ovu knjige teorijski utemelji. On je nastojao da konsultuje relevantnu svetsku literaturu o predmetu svog istraživanja. Tu literaturu je studirao i koristio bez predrasuda, bez ideološke, političke

i dr. isključivosti. On se ne libi da koristi različite teorijske paradigme i autore različitih idejno-političkih i teorijskih orijentacija. U bibliografiji njegovih knjiga sadržana su često našoj sredini nepoznata imena i njihova dragocena istraživanja. (U ovoj knjizi to su, na primer, kritički intelektualci: Amerikanac Kristofer Laš, Rus Aleksandar Panarin i njihove ideje u knjigama rečitih naslova *Pobuna elita i izdaja demokratije* i *Narod bez elita: između očaja i nade*.)

Posebna vrednost knjiga jeste stručno utemeljen i kritički odnos Antičića prema političkim režimima i vladajućim elitama koje su se smenjivale u Srbiji od 2000. godine. Ništa manje nije štedeo ni svoje kolege iz akademskog sveta i bliskih intelektualnih krugova. No, kritičnost prema svim akterima i njihovim propustima proisteklim iz partijskih/parcijalnih interesa, što političkim subjektima ujedno može poslužiti i kao racionalno jezgro, preporuka i podsticaj za „izlaznu strategiju“ ka društvu uređene i prosperitetne demokratske pravne države.

Meni kao uredniku Biblioteke „Politika i društvo“ je posebno drago što je knjiga objavljena kao njena 79. sveska. Ona na lep način nastavlja tradiciju te Biblioteke koja se s razlogom smatra biserom naše naučne publicistike i koja od 1937. godine nastoji da afirmiše načela istine, demokratije i interesa srpskog naroda.

U celini posmatrano, ova Antičićeva knjiga se nadovezuje na njegove prethodne knjige: *Zarobljena zemlja, Srbija za vlade Slobodana Miloševića* (2002), *Elita, građanstvo i slaba država* (2006), *Srbi i Evro-Srbi* (2007), *Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji posle 2000. godine* (2007), *Vajmarska Srbija* (2008), *Kulturni rat u Srbiji* (2008), *Višijevska Srbija* (2011), *Tranzicioni skakavci* (2011).

Sve one zajedno predstavljaju sveđočanstvo o Srbiji na prelomu veka,

o dramatičnom vremenu u kojem su nastale i predstavljaju svojevrсни sociološko-arheološki beleg tog vremena.

Knjiga Slobodana Antonića *Loša beskonačnost* predstavlja značajan prilog našoj sociologiji, kako u pogledu obuhvatne prezentacije savremenih

socioloških tokova, tako i u pogledu njihove originalne recepcije, interpretacije i primene u istraživanju srpskog društva. Iz tih razloga, bilo mi je zadovoljstvo da kao urednik prihvatim i pripremim za objavljivanje ovu vrednu i značajnu knjigu.

Miroslav Milošević

PРАВНА АНАЛИЗА СУДЕНЈА ИСУСУ

Željko Stepanović, *Suđenje Isusu – pravni aspekti*, treće izdanje, Izdavački centar Pravnog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2013, 174 str.

Osuda i raspeće Isusa iz Nazareta, opisani u jevanđeljima – bili istorijski događaj, nepouzdana rekonstrukcija ili legenda – svakako su jedna od ključnih raskrsnica u istoriji zapadne civilizacije, umnogome opredeljujuća za njen kasniji razvoj. Pri tome, u ovoj tački se prvi put susreću i dva kulturna temelja Evrope – hrišćanstvo i rimsko pravo. Otuda ne iznenađuje da je ova tema već dugo predmet istraživanja s različitih stanovišta: biblijskih, antropoloških i društveno-istorijskih, a u tom okviru i pravnih. Rezultat tih napora je veliki

broj studija, među kojima postoje znatna razilaženja u interpretaciji samog jevanđeoskog saopštenja i njegovog značenja.

Takvih studija ima i u našoj literaturi, ali ni jedna nije obuhvatna i iscrpna kao rad Željka Stepanovića. Iako je reč o studentskom prilogu na zadatu temu, povodom jednog od godišnjih nagradnih konkursa Pravnog fakulteta, ovaj rad, u svom konačnom obliku, pokazuje autorovu neuobičajenu ličnu posvećenost obradi izabrane teme, a strukturom i načinom izlaganja osobine monografske studije.

Svestan neophodnosti kritičkog pristupa istorijskim istraživanjima, autor u prvom poglavlju razmatra prihvatljivost jevanđelja kao izvora istorijskih podataka: odeljak koji zatim sledi namenjen je osvetljavanju istorijskih okolnosti u kojima se suđenje odigravalo. Najzad, poslednja celina u kojoj se analiziraju pretpostavke za autorovu interpretaciju događaja namenjena je iscrpnom prikazu relevantnih delova jevrejskog prava i realnih mogućnosti njegove primene u uslovima rimske dominacije. Posle toga, kroz veći broj poglavlja, autor – uglavnom hronološki – izlaže tok suđenja pred Sinedrionom i pred rimskim guvernerom (Pilatom), iznoseći u tom okviru svoje zaključke o brojnim aspektima i epizodama procesa. U zaključnom poglavlju autor izlaže svoje viđenje istorijskog značaja suđenja Isusu.

Tema knjige Željka Stepanovića, pored uobičajenih teškoća s kojim se suočava svako istorijsko istraživanje, podrazumeva i neka specifična opterećenja. Analiza suđenja Isusu koja bi htela potpuno da izbegne pitanje da li je reč o Božjem sinu, čoveku ili neistorijskom legendarnom liku – morala bi da se ograniči na dogmatsko izlaganje pretpostavki takvog procesa i hipotetičku mogućnost njihove primene u datim istorijskim okolnostima.

Taj standard ne ispunjavaju ni sve studije iskusnih istraživača, nekad i zbog svesnog nastojanja autora da naučne kriterijume usklade sa svojim verskim osećanjima. To je još manje opravdano očekivati u jednom, ma kako predano sačinjenom, ipak početničkom radu. Rad Željka Stepanovića zato nije, a verovatno nije bilo ni zamišljeno da bude, naučna studija u strogom smislu. I da je ovo razgraničenje dosledno izvedeno, za naučnu kvalifikaciju rada bilo bi potrebno da se ispuni još čitav niz uslova: potpunija analiza i kritika izvora u originalnom obliku, dublje i na izvorima utemeljeno izlaganje relevantnih delova jevrejskog i rimskog prava, ocena i odgovarajuće

predstavljanje postojeće literature itd. „Suđenje Isusu – pravni aspekti“, prema tome, nije naučna monografija, ali nije ni uobičajeni studentski rad, čiji nivo prevazilazi obimom, odgovornim pristupom, lakoćom i kompetentnošću izlaganja i na niz drugih načina. U osnovi, radi se o publicističkom radu, utoliko pre što ga odlikuju zanimljivost i živost izlaganja, opšti utisak sigurnog kretanja u materiji, pregledna i zaokružena struktura.

S pravom se može očekivati da bi privukao znatan broj čitalaca. Stoga rad svakako preporučujem za objavljivanje u okviru edicije „Ranih radova“ Izdavačkog centra Pravnog fakulteta u Beogradu.

BIO-BIBLIOGRAFIJE

UDK 012 Константиновић М.

*Ивана Пајић**

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА ПРОФЕСОРА ДР МИХАИЛА КОНСТАНТИНОВИЋА

Уводне напомене

Професор др Михаило Константиновић (1897–1982), професор облигационог и породичног права на правним факултетима у Суботици и Београду, цењени научник и омиљени професор многих генерација студената¹, сврстан је у ауторе чији опус „није велики“. Ипак, с овом тврдњом не могу се сложити они који су проучили његову универзитетску каријеру и друштвено-политички ангажман. Циљ овог рада је да одагна ту предрасуду и укаже на свестраност професора Константиновића.

Приликом истраживања грађе за библиографију професора др Михаила Константиновића коришћени су фондови Архива Србије: Фонд Правног факултета – Г-205, Фонд Универзитета у Београду и Фонд Ректората – Г-200, Фонд Министарства просвете – Г-183, као и Архива Правног факултета Универзитета у Београду – службенички досије. Такође су коришћени каталози, лисни и електронски, Библиотеке Правног факултета Универзитета у Београду (ПФБГ), Народне библиотеке Србије (НБС), Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ (УБСМ), електронски каталози библиотека из окружења, WorldCat библиографска база, интернет...²

* Ивана Пајић, виши библиотекар (самостални референт) Библиотеке Правног факултета Универзитета у Београду.

1 Момир Милојевић, „Професор и декан Михаило Константиновић“, *Анали Правног факултета у Београду (Анали ПФБ)*, 52, 1–2/2003, 176.

2 Захвалност за помоћ при коришћењу фондова Архива Србије изражавамо колегама Верици Филиповић (АС) и Горану Тршњаку (ПФБГ), а за помоћ при проналажењу грађе колегиницама Наташи Дакић (УБСМ) и Вери Црљић (НБС).

Прегледањем више наслова и годишта домаћих и страних периодичних публикација утврђено је да је Михаило Константиновић објављивао стручне прилоге у следећим часописима и дневним листовима: *Анали Правног факултета у Београду*, *Annuaire de l'Association Yougoslave de droit international* (Belgrade/Paris), *Архив за правне и друштвене науке* (Београд), *Друштвени живот* (Нови Сад), *Књижевни север* (Суботица), *Летњици Машице српске* (Нови Сад), *Напрег* (Београд), *Народни правник* (Београд), *Naša stvarnost* (Београд), *Нова Европа* (Загреб), *Ostrecht* (München), *Полишика* (Београд), *Полиција* (Београд), *Правна мисао* (Београд), *Pravni život* (Београд), *Правни зборник* (Подгорица), *Слободна Војводина* (Нови Сад), *Socijalna misao* (Zagreb), *Социолошки преглед* (Београд), *Strani pravni život* (Београд), *La France judiciaire* (Paris) и *Crveni kalendar* (Zagreb). У часописима *Правосуђе* (Београд) 1933–1939 и *Нови правци : билтен Група за социјалну и културну акцију* (Београд) 1924–1925 Михаило Константиновић је наведен као сарадник, али у њима нису пронађени његови прилози.

Увидом у архивску грађу, као и више годишта периодичних публикација које су објављиване пре Другог светског рата нађено је неколико непознатих или мање познатих текстова Михаила Константиновића – вид. ред. бр. 78, 97, 136, 137, 166, 167, 170, 171, 172, 173, а неки познати радови, који су објављивани у наставцима, су допуњени – вид. ред. бр. 62. У архивској грађи је, у општим упитницима и службеничким листовима, које је професор Константиновић често својеручно попуњавао, нађен траг да је 1928. године боравио у Хагу као делегат на Конференцији за међународно приватно право. Пошто су материјали са те Конференције похрањени у Библиотеци Правног факултета било је могуће библиографски обрадити његов допринос – вид. ред. бр. 64–71 и 139–141. Даљим истраживањем утврђено је да је Михаило Константиновић био делегат на Дипломатској конференцији за унификацију права из области међународне продаје, такође у Хагу, 1964. године. Том приликом учествовао је у редиговању и унификацији Закона о међународној продаји роба. Учешће у дискусијама током ове конференције је библиографски обрађено – вид. ред. бр. 158–163 и ред. бр. 25 у одељку VI.³ Такође је први пут, као и у претходна два случаја, библиографски обрађено и обраћање проф. Константиновића учесницима финалног такмичења у говорништву београдских студената – вид. ред. бр. 177–178.

Захваљујемо и мастеру права Милици Остојић, која је уступила део грађе сакупљене за мастер рад о Михаилу Константиновићу.

3 Све ове материјале, из 1928. и 1966, професор Константиновић је поклонио Библиотеци Правног факултета и на њима се налази печат с његовим именом.

Пошто је утврђено да су неки текстови постхумно прештампани у бројевима часописа посвећеним професору Константиновићу или тематским бројевима, то су и они уврштени у библиографију. Многи од тих радова обogaћени су резимеима на француском и енглеском језику приликом прештампавана. Трагом белешке у часопису Архив за правне и друштвене науке⁴ истражено је учешће Михаила Константиновића на конгресима правника Краљевине Југославије. Прегледом споменица с конгреса, похрањених у библиотекама ПФБГ и УБСМ, потврђено је његово учешће с рефератом на конгресу у Скопљу⁵ 1931. године, али није потврђено учешће и реферат на 9. конгресу 1939. године – вид. ред. бр. 7.

У изворима⁶ је нађен податак да је Михаило Константиновић⁷, заједно са Славком Стојковићем и Драгутином Јанковићем, заступао државу пред Сталним међународним судом у Хагу (Cour permanente de Justice internationale) у спору „Лозингер и комп.“ vs. Краљевина Југославија, 1936. године. Даљим истраживањем утврђено је да је у фонду НБС похрањен поднесак⁸ којим се држава Југославија обратила Суду, а у Узајамној библиографско-каталошкој бази података COBIV.SR постоји запис о додатку том поднеску, уз напомену да ниједна библиотека у систему нема примерак те грађе (вид. фн. 8). Из свега наведеног можемо закључити да су аутори та два поднеска Константиновић, Стојковић и Јанковић – вид. ред. бр. 2–3.

Библиографија је подељена у неколико одељака: Уводне напомене; Радови који се приписују Михаилу Константиновићу; Монографске публикације; Прилози у периодици и зборницима радова: А) Чланци, објављена предавања, реферати, уводне студије, предговори, конгреси и Б) Прикази књига, судска пракса, дискусије, белешке и други прилози; Редакторски и уреднички рад; Непубликована грађа, и Говори и написи о Михаилу Константиновићу. У оквиру сваког одељка грађа је изложена хронолошки, док је у оквиру сваке године разврстана азбучним редоследом. Библиографских јединица укупно има 347 и све су нумерисане, али је нумерација редних бројева подељена у два дела: радови Михаила Константиновића и радови о њему. Све библиографске

4 П.[Илија Пржић], „Конгрес правника Краљевине Југославије“, *Архив за правне и друштвене науке (Архив)*, 3/1939, 286–287.

5 Вид. ред. бр. 28 и 86–88.

6 Извори: Архива ПФБГ, службенички досије. ; Љубица Кандић, *Историја Правног факултета у Београду 1905–1941*. Књ. 2, т. 2 (2/2), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2002, 211.

7 Извор: Слободан Нешовић, „Поравнање између државе и фирме Лозингер : афера са грађењем пруге Пожаревац-Кучево“, *Полишка* (26. 12. 1936), 5.

8 COBISS.SR ID=152038156 ; COBISS.SR ID=167430924.

јединице урађене су *de visu* (с књигом у руци), било да су познате од раније, било да су пронађене у току истраживања на основу бројних коришћених извора.

Током обраде прикупљене библиографске грађе извршено је више интервенција. Тако је, као прво, исправљено име аутора које је у више случајева у публикацији било погрешно наведено у облику Михајло. Затим су разрешени иницијали и скраћени облици именâ, како у радовима Михаила Константиновића, тако и у радовима других аутора, исто као и ауторства која су разрешена у случају када аутор није наведен. У једном случају исправљен је наслов рада⁹. Те исправке су унете у угласте заграде. У неким изворима је наведена погрешна година издања или назив публикације у којој су радови објављени, па су ти подаци, методом *de visu*, коректно наведени¹⁰. Код прилога у часописима у напоменама (*) су додате рубрике у којима су објављени, као и друга објашњења. Исти метод је примењен и при обради монографских публикација и електронске грађе. Библиографске јединице су, кад год је то било могуће, описане по међународним ISBD (Међународни стандардни библиографски опис) правилима.

Изузетак је направљен у одељку I – *Радови који се приписују Михаилу Константиновићу*. Пошто је у том одељку објашњено због чега су издвојени, овде ћемо само напоменути да они нису могли бити претворени у библиографске јединице, већ су дати описно. Описи су урађени на основу прегледане обимне грађе и систематизовања пронађених податка о различитим професоровим активностима у служби државе. Одступање од правила је било неопходно да би и та грађа, због важности коју заузима у опусу Михаила Константиновића, могла да се уврсти у библиографију.

„Други о аутору“ чини обавезни и саставни део сваке персоналне библиографије, а нарочито библиографије аутора чији је опус завршен (вид. последњи, VI, одељак библиографије). Да би се употпунила слика о неком аутору важно је проучити ко је све о њему писао и колико је навођен у туђим радовима. Из тих написа види се колико је живо дело одређеног аутора, а у њима се често нађу и скривени подаци о аутору и његовом раду. У нашем случају ово последње је било од велике важности за уобличавање библиографије јер је, управо у тим изворима,

9 У наслову рада Видана О. Благојевића направљена је штампарска грешка у речи *Emptio*, прим. И. П.

10 Рецимо, чланак *Радни однос и право* је, у реферату за избор у звање редовног професора и другим изворима који су тај податак пренели, погрешно наведен као рад објављен у часопису Социјална мисао а исправно је Црвени календар. За чланак *Наше држављанство*, који је у наставцима објављиван у 1929. години, извори наводе 1930. годину као годину издања.

нађено обиље података о раду Михаила Константиновића: од тога колико је био темељан и самокритичан, до описа његовог литерарног језика и стила од којих није одступао ни при раду на кодификацијама. Чак је и наш славни песник Бранко В. Радичевић био пун хвале за језик Константиновићеве *Скице за Законик о облигацијама и уговорима*.¹¹

Радам на кодификацијама Михаило Константиновић је почео да се бави још пре Другог светског рата, што се види из његових дневничких бележака¹² и из наведених јединица (вид. ред. бр. 8–11). Будући да је био министар правде, у дневничким белешкама се налазе подаци о његовом раду на законима и уредбама, тј. нацртима и редакцији тих прописа. Да је тим послом наставио да се бави и после рата потврђују бројни текстови о њему у којима се наводи да је, било самостално или као члан разних комисија, учествовао у изради више законских и других аката од важности за државу и њено уређење. У послератном периоду, Михаило Константиновић био је, по речима професора др Божидара С. Марковића, који је и сам био члан више комисија за израду закона, искључиви редактор преднацрта из области грађанског законодавства, сем стварног права.¹³ Према професору Божидару С. Марковићу¹⁴, бројни су законодавни акти донети на бази преднацрта изашлих из пера М. Константиновића (вид. ред. бр. 13–18).

Проучавањем прикупљене грађе нађени су трагови о разним факултетским активностима у којима је професор Константиновић учествовао. Између осталог, често је био укључен у рад комисија које су давале стручна мишљења¹⁵. У Архиву Србије, у фонду Универзитета у Београду и Ректората – Г-200, нађена су два стручна извештаја на тему руковања задужбинама¹⁶. Оба реферата су одговори на питања постављена од стране Ректората. Један је из 1935. године и односи се на задужбину Јовице Барловца и могућност изградње дечје клинике, а други, из 1936, је о руковању задужбином Луке Пеловића Требињца која је завештана Универзитету у Београду (вид. ред. бр. 166 и 167). Затим, у карактеристици о Михаилу Константиновићу, из једног од

11 Обрад Станојевић, „Скица' Михаила Константиновића“, *Анали*, 26, 3–5/1978, 270.

12 „5. JANUAR(1940). Intenzivan rad na novoj redakciji izbornog zakona i pre i popodne.“ (Vid. Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma*, Agencija Mir, Novi Sad 1998, 91).

13 Извор: Božidar [S.] Marković: „Mihailo Konstantinović, kodifikator jugoslovenskog prava“, *Pravni život*, 7–8/1990, 1157.

14 *Ibid.*

15 Љ. Кандић, 2/2, 211.

16 Пошто су стручни извештаји које је Михаило Константиновић писао као члан комисија похрањени у више различитих фондова у Архиву Србије, то би захтевало посебно истраживање како би се сви пронашли.

његових многих службеничких досијеа, забележено је да је „пре рата био у иностранству (1938), ради проучавања библиотека...“¹⁷, а неки аутори наводе да је професор Константиновић био библиотекар, тј. управник Библиотеке, прво на Правном факултету у Суботици (ш. г. 1925/1926–1929/1930) а потом и на Правном факултету у Београду (1936–1939).¹⁸ Зато не чуди што је у његовим дневничким белешкама на више места наведено да је одржавао састанке са сарадницима у просторијама факултетске библиотеке. Ови подаци су двоструко корисни јер употпуњују слику о личности Михаила Константиновића, али су важни и за историју библиотекарства у Србији и историју поменутих факултета.

І Радови који се приписују или се могу приписати Михаилу Константиновићу¹⁹

1. *Ушанова јавних бележника*, 1931.²⁰
У реферату за избор у звање редовног професора наведено је да је овај чланак објављен у часопису Социјална мисао, 1931. Прегледом свих бројева из те године, али и других годишта овог часописа, утврђено је да чланак није објављен у том часопису. С друге стране, у карактеристици Др Михаила Константиновића из 1948. године тај чланак није наведен у списку штампаних радова.²¹ Остаје жаљење, због актуелности теме, што тај чланак није пронађен ни у другим часописима.
2. *Acte Introductif de l'Exception* présenté à la Cour permanente de Justice internationale au nom du gouvernement du Royaume de Yougoslavie dans le litige concernant la requête et le mémoire du gouvernement de la Confédération suisse : (Affaire Lozinger et C-ie S. A.) : Suisse-Yougoslavie. – Beograd : [s. n.], 1936. – 78 str.
3. *Annexes à L'acte introductif de l'Exception* : présenté à Cour permanente de Justice internationale au nom du gouvernement de Yougoslavie

17 Архив Србије (АС), Фонд Министарства просвете, Г-183, Ф XXX, 22 (службенички досије).

18 Миодраг Симић, *Историја суботичкој правној факултету 1920–1941*, М. Симић, Београд 1999, 182, 185, 188, 191, 194, 197, 200, 204; Љ. Кандић, 2/1, 476.

19 Неки од ових радова нису нађени ни у нашим ни у светским библиотекама или нису публиковани, а наведени су у изворима. Овде су издвојени и радови везани за јавни ангажман проф. Константиновића који, по природи ствари, нису потписани и често су плод коауторског рада. И ова грађа је изложена хронолошки, по години издања.

20 Извори: АС, Фонд Правног факултета у Београду, Г-205, Ф XI – 25763/1936. ; Љ. Кандић, 2/2, 215.

21 АС, Фонд Министарства просвете, Г-183, Ф XXX, 22.

dans le litige concernant la requête et le memoire du gouvernement de la Confederation Suisse : (Affaire Lozinger et C-ie S.A.) Suisse Yougoslavie. – Beograd : [s. n.], 1936. – 36 str.

4. *Реч захвалности на Светском конгресу за слободно време и одмор (одмор и рекреацију)*, 1936.²²

У Хамбургу је 1936. године, у склопу Олимпијаде, одржан Светски конгрес за слободно време и одмор (одмор и рекреацију). Делегат Југославије био је проф. Михаило Константиновић, који је, у име учесника скупа, одржао „Реч захвалности“ на немачком језику. Фоно запис, с преводом на српски језик, емитован је 30. марта 2010. године у сали Коларчеве задужбине. Запис се чува у Архиву Симић, власника и уредника Драгослава Симића, и може се наћи на веб сајт страници Архива²³ у одељку „Пренос сахране Краља Александра“ – документи немачког радија. Уз оригинални снимак додат је превод на српски језик (чита га глумац).

5. *Уредба њравних факултета*, 1937–1938.

Професор Константиновић је учествовао у изради нацрта текста заједничке Уредбе правних факултета²⁴ 1937. године заједно са професорима Бартошем, Жујовићем, Соловјевим и Радојковићем, а при коначном редиговању текста Уредбе (1938) био је представник Правног факултета у Београду.²⁵

6. *Законско уређење послова на оброчну ошшилашу*, 1939.

У поменутој белешци у Архиву за правне и друштвене науке наведено је да је Стални одбор Конгреса правника Краљевине Југославије утврдио референте по питањима која ће се на конгресу расправљати, па су за прву тему, Законско уређење послова на оброчну отплату, одређени Михаило Константиновић, Милан Бартош, Владоје Рижнар и Јуриј Штемпихар²⁶. Нажалост, прегледом *Spomenice kongresa pravnikov* из 1939. године установљено је да међу референтима нема ни Михаила Константиновића ни Милана Бартоша. У предговору уредника Споменице налази се и обавештење да ће

22 Снимак говора преузет с немачког радија издвојен је, иако је ауторство потврђено, пошто због недовољних података није могао бити припојен корпусу библиографије.

23 <http://www.audiofotoarhiv.com/Kolarac/AleksandarKaradjordjevic.html>, 1. новембар 2015. ; Захвалност за прву информацију о овом говору дугујемо проф. др Момиру Милојевићу, који је присуствовао емитовању говора у Коларчевој задужбини.

24 Уредба је објављена у Службеним новинама бр. 301-LXXXVIII од 31. децембра 1938. године.

25 Извор: Љ. Кандић, 2/2, 212.

26 П.[Илија Пржић], „Конгрес правника Краљевине Југославије“, *Архив*, 29, 2, 38(55), 3/1939, 286.

се у Споменици објавити радови приспели до закључења редакције августа 1939, а остали део ће бити објављен у додатку²⁷. Како тај додаток нема ниједна библиотека ни у Србији ни у Словенији, то није било могуће проверити да ли су реферати Михаила Константиновића и Милана Бартоша објављени.

7. *Реферат за конгрес Међународног института за социологију*, 1939. Учешће с рефератом на конгресу Међународног института за социологију у Букурешту 1939. године²⁸ није потврђено, пошто увидом у домаће и светске базе библиотечких података реферат Михаила Константиновића није нађен. Љубазношћу колега из библиотеке Université Paris Descartes-Bibliothèque de sciences humaines et social – CNRS, која поседује конгресну грађу, утврђено је да нема реферата Михаила Константиновића.²⁹ У напомени каталогског записа Женевске библиотеке (Bibliothèque de Genève, OCLC WorldCat No 716330896) за публикацију с тог конгреса, наводи се да конгрес није могао бити одржан 1939. године³⁰ и да је сесија одржана у Риму 1950. године. Дилеме у вези овог са овим случајем су следеће: 1) да ли је проф. Константиновић учествовао у раду ове (одложене) сесије? ; 2) да ли је предао свој реферат, било 1939. било 1950?
8. *Споразум Цветковић – Мачек*³¹ / [Михаило Константиновић, Ђорђе Тасић, Михаило Илић] // Политика (Београд). – (27. август 1939), стр. 3.

И поред тога што Љубо Бобан у својој књизи истиче да су била и три члана комисије са хрватске стране³², већина аутора се слаже да су творци „Споразума“ горе наведени професори Правног факултета у Београду. Тако, по наводима проф. др Љубице Кандић, у креирању Споразума Цветковић-Мачек (Српско-хрватског или Народног споразума), учествовали су професори Правног факултета у Београду

27 Fran Orožen, „Predgovor“, *Spomenica IX glavne skupštine kongresa pravnikov Kraljevine Jugoslavije*, 1939, VI.

28 Извори: Извештај Правног факултета Ректорату Универзитета у Београду о учешћу професора на конгресима у земљи и иностранству – АС, Фонд Правног факултета у Београду, Г-205, Ф XIV – 4131/1939. ; Љ. Кандић, 2/2, 211.

29 Помоћ у комуникацији с овом библиотеком пружила је наша матична библиотека УБСМ, односно колегиница Драгана Столић, на чему јој се, и овом приликом, најсрдачније захваљујемо.

30 У часопису *Архив* (1/1940, 85), у рубрици Белешке, у тексту под називом „Скупштина Друштва за социологију и друштвене науке“, наводи се да је Међународни социолошки конгрес у Букурешту требало да се одржи у септембру 1939. али је одложен за Ускрс 1940.

31 Вид. Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, Institut društvenih nauka, Beograd 1965, 435 str.

32 *Ibid.*, 188.

М. Константиновић, Ђ. Тасић и М. Илић³³, док Јован Дучић истиче да су „теоретичари ове државне јединице ... били ... Константиновић, а овај споразум је затим правно објаснио и оправдао ... др Ђ. Тасић“.³⁴ Сличну тврдњу износи и проф. др Драгољуб М. Поповић, који каже да је Михаило Константиновић, заједно са својим професорским колегама Ђорђем Тасићем и Михаилом Илићем учествовао у састављању и правничком уобличавању народног споразума од августа 1939. године.³⁵ Ипак, најзначајнија су сведочења самог Михаила Константиновића у његовим дневничким белешкама из којих се види да је он водио главну реч у том правничком уобличавању, као и да је често сам писао неке делове или верзије Споразума. Извештаје које је Комисија достављала председнику Владе писао је увек Константиновић.³⁶

9. *Уредба о банској власћи*, 1939.

У дневничким белешкама Михаила Константиновића налазе се забелешке о раду на уредби о организацији банске власти.³⁷ Из њих се види да је бан Шубашић донео (7. IX 1939) пројект уредбе на који је Константиновић имао више замерки, па је сутрадан са колегама Тасићем и Илићем размотрио тај пројект. Њима се придружио и Иво Крбек, са хрватске стране, с којим су се тешко споразумевали. Тек када се радној групи прикључио и Шубашић, с којим је М. Константиновић имао више самосталних консултација, рад је напредовао, па су те вечери (8. IX 1939) и завршили. Након што су уредбу потписали и Шубашић и намесник, Михаило Константиновић је „дао обавештење које су донели листови у понедељак 11.“³⁸ кад је и Уредба објављена у *Narodnim novinama* (Zagreb).

10. *Нацрт Уредбе о Бановини Српске земље*, 1940.

Пошто већина српских политичких партија није била задовољна споразумом Цветковић–Мачек, тражено је да се формира посебна српска јединица.³⁹ О потреби преуређења југословенске краљевине тако да се у њој образују словеначка, хрватска и српска јединица, сложили су се професори Михаило Константиновић и Слободан Јовановић у разговору вођеном 1. јануара 1940. у Библиотеци

33 Љ. Кандић, Књ. 3, 2005, 255.

34 Јован Дучић: *Сјорна иишања Краљевине Југославије*, Књижарница Обрадовић, Београд 1990, 210.

35 Драгољуб М. Поповић, *Скице правничких иориреиша*, Правни факултет Универзитета, Службени гласник, Београд 2008, 133.

36 Вид. М. Konstantinović.

37 *Ibid.*, 47.

38 *Ibid.*, 48. – Вид. ред. бр. 146.

39 Извори: Љ. Кандић, 2/2, 59. ; Lj. Voban, 314.

Правног факултета.⁴⁰ Тако је професор Константиновић, после „Народног споразума“, написао и Нацрт „Српске земље“ 1940, с колегама Ђорђем Тасићем и Михаилом Илићем.⁴¹ Та уредба није реализована у пракси јер: „Od stvaranja te banovine Svetković je konačno odustao u listopadu 1940. zbog talijanskog napada na Grčku i širenja Drugoga svjetskog rata na Balkanski poluotok“⁴².

11. *Нацрт Уредбе о политичким удружењима*, 1940.
Према писању листа „Политика“, „... комитет министара ће узети у рад пројекат Уредбе о политичким удружењима који је израдио министар г. др. Михаило Константиновић са професорима г. г. др. Илићем, др. Тасићем и др. Ђорђевићем“⁴³ ...⁴⁴.
12. *Нацрт Устава ФНРЈ* // Министарство за Конституанту ФНРЈ : Београд, 1945.
По завршетку рата професор Константиновић је био ангажован на изради нацрта Устава и то као председник Комисије за израду Устава, а утицао је на систематизацију, редакцију и језик уставног текста.⁴⁵
13. *Основни закон о браку*, 1946.
Заједно са професором др Мехмедом Беговићем саставио је предлог Закона о браку⁴⁶, а ауторство Михаила Константиновића потврђује и сâм коаутор (вид. фн. 47).
14. *Основни закон о односу родитеља и деце*, 1947.
Михаило Константиновић израдио је преднацрт и извршио редакцију коначног текста.

40 Д. М. Поповић, 135.

41 Уредбу је први објавио Љубо Бобан у књизи *Споразум Цветковић- Мачек* (стр. 412–418), који наводи да је била формирана комисија за образовање бановине Српске земље у коју су ушли Константиновић, Тасић и Илић (Вид. Лј. Вобан, 314). Бобану је примерак Нацрта дао професор Васа Чубриловић који га је добио од Драгише Цветковића 1943.

42 Извори: Krešimir Regan, „Djelovanje Jugoslavenske radikalne zajednice u doba Banovine Hrvatske (1939–1941)“, *Studia lexicographica*, 1, 1/2007, 222. ; Љ. Кандић, 2/2, 59.

43 Професор Правног факултета у Београду, Др Јован Ђорђевић, прим. И. П.

44 Извори: *Политика* (7. 2. 1940), 5. ; Лј. Вобан, 322.

45 Извори: „Општи упитник“, АС, Фонд Ректората Г-200, УБ Ф VII Р 59/936. ; В.[S.] Marković, 1157–1158 ; Kosta Čavoški, *Ustav kao jemstvo slobode*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 1995, 93.

46 Извор: М. Вџ.[Mehmed Begović], „Konstantinović, I. Mihailo“, *Enciklopedija Jugoslavije. 5, Jugos-Mak*, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb 1962, 303. ; Податак о коаутору према: Обрад Станојевић, „Сећања на професора Михаила Константиновића“, *Гласник Правног факултета у Крагујевцу*, 1982, 208.

15. *Основни закон о старатељству*, 1947.
Михаило Константиновић израдио је преднацрт и извршио редакцију коначног текста.
 16. *Закон о усвојењу*, 1947.
Михаило Константиновић израдио је преднацрт и извршио редакцију коначног текста.
 17. *Закон о заспирелости пошраживања*⁴⁷, 1953.
Како извори наводе, „његов предлог је прихваћен у Скупштини уз измену једне једине речи“⁴⁸.
 18. *Закон о наслеђивању*, 1955.
За Закон о наслеђивању, „који је био предмет похвала и у нашој и у страниој литератури“⁴⁹ Михаилу Константиновићу је поверена израда преднацрта.⁵⁰ Преднацрт је објављен под називом Тезе за предпројект закона о наслеђивању, 1947⁵¹.
 19. *Закон о облигационим односима*, 1978.
Облигациони односи уређени су законом који је настао на основу Скице за Законик о облигацијама и уговорима, 1969,⁵² дела које сви извори наводе као круну научног опуса професора Михаила Константиновића.
 20. *Пројекат Закона о накнади штете*, 1950.
Код неких аутора наилазимо на податак да је Михаилу Константиновићу поверен рад на Пројекту Закона о накнади штете, 1950. Професор Константиновић га је израдио у форми нацрта, али то дело није публиковано и није постало законодавни акт.⁵³ Податак о овом делу налазимо и код професора Радомира Ђуровића
-
- 47 Извор: М. Begović, 303.
48 Извор: О. Станојевић, 207. ; Обрад Станојевић, : „Допринос правној култури“, *Култура*, 4/1969, 232.
49 Извор: О. Станојевић, 208.
50 Извори: В.[S.] Marković, 1159. ; *Нацрт закона о наслеђивању са објашњењима*, Савезна народна скупштина, Београд 1954, 74.
51 Извори: Вид. ред. бр. 106 и 108. ; Anonim, „Mihajlo [tj. Mihailo] Konstantinović“, *Ljetopis JAZU*, 63/1956, 188.
52 Вид. ред. бр. 44. ; Извори: Slobodan Perović, „Ugovor kao akt moralne i pravne civilizacije“, *Pravni život* 9–10/1993, LXX. ; Обрад Станојевић, „Скица Михаила Константиновића“, *Анали ПФБ*, 3–5/1978, 276. – О Скици за Законик о облигационим односима и њеном значају писали су многи аутори, еминентни правници, што се може видети у одељку Библиографије у коме су наведени текстови о Михаилу Константиновићу.
53 Извор: Ratomir Slijepčević, „Evolucija nastanka zakona o obligacionim odnosima“, *Zakon o obligacionim odnosima 1978–1988*, Savez udruženja pravnika SR Srbije, Beograd 1988, 91.

и Миодрага Орлића, који наводе да је професор Константиновић при изради законских нацрта и преднацрта из породичног и наследног права, као и преднацрта Закона о накнади штете, примењивао идеје Валтазара Богишића.⁵⁴

21. *Преднацрт Закона о облигацијама и уговорима*, 1966. Нацрт Закона о накнади штете послужио је као основа за израду будућих кодификационих аката у области облигационог права.⁵⁵ Наиме, 1960. године надлежни државни органи поверили су професору Михаилу Константиновићу да „припреми један текст који би у форми преднацрта послужио за даљи рад на изради закона о облигацијама“.⁵⁶ Професор је то и учинио у форми Преднацрта Закона о облигацијама и уговорима, у две књиге: Књ. 1, Облигације; Књ. 2, Уговори, 1966.⁵⁷
22. *Образложење Преднацрта закона о облигацијама*, Београд, 1966. Исти аутори (Р. Слијерчевић, као и Р. Ђуровић, М. Орлић) наводе да је професор Константиновић написао и Образложење Преднацрта закона о облигацијама, Београд, 1966.⁵⁸

II Монографске публикације

1923

23. Le „periculum rei venditæ“ en droit Romain : thèse pour le doctorat (Ès-Sciences Juridiques) : présentée et soutenue devant la Faculté de Droit de l'Université de Lyon le Samedi 7 Juillet a 15 h. 30 / par Mihailo Konstantinovitch. – Lyon : Imprimerie Bosc Frères & Riou, 1923. – 304 str.

1926

24. Die staatsangehoerigkeit in Jugoslawien unter besonderer berucksichtigung der friedensvertraege / von prof. M. [Mihailo] Konstantinovich. – [S. l. : s. n., 1926]. – Str. 783–809.
* Р. о.: Ostrecht ; 7/8, 1926.

54 Извор: Радомир Ђуровић, Миодраг Орлић, „Од Општег имовинског законика до Закона о облигационим односима“, *Анали ПФБ*, 3–5/1978, 248.

55 Извор: R. Slijerčević, 91.

56 Slobodan Perović, „Deset godina primene i neprimene Zakona o obligacionim odnosima“, *Zakon o obligacionim odnosima 1978–1988 : knjiga o desetogodišnjici*, Т. 1, Savez udruženja pravnika SR Srbije, Beograd 1988, XXVI.

57 Извори: R. Slijerčević, 91. ; Р. Ђуровић, М. Орлић, 258–259.

58 *Ibid.* – Р. Ђуровић и М. Орлић чак и цитирају делове Образложења, из чега закључујемо да су публикацију имали у рукама. Наша је претпоставка да су те публикације (нацрт и образложење) биле умножене за потребе законодавног тела.

1928

25. Књижевни и уметнички рад и право : (ауторско право) / Михаило Константиновић. – Нови Сад : Штампарија Јовановић и Богданов, 1928. – 48 стр.

1929

26. Питање Правног факултета у Суботици / Михаило Константиновић. – [Б. м. : б. и., 1929]. – 15 стр.
* П. о.: Летопис Матице српске ; 103, 320, 1, 1929.

1930

27. Заштита историјских споменика / Михајло [тј. Михаило] Константиновић. – [Б. м. : б. и., 1930]. – 7 стр.
* П. о.: Друштвени живот : социјално-научни часопис ; 3, 5, 2, 1930.

1932

28. Хипотека на стоци / Михаило Константиновић. – [Б. м. : б. и., 1932]. – Стр. [237]-254.
* П. о.: Споменица Четвртог конгреса правника Краљевине Југославије ; 1931.

1934

29. „Emptio perfecta“ у Српском грађанском законнику : (прилог историји извора Српског грађанског законика и методи тумачења) / од Михаила Константиновића. – [Б. м. : б. и., 1934]. – Стр. 29–43.
* П. о.: Споменица Мауровићу ; 2, 1934.

1937

30. Метода правних конструкција и метода слободног истраживања права примењене на сукобе стрица и синовике, тетке и братанице / од Др. Михаила Константиновића. – [Б. м. : б. и., 1937]. – 27 стр.
* Наслов изнад текста: Методе правних конструкција и слободног истраживања права. – П. о.: Правна мисао ; 3, 11/12, 1937.

1938

31. Извори брачног права / од д-ра Михаила Константиновића. – [Б. м. : б. и., 1938]. – 10 стр.
* П. о.: Архив за правне и друштвене науке ; 28, 36, 1/2, 1938.
32. Брачно право : (Грађанско III део – Породично право) : белешке по предавањима Михаила Константиновића, одржаним на Правном факултету у Београду / [Михаило Константиновић] ; средио Михајло Рајковић. – Београд, 1938. – 104 стр.
* Подаци са корица. – Литографисано без одобрења аутора.

1939

33. Одговорност закупаца за пожар : (§§ 696 и 697 Грађанског законика) / од д-ра Михаила Константиновића. – [Б. м. : б. и., 1939]. – 12 стр.
* П. о.: Архив за правне и друштвене науке. – 29, 38, 5/6, 1939.

1945

34. Реформа брака и заштита деце и мајки у Совјетском Савезу / [Михаило Константиновић]. – Београд : Друштво за културну сарадњу Југославије са СССР, 1945. – 23 стр. – (Библиотека Друштва за културну сарадњу Југославије са СССР ; 6)
* Податак о аутору преузет са корица. – „Предавање одржано 3 јула 1945 г. у Друштву за културну сарадњу са Совјетским Савезом.“ → стр. [3].
35. [2. изд.]. – [1945]. – 22 стр.

1950

36. Zakonski tekstovi za obligaciono pravo : dopunski materijal / [sastavio Mihailo Konstantinović]. – Beograd : Naučna knjiga, 1950. – 29 str.
* Umnoženo. – Nepovezani listovi.

1952

37. Облигационо право. [Део] 1, Општи део / [Михаило Константиновић] ; према белешкама са предавања професора М. Константиновића средио В. [Владимир] Капор. – Београд : Научна књига, 1952. – 215 стр.
* Умножено.

Каснија издања:

38. Obligaciono pravo : prema beleškama sa predavanja profesora Dr. M. Konstantinovića / [Mihailo Konstantinović] ; sredio Dr. V. [Vladimir] Kapor. – Beograd : Udruženje studenata Pravnog fakulteta, 1956. – 1 sv. [više pag.].
* Umnoženo.
39. Облигационо право : према белешкама са предавања професора Др. М. Константиновића / [Михаило Константиновић]. – [Београд] : Savez studenata Pravnog fakulteta u Beogradu, 1959. – 1 св. [више паг.]
* Умножено.
40. Obligaciono pravo : prema beleškama sa predavanja profesora Dr. M. Konstantinovića / [Mihailo Konstantinović]. – Beograd : Savez studenata Pravnog fakulteta, 1962. – 249, 2 str.
* Umnoženo.

41. Obligaciono pravo : prema beleškama sa predavanja : skripta / [Mihailo Konstantinović]. – Beograd : Savez studenata Pravnog fakulteta u Beogradu, 1965. – 250 str.
* Умножено.

1953

42. Облигационо право : општи и посебни део : белешке са предавања д-ра Михаила Константиновића / [Михаило Константиновић]. – Београд : [б. и.], 1953. – 41, 23 стр.
* Умножено.

1965

43. Obligacioni ugovori : prema beleškama sa predavanja : skripta : [obligaciono pravo : posebni deo] / Mihailo Konstantinović. – Beograd : Savez studenata Pravnog fakulteta u Beogradu, 1965. – 257 str.
* Умножено.

1969

44. Obligacije i ugovori : skica za Zakonik o obligacijama i ugovorima / Mihailo Konstantinović. – Beograd : Centar za dokumentaciju i publikacije Pravnog fakulteta, 1969. – 328 str.

45. 2. izd. – Beograd : Savremena administracija, [1975]. – 329 str.

Каснија издања:

46. Облигације и уговори : скица за Законик о облигацијама и уговорима / Михаило Константиновић ; [приредио и предговор написао Слободан Перовић]. – Београд : Службени лист СРЈ, 1996. – 369 стр. – (Класици југословенског права ; 13)
47. [2. изд.]. – [приредио и предговор написао Слободан Перовић, поговор Обрад Станојевић]. – Београд : Службени лист СРЈ, 2006. – 396 стр. – (Класици југословенског права ; 13)

1974

48. Zastarelost u oblasti međunarodne prodaje telesnih pokretnih stvari : studija M. Konstantinovića s nacrtom Konvencije UNCITRAL-a / Mihailo Konstantinović. – Beograd : Institut za uporedno pravo, 1974. – 32 str.

* Naslov iznad teksta: Konvencija o zastarelosti u oblasti međunarodne prodaje telesnih pokretnih stvari. – P. o.: Strani pravni život ; D, 82, 1974.

1982

49. Забрана злоупотребе права и социјализација права / Михаило Константиновић. – [Б. м. : б. и., 1982]. – Стр. 261–279 ; 384–395.

* П. о.: *Анали Правног факултета у Београду* ; 30, 3/4, 1982. – Садржи и: *Југословенски грађански законик : (Аустријски или Црногорски законик?)*. – Summary ; Résumé.

1998

50. *Politika sporazuma : dnevničke beleške 1939–1941 : londonske beleške 1944–1945 / Mihailo Konstantinović ; [priređio za štampu Radomir Konstantinović]*. – Novi Sad : Mir, 1998. – 663 str. : ilustr. – (Vreme i društvo ; 3)

III. Прилози у периодици и зборницима радова

А) Чланци, објављена предавања, реферати, уводне студије, предговори, конгреси

1924

51. Прилог теорији ризика у римском класичном праву / Михаило Константиновић // *Архив за правне и друштвене науке (Београд)*. – Год. 13, коло 2, књ. 8 (25), бр. 3 (1924), стр. 161–173.

Прештампано с додатим резимеима у:

52. *Анали Правног факултета у Београду*. – Год. 30, бр. 3/4<Избрани чланци професора Михаила Константиновића> (1982), стр. 247–260.

* Summary ; Résumé.

Прештампано у:

53. *Архив за правне и друштвене науке (Београд)*. – Год. 87, коло 3, књ. 57 (110), бр. 2/3 (2001), стр. 435–447.

* [У рубрици:] Из наше правне баштине.

1925

54. *Забрана злоупотребе права и социјализација права / Михаило Константиновић // Архив за правне и друштвене науке (Београд)*. – Год. 15, коло 2, књ. 10 (27), бр. 3 (1925), стр. 169–189.

Прештампано с додатим резимеима у:

55. *Анали Правног факултета у Београду*. – Год. 30, бр. 3/4<Избрани чланци професора Михаила Константиновића> (1982), стр. 261–281.

* Summary ; Résumé.

56. *Изједначење закона / Михаило Константиновић // Književni sever : časopis za književnost, nauku i kulturu (Subotica)*. – Год. 1, књ. 1, св. 2 (1925), стр. 54–64.

57. Означавање закона / Михаило Константиновић // Архив за правне и друштвене науке (Београд). – Год. 15, коло 2, књ. 11 (28), бр. 5/6 (1925), стр. 425–438.

Прештампано с додатим резимеима у:

58. Анали Правног факултета у Београду. – Год. 30, бр. 3/4<Избрани чланци професора Михаила Константиновића> (1982), стр. 294–307.
* Summary ; Résumé.
59. Питање својине : од својине индивидуалног права ка својини социјалној функцији / Михаило Константиновић // Generacija pred stvaranjem : almanah jedne grupe. – Београд : Група за социјалну и културну акцију, 1925. – Стр. 7–16.
- Прештампано с додатим резимеима у:
60. Анали Правног факултета у Београду. – Год. 30, бр. 3/4<Избрани чланци професора Михаила Константиновића> (1982), стр. 282–293.
* Summary ; Résumé.
61. Privatno-pravni položaj žene – kakav je i kakav bi trebao da bude / Mihailo Konstantinović // Нова Европа (Загреб). – Књ. 11, бр. 11(1925), стр. 326–335.

1926

62. Право одговора и слобода штампе : (чл. 26–29 Закона о штампи од 6 августа 1925) / Михаило Константиновић // Полиција (Београд). – Год. 13, бр. 17/18 (1926), стр. [777]-784 ; [Део] 2: Год. 13, бр. 19/20 (1926), стр. 885–892 ; [Део] 3: Год. 13, бр. 21/22 (1926), стр. 992–998 ; [Део] 4: Год. 13, бр. 23/24 (1926), стр. 1091–1102 ; [Део] 5: Год. 14, бр. 1/2 (1927), стр. 126–133 ; [Део] 6: Год. 14, бр. 5/6 (1927), стр. 203–213.
63. Die staatsangehörigkeit in Jugoslawien unter besonderer berücksichtigung der friedensvertraege / von prof. M. [Mihailo] Konstantinovich // Ostrecht (München). – Jhrg. 2, h. 7/8 (1926), стр. 783–809 ; Jhrg. 2, h. 12 (1926), стр. 1147–1168.

1928

64. Etat Serbe-Croate-Slovène : assistance judiciaire gratuite : (questionnaire I) / [Dragoutine Yankovitch, Mihailo Konstantinovich, Slavko Raikovitch] // Conférence de la Haye de droit international privé. Session 6, Documents préliminaires IV. – La Haye : Imp. nationale, 1928. – Стр. 21–23.

65. Etat Serbe-Croate-Slovène : interpretation des traités / [Dragoutine Yankovitch, Mihailo Konstantinovitch, Slavko Raikovitch] // Conférence de la Haye de droit international privé. Session 6, Documents préliminaires IV. – La Haye : Imp. nationale, 1928. – Str. 31.
66. Etat Serbe-Croate-Slovène : nationalité : (questionnaire IV) / [Dragoutine Yankovitch, Mihailo Konstantinovitch, Slavko Raikovitch] // Conférence de la Haye de droit international privé. Session 6, Documents préliminaires IV. – La Haye : Imp. nationale, 1928. – Str. 24–29.
67. Etat Serbe-Croate-Slovène : vente : (questionnaire VI) / [Dragoutine Yankovitch, Mihailo Konstantinovitch, Slavko Raikovitch] // Conférence de la Haye de droit international privé. Session 6, Documents préliminaires IV. – La Haye : Imp. nationale, 1928. – Str. 30.
68. Etat Serbe-Croate-Slovène : assistance judiciaire gratuite : (questionnaire I) / [Dragoutine Yankovitch, Mihailo Konstantinovitch, Slavko Raikovitch] // Conférence de la Haye de droit international privé. Documents relatifs à la sixième session tenue du 5 au 28 janvier 1928. – La Haye : Imp. nationale, 1928. – Str. 299–301.
69. Etat Serbe-Croate-Slovène : interpretation des conventions / [Dragoutine Yankovitch, Mihailo Konstantinovitch, Slavko Raikovitch] // Conférence de la Haye de droit international privé. Documents relatifs à la sixième session tenue du 5 au 28 janvier 1928. – La Haye : Imp. nationale, 1928. – Str. 309.
70. Etat Serbe-Croate-Slovène : nationalité : (questionnaire IV) / [Dragoutine Yankovitch, Mihailo Konstantinovitch, Slavko Raikovitch] // Conférence de la Haye de droit international privé. Documents relatifs à la sixième session tenue du 5 au 28 janvier 1928. – La Haye : Imp. nationale, 1928. – Str. 302–307.
71. Etat Serbe-Croate-Slovène : vente : (questionnaire VI) / [Dragoutine Yankovitch, Mihailo Konstantinovitch, Slavko Raikovitch] // Conférence de la Haye de droit international privé. Documents relatifs à la sixième session tenue du 5 au 28 janvier 1928. – La Haye : Imp. nationale, 1928. – Str. 308.
72. Књижевни и уметнички рад и право : (ауторско право) / Михаило Константиновић // *Летопис Матице српске* (Нови Сад). – Год. 102, књ. 318, св. 1 (1928), стр. [8]-51.

Прештампамо с додатим резимеима у:

73. *Анали Правног факултета у Београду*. – Год. 30, бр. 3/4 <Избрани чланци професора Михаила Константиновића> (1982), стр. 308–350.

* Summary ; Résumé.

1929

74. Наше држављанство / Михаило Константиновић // Полиција (Београд). – Год. 16, бр. 11/12 (1929), стр. [481]- 489 ; [Део 2]: Год. 16, бр. 13/14 (1929), стр. 585–590 ; [Део 3]: Год. 16, бр. 15/16 (1929), стр. [673]- 681 ; [Део 4]: Год. 16, бр. 17/18 (1929), стр. 777–790 ; [Део 5]: Год. 16, бр. 19/20 (1929), стр. 870–874 ; [Део 6]: Год. 16, бр. 21/22 (1929), стр. 972–981.
75. Наши закони и наше нарави / Михаило Константиновић // Летопис Матице српске (Нови Сад). – Год 103, књ. 319, св. 1 (јануар 1929), стр. 27–33.
76. Питање Правног факултета у Суботици / Михаило Константиновић // Летопис Матице српске (Нови Сад). – Год. 103, књ. 320, св. 1 (април 1929), стр. 74–87.

1930

77. Југословенски грађански законик : (Аустријски или Црногорски) / Михаило Константиновић // Друштвени живот : социално-научни часопис (Нови Сад). – Бр. 5 (1930), стр. 1–12.

Прештампано у:

78. Правни зборник (Подгорица). – Год. 1, бр. 2/3 (1933), стр. 69–81.

Прештампано с додатим резимеима у:

79. Анали Правног факултета у Београду. – Год. 30, бр. 3/4 <Изабрани чланци професора Михаила Константиновића> (1982), стр. 384–396.

* Summary ; Résumé.

80. La législation pénale Yougoslave / Mihailo Konstantinović // La France judiciaire (Paris). – Ann. 2, vol. 1, no. 23 (1930), str. 408.

1931

81. „Интелектуални пролетаријат“ и „хиперпродукција интелектуалца“ / Милајло [тј. Милајло] Константиновић // Социјална мисао (Загреб). – Год. 4, бр. 4 (1. април 1931), стр. [49]-50.
82. Le droit international du nouveau Code de procédure civile yougoslave / Mihailo Konstantinovitich // Annuaire de l'Association yougoslave de Droit international (Belgrade-Paris). – Ann. 1 (1931), str. 214–228.
83. Pravo, sila i pravičnost / Mihailo Konstantinović // Социјална мисао (Загреб). – Год. 4, бр. 11 (1. новембра 1931), стр. [149]-150.

Прештампано с додатим резимеима у:

84. *Анали Правног факултета у Београду*. – Год. 30, бр. 3/4<Избрани чланци професора Михаила Константиновића> (1982), стр. 361–364.

* Summary ; Résumé.

85. *Radni odnos i pravo / Mihailo Konstantinović // Crveni kalendar 1931 (Zagreb)*. – (1931?), стр. 24–27.

* На публикацији год. издања 1930.

86. *Хипотека на стоци / референт Михаило Константиновић // Споменаца Четвртог конгреса правника Краљевине Југославије : одржаног у Скопљу на дан 4, 5 и 6 октобра 1931 године. Секција 4 / уредио Стојан Јовановић*. – Београд : Издање Конгреса правника, 1931. – Стр. [237]-254.

Прештампано с додатим резимеима у:

87. *Анали Правног факултета у Београду*. – Год. 30, бр. 3/4<Избрани чланци професора Михаила Константиновића> (1982), стр. 365–383.

* Summary ; Résumé.

88. *Хипотека на стоци : извод из реферата др. Мих. Константиновића, проф. Универзитета из Суботице / Михаило Константиновић // Основе реферата и кореферата за Четврти конгрес правника Краљевине Југославије у Скопљу од 4 до 6 октобра 1931 године*. – [Београд] : Стални одбор Конгреса правника Краљевине Југославије, 1931. – Стр. [16].

1934

89. *„Emptio perfecta“ у Српском грађанском законику : (прилог историји извора Српског грађанског законика и методи тумачења) / од Михаила Константиновића // Споменаца Мауровићу : прилози посвећени Ивану Мауровићу од пријатеља, другова и ученика о шесетогодишњици његова живота. Књ. 2*. – Београд : Штампарија Глобус, 1934. – Стр. 29–43.

1936

90. *Kolektivni ugovori o radu / Mihailo Konstantinović // Naša stvarnost (Beograd)*. – Год. 1, бр. 3/4 (1936), стр. [1]-10.

Прештампано с додатим резимеима у:

91. *Анали Правног факултета у Београду*. – Год. 30, бр. 3/4<Избрани чланци професора Михаила Константиновића>(1982), стр. 397–409.

* Summary ; Résumé.

1937

92. Методе правних конструкција и слободног истраживања права / од Михаила Константиновића // Правна мисао : часопис за право и социологију (Београд). – Год. 3, бр. 11/12<У част Живојина Перића> (1937), стр. [556]-582.

1938

93. Идеје Валтазара Богишића о народном и законском праву / Михаилу Константиновићу // Социолошки преглед (Београд). – Књ. 1 (1938), стр. [272]-282.

Прештампано с додатим резимеима у:

94. Анали Правног факултета у Београду. – Год. 30, бр. 3/4<Избрани чланци професора Михаила Константиновића> (1982), стр. 422–433.

* Summary ; Résumé.

Прештампано у:

95. Žurnal za sociologiju = Vojvodinian Journal of Sociology (Novi Sad). – Br. 3 (2005), str. 321–331.
96. Извори брачног права / Михаилу Константиновићу // Архив за правне и друштвене науке (Београд). – Год. 28, коло 2, књ. 36 (53), бр. 1/2<У част Г. Живојина М. Перића> (1938), стр. 66–75.

Прештампано с додатим резимеима у:

97. Анали Правног факултета у Београду. – Год. 30, бр. 3/4<Избрани чланци професора Михаила Константиновића> (1982), стр. 410–421.

* Summary ; Résumé.

98. Накнада моралне штете / Михаилу Константиновићу // Политика (Београд). – (25. дец. 1938), стр. 6.

* Наднаслов: Из правне теорије и праксе.

99. Позитивно право и основи приватноправног поретка / Михаилу Константиновићу // Француски 14. јули 1938. – Београд : Издавачка задруга Политика и друштво, 1938. – Стр. 71–77.

1939

100. Два супротна схватања међународног реда / Михаилу Константиновићу // Напред (Београд). – Год. 2, бр. 13(1939), стр. 18.
101. Одговорност купаца за пожар : (§§ 696 и 697 Грађанског законика) / Михаилу Константиновићу // Архив за правне и друштвене науке (Београд). – Год. 29, коло 2, књ. 38 (55), бр. 5/6<У част Д-ра Божидара В. Марковића> (1939), стр. 557–568.

Прештампано с додатим резимеима у:

102. Анали Правног факултета у Београду. – Год. 30, бр. 3/4<Избрани чланци професора Михаила Константиновића>(1982), стр. 434–447.

* Summary ; Résumé.

1945

103. Реформа брака и заштита деце и мајки у Совјетском Савезу / Михаило Константиновић // Архив за правне и друштвене науке (Београд). – Год. 32, коло 3, књ. 1(60), бр. 3/5(1945), стр. 143–159.

Прештампано с додатим резимеима у:

104. Анали Правног факултета у Београду. – Год. 30, бр. 3/4<Избрани чланци професора Михаила Константиновића>(1982), стр. 448–467.

* Summary ; Résumé.

1946

105. Својина и наследно право у Совјетском Савезу : предавање др. Михаила Константиновића у Новом Саду / Михаило Константиновић // Слободна Војводина (Нови Сад). – Год. 5, бр. 439 (30. март 1946), стр. 5 ; Год. 5, бр. 441 (1. април 1946), стр. 5.

1947

106. Опште напомене уз Тезе за предпројект Закона о наслеђивању / [Михаило Константиновић] // Архив за правне и друштвене науке (Београд). – Год. 34, коло 3, књ. 3(62), бр. 3 (1947), стр. 334–347.

* Податак о аутору према: Архив за правне и друштвене науке (Београд). – Год. 35, коло 3, књ. 4(63), бр. 1 (1948), стр. 96. ; Архив Србије, Фонд Министарства просвете, Г 183, Ф ХХХ бр. 22 (службенички досије): Др Константиновић Михаило, редовни професор : [карактеристика и списак штампаних радова] / [Аноним]. – [Београд : б. и., 1948?]. – лист [3].

Прештампано с додатим резимеима у:

107. Анали Правног факултета у Београду. – Год. 30, бр. 3/4<Избрани чланци професора Михаила Константиновића> (1982), стр. 468–483.

* Summary ; Résumé.

108. Тезе за предпројект закона о наслеђивању / [Михаило Константиновић] // Архив за правне и друштвене науке (Београд). – Год. 34, коло 3(62), бр. 3 (1947), стр. [315]-334.

* Податак о аутору према: Mihailo Konstantinović kodifikator jugoslovenskog prava / Božidar [S.] Marković // Pravni život (Београд). – Год. 40, књ. 388, бр. 7/8 (1990), стр. 1159.

1949

109. Развод брака због тешке поремећености брачних односа : (чл. 56 Основног закона о браку) / Михаило Константиновић // Народни правник (Београд). – Год. 4, бр. 2/3 (1949), стр. 61–69.

Прештампано с додатим резимеима у:

110. Анали Правног факултета у Београду. – Год. 30, бр. 3/4<Избрани чланци професора Михаила Константиновића> (1982), стр. 484–495.

* Summary ; Résumé.

1951

111. Odnos između prava na naknadu štete i prava na osiguranu sumu : (pitanje kumuliranja) / Mihailo Konstantinović // Архив за правне и друштвене науке (Београд). – Год. 38, коло 3, књ. 6 (66), бр. 2 (1951), стр. 291–297.

* [U rubrici:] Pravna praksa. Građansko pravo.

Прештампано с додатим резимеима у:

112. Анали Правног факултета у Београду. – Год. 30, бр. 3/4<Избрани чланци професора Михаила Константиновића> (1982), стр. 496–506.

* Summary ; Résumé.

1952

113. Основ одговорности за проузроковану штету / Михаило Константиновић // Архив за правне и друштвене науке (Београд). – Год. 39, коло 3, књ. 8 (67), бр. 3 (1952), стр. 296–305.

Прештампано у:

114. Архив за правне и друштвене науке (Београд). – Год. 62, коло 3, књ. 32 (85), бр. 1/2<1906–1976> (1976), стр. 139–144.

Прештампано с додатим резимеима у:

115. Pravni život (Beograd). – God. 32, knj. [?], br. 2 (1982), str. 141–152.

* Summary: str. 269.

116. Анали Правног факултета у Београду. – Год. 30, бр. 3/4<Избрани чланци професора Михаила Константиновића> (1982), стр. 507–519.

* Summary ; Résumé.

Прештампано у:

117. Pravni život (Beograd). – God. 42, knj. 400, br. 9/10<Šteta i njena naknada. T. 1> (1992), str. 1153–1178.

Прештампано с додатим резимеима у:

118. Архив за правне и друштвене науке (Београд). – Год. 92, ко-
ло 3, књ. 67 (119), бр. 1/2<1906–2006> (2006), стр. 453–466.
* Апстракт ; Summary.

1957

119. Забрањени уговори о трговини / Михаило Константиновић // Ар-
хив за правне и друштвене науке (Београд). – Год. 44, коло 3, књ.
13 (72), бр. 2/3 (1957), стр. 339–344.

Прештампано с додатим резимеима у:

120. Анали Правног факултета у Београду. – Год. 30, бр. 3/4<Иза-
брани чланци професора Михаила Константиновића> (1982),
стр. 549–558.
* Summary ; Résumé.

Издање на француском и енглеском језику:

121. Des contrats commerciaux prohibés / Mihailo Konstantinović // Le nouveau droit Yougoslave (Beograd). – Ann. 8, no. 2/4 (1957), str. 103–109.
122. The forbidden contracts / Mihailo Konstantinović // New Yougoslav Law (Beograd). – Year 8, no. 2/4 (1957), str. 111–118.
123. Стара „правна правила“ и јединство права / Михаило Констан-
тиновић // Анали Правног факултета у Београду. – Год. 5, бр. 4
(1957), стр. 431–437.

Прештампано у:

124. Stara „pravna pravila“ i jedinstvo prava : [uvodna studija] / Mihailo Konstantinović // Zbornik građanskih zakonika stare Jugoslavije / priredio Mihailo S. Stupar. – Titograd : Grafički zavod, 1960. – Str. 1–6. – (Zakonodavstvo i praksa)

Прештампано с додатим резимеима у:

125. Анали Правног факултета у Београду. – Год. 30, бр. 3/4<Иза-
брани чланци професора Михаила Константиновића> (1982),
стр. 540–548.
* Summary ; Résumé.

1958

126. Осигурање и одговорност у југословенском праву / Михаило Кон-
стантиновић // Анали Правног факултета у Београду. – Год. 6,
бр. 3 (1958), стр. 264–276.
* „Ово је реферат који је био прочитан на Трећим француско-
југословенским правничким данима у Паризу 30. маја 1958.“
→ стр. 264.

Прештампано с додатим резимеима у:

127. *Анали Правног факултета у Београду*. – Год. 30, бр. 3/4<Изабрани чланци професора Михаила Константиновића> (1982), стр. 559–574.

* Summary ; Résumé.

1961

128. *Устав ФНРЈ и Закон о неважности правних прописа донетих пре 6. априла 1941. и развод брака изречен од духовног суда старокатоличке цркве / Михаило Константиновић // Анали Правног факултета у Београду*. – Год. 9, бр. 4 (1961), стр. 537–543.

1962

129. *Predgovor / Mihailo Konstantinović // Švajcarski zakonik o obligacijama : čl. 1 do čl. 551 / [redakciju izvršila Marija M. Toroman]*. – Beograd : Institut za uporedno pravo, 1962. – str. [I]-VIII. – (Serija E ; br. 29–30)

130. [2. izd. sa izmenama i dopunama izvršenim do 1. januara 1976. godine]. – Beograd : Savremena administracija, 1976. – Str. 3–10. – (Serija E ; br. 57)

Прештампано с додатим резимеима у:

131. *Предговор за превод Швајцарског законика о облигацијама / Михаило Константиновић //Анали Правног факултета у Београду*. – Год. 30, бр. 3/4<Изабрани чланци професора Михаила Константиновића> (1982), стр. 606–616.

* Summary ; Résumé.

1966

132. *Uvodna reč / Mihailo Konstantinović // Građanska odgovornost : referati i diskusije sa Simpozijuma održanog 11. i 12. februara 1966. godine u Beogradu*. – Beograd : Institut društvenih nauka, 1966. – Str. 7–9.

1969

133. *Unifikacija privrednog i građanskog prava : referat za savetovanje : Beograd 7, 8. i 9. maj 1969. godine / Mihailo Konstantinović // Mesto civilnog kodeksa u sistemu našeg prava*. – Beograd : Institut za uporedno pravo, 1969. – 16 str.

* Umnoženo.

1974

134. *Konvencija o zastarelosti u oblasti međunarodne prodaje telesnih pokretnih stvari / Mihailo Konstantinović // Strani pravni život (Beograd)*. – Serija D ; br. 82 (1974), str. 3–32.

* Sadrži i: Nacrt Konvencije o zastarelosti u oblasti međunarodne prodaje telesnih pokretnih stvari.

Прештампано с додатим резимеима у:

135. *Анали Правног факултета у Београду*. – Год. 30, бр. 3/4<Иззбрани чланци професора Михаила Константиновића> (1982), стр. 582–605.

* [Чланак не садржи текст Конвенције]. – Summary ; Résumé.

1978

136. *Sećanja prvih saradnika „Sociološkog pregleda“*. [Deo 2], Prof. Dr Mihailo Konstantinović / [Mihailo Konstantinović ; razgovor vodio Aleksandar A. Miljković] // *Sociološki pregled (Beograd)*. – God. 12, br. 3<1938–1978> (1978), str. 9–11.

* [Intervju].

1991

137. *Srpsko–hrvatski sporazum 1939 : nepoznate beleške profesora Mihaila Konstantinovića / Mihailo Konstantinović // Vreme*. – [Deo] 1: br. 26 (22.04.1991), str. 62–65 ; [Deo] 2: br. 27 (29.04.1991), str. 60–62 ; [Deo] 3: br. 28 (6.05.1991), str. 60–63 ; [Deo] 4: br. 29 (13.05.1991), str. 62–63.

Б) Прикази књига, судска пракса, дискусије, белешке и други прилози

1927

138. *Мађарска после Пата : Prof. D-r Stephan v. Csekey: Ungarns Staatsrecht nach dem Weltkrieg, Tübingen, Mohr, 1926. (Jahrbuch des öffentlichen Rechts, Separatabdruck aus Band XIV.) S. 409–483. / М. [Михаило] Константиновић // Летопис Матице српске (Нови Сад)*. – Год. 101, књ. 311, св. 1–2 (јануар–фебруар 1927), стр. [200]–204.

* [У рубрици:] Књиге и листови.

1928

139. *Deuxième commission : (nationalité) : procès-verbal no 2 : séance du 9 janvier 1928 / [diskutant] Konstantinovitch // Conférence de la Haye de droit international privé. Actes de la sixième session tenue du 5 au 28 janvier 1928*. – La Haye : Imp. nationale, 1928. – Str. 113, 115–120.

140. *Première commission : (successions) : procès-verbal no 4 : séance du 13 janvier 1928 / [diskutant] Konstantinovitch // Conférence de la Haye de droit international privé. Actes de la sixième session tenue du 5 au 28 janvier 1928*. – La Haye : Imp. nationale, 1928. – Str. 49.

141. Première commission : (successions) : procès-verbal no 8 : séance du 23 janvier 1928 / [diskutant] Konstantinovitch // Conférence de la Haye de droit international privé. Actes de la sixième session tenue du 5 au 28 janvier 1928. – La Haye : Imp. nationale, 1928. – Str. 85.

1930

142. Заштита историјских споменика / Михајло [Михаило] Константиновић // Друштвени живот : социално–научни часопис (Нови Сад). – Бр. 2 (1930), стр. 31–37.
* [У рубрици:] Правни преглед.
143. Тенденција модерних законодавстава у смислу ограничења права на наслеђивање / Михаило Константиновић // Друштвени живот : социално–научни часопис (Нови Сад). – Бр. 6 (1930), стр. 32–40.
* [У рубрици:] Правни преглед.

Прештампано с додатим резимеима у:

144. Анали Правног факултета у Београду. – Год. 30, бр. 3/4<Избрани чланци професора Михаила Константиновића> (1982), стр. 351–360.
* Summary ; Résumé.
145. Трајање заштите ауторског права / Михаило Константиновић // Друштвени живот : социално–научни часопис (Нови Сад). – Бр. 3 (1930), стр. 31–37.
* [У рубрици:] Правни преглед.

1939

146. Саопштење о Уредби о банској власти : Београд, 10. септембра / [Михаило Константиновић] // Политика (Београд). – (11. септ. 1939), стр. 5.
* Податак о ауторству према: Politika sporazuma : dnevničke beleške 1939–1941 : londonske beleške 1944–1945 / Mihailo Konstantinović. – Novi Sad : Mir, 1998. – Str. 47–48.

1953

147. Природа уговорне казне : смањење од стране суда / Михаило Константиновић // Анали Правног факултета у Београду. – Год. 1, бр. 2 (1953), стр. 209–215.
* [У рубрици:] Судска пракса.

Прештампано с додатим резимеима у:

148. Анали Правног факултета у Београду. – Год. 30, бр. 3/4<Избрани чланци професора Михаила Константиновића> (1982), стр. 520–528.
* Summary ; Résumé.

149. Сретен Вукосављевић: Историја сељачког друштва. 1, Организовање сељачке земљишне својине. Издање Српске академије наука, Посебна издања, књ. ССIX, Београд, 1953, стр. 335 / Михаило Константиновић // Анали Правног факултета у Београду. – Год. 1, бр. 3/4 (1953), стр. 471–474.
* [У рубрици:] Прикази.

1954

150. Оштећење преко половине и зеленашки уговори / Михаило Константиновић // Анали Правног факултета у Београду. – Год. 2, бр. 2 (1954), стр. 213–220.
* [У рубрици:] Судска пракса.

Прештампано с додатим резимеима у:

151. Анали Правног факултета у Београду. – Год. 30, бр. 3/4<Избрани чланци професора Михаила Константиновића> (1982), стр. 529–539.
* Summary ; Résumé.

152. Правна дејства веридбе / Михаило Константиновић // Анали Правног факултета у Београду. – Год. 2, бр. 3 (1954), стр. 318–328.
* [У рубрици:] Судска пракса.

1956

153. Развод брака због дуготрајног одвојеног живота и право разведеног брачног друга на издржавање / Михаило Константиновић // Анали Правног факултета у Београду. – Год. 4, бр. 4 (1954), стр. 475–483.
* [У рубрици:] Судска пракса.

1958

154. Трећи француско–југословенски правнички дани / [Михаило Константиновић] // Анали Правног факултета у Београду. – Год. 6, бр. 2 (1958), стр. 252.
* [У рубрици:] Белешке.

1962

155. Друштвена својина : [прилог дискусији] / Михаило Константиновић // Анали Правног факултета у Београду. – Год. 10, бр. 3/4 (1962), стр. 285–289.
* [У рубрици:] Прилози.

Прештампано с додатим резимеима у:

156. Анали Правног факултета у Београду. – Год. 30, бр. 3/4<Избрани чланци професора Михаила Константиновића> (1982), стр. 575–581.
* Summary ; Résumé.

1966

157. Diskusija / Mihailo Konstantinović // Građanska odgovornost : referati i diskusije sa Simpozijuma održanog 11. i 12. februara 1966. godine u Beogradu. – Beograd : Institut društvenih nauka, 1966. – Str. 285–288, 330–334.
158. Dixième séance : tenue le 8 avril 1964 / [diskutant] Konstantinović // Conférence diplomatique sur l'unification du droit en matière de la vente internationale, La Haye, 2–25 avril 1964 : actes et documents de la Conférence. T. 1, Actes. – La Haye : Imprimerie nationale, 1966. – Str. 74, 75.
159. Douzième séance : tenue le 9 avril 1964 / [diskutant] Konstantinović // Conférence diplomatique sur l'unification du droit en matière de la vente internationale, La Haye, 2–25 avril 1964 : actes et documents de la Conférence. T. 1, Actes. – La Haye : Imprimerie nationale, 1966. – Str. 90, 91.
160. Quatrième séance : tenue le 4 avril 1964 / [diskutant] Konstantinović // Conférence diplomatique sur l'unification du droit en matière de la vente internationale, La Haye, 2–25 avril 1964 : actes et documents de la Conférence. T. 1, Actes. – La Haye : Imprimerie nationale, 1966. – Str. 37, 40.
161. Quinzième séance : tenue le 13 avril 1964 / [diskutant] Konstantinović // Conférence diplomatique sur l'unification du droit en matière de la vente internationale, La Haye, 2–25 avril 1964 : actes et documents de la Conférence. T. 1, Actes. – La Haye : Imprimerie nationale, 1966. – Str. 110.
162. Septième séance : tenue le 6 avril 1964 / [diskutant] Konstantinović // Conférence diplomatique sur l'unification du droit en matière de la vente internationale, La Haye, 2–25 avril 1964 : actes et documents de la Conférence. T. 1, Actes. – La Haye : Imprimerie nationale, 1966. – Str. 58.
163. Treizième séance : tenue le 10 avril 1964 / [diskutant] Konstantinović // Conférence diplomatique sur l'unification du droit en matière de la vente internationale, La Haye, 2–25 avril 1964 : actes et documents de la Conférence. T. 1, Actes. – La Haye : Imprimerie nationale, 1966. – Str. 95.

1978

164. Друже председниче : [говор у име одликаних професора и радника Правног факултета Универзитета у Београду поводом уручења одликовања Председника Републике] / Михаило Константиновић

// Анали Правног факултета у Београду. – Год. 26, бр. 3/5 (1978), стр. 720.

* [У рубрици:] Факултетска хроника.

IV. Редакторски и уреднички рад

1953

165. Анали Правног факултета у Београду : двомесечни часопис за правне и друштвене науке / главни и одговорни уредник Михаило Константиновић. – Год. 1, бр. 1 (1953). – Београд : Правни факултет Универзитета, 1953.

ISSN 0003–2565 = Анали Правног факултета у Београду

* [Главни и одговорни уредник од 1953–1960].

1958

166. Nacrt jednoobraznog zakona o međunarodnoj prodaji pokretnih telesnih stvari = Projet d'une loi uniforme sur la vente internationale des objets mobiliers corporels : tekst i izveštaj komisije / [redakciju izvršio Mihailo Konstantinović ; preveli Stojan Jugović i Marija M. Toroman]. – Београд : Institut za uporedno pravo, 1958. – II, 75 str. – (Serija E ; br. 12)

V. Непубликована грађа

1935

167. Господину декану Правног факултета : [извештај о питању Ректората везано за тестамент Јовице Барловца] / Живојин М. Перић, Драг. [Драгољуб] Аранђеловић, Михаило Константиновић. – Београд : [Б. и.], 1935. – [2] листа.

* Куцано на машини. – Архив Србије, Фонд ректората Г-200, УБ Ф I, бр. 130.

1936

168. Извештај по разним питањима универзитетског Сената по предмету задужбине Луке Ђеловића : савету Правног факултета / Ж. [Живојин] М. Перић, Мих. [Михаило] Илић, Мих. [Михаило] Константиновић. – Београд : [Б. и.], 1936. – [5] листова.

* Куцано на машини. – Архив Србије, Фонд ректората Г-200, УБ Ф VII, Р 59/936.

1941

169. Меморандум 13. II 1941. / Михаило Константиновић. – [Београд : б. и., 1941]. – [?3] листа.

* Податак према: *Politika sporazuma* / Mihailo Konstantinović. – Str. 296–298, 634. – Умножено. – Ауторова забелешка: „Меморандум који сам предао Претседнику Министарског савета ујутру 13. II 41, пред његов полазак на састанак са Хитлером“. → стр. 634.

Прештампано према копији документа из личне архиве проф. Константиновића у:

170. *Događaji pred 27. mart* : [neobjavljeni rukopis] / Mihailo Konstantinović // *Vreme* (Beograd). – Br. 23 (1. 04. 1991), str. 56–61.

* [U rubrici:] *Dokumenti Vremena*.

171. *Politika sporazuma : dnevničke beleške 1939–1941 : london-ske beleške 1944–1945* / Mihailo Konstantinović; [priredio za štampu Radomir Konstantinović]. – Novi Sad : Mir, 1998. – Str. 296–298.

1945

172. *Догађаји пред 27. март* / Михаило Константиновић. – [Београд : б. и., 1945]. – [?11] листова.

* Рукопис. – Податак према: *Politika sporazuma* / Mihailo Konstantinović. – Str. 347–357.

Прештампано према копији документа из личне архиве проф. Константиновића у:

173. *Događaji pred 27. mart* : [neobjavljeni rukopis] / Mihailo Konstantinović // *Vreme* (Beograd). – Br. 23 (1.04.1991), str. 56–61.

* [U rubrici:] *Dokumenti Vremena*.

174. *Politika sporazuma : dnevničke beleške 1939–1941 : london-ske beleške 1944–1945* / Mihailo Konstantinović; [priredio za štampu Radomir Konstantinović]. – Novi Sad : Mir, 1998. – Str. 347–357.

1957

175. *Заводу за социјално осигурање НР Србије, Београд* : [жалба на решење] : [молба Михаила Константиновића да му се време проведено у избеглиштву урачуна у радни стаж] / Михаило Константиновић. – Београд : М. Константиновић, (10. 02. 1957). – [1] лист.

* Податак према: Архива Правног факултета у Београду, Службенички досије Михаила Константиновића. – Службена преписка заведена у Архиви Правног факултета у Београду под бр. 1243 од 11. 02. 1957. – Аутограф аутора дописа.

176. *Заводу за социјално осигурање Среза Београд, путем филијале 3* (раније „Палилула“), Београд : [жалба на решење] : [молба, с образложењем и три прилога, Михаила Константиновића да му

се време проведено у избеглиштву урачуна у радни стаж] / Михаило Константиновић. – Београд : М. Константиновић, (10. 02. 1957). – [2] листа.

* Податак према: Архива Правног факултета у Београду, Службенички досије Михаила Константиновића. – Службена преписка заведена под бр. 1242 од 11. 02. 1957. – Аутограф аутора дописа. – Допис допуњен од стране секретара Правног факултета 12. фебруара 1957.

177. Реч на отварању финалног такмичења у говорништву београдских студената / Михаило Константиновић // Такмичење у говорништву београдских студената. – Београд : Савез студената Југославије, 1957. – Стр. [1]-2.

* Стенографске белешке. – Умножено.

178. Реч приликом проглашења победника финалног такмичења у говорништву београдских студената / Михаило Константиновић // Такмичење у говорништву београдских студената. – Београд : Савез студената Југославије, 1957. – Стр. 48–51.

* Стенографске белешке. – Умножено.

VI. Говори и написи о Михаилу Константиновићу

1923

1. [Prikaz doktorske disertacije Mihaila Konstantinovića] // *Revue trimestrielle du droit civil* (Paris). – Т. 22 (1923), стр. 9, 68–69.

* Податак према: Савету Правног факултета : [предлог за избор професора Михаила Константиновића за редовног професора] / Живојин М. Перић, Д. [Драгољуб] Д. Аранђеловић, Ж. [Живан] Спасојевић. – Архив Србије, Фонд Правног факултета Г-205, Ф XI, деловодни бр. 25763/1936.

1924

2. Konstantinovitch (Mihailo). – *Le 'periculum rei venditae' en droit romain* (Thèse), Lyon, Bose frères et Riou, in-8°, 304 pp., 1923. / Paul Huvelin // *Revue historique de droit français et étranger* (Paris). – Ann. 3, sér. 4 (1924), стр. [318]-327.

* [Prikaz doktorske disertacije Mihaila Konstantinovića u rubrici]: *Compte rendu critiques*.

1934

3. Прилог историји извора Српског грађанског законика : Д-р Михаило Константиновић: „Emotio [Emptio] perfecta“ у Српском грађанском

законику, Београд, 1934. Прештампано из Споменике Мауровићу. / Видан О. Благојевић // Летопис Матице српске. – Год. 108, књ. 340, св. 2 (1934), стр. 229–231.

1936

4. Поравнање између државе и фирме Лозингер : афера са грађењем пруге Пожаревац-Кучево / Сл.[Слободан] Нешовић // Политика (Београд). – (26. дец. 1936), стр. 5 : слика М. Константиновића.
5. Савету Правног факултета : [реферат за избор професора Михаила Константиновића за редовног професора] / Живојин М. Перић, Д. [Драгољуб] Д. Аранђеловић, Ж. [Живан] Спасојевић. – Београд : [Б. и.], 1936. – [2] стр.
* Аутографи предлагача. – Куцано машински. – Архив Србије, Фонд Правног факултета Г-205, Ф XI, деловодни бр. 25763/1936.

1939

6. Др. Михаило Константиновић / Аноним // Политика (Београд). – (27. август 1939), стр. 3, 4 : слика М. Константиновића.
* Наднаслов: Састав нове владе.
7. Нова влада Г. Цветковића / Аноним // Напред (Београд). – Год. 2, бр. 22(1939), стр. 2.
8. [RECUEIL. Dossiers biographiques Boutillier du Retail. Documentation sur Mihailo Konstantinović]. – Belgrade : L'écho de Belgrade ; Paris : AFIP, 1939–1940. – 2 lista ; razl. formati.
* [Dokumentacija iz kolekcije Armand Boutillier du Retail]. – Podatak prema: OCLC WorldCat No 842463775.

1941

9. Комунизам на Београдском универзитету : 1929–1940 : [додатак]. – Београд : Народни покрет Збор, 1941. – Стр. 25.
10. Das trojanische Pferd : Mihail Konstantinowitsch und seine Freunde / Leonard Oberascher // Donauzeitung (Belgrad). – Jhrg. 1, no 42 (31. August 1941), str. 1–2.
11. Тројански коњ или Михајло [тј. Михаило] Константиновић и његови пријатељи // Обнова (Београд). – Год. 1, бр. 52 (3. септембар 1941), стр. 3.
* Наднаслов: Из југословенске прошлости. – Извод из чланка из Donauzeitung (Belgrad).

1942

12. Самоубиство Југославије : последњи чин југословенске трагедије / Данило Грегорић. – Београд : Југоисток, 1942. – Стр. 66, 68, 69, 76, 104, 132, 155, 158, 182, 290, 292 : слика М. Константиновића.

13. 2., непромењено изд. – Београд : Југоисток, 1942. – Стр. 66, 68, 69, 76, 104, 132, 155, 158, 182, 290, 292.

Издање на немачком језику:

14. So endete Jugoslawien / Danilo Gregorić. – Leipzig : W. Goldmann, 1943. – Str. 62, 64, 65, 70, 74, 81, 94, [147], 149, 179, 182, [207 fotografija M. Konstantinovića], 254.

1948

15. Крактеристика Др. Михајла [тј. Михаила] Константиновића, редовног професора Правног факултета : [концепт] / Велимир Васић. – [Београд : б. и.], 1948. – [1] лист.
* Концепт куцан машински, исправљан графитном оловком. – Датум 10. II. 1948. – Архив Србије, Фонд Министарства просвете, Г-183, Ф XXX бр. 22 (службенички досије).
16. Др Константиновић Михаило, редовни професор : [карактеристика и списак штампаних радова] / [Аноним]. – [Београд : б. и., 1948?]. – [3] листа.
* Куцано машински, без датума и потписа. – Архив Србије, Фонд Министарства просвете, Г-183, Ф XXX бр. 22 (службенички досије).

1949

17. Карактеристика : др. Михајло [тј. Михаило] И. Константиновић, редовни професор Правног факултета, за предмет Облигационо право – шеф катедре Грађанског права / Димитрије Вученов, Драгослав Јанковић, Војислав Бакић. – [Београд : б. и.], 1949. – [1] лист.
* Аутограф: Дим. Вученов. – Датум 13. IX. 1949. – Куцано машински. – Архив Србије, Фонд Министарства просвете, Г-183, Ф XXX бр. 22 (службенички досије).

1956

18. Mihajlo [tj. Mihailo] Konstantinović : [biografija sa bibliografijom] / Anonim // Ljetopis Jugoslavenske akademije nauka i umjetnosti (Zagreb). – Knj. 63 (1956), str. 187–189.

1959

19. Константиновић Михаило // Мала енциклопедија Просвета. Општа енциклопедија. [Књ.] 1, А-Љ. – Београд : Просвета, 1959. – Стр. 687.
20. 2. изд. – [Књ.] 1, А-Љ. – Београд : Просвета, 1968. – Стр. 857.
21. 3. изд. – [Књ.] 2, К-П. – Београд : Просвета, 1978. – Стр. 291.
22. 4. изд. – [Књ.] 2, К-Пн. – Београд : Просвета, 1986. – Стр. 341.
23. Konstantinović, Mihailo // Enciklopedija Leksikografskog zavoda. [Knj.] 4, Jugoslavija – Majkov. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1959. – Str. 334.

1962

24. Konstantinović, I. Mihailo, pravnik (Čačak, 10. III 1987-) / М. Ђ. [Mehmed Begović] // Enciklopedija Jugoslavije. [Knj.] 5, Jugos-Mak. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1962. – Str. 303.

1966

25. Conférence diplomatique sur l'unification du droit en matière de la vente internationale, La Haye, 2–25 avril 1964 : actes et documents de la Conférence. T. 1, Actes. – La Haye : Imprimerie nationale, 1966. – Str. XVI, 323, 328, 329.
* [Mihailo Konstantinović bio je član delegacije Jugoslavije i predsednik Komisije za verifikaciju. – U ime države Jugoslavije potpisao je završni akt usvojen na Konferenciji].

1969

26. Doprinos pravnoj kulturi : (Mihailo Konstantinović, Obligacije i ugovori, skica za zakonik, izdanje Pravnog fakulteta u Beogradu, 1969. g.) / Obrad Stanojević // Kultura. – Br. 4 (1969), str. 232–234.
* [U rubrici:] Prikazi.
27. Михаило Константиновић: Облигације и уговори, Београд, 1969. / Стојан Михајловић // Гласник Адвокатске коморе Војводине (Нови Сад). – Год. 18, бр. 6 (1969), стр. 31–32.
28. Михаило Константиновић: Облигације и уговори, стр. 328, Издање Центра за документацију и публикације Правног факултета у Београду, Београд, 1969 / Војислав Бакић //Анали Правног факултета у Београду. – Год. 17, бр. 5–6 (1969), стр. 689–692.
* [У рубрици:] Прикази.
29. Na marginama jedne kodifikacije / Obrad Stanojević // Gledišta (Beograd). – God. 10, br. 10(1969), str. 1357–1366.
* [U rubrici:] Osvrti.
30. Predgovor izdavača / Bor.[Borislav] T. Blagojević // Obligacije i ugovori : skica za Zakonik o obligacijama i ugovorima / Mihailo Konstantinović. – Beograd : Centar za dokumentaciju i publikacije Pravnog fakulteta, 1969. – Str. 5–6.
31. 2. izd. – Beograd : Savremena administracija, 1975. – Str. 5–6.

1970

32. Arbeiten an der Kodifizierung des bürgerlichen Rechts in Jugoslawien / Obrad Stanojević // Osteuropa Recht. – Jhrg. 16, h. 3, str. 200–202.
* [U rubrici:] Berichte.

33. Две или три министарске оставке / Слободан Нешовић // Политика (Београд). – (28. септембар 1970).
34. Konstantinović dr Mihailo // Ко је ко у Југославији : jugoslovenski savremenici / [glavni redaktor Radoštin Rajović]. – Београд : Хронотетар, 1970. – Стр. 483. – (Библиотека Лексикон)
35. Схватање др Михаила Константиновића о заштити историјских споменика / Владимир Бргуљан //Анали Правног факултета у Београду. – Год. 18, бр. 1/2 (1970), стр. 153–158.

1971

36. Грађанска одговорност наших привредних организација данас : са освртом на дело професора Михаила Константиновића *Облигације и уговори* / Адам Лазаревић //Анали Правног факултета у Београду. – Год. 19, бр. 4 (1971), стр. 383–392.

1972

37. Зајам у Скици за законик о облигацијама проф. Михаила Константиновића : критички преглед одредаба / Обрад Станојевић //Анали Правног факултета у Београду. – Год. 19, бр. 1/3<У част професора Милана Бартоша> (1972), стр. [509]-525.
* „Чланак представља нешто измењен и допуњен реферат који сам поднео на седници Поткомисије за израду закона о облигацијама и уговорима од 5. II 1972. године.“ → стр. [509]. – Резюме ; A summary ; Résumé.

1973

38. Ljudi, ljudi --- : medaljoni 56 umrlih savremenika. Knj. 1 / Dragoljub Jovanović. – Београд : [D. Jovanović], 1973. – Стр. 72, 133, 281.

1974

39. Konstantinović, Mihailo // Leksikon JLZ. A-Ž. – Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1974. – Стр. 490.
40. Uvodne napomene / Institut za uporedno pravo // Zastarelost u oblasti međunarodne prodaje telesnih pokretnih stvari. – Стр. [1–2].
* P. o.: Strani pravni život ; Br. 82, 1974.

1975

41. Људи, људи --- : медаљони 46 умрлих савременика : са фотографијама / Драгољуб Јовановић. – Београд : [Д. Јовановић], 1975. – Стр. 18.

1978

42. Другарице и другови : [говор поводом уручења одликовања Председника Републике професорима Правног факултета Универзитета у Београду: др Михаилу Константиновићу, др Јовану Ловчевићу,

- др Радомиру Лукићу, др Милошу Радојковићу, др Драгомиру Стојчевићу, др Драгашу Денковићу и шефу Одсека за студентска питања Танасију Јанићијевићу] / Душан Чкребић // *Анали Правног факултета у Београду*. – Год. 26, бр. 3/5<Поводом кодификације облигационог права> (1978), стр. 718–720.
* [У рубрици:] Факултетска хроника.
43. Закон о облигационим односима ... / Уређивачки одбор // *Анали Правног факултета у Београду*. – Год. 26, бр. 3/5<Поводом кодификације облигационог права> (1978), стр. 226.
44. Одликовани професори и радници Правног факултета у Београду // *Анали Правног факултета у Београду*. – Год. 26, бр. 3/5<Поводом кодификације облигационог права> (1978), стр. 717.
* [У рубрици:] Факултетска хроника.
45. Од Општег имовинског законика до Закона о облигационим односима : допринос професора Михаила Константиновића / Радомир Ђуровић и Миодраг Орлић // *Анали Правног факултета у Београду*. – Год. 26, бр. 3/5<Поводом кодификације облигационог права> (1978), стр. [245]-266.
* Резюме ; A summary ; Résumé.
46. Осврт на неке одредбе Закона о облигационим односима / Б. [Боривоје] Познић // *Анали Правног факултета у Београду*. – Год. 26, бр. 3/5<Поводом кодификације облигационог права> (1978), стр. [367], 371, 372, 373, 378, 379, 383.
* Резюме ; A summary ; Résumé.
47. Поводом кодификације облигационог права : [тематски број посвећен професору Михаилу Константиновићу] // *Анали Правног факултета у Београду*. – Год. 26, бр. 3/5 (1978), стр. [225]-720.
48. Predgovor / Slobodan Perović // *Zakon o obligacionim odnosima* / [priredio Ratomir M. Slijepčević]. – Beograd : Službeni list SFRJ, 1978. – Str. 4–5.
49. 2. izd. – Beograd : Službeni list SFRJ, 1983. – Str. 4–5.
50. 4. dopunjeno izd. – Beograd : Službeni list SFRJ, 1987. – Str. 4–5.
51. 5. izd. – Beograd : Službeni list SFRJ, 1988. – Str. 4–5.
52. 7. izd. – Beograd : Službeni list SFRJ, 1990. – Str. 4–5.
53. 8. измењено и допуњено изд. с најновијим законским изменама. – Београд : Службени лист СРЈ, 1993. – Стр. 5–6.
54. 9. измењено и допуњено изд. – Београд : Службени лист СРЈ, 1994. – Стр. 5–6.

55. 10. измењено и допуњено изд. с најновијим законским измењенама. – Београд : Службени лист СРЈ, 1995. – Стр. 5–6.
56. 11. измењено и допуњено изд. с најновијим законским измењенама. – Београд : Службени лист СРЈ, 1998. – Стр. 5–6.
57. 12. измењено и допуњено изд. с најновијим законским измењенама. – Београд : Службени лист СРЈ, 2001. – Стр. 5–6.
58. 13. изд. – Београд : Службени лист СРЈ, 2002. – Стр. 5–6.
59. 15. изд. – Београд : Службени лист СЦГ, 2003. – Стр. 5–6.
60. 16. изд. – Београд : Службени лист СЦГ, 2004. – Стр. 6–7, 9.
61. 17. изд. – Београд : Службени лист СЦГ, 2006. – Стр. 6–7, 9.
62. 18. изд. – Београд : Службени гласник, 2009. – Стр. 11–12, 14.
63. 19. изд. – Београд : Службени гласник, 2010. – Стр. 11–12, 14.
64. 20. изд. – Београд : Службени гласник, 2011. – Стр. 11–12, 14.
65. 21. изд. – Београд : Службени гласник, 2015. – Стр. 11–12, 14.
66. *Скица* Михаила Константиновића / Обрад Станојевић // *Анали Правног факултета у Београду*. – Год. 26, бр. 3/5 <Поводом кодификације облигационог права> (1978), стр. 267–284.
* Резюме ; A summary ; Résumé.

Прештампано у:

67. Облигације и уговори : скица за Законик о облигацијама и уговорима / Михаило Константиновић ; [приредио Слободан Перовић]. – [2. изд.]. – Београд : Службени лист СРЈ, 2006. – Стр. 349–366. – (Класици југословенског права; 13)

1980

68. Предговор Закону о облигационим односима / Слободан Перовић // Коментар Закона о облигационим односима. Књ. 1 / редактори Слободан Перовић, Драгољуб Стојановић. – Крагујевац : Правни факултет ; Горњи Милановац : Културни центар, 1980. – Стр. 8, 9.
69. [2. изд.]. – Београд : Савремена администрација, 1995. – Стр. VIII, IX.

1981

70. *Profesor Mihailo Konstantinović / Jakov Radišić* // *Arhiv za pravne i društvene nauke*. – Год. 67, knj. 37, kolo 3, br. 4 (1981), str. 571–575.
* [U rubrici:] *In memoriam*. – Broj izašao iz štampe u martu 1982. godine.

1982

71. Драги професоре : [некролог] / Чедомир Милошевић // *Анали Правног факултета у Београду*. – Год. 30, бр. 1/2 (1982), стр. 12–13.
72. [Говор поводом смрти професора др Михаила Константиновића] / Аноним // *Анали Правног факултета у Београду*. – Год. 30, бр. 1/2 (1982), стр. 13–17.

73. Изабрани чланци професора Михаила Константиновића // *Анали Правног факултета у Београду*. – Год. 30, бр. 3/4 (1982), стр. 240–616 : слика М. Константиновића.
74. Ин мемориам професору др Михаилу Константиновићу / Радомир Лукић // *Анали Правног факултета у Београду*. – Год. 30, бр. 1/2 (1982), стр. 5–7.
75. Die Kodifikation des Obligationenrechts in Jugoslawien / von Slobodan Perović // *Archiv für die civilistische Praxis*. – Bd. 182, h. 4 (August 1982), str. 296.
76. Михаило Константиновић / Радомир Лукић // *Политика* (Београд). – (4. фебруар 1982), стр. 12.
* [У рубрици:] In memoriam.
77. Mihalo Konstantinović (1897–1982) / Vladislav Brajković // *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* (Zagreb). – Knj. 86 (1982), str. 280–281.
78. Поштована породицо Константиновић ... : [некролог] / Радомир Ђуровић // *Анали Правног факултета у Београду*. – Год. 30, бр. 1/2 (1982), стр. 7–11.
79. Професор Михаило Константиновић ... : [некролог] / Уређивачки одбор „Анала“ // *Анали Правног факултета у Београду*. – Год. 30, бр. 3/4<Изабрани чланци професора Михаила Константиновића> (1982), стр. [245–246].
80. Сећања на професора Михаила Константиновића // *Обрад Станојевић // Гласник Правног факултета у Крагујевцу*. – Школ. год. 1980/1981 (1982), стр. 205–210 : слика М. Константиновића.
* [У рубрици:] Ин мемориам.
- Допуњен текст прештампан у:
81. Облигације и уговори : скица за Законик о облигацијама и уговорима / Михаило Константиновић ; приредио и предговор написао Слободан Перовић. – [2. изд.]. – Београд : Службени лист СРЈ, 2006. – Стр. 367–373. – (Класици југословенског права; 13)
* „Овај текст је написан пре више од двадесет година и објављен у 'Гласнику Правног факултета у Крагујевцу' за 1982. годину. Да додам још нека сећања ...“ → стр. 373.
82. [Уводник поводом смрти професора Михаила Константиновића] / Уређивачки одбор „Анала“ // *Анали Правног факултета у Београду*. – Год. 30, бр. 1/2 (1982), стр. [3].

83. Умро професор Михаило Константиновић / Аноним // Политика (Београд). – (1. фебруар 1982), стр. 11.
* [У рубрици:] Културни живот.
84. [Umro je profesor Mihailo Konstantinović (10. mart 1897–30. januar 1982)] / [Redakcija časopisa Pravni život] // Pravni život. – God. 32, knj. [?], br. 2 (1982), str. 141.

1983

85. Dr Mihailo Konstantinović : redovni profesor Pravnog fakulteta u Beogradu / Ljubiša Milošević // Zbornik radova = Recueil des travaux (Novi Sad). – God. 17, br. 1/3 (1983), str. 381–383.
* [U rubrici:] In memoriam.

1988

86. Deset godina primene i neprimene Zakona o obligacionim odnosima / Slobodan Perović // Zakon o obligacionim odnosima : 1978–1988 : knjiga o desetogodišnjici : izdanje Časopisa za pravnu teoriju i praksu Pravni život. T. 1. – Beograd : Savez udruženja pravnika SR Srbije, 1988. – Str. IX, XXVI.
87. Evolucija nastanka Zakona o obligacionim odnosima / Ratimir Slijepčević // Zakon o obligacionim odnosima : 1978–1988 : knjiga o desetogodišnjici : izdanje Časopisa za pravnu teoriju i praksu Pravni život. T. 1. – Beograd : Savez udruženja pravnika SR Srbije, 1988. – Str. 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99.

1990

88. Londonski dnevnik : 1941–1945 / Milan Grol. – Beograd : F. Višnjić, 1990. – Str. 22, 474, 542, 556, 560, 566, 610, 615, 619, 639, 685, 690, 712, 713.
89. Mihailo Konstantinović, kodifikator jugoslovenskog prava / Božidar [S.] Marković // Pravni život. – God. 40, knj. 388, br. 7/8 (1990), str. 1157–1164.

1991

90. Повест факултетског часописа / Ратко Марковић //Анали Правног факултета у Београду. – Год. 39, бр. 1/3<Поводом 150. годишњице Правног факултета у Београду> (1991), стр. 1, 3, 5, 6, 7, 8, 9.
91. Srbi i Hrvati posle pola veka : uz beleške Mihaila Konstantinovića / Andrej Mitrović // Vreme (Beograd). – Br. 30 (20. 5. 1991).
92. Сто педесет година Правног факултета : 1841–1991 / Обрад Станојевић // Сто педесет година Правног факултета : 1841–1991 / [редакциони одбор Обрад Станојевић ... [и др.] ; аутори текстова

Љубица Кандић ... и др.]. – Београд : Правни факултет, 1991. – Стр. [7].

93. Сто педесет година Правног факултета : 1841–1991 // [редакциони одбор Обрад Станојевић ... [и др.] ; аутори текстова Љубица Кандић ... и др.]. – Београд : Правни факултет, 1991. – Стр. 62, 63, 74, 85, 86, 89 : слика М. Константиновића.

1992

94. [Uvodna reč] / Slobodan Perović // *Pravni život* (Beograd). – God. 42, knj. 400, br. 9/10 (1992), str. [V-VIII].
95. Šteta i njena naknada : u spomen na delo Mihaila Konstantinovića : (1897–1982) // *Pravni život* (Beograd). [T. 1]. – God. 42, knj. 400, br. 9/10 (1992), str. 1151–1756 : slika M. Konstantinovića. [T. 2]. – God. 42, knj. 401, br. 11/12 (1992), str. 1759–2338.

1993

96. Ugovor kao akt moralne i pravne civilizacije / Slobodan Perović // *Pravni život* (Beograd). – God. 42, knj. 406, br. 9/10 <Ugovor i njegovo izvršenje : [u spomen na delo Živojina Perića (1868–1953)]. T. 1> (1993), str. LXII, LXX.

1995

97. Предговор / [Радомир Ђуровић] // Закон о облигационим односима : са општим узансама за промет робом, међународним правилима за тумачење трговинских термина (Incoterms'90) : са регистром појмова / [приредио Радомир Ђуровић]. – Београд : Савремена администрација, 1995. – Стр. III, IV, VIII, IX, X, XI.
98. 2. изд. – Београд : Савремена администрација, 1997. – Стр. III, IV, VIII, IX, X, XI.
99. 3. измењено и допуњено изд. – Београд : Савремена администрација, 2001. – Стр. V, VI, X, XI, XII, XIII, XIV.
100. 4. измењено и допуњено изд. – Београд : Савремена администрација, 2003. – Стр. V, VI, X, XI, XII, XIII, XIV.
101. 5. изд. – Београд : Савремена администрација, 2007. – Стр. V, VI, X, XI, XII, XIII, XIV.

1996

102. Из наше међуратне грађанске правне баштине : Михаило Константиновић (1897–1982) / Драган Суботић. – Стр. 155–162.
* П. о.: Зборник радова Народног музеја (Чачак) ; Св. 26, 1996.
103. Скица за један портрет : [предговор] / Сlobодан Перовић // Облигације и уговори : скица за Законик о облигацијама и уговори-ма / Михаило Константиновић; [приредио и предговор написао

Слободан Перовић]. – Београд : Службени лист СРЈ, 1996. – Стр. 7–32. – (Класици југословенског права; 13)

104. [2. изд.]. – Београд : Службени лист СРЈ, 2006. – Стр. 7–32.

1998

105. Mihailo Konstantinović : osnovni biografski podaci / [Radomir Konstantinović] // Politika sporazuma : dnevničke beleške 1939–1941 : londonske beleške 1944–1945 / Mihailo Konstantinović ; [priredio za štampu Radomir Konstantinović]. – Novi Sad : Mir, 1998. – Str. [7]-8.

106. Научник са два завичаја / Љубомир Матовић // Златарске новости (Нова Варош). – (21. мај 1998).

107. Politika sporazuma : napomene priređivača / Radomir Konstantinović // Politika sporazuma : dnevničke beleške 1939–1941 : londonske beleške 1944–1945 / Mihailo Konstantinović ; [priredio za štampu Radomir Konstantinović]. – Novi Sad : Mir, 1998. – Str. [5]-6.

1999

108. Историја суботичког Правног факултета : 1920–1941. / Миодраг Симић. – Београд : [М. Симић], 1999. – Стр. 71, 79, 83, 84, 113, 119, 120, 121, 131, 145–146, 158, 181–200, 202–204, 206–207.

109. Feljton : Nove knjige – Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma* / Dimitrije Boarov // Vreme (Beograd). – Vanr. izd, br. 1 (27. mart 1999). * Podatak prema: http://www.vreme.com/arhiva_html/vb1/8.html, 24. jun 2015.

2000

110. Владика и министар : из „Дневничких бележака 1939–1941“ др Михаила Константиновића : разговор са др Николајем Велимировићем у Краљеву и манастиру Жичи / приредио Миодраг Максимовић // Политика (Београд). – (13. фебруар 2000). * [У рубрици:] Из наше прошлости.

111. Константиновић, Михаило, *Полиџика сѵоразума: дневничке белешке 1939–1941, лондонске забелешке 1944–1945, Нови Сад 1998* / Наташа Милићевић // Токови историје : часопис Института за новију историју Србије (Београд). – Бр. 3/4 (2000), стр. 150–155.

112. Mihailo Konstantinović – pravnik i državnik : feljton / Dragoljub M. Popović // Ekonomist magazin (Beograd). – Br. 23 (2000), str. 52–53 ; Br. 24 (2000), str. 52–53 ; Br. 25 (2000), str. 52–53.

Прештампано у:

113. Скице правничких портрета / Драгољуб М. Поповић. – Београд : Центар за публикације Правног факултета : Службени гласник, 2008. – Стр. 133–147.

2001

114. Михаило Константиновић (1897–1982) / Аноним // Прилог теорији ризика у римском класичном праву / Михаило Константиновић // Архив за правне и друштвене науке (Београд). – Год. 87, коло 3, књ. 57(110), бр. 2/3 (2001), стр. 435.
* [Фуснота уз чланак М. Константиновића у рубрици Из наше правне баштине].

2002

115. Историја Правног факултета у Београду : 1905–1941. Књ. 2, Т. 1, Наставно-научни процес и организација рада / Љубица Кандић. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 2002. – Стр. 9, 53, 54, 55, 56, 60, 61, 71, 72, 73, 228, 231–232, 296, 299, 304, 322, 323, 324, 350, 355, 357, 384, 409, 418, 419, 460, 461, 470, 471, 472, 476, 477, 478, 503.
116. Историја Правног факултета у Београду : 1905–1941. Књ. 2, Т. 2, Наставници и студенти. – Стр. 12, 23, 26, 52, 59, 159, 202, 209–216, 223, 236, 281, 307, 326, 327, 362, 371.
117. Историја Правног факултета у Београду : 1941–1945. Књ. 3. – Стр. 217, 255, 258, 260, 264, 293–297, 305, 452.

2003

118. Визионарство професора Константиновића : поводом фељтона “Константиновић и пуч” / Витомир С. Ђаловић // Политика (Београд). – (7. април 2003).
* [У рубрици:] Међу нама.
119. Професор и декан Михаило Константиновић / Момир Милојевић // Анали Правног факултета у Београду. – Год. 51, бр. 1/2 (2003), стр. 173–183.
* [У рубрици:] Правни медаљони.
120. Сведок 27. марта 1941. године : [фељтон] / Михаило Симић // Политика (Београд). 1, Храброст или лудост. – (25. март 2003) ; 2, Масони и СХ споразум. – (26. март 2003) ; 3, Неслагања и оставке. – (27. март 2003) ; 4, Константиновић и пуч. – (28. март 2003) ; 5, Погубан исход рата. – (29. март 2003).

2005

121. Људи, људи --- : медаљони 94 политичких, јавних, научних и других савременика / Драгољуб Јовановић ; приредила Надежда Јовановић. – Београд : Ф. Вишњић, 2005. – Стр. 182, 185–189, 209, 212, 214, 237, 341, 344.

2006

122. Continuity and discontinuity of private/civil law in Eastern Europe after World War II / Gábor Hamza // *Fundamina* (Pretoria). – Vol. 12, no 1 (2006), str. 13.
123. Михаило Константиновић / Миодраг В. Орлић // Сто шездесет пет година Правног факултета Универзитета у Београду : 1841–2006. – Београд : Правни факултет, 2006. – Стр. 50–52 : слика М. Константиновића.
124. Михаило Константиновић : правник, професор универзитета = Mihailo Konstantinović : jurist, university professor / Т. М. [Томислав Милановић] // Срби који су обележили XX век = Serbs Who Marked The 20th Century / [аутор пројекта и главни уредник Милена Милановић]. – Београд : Јефимија, 2006. – Стр. 237 : слика М. Константиновића.
125. Odnos Skice za Zakonik o obligacijama i ugovorima i Zakona o obligacionim odnosima / Igor Vujović // *Pravni život* (Beograd). – God. 55, knj. 502, br. 10 (2006), str. 1163–1182.
126. Prijatelj maršala Geringa / Miodrag Janković i Veljko Lalić // *Novosti* (Beograd). – (25. decembar 2006).
* Podatak prema:
<http://www.novosti.rs/dodatni-sadržaj/clanci.119.html:278210-Prijatelj-marsala-Geringa>, 19. jul 2015.
127. S nama ili protiv nas / Miodrag Janković i Veljko Lalić // *Novosti* (Beograd). – (25. decembar 2006).
* Podatak prema:
<http://www.novosti.rs/dodatni-sadržaj/clanci.119.html:278199-S-nama-ili-protiv-nas>, 19. jul 2015.
128. Сто шездесет пет година Правног факултета Универзитета у Београду : 1841–2006 / [уредник издања Миодраг Јовановић]. – Београд : Правни факултет, 2006. – Стр. [10], 72, 76.

2008

129. Константиновић, Михаило / Ћ. Л. [Ђорђе Лопичић] // Енциклопедија српског народа. – Београд : Завод за уџбенике, 2008. – Стр. 525.
130. Медаљони. Књ. 2 / Драгољуб Јовановић. – Београд : Службени гласник, 2008. – Стр. 29, [168], [191].
131. Проф. Михаило Константиновић / Драгољуб Јовановић // Медаљони. Књ. 2. – Београд : Службени гласник, 2008. – Стр. 18–21.

2009

132. Библиографија Анала Правног факултета у Београду : 1953–2008 / Светлана Мирчов, Ивана Пајић, Вања Ероп, Катарина Петровић. – Београд : Правни факултет Универзитета, 2009. – Стр. 17, 29, 43, 102, 144, 153, 170, 239, 279, 302, 328, 331.
133. Istorijски kontekst Konstantinovićeвог дела : ključ за razumevanje krvavог haosa devedesetih / Latinka Perović // Danas (Beograd). – (28. januar 2009).
Elektronska verzija:
134. <http://pescanik.net/istorijski-kontekst-konstantinovicevog-dela/>. – (4. 11. 2011), 15. septembar 2015.
135. Реч уредника / Сима Аврамовић // Библиографија Анала Правног факултета у Београду 1953–2008 / Светлана Мирчов, Ивана Пајић, Вања Ероп, Катарина Петровић. – Београд : Правни факултет Универзитета, 2009. – Стр. 3.
136. 374. КОНСТАНТИНОВИЋ, Михаило // Библиографија Анала Правног факултета у Београду 1953–2008 / Светлана Мирчов, Ивана Пајић, Вања Ероп, Катарина Петровић. – Београд : Правни факултет Универзитета, 2009. – Стр. 135–136.
137. Уводне напомене / Ауторке // Библиографија Анала Правног факултета у Београду 1953–2008 / Светлана Мирчов, Ивана Пајић, Вања Ероп, Катарина Петровић. – Београд : Правни факултет Универзитета, 2009. – Стр. 7.

2010

138. Sudbina jedne ostavke : slučaj Mihajla Konstantinovića u martovskoj krizi / Emil Kekić // Borba (Beograd). – (6. мај 2010).
* [U rubrici:] Istorija.
139. Устав као средство агитације и пропаганде – Устав ФНРЈ од 31. јануара 1946. / Коста Чавошки // Два века српске уставности. – Београд : САНУ : Правни факултет Универзитета, 2010. – Стр. 330, 333, 337, 338, 340.

2011

140. 27. март – седам деценија од пуча : фељтон / Михаило Симић // Политика (Београд). 1, Човек из сенке. – (27. март 2011) ; 2, Обруч око Југославије се стезао. – (28. март 2011) ; 3, Никаквим маневрима се не можемо извући. – (29. март 2011) ; 4, Одлучено је да се потпише. – (30. март 2011) ; 5, Колебања у југословенском врху. – (31. март 2011) ; 6, Одлазак у избеглиштво. – (1. април 2011) ; 7, Требало је одбити приступање Тројном пакту. – (2. април 2011).

141. Константиновић, Михаило / Љ. [Љубомирка] Кркљуш // Српски биографски речник. 5, Кв-Мао. – Нови Сад : Матица српска, 2011. – Стр. 209–210 : слика М. Константиновића.
142. Устав као средство агитације и пропаганде : Устав Федеративне Народне Републике Југославије од 31. јануара 1946. / Коста Чавошки. – Београд : Институт за савремену историју : Службени гласник, 2011. – Стр. 6, 7, 18, 21, 28, 31, 33, 36, 38–42, 47–50, 98.

2012

143. Датуми који су определили судбину државе и народа – 25. и 27. март 1941. / Момчило Павловић // 27. март 1941. седамдесет година касније : зборник радова. – Београд : Институт за савремену историју : Фонд Краљевски двор, 2012. – Стр. 14.
144. 25. и 27. март и априлски рат 1941. – где су корени подељених погледа? / Миле Бјелајац // 27. март 1941. седамдесет година касније : зборник радова. – Београд : Институт за савремену историју : Фонд Краљевски двор, 2012. – Стр. 161.
145. Кнез Павле и дипломатија као уметност могућег – англоамерички допринос чину од 27. марта 1941. / Срђа Трифковић // 27. март 1941. седамдесет година касније : зборник радова. – Београд : Институт за савремену историју : Фонд Краљевски двор, 2012. – Стр. 91.
146. Кнез Павле Карађорђевић и мартовски догађаји 1941. у Југославији / Коста Николић // 27. март 1941. седамдесет година касније : зборник радова. – Београд : Институт за савремену историју : Фонд Краљевски двор, 2012. – Стр. 69.
147. Правни факултет оснивање и развој : 1808–2012 : каталог сталне изложбене поставке / [аутори Мирко Васиљевић ... и др.]. – Београд : Правни факултет Универзитета, 2012. – Стр. 86 : слика М. Константиновића.
148. [Predavanje na otvaranju programa radionica za urednike i novinare crnogorskih medija u organizaciji Akcije za ljudska prava : autorizovani tekst] / Vojin Dimitrijević // In memoriam: Vojin Dimitrijević (1932–2012). – Portal aktuelno.me (09.10.2012).
* Podatak prema: <http://aktuelno.me/drugi-pisu/in-memoriam-vojin-dimitrijevic-1932-2012>, 20. septembar 2015.
149. Представници српске владе генерала Недића о 25. и 27. марту 1941. / Бојан Б. Димитријевић // 27. март 1941. седамдесет година касније : зборник радова. – Београд : Институт за савремену историју : Фонд Краљевски двор, 2012. – Стр. 134.

150. Уводна реч = Introduction / Мирко Васиљевић // Правни факултет оснивање и развој : 1808–2012 : каталог сталне изложбене поставке. – Београд : Правни факултет Универзитета, 2012. – Стр. 7, 11.

2013

151. Контрoверзе око Мирка Косића / Јовица Тркуља // Мирко М. Косић : личност и дело / приредио Јовица Тркуља. – Кикинда : Народна библиотека „Јован Поповић“ ; Београд : Правни факултет Универзитета ; Београд : Српско социолошко друштво, 2013. – Стр. 38, 40, 41, 42, 44.
152. Лондонски дневник / Милан Гавриловић ; приредили Алекса Гавриловић и Косара Гавриловић. – Београд : Жагор, 2013. – Стр. 257, 259–260, 360.
153. Мирко Косић и Социолошко друштво / Слободан Антонић // Мирко М. Косић : личност и дело / приредио Јовица Тркуља. – Кикинда : Народна библиотека „Јован Поповић“ ; Београд : Правни факултет Универзитета ; Београд : Српско социолошко друштво, 2013. – Стр. 406.
154. Мирко Косић као универзитетски наставник и друштвени радник / Момир Милојевић // Мирко М. Косић : личност и дело / приредио Јовица Тркуља. – Кикинда : Народна библиотека „Јован Поповић“ ; Београд : Правни факултет Универзитета; Београд : Српско социолошко друштво, 2013. – Стр. 133, 134.
155. Мирко М. Косић као уредник и сарадник листа *Друштвени животи* / Бојана Вукотић // Мирко М. Косић : личност и дело / приредио Јовица Тркуља. – Кикинда : Народна библиотека „Јован Поповић“ ; Београд : Правни факултет Универзитета ; Београд : Српско социолошко друштво, 2013. – Стр. 333, 335.
156. *Renesansni duh – Mihailo Konstantinović* / К. D.[Kultura Danas] // Danas (Beograd). – (30. avgust 2013).
* Podatak prema:
http://www.danas.rs/danasrs/kultura/renesansni_duh__mihailo_konstantinovic.11.html?news_id=266855, 12. jul 2015.
157. Сећање на Михаила Константиновића професора Правног факултета у Београду / Емилија Вишњић // Чачански глас. – (10. мај 2013).

2014

158. Место Ивањице у животу Радомира Константиновића / Емилија Вишњић // Чачански глас. – (21. март 2014).

159. Михаило Константиновић / Википедијини сарадници // Википедија слободна енциклопедија. – (16. март 2014) : слика М. Константиновића.
* Податак према: http://sr.wikipedia.org/sr/Mihailo_Konstantinovi%C4%87, 5. јун 2015.
160. Михаило Константиновић, сиромах који је постао министар и знаменити правник / Светислав Марковић // Глас западне Србије (Чачак). – (12. април 2014).
161. Научни скуп о професору др Михаилу Константиновићу / Светислав Марковић // Чачански глас. – (17. април 2014).
* Наднаслов: Ивањичани одају почаст значајном правнику пореклом из Чачка.
162. Нуклеус такмичења у беседништву на Правном факултету у Београду / Сима Аврамовић // Примењена реторика : 20 година такмичења у беседништву. – Београд : Правни факултет Универзитета, Центар за издаваштво и информисање, 2014. – Стр. 22–23.
163. Одговорност за штету по српском Грађанском законик у : један основ или њихова множина? / Марија Караникић–Мирић // Српски грађански законик – 170 година / уредници Милена Полојац, Зоран С. Мирковић, Марко Ђурђевић. – Београд : Правни факултет, Центар за издаваштво и информисање, 2014. – Стр. 331, 333, 339.
164. Омаж професору др Михаилу Константиновићу / Светислав Марковић // Чачанске новине. – (6. мај 2014).
165. Покушај да се донесе нови Грађански законик / Миодраг В. Орлић // Српски грађански законик – 170 година / уредници Милена Полојац, Зоран С. Мирковић, Марко Ђурђевић. – Београд : Правни факултет, Центар за издаваштво и информисање, 2014. – Стр. 468–470.
166. Политичке идеје и јавни ангажман Михаила Константиновића : мастер рад из предмета Политички систем / Милица Остојић. – Београд : [М. Остојић], 2014. – 56 листова : илустр.
167. Portreti velikana : Mihailo Konstantinović : oživljavanje pravničke baštine : [skup u Klubu Magistrala] / govori Jovica Trkulja // Dom kulture Studentski grad. – (9. 4. 2014)
* Podatak prema: <http://www.dksg.rs/event/3574>, 14. мај 2015.

2015

168. Istorija Jugoslavije kao otvoren proces. (2), Novi prilozi za biografiju jedne zemlje / Latinka Perović // Elektronske novine. – (12. mart 2015).

* Podatak prema:

<http://www.e-novine.com/kultura/kultura-tema/91679-Novi-prilozi-biografiju-jedne-zemlje.html>, 13. maj 2015.

169. Повратак из заборава Михаила Константиновића : [скуп одржан у Градској библиотеци „Владислав Петковић Дис“, Чачак, 8. април 2015.] / [говорници Светислав Марковић, Лела Павловић, Маријана Матовић, Јовица Тркуља] // Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“. – (9. април 2015).

* Податак према:

<http://www.cacak-dis.rs/vesti/povratak-iz-zaborava-mihaila-konstantinovic/#more-8060>, 20. april 2015.

FOTO-DOKUMENTACIJA
O PROF. DR MIHAILU KONSTANTINOVIĆU*
Priredio: Jovica Trkulja

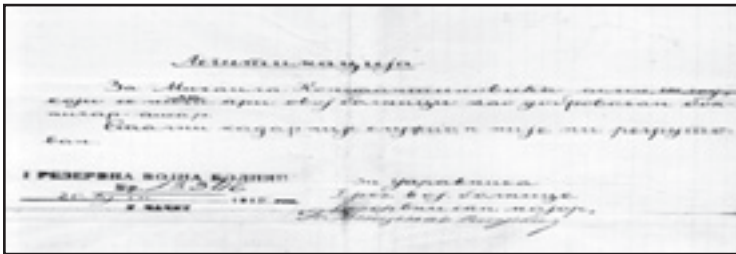

*Zgrada čačanske Gimnazije – realčice
u kojoj je učio Mihailo 1908-1915.*

*Svedočanstvo o završenom prvom razredu
u gimnaziji u Čačku, 1908/1909.*

* Zahvaljujemo se dr Milici Konstantinović, supruzi Radomira Konstantinovića, na ustupljenim dokumentima iz lične arhive Mihaila Konstantinovića, kao i Arhivu Čačka na dokumentima o porodici Konstantinović.

Legitimacija za Mihaila Konstantinovića 20.7.1915. – dobrovoljni bolničar-pisar

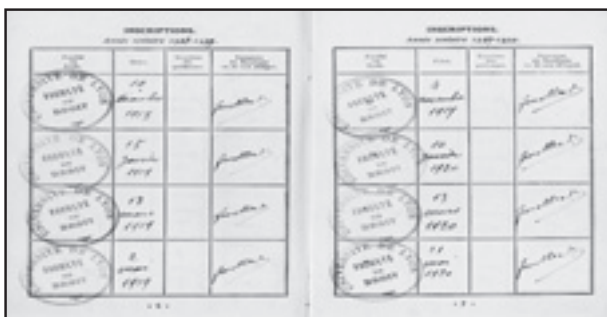
Mihailo Konstantinović se povukao sa srpskom vojskom preko Albanije u zimu 1915/1916.

Nosilac Albanske spomenice 1915–1916.

Dolazak srpskih učenika i studenata u Francusku, Voreppe, 1. maj 1916.

Juna 1917. Mihailo je otpočeo studije prava na Univerzitetu u Lionu, overa semestra za šk. 1918/19. godinu

Mihailo Konstantinović kao francuski vojnik 1918.

Mihailo Konstantinović kao student u Francuskoj 1920-ih

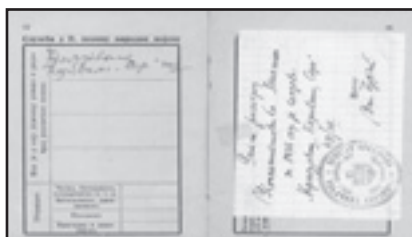
Zgrada Pravnog fakulteta u Subotici u kojoj je Mihailo Konstantinović radio od 1923. do 1935. godine

Ukaz o postavljenju Mihaila Konstantinovića za vanrednog profesora na Pravnom fakultetu u Subotici 28.1.1935.

Mihailo Konstantinović na vojnoj vežbi 1936.

Vojna isprava M. Konstantinovića sa ratnim rasporedom 1936.

Mihailo Konstantinović sa tetka Jelikom, njenom snahom i unucima u Čadinju, 1937.

*U kabinetu Dragiše Cvetkovića:
Mihailo Konstantinović, Dragiša Cvetković, Vlatko Maček,
Predrag Milojević (šef Centralnog presbiroa)
i Jurij Šutej, novembar 1939.*

Mihailo Konstantinović, iza sveštenika, u prvom redu u sredini, 1939.

Nad odrom Ljube Davidovića: Vlatko Maček i Mihailo Konstantinović, Beograd, 20.2.1940.

Na sahrani Ljube Davidovića: Maček, Konstantinović, ?, Cincar-Marković, 20. februar 1940.

Poseta Mađarskoj 3. aprila 1940.

M. Konstantinović sa ministrom inostranih poslova Mađarske, 4.4.1940.

Poseta Mađarskoj 4. aprila 1940.

*Sa grofom Telekijem,
predsednikom mađarske vlade,
u Budimpešti, 4.4.1940.*

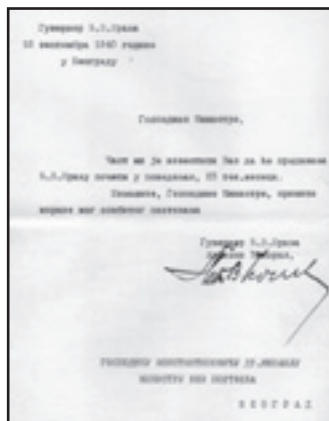

*Poseta izložbi, sa mađarskim min. poljoprivrede, W.Darreom
i Čubrilovićem u pratnji Hortija, 4.4.1940.*

*„Poseta ergeli u Babolni (Babolnan)
(Mađarska),
ručak do nemačkog ministra Darea“,
5.4.1940.*

*Mihailo Konstantinović
sa tetka Jelikom,
u Čadinju, 1940.*

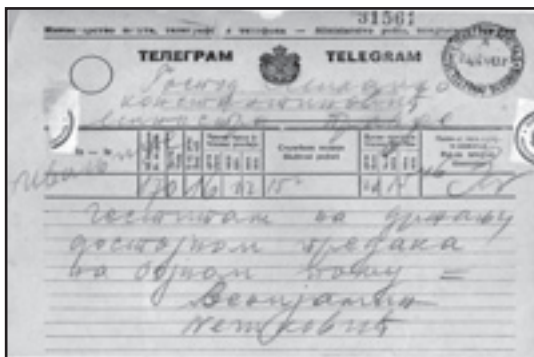

*Pismo guvernera NJ.V. Kralja,
18. septembra 1940.*

*Telegram predsednika Opštine Ivanjica Mihailu Konstantinoviću, 22.3.1941:
„Građanstvo Ivanjice sa uzbuđenjem pozdravlja Vaš stav ni stope nazad.
U ime građana predsednik Luković“*

Telegram
 Benjamina Neškovića
 Mihailu Konstantinoviću,
 22.3.1941:
 „Čestitam na držanju
 dostojnom predaka na bojnomoj
 polju. Benjamin Nešković“

Telegram dr Božidara Spasovića Mihailu Konstantinoviću, 22.3.1941:
 „Ceo narod Sreza Moravičkog čestita Vam na zauzetom stavu i uz Vas je.
 Dr Božidar Spasović biv. narodni poslanik“

Major Živan Knežević hapsi predsednika vlade

*Posle smrti ćerke Pave, Beograd 1954.
Mihailo, supruga Radojka-Beka i sin Radomir*

*Stan porodice Konstantinović, Beograd,
Dobračina 29, prvi sprat*

*Odgovor Mihaila Konstantinovića
na predlog da bude
primljen u SANU, 1959.*

*Mihailo Konstantinović na Goliji, 1959.
(snimio dr Aleksandar Nikolić)*

*Mihailo Konstantinović
na Goliji u lovu 1960.
(snimio dr Aleksandar Nikolić)*

Mihailo Konstantinović sa psom na Goliji, 1970-ih godina

*Predavanje na Pravnom fakultetu
Univerziteta u Beogradu,
1960-ih godina, u amfiteatru IV*

*Mihailo Konstantinović
sa psom Bilom
ispred svoje kuće u Ivanjici, 1979.*

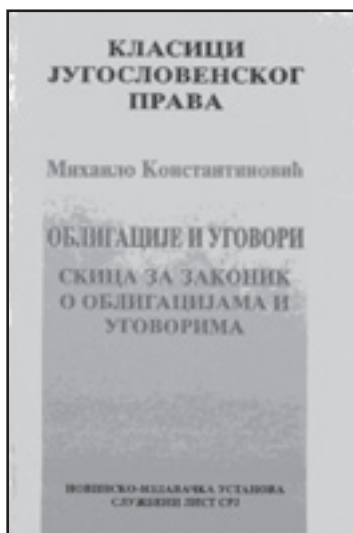
*Radomir Lukić, „Mihailo Konstantinović“, Politika, Beograd,
4. februar 1982, str. 12.*

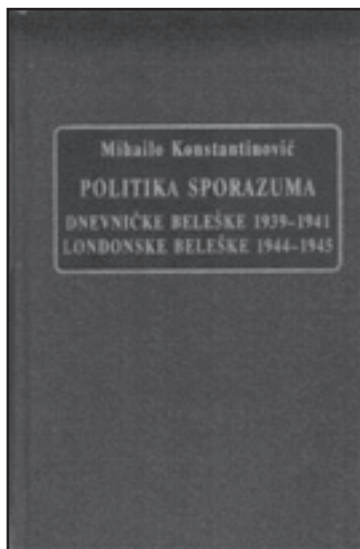
Porodična grobnica na Novom groblju u Beogradu u kojoj je sahranjen Mihailo Konstantinovič, 2. februara 1982.

Časopis „Anali Pravnog fakulteta u Beogradu“, Beograd, br. 3/4, 1982, posvećen Mihailu Konstantinoviću

Mihailo Konstantinović, „Obligacije i ugovori, Skica za Zakonik o obligacijama i ugovorima“, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.

Mihailo Konstantinović, „Politika Sporazuma, Dnevničke beleške 1939–1941, Londonske beleške 1944-1945“, Agencija „Mir“, Novi Sad, 1998.

HERETICUS

Journal for the Re-examination of the Past

Vol. XII (2015), No. 3-4

CONTENTS

Introduction 5

TOPIC OF THE ISSUE:

POLICY OF AGREEMENTS OF MIHAILO KONSTANTINović

Jovica Trkulja
Policy of agreements of Mihailo Konstantinović 11

Venceslav Glišić
Mihailo Konstantinović's role in the conclusion
and implementation of Cvetković–Maček agreement 38

Contribution: *Policy of agreements – unintentional testimony
of Mihailo Konstantinović*

Jovica Trkulja
Purpose of discussion of unintentional testimony
Mihailo Konstantinović? 46

Radomir Konstantinović
Policy of agreements – Editors note 48

Andrej Mitrović
Konstantinović's testimony of his time 50

Latinka Perović
Konstantinović's *Notes* shed new light
on the Cvetković–Maček agreement 57

Dragoljub Popović
Fundamental principles of Konstantinović's policy 60

Vojin Dimitrijević
Diary is a testimony of a man 66

Research

Kosta Čavoški
Assessment of the Commission for drafting
constitution and role of individual members 69

Svetislav Lj. Marković / Lela Pavlović
Čačak's years of Mihailo Konstantinović 76

Svetislav Lj. Marković
Mihailo Konstantinović in Ivanjica 98

Essays

<i>Žika Bujuklić</i>	
Bogišić influence on legal vocabulary of Laza Kostić during the translation of Dernburg's „Pandekte“	111
<i>Slobodan Damnjanović</i>	
<i>Yugoslav thinkers</i> and wandering of serbian thought	130
<i>Vanja Stepanović / Željko Stepanović</i>	
Conscientions objection – The case of Desmond Doss	145
<i>Svetislav Lj. Marković / Aleksandar Nikolić</i>	
Correspondence of Boža and Draga Spasović with Mihailo Konstantinović	161

Currents

<i>Milan Grol</i>	
Predominance of Serbs or of regime	177

Views

<i>Dimitrije Boarov</i>	
Lonely ministar of legality	181
<i>Gojko Malović</i>	
Not for pride or for reputation	187

Interview

<i>Ranko Končar</i>	
Delayed rescue of Yugoslavia	189
<i>Dorđe Sibinović</i>	
The introduction of public notary is act of emancipation of serbian society	192

Orations

<i>Mihailo Konstantinović</i>	
Adressing to orators on the Faculty of Law in 1957.	205
Speech on the occasion of awarding medals to professors of Faculty of Law, Belgrade 14. december 1978. (Dušan Čkrebić and Mihailo Konstantinović)	207

Memories

<i>Dragoljub Jovanović</i>	
Prof. Mihailo Konstantinović	211
<i>Radomir Lukić</i>	
In memoriam to Mihailo Konstantinović	215
<i>Radomir Đurović</i>	
Two significant contribution of prof. Mihailo Konstantinović	217
<i>Jakov Radišić</i>	
Professor Mihailo Konstantinović	222

Dossier

Rehabilitation of political convicts in Serbia	229
<i>Stefan Samardžić</i>	
Rehabilitatin of Jovan and Ljubica Jovanović	231

Reviews, Critiques, Book reviews

<i>Jovica Trkulja</i>	
Tito's political biography (Pero Simić, <i>Tito, phenomenon of 20th century</i>)	257
<i>Jovica Trkulja</i>	
Sociological research of contemporary serbian society (Slobodan Antonić, <i>Bad infinity</i>)	264
<i>Miroslav Milošević</i>	
Legal aspects of the Trial of Jesus (Željko Štepanović, <i>Trial of Jesus – legal aspects</i>)	269

Bio-bibliography

<i>Ivana Pajić</i>	
Bibliography of Mihailo Konstantinović	271
<i>Jovica Trkulja</i>	
Photo-dokumentacy of Mihailo Konstantinović	321

Objavlјivanje ovog broja pomoglo je:

**MINISTARSTVO KULTURE I INFORMISANJA
REPUBLIKE SRBIJE**

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

3-4/2015

HERETICUS: časopis za preispitivanje
prošlosti / glavni i odgovorni urednik
Jovica Trkulja. – Vol. 1, No. 1 (2003) –
– Beograd (Goce Delčeva 36): Centar za
unapređivanje pravnih studija, 2003–.
– 23 cm

ISSN 1451-1582 = Hereticus

COBISS.SR-ID 109429004

HERETICUS

magazine for re-examination of the past

Vol. XIII (2015), No. 3-4

Editor-in-chief

Prof. Dr. Jovica Trkulja

Members of Editorial Board

Dr. Srđan Cvetković

Marinko Arsić Ivkov

Dejan A. Milić

Prof. Dr. Slobodan G. Marković, Deputy Editor

Prof. Dr. Aleksandar Pavković

Miodrag Radojević MA (secretary)

Dr. Damjan Tatić

Prof. Dr. Vladimir V. Vodinelić

Publisher

Center for Advanced Legal Studies

E-mail: cups@cups.rs • www.cups.rs

Editorial Board Address

Belgrade, Goce Delčeva 36, tel/fax: +381 11/2095-512

www.hereticus.org

For the Publisher

Prof. Dr. Vladimir V. Vodinelić, Director

Language editing and proofreading

Vesna Smiljanić

Executive publisher

Dosije studio, Braće Nedića 29, Beograd,

tel: +381 11/2422-298, www.dosije.rs

Printrun

300 copies

Illustrations in this issue: works of painter Božidar Prodanović

Cover: Božidar Prodanović, Terazije

Oil on cardboard, 90×60 cm, 2000

ISSN 1451-5822

9 771451 582001